ТРАКИЯ И ХЕМИМОНТ

IV–XIV ВЕК

ТОМ 1

Книгоиздателство Зограф

ТРАКИЯ И ХЕМИМОНТ. IV–XIV В. ТОМ 1

TRACE AND CHEMMONTOS. 4TH–14TH C. VOLUME I

ОБЩИНА-КАРНОБАТ

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ „АТАНАС ИГНАТИЕВ КАРАИВАНОВ“
КЪЩА МУЗЕЙ „ДИМИТЪР ПОЛЯНОВ“

ТРАКИЯ И ХЕМИМОНТ
IV–XIV ВЕК

ТОМ 1

TRACE AND CHEMMONTOS
4TH–14TH CENTURY

VOLUME I

Книгоиздателство ЗОГРАФ

Редакционна колегия:

д-р Димчо Момчилов (отговорен редактор)
Наташа Чакърова-Кръстева
Йорданка Статева
Росица Христова

На корицата: *колана тока с изображение на крилат кон от Градището край с. Лозарево, Карнобатско (фонд „Археология“ на ИМ „Атанас Караиванов“–Карнобат).*

СЪДЪРЖАНИЕ
CONTENTS

Предговор
Introduction 7

85 години музейно дело в Карнобат 8

Димитър ОВЧАРОВ. Ранновизантийските порти. Архитектурно-конструктивни решения
Dimitar OVCHAROV. Early-byzantine portal gates. Architectural and constructive accomplishments 19

Людмил Ф. ВАГАЛИНСКИ. Излъскана керамика от късноантичен Deultum
Ljudmil F. VAGALINSKI. Polished ceramic vessels from a late-antique Deultum 27

Красимира ГАГОВА. За църковното управление на земите между Тунджа и морето (VII–XII в.)
Krassimira GAGGOVA. About the clerical rule on the Tunja river and the Black sea (7th–12th c.) 31

Георги ИЛИЕВ. Култът към мъчениците в провинциите Тракия и Хемимонт (IV–VI в.). Проблеми на идентификацията
George ILLIEV. The cult to the maryrs in the provinces of Thrace and Chemimontos (4th–6th c.). Problems of identification 35

Константин ГОСПОДИНОВ. Фрагмент от фронтон от с. Костен, Карнобатско
Konstantin GOSPODINOV. Fragment of a fronton from the village of Kosten, Karnobat area 44

Живко АЛАДЖОВ. Писаното за Маркели
Zhivko ALADJOV. What has been written about Markelli 49

Димчо МОМЧИЛОВ. Плиска и Маркели (средата на VIII–началото на IX в.)
Dimcho MOMCHILOV. Pliska and Markelli (The middle of 8th–beginning of 9th c.) 58

Цоня ДРАЖЕВА. Декоративна украса на християнските храмове на Маркели IX–XIV в.
Tsonya DRAZHEVA. Ornamental decoration of the christian temples of Markelli from 9th–14th c. 66

Бони ПЕТРУНОВА. За един по-особен гроб от некропола при църквата в Маркели
Bonny PETRUNNOVA. About a peculiar grave from the necropolis at the church in Markelli 76

Павел ГЕОРГИЕВ. Крепостта Маркели при Карнобат и въпросът за първата българска столица
Pavel GUEORGIEV. The stronghold of Markelli and the question about the first bulgarian capital 90

Атанас КАМЕНАРОВ. Геодезическо и картографско документиране на фортификационни съоръжения в Маркели и Дебелт
Atanas KAMENAROV. Geodesic and cartographical documentation of the frotification facilities in Markelli and Debelt 100

Росица ХРИСТОВА. Средновековни пафти от Карнобатско
Rositsa HRISTOVA. Mediaeval buckles from the Karnobat area 108

Дочка ВЛАДИМИРОВА-АЛАДЖОВА. За най-голямото монетно съкровище от V век на юг от Балкана
Dochka VLADIMIROVA-ALADJOVA. About the biggest coin treasure sure from 5th c. uncovered to the South of the Balkan mountains 112

Рашо РАШЕВ. Крумовият саракт в Тракия
Rasho RASHEV. The sarakt of Krum in Thrace 120

Людмила ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА. Кръстове енколпиони с изображения на св. Георги сам или с други светци

Ljudmilla DONCHEVA-PETKOVA. Encolpion crosses with the image of St. George, alone or with other saints 128

Стоянка ДИМОВА. Ранновизантийски печати (V–VI в.) от фонда на Археологическия музей в Несебър
Stoyanka DIMOVA. Early-byzantine seals (5th–6th c.) from the fund of the Archaeological museum in Nessebur 141

Мери РАДЕВА. Кипиловската крепост и нейното значение през Средновековието
Mary RADDEVA. The Kipillovo stronghold and its significance in the middle ages 144

Иван ЙОРДАНОВ. Тракия и Хемимонт (IV–XI в.) според данните на византийската сфрагистика
Ivan YORDANOV. Thrace and chemimontos (6th–12th c.) according to evidence from the Byzantine sphragistics 153

Мария БАЛБОЛОВА-ИВАНОВА. Принос към проучването на железните оръдия на труда в Югоизточна България в периода VII–X век (по данни от двете колективни находки от крепостта „Калето“ в гр. Средец, област Бургас)
Maria BALBOLOVA-IVANOVA. Assets and cotribution to the investigation of the iron tools of labour in Southeast Bulgaria in the period 7th–10th c. (based on evidence from the two collective finds from the stronghold „Kaletto“ in the town of Sredets, Borgas District) 158

Мария МАНОЛОВА-ВОЙКОВА, Красимира КОСТОВА, Цоня ДРАЖЕВА. Средновековна керамика от крепостта при с. Дебелт
Maria MANOLLOVA-VOIKOVA, Krassimira KOSTOVA, Tsonya DRAZHEVA. Mediaeval ceramics from the stronghold at the village of Debelt 164

Стефан БАКЪРДЖИЕВ, Илия ИЛИЕВ
Средновековен некропол в землището на с. Могила, област Ямбол
Stephen BACKURDJIEV, Ilija ILIJEV.
A mediaeval necropolis on the farming land of the village of Mogilla, Yambol district 177

Валери ЙОТОВ. Византийската тема Тракия и Йоанопол и въпросът за Североизточните български земи в края на X век–първите години на XI в.
Valeri YOTOV. The Byzantine thema of Thrace and Ioanopolis and the question about the North-Eastern Bulgarian lands at the end of 10th–the first years of 11th c. 183

Борис Д. БОРИСОВ. Демографски промени в Североизточна Тракия през XI–XII в. (по археологически данни)
Boris D. BORISOV. Demographic changes in Northeast Thrace in 11th–12th c. (based on archaeological data) 190

Игор ЛАЗАРЕНКО. Колективна монетна находка от византийски анонимни фолиси клас А2, намерена между селата Планиница и Рупча, Бургаска област
Igor LAZARENKO. Coin hoard of Byzantine anonimous folises class A2, uncovered between the villages of Plannintsa and Roupcha, Bourgas district 198

Николай ОВЧАРОВ, Даниела КОДЖАМАНОВА, Димитър СТОИМЕНОВ.
Едно византийско императорско имение от IX–XII в. – административният център под Перперикон
Nicholay OVCHAROV, Daniella KODJAMANOVA, Dimitar STOYMENOV.
A Byzantinte inperial domain from 9th–12th c. – the administrative center below Perpericon 207

Стела ДОНЧЕВА. Токи с митологични изображения от българското средновековие
Stella DONCHEVA. Buckles with mythological depictions from the Bulgarian middle ages 213

Петър АНГЕЛОВ. Пътешествието на Мануил Гавала до Вризис
Peter ANGELOV. The journey of Manuil Gavalla to Vrizis 224

Владимир АНГЕЛОВ. Тракия във византийската историография от XV в.
Vladimir ANGELOV. Thrace in the Byzantine historiography from the 15th c. 228

Валентин ПЛЕТНЬОВ. Нови данни за средновековната варненска крепост
Valentin PLETNYOV. New data about the Varna stronghold 232

СЪКРАЩЕНИЯ 242

УЧАСТНИЦИ В ТОМА 243

ПРЕДГОВОР

Настоящият том съдържа докладите от проведената в Карнобат от 18 до 20 април 2006 година национална научна конференция на тема „Тракия и Хемимонт IV–XIV в.“. Тя бе организирана от Археологическия институт с музей при БАН, Община–Карнобат, Исторически музей–Карнобат и се проведе под патронажа на кмета на община Карнобат г-н Атанас Атанасов и директора на АИМ при БАН проф. Васил Николов. Конференцията бе посветена на 85 години музейно дело в Карнобат и 20-годишнината от започването на археологическите проучвания на крепостта Маркели край града. Нейната цел бе да се направи равносметка на изследванията върху миналото на района и мястото на самата крепост в контекста на достигналите до нас археологически паметници и исторически извори.

Интересът към конференцията бе голям, за което говори участието на 26 учени – историци и археолози от цялата страна. Те представиха своите най-нови разработки в областите история, археология, нумизматика и сфрагистика, свързани с темата на форума. Проблемите, залегнали в докладите на участниците, бяха най-разнообразни, като това бе продиктувано от важните процеси, протичащи в източните провинции Тракия и Хемимонт през първото и първата половина на второто хилядолетие. Най-общо те могат да се обединят в три големи групи. Първата включва работи върху нов, неизвестен досега материал от района, втората обединява изследвания за знакови паметници от разглежданата територия, а третата – обобщаващи проучвания за региона като цяло. Не липсваха и съобщения за паметници и проблеми извън обявената тема, но авторите им се бяха постарали да обосноват изложенията си с аналогии и успоредици от Тракия и Хемимонт в периода IV–XIV век.

Научната среща в Карнобат се превърна във форум на елита на българската медиевистика и археология, което показа, че усилията на организаторите и участниците са били в правилна посока и че археологическото богатство на Карнобатския край заслужава това внимание.

Публикуването на представените на научната конференция доклади стана възможно благодарение на активното съдействие и подкрепа на кмета на община Карнобат г-н Атанас Атанасов и директора на музея „Атанас Караиванов“ д-р Димчо Момчилов.

ст.н.с. д-р Живко Аладжов

INTRODUCTION

The presently published volume contains the reports and résumés from the held in Karnobat from April 18th to April 20th 2006 scientific conference intended to review the subject of Thrace and Chemmontos in the period of 4th–14th c. It was organized by the Archaeological Institute with Museum at the Bulgarian Academy of Science, the Municipality of Karnobat, the Historical Museum at the town of Karnobat and carried out under the patronage of the Mayor of Karnobat Municipality Mr. Atanas Atansov and the principal of AIM at BAS professor Vassil Nikolov. The conference was dedicated to the 85th anniversary of museum activities in Kanoat and the 20th anniversary from the initiation of archaeological exploration on site of the Markelli stronghold in the vicinity of the town. The objective of the conference was to strike a balance about the overall research of the region's past and to specify the particular role played by the Markelli stronghold in the context of the surviving, uncovered and available for us archaeological monuments and historical sources.

The enormous interest towards the conference was evidenced by the participation of 26 historian scholars and archaeologists from the entire country. They presented their latest studies in the spheres of history, archaeology, numismatics and sphragistics related to the subject matter of the forum. The diversity of issues discussed in the reports of the participants were prompted by the variegated processes taking place in the Eastern provinces of Thrace and Chemimontos in the first and second half of the 2nd millennium. Most generally they could be united into three major groups. The 1st group comprises articles on some new and unfamiliar till the present material from the region. The 2nd unifies the outcome from the investigation of the signature monuments in the scrutinized region, while the 3rd group contains summarized data about the region as a whole. The reports about monuments concerning problems aside from the topic in question present formulated arguments and substantiated evidence bearing reference to parallels and analogies from Thrace and Cheminmotos in the period of 4th–14th c.

The scientific summit in Karnobat grew into an élite forum of the Bulgarian mediaevalists and archaeologists corroborating the creative course of the organizers' efforts and the deservedly paid attention to the archaeological wealth of the Karnobat Musem.

The publication of the presented at the conference reviews and reports became possible owing to the active support and collaboration of the Mayor of Karnobat Municipality Mr. Atanas Atanassov and the principal of „Atanas Karaivanov“ Museum Dr Dimcho Momchilov.

Senior Research Associate
Dr Zhivko Alladjov

85 ГОДИНИ МУЗЕЙНО ДЕЛО В КАРНОБАТ

Уважаеми гости,
Колеги музейни специалисти,
Колеги археолози и историци,
Госпожо Караиванова,
Господин кмете,
Господин председателю на Общинския съвет,
Уважаеми съграждани,
Дами и господа,

Когато преди година и половина музейната колегия в град Карнобат предложи на ръководството на Община–Карнобат през 2006 г. да бъдат подобаващо чествани 85-годишнината от началото на музейното дело в Карнобат и 20-годишнината от археологическите проучвания на Карнобатската крепост Маркели, ние преценихме, че това е едно сериозно предизвикателство. Предизвикателство, защото трябваше в къси срокове да се преодолеят определени етапи в изграждането на Археологическия музей на града, както и да се подготви един много сериозен научен форум. Дългогодишното забавяне в реализирането на основен музей на града до голяма степен вече е преодоляно. Когато преди две и половина години откривахме експозиция „Етнография" в къща музей „Димитър Полянов", всички си пожелавахме следващата по-висока крачка – ремонтиране и довършване на подблоковото пространство (както все още го наричаме) за новия музей на Карнобат. Защото това беше наше основно задължение пред обществеността на Карнобат и района. До голяма степен, макар и не изцяло, това днес вече е факт. С усилени темпове Община–Карнобат (ръководството, както и редица служби) се справиха с тази тежка задача. Поставеният минимум – завършването на основните ремонтни дейности, пускането на фоайето и многофункционалната зала, днес вече е факт. Предстои през настоящата и следващата година да се довършат първа и втора експозиционна зала – праистория, античност и средновековие. В същото време замисляният отпреди много години сериозен форум – в случая мащабна научна конференция, посветена на 20-годишнината от началото на системните археологически проучвания на Карнобатската крепост Маркели, се оказа второто по характер изпитание.

Днес обаче пред началото на честването на 85-годишнината на музейното дело в Карнобат мога да изкажа своята благодарност към редица институции и хора за постигнатото до настоящия момент. Благодаря на ръководството на Община–Карнобат в лицето на кмета г-н Атанас Атанасов и заместник-кмета г-жа Стефка Вълева за отношението към музея и музейното дело, благодаря на дирекция „ТСУС", на служби и служители на Община–Карнобат, оказали пряко съдействие при реализирането на редица наши дейности, благодаря на Общинския съвет за възприетата политика към културно-историческото ни наследство, благодаря на музейната колегия от град Карнобат и на всички, работещи в сферата на музея днес и в миналото, чиито труд и усилия направиха всичко това възможно, благодаря на художника г-н Диан Георгиев и на изпълнителя г-н Стефан Михайлов. Настоящото честване става възможно благодарение отзивчивостта и съдействието на Националния център за музеи, галерии и изобразителни изкуства при Министерството на културата–София и на АИМ при БАН чрез директора проф. д.и.н. Васил Николов, зам.-директора ст.н.с. д-р Дочка Владимирова-Аладжова, на секция „Средновековна археология" при института и в частност на ст.н.с. д-р Живко Аладжов. Към Живко Аладжов, както и към проучвателите на крепостта Маркели – н.с. Цоня Дражева, н.с. д-р Бони Петрунова и редица други – изказвам най-сърдечната си благодарност за положения дългогодишен крайно тежък, но благороден и резултатен труд.

Давам си сметка, че не съм в състояние да посоча всички, допринесли със своята дейност и отношение за многообразните функции на музея днес. Като еманация на музейното дело в Карнобат бих отразил издателската дейност. Безспорен факт днес са няколкото поредици: „*История и култура на Карнобатския край*", от която до момента са издадени четири тома; „*Проблеми на Възраждането в Югоизточна*

България“, от която също са издадени четири тома, поставянето на началото на поредица „*Природата на Карнобатския край*“, засега представена от един том, том 59 от Сборник за народни умотворения – песни от Карнобатския край, два сборника, посветени на заслужилите наши съграждани карнобатчаните Иван Карановски и Минко Неволин.

Но за да се стигне дотук и днес да говорим за музей и музейно дело в Карнобат, трябва да се върнем към дейността и делото на друг виден наш съгражданин – Атанас Игнатиев Караиванов и 1921 година.

Личността и делото на Атанас Караиванов заемат достойно място в историята на музейното дело и археологическите проучвания. Дейността на Ат. Караиванов поставя началото на системните теренни проучвания. Като резултат от тях и последвалото откриване на старини се стига до уреждането на археологическа сбирка, стояща в основата на бъдещия музей. Съхранените архивни страници днес позволяват докосване до възрожденската личност и дейност на Атанас Игнатиев Караиванов. Една изключителна личност – ерудирана, духовно богата, заема широко пространство в културно-просветния живот на тогавашния Карнобат и Карнобатска околия и оставя трайни следи. Той е и учител историк, и директор, и общественик, и изследовател – археолог, историк, етнограф.

Роден е на 1 (13) май 1880 година в град Карнобат в семейство, често сменящо местоживеенето си поради работата на бащата – околийски бирник. Поради това началното си образование получава в Суворово, Поморие и Карнобат. Продължава обучението си в Сливенската класическа гимназия, където дружи с Иван Карановски, Минко Неволин, Петко Росен. Гимназиалното си образование завършва през 1902 г. в Русе. Работи известно време като учител в селата Соколово и Невестино. Със събраните от учителстването си спестявания през 1908 г. се записва студент в историко-филологическия факултет на Софийския университет. През 1909 г. заминава за град Анеси (Франция), а оттам – в Женева и Фрибург (Швейцария), където завършва историко-филологически факултет. С висше историческо образование, перфектно владеене на френски език, запознат с достиженията на европейската култура и създал си богата библиотека, през 1911 г. той са завръща в България и става учител по история в родния си Карнобат. Участва в трите войни през 1912–1918 г. и след демобилизацията след 1918 година отново е в Карнобат. Отдава се на учителската професия (учител по история в Карнобатската непълна гимназия) и на археологията. Започва обхождания на археологически обекти, издирване на старите топоними, проследяване на старите пътища. През 1918–1919 г. започва изкореняването на старите лозя, обхващащи по-голямата част от местността Градището край село Лозарево, и както по-късно отбелязва другият проучвател на този обект Цоня Дражева: „Това е шанс за младия и амбициозен историк Атанас Игнатиев Караиванов, основател на археологическата музейна сбирка в град Карнобат, да проведе важни наблюдения и частични разкопки в района. Резултатите са публикувани две години по-късно в Известията на Археологическия институт. От 1921 година Атанас Караиванов е дописен член на Българския археологически институт.

През лятото на 1921 г. учителят Атанас Караиванов изисква една от малките кабинетни стаички в гимназията, за да разположи в един от шкафовете събраните от него, от учениците му и от населението старини, на брой около трийсет. С тях фактически поставя началото на сбирката, която по-късно се трансформира в исторически музей. В Бургаски регион това е втората сбирка след тази в Дебелт от 1912 година. За развитието на музейното дело и обогатяването на сбирката се предприемат действия в две посоки: пристъпва се незабавно към проучване на историята и културата на Карнобатския край (в териториален обхват почти съвпада с бившата Карнобатска околия), изразяващо се в събирателска и изследователска дейност на: местности (топоними), стари пътища, крепости, селищни могили, черкви, и в организационна дейност – учредяването на ученическо археологическо дружество при Карнобатската непълна смесена гимназия, чийто устав е приет на 27 ноември 1921 г. Дружеството е наречено „Маркели“. Дейността на дружеството е формално легализирана в началото на 1922 г. и от този момент то започва активна събирателска дейност, чието начало Ат. Караиванов е поставил малко по-рано и която той доразвива в изследователска. В предложените от Ат. Караиванов и приети от настоятелствата устави е посочено, че дружеството освен археологически издирвания „развива при музея и по-слабо представените етнографския, художествения и природоизследователския отдели“. Акцентът в дейността е в събирателската дейност и популяризирането на археологически паметници и обекти. Петгодишната активна дейност на ученическото дружество „Маркели“ завършва с отчет, на който присъства и Гаврил Кацаров. Самият Кацаров отразява това събитие със статия във вестник „Бургаски фар“. На тази сбирка ученическото археологическо дружество се трансформира в Околийско археологическо дружество в град Карнобат. Така, поставено на по-широки основи, по-късно то ще бъде наречено „Сидера“ – на името на известен източностаропланински проход от IX и XI в. До 1926 г. (21 ноември е датата на провеждането на петгодишния отчет) музейната археологическа сбирка все още се помещава в една от стаите на Карнобатската непълна смесена гимназия. Подготвя се преместването ѝ в новопостроения градски театър (по-късно сградата на киното), но това се проточва във времето. Към края на 1926 година сбирката наброява около 1500 предмета. Значителното нарастване на археологическия фонд през втората половина на 20-те години на XX в. води до разполагането им в 24 броя витрини (малки и големи) в коридора на гимназията. Все под ръководството на Ат. Караиванов на широка основа се пристъпва към сериозна събирателска дейност на материали от епохата на Възраждането и на етнографски веществени паметници. От 1927 г. Ат. Караиванов е директор на гимназията, а по-късно пак под неговото ръководство карнобатската гимназия се преобразува от непълна в пълна смесена гимназия. През 20–30-те години на XX в. поддържа връзки с редица измежду най-видните представители на българските научни среди: Гаврил Кацаров, Васил Златарски, Иван Велков, Карел Шкорпил, Кръстьо Миятев, Васил Миков, етнографите Райна Кацарова и Христо Вакарелски. Пак през 30-те години на миналия век той е във връзки с централните институции – Народния археологически музей в София и неговия директор Рафаил Попов и с Министерството на народното просвещение – чрез министър Богдан Филов. Ат. Караиванов е оторизираното лице за събиране и опазване на старините в Карнобатска околия. Като резултат от неговата дейност следва да се отбележи фактът, че в XIV отчет на Българския археологически институт за 1934 г. в списъка на спомагателните членове освен Иван Карановски от Карнобат са посочени Непълната смесена гимназия, Атанас Игнатиев, д-р Дамян Коларов, дружество „Маркели“.

Член е на историческото и на географското дружество в София.

Предава фонда, за който отговаря, през ноември 1940 г.

Умира на 18 септември 1948 г.

През есента на 1998 г. (на 28–29 октомври) в град Карнобат бе проведена научна археологическа конференция, отбелязваща 50-годишнината от смъртта на Атанас Караиванов, а том четвърти от поредицата „История и култура на Карнобатския край“ е посветен на Атанас Караиванов и на 80-годишнината на създадения от него музей. В дейността му се включват осъществените археологически проучвания на Карнобатската селищна могила, лозаревското „Градище“, църквите в района на селата Завет и Съединение. Автор е на редица публикации, посветени на археологическите свидетелства и материали в този регион, в сериозни и престижни списания, оставили следа в археологическата наука. Автор е обаче също така и на редица публикации за Карнобат и района главно от епохата на Възраждането.

В представените данни за основателя на Карнобатския музей Атанас Игнатиев Караиванов извън обсега на музейното дело и археологията остават редица аспекти от родолюбивата му дейност.

УВАЖАЕМИ ДАМИ И ГОСПОДА,
СКЪПИ ГОСТИ И СЪГРАЖДАНИ,
СЪТРУДНИЦИ И ПРИЯТЕЛИ НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ–ГР.КАРНОБАТ

За мен като кмет на община Карнобат е чест да ви приветствам с „Добре дошли“ в нашия град и в нашия музей.

Днес ние честваме 85-годишнината от началото на музейното дело в Карнобат. Това за нас и нашите съграждани е празнично събитие и аз изказвам благодарност към всички, които уважихте с присъствието си и с участието си в националната конференция нашия музей и станахте съпричастни към празника ни.

Историческите богатства по българските земи и паметниците на културата от различни исторически епохи, стремежът за национално самосъхранение, съзидателният дух на народа ни са в основата на развитието на музейното дело в България. Много от най-светлите български умове събират, пазят и изучават паметниците на културата по българските земи и миналото на нашия народ. Видни дейци като Юрий Венелин, Васил Априлов, Георги Раковски, Любен Каравелов, Петко Славейков, братя Миладинови, Марин Дринов, Райно Попович и стотици български патриоти свързват имената си с първите стъпки на музейното дело преди 150 години. Карнобат не прави изключение от този патриотичен процес. Преди 85 години и в нашия град е поставено началото на музейното дело от тогавашния виден общественик и краевед Атанас Караиванов. През годините музейното дело в Карнобат претърпява развитие и обогатяване. С него са свързани много имена на карнобатски видни общественици и граждани, много труд на историци специалисти и разбира се, на общината като институция, която подкрепя и създава условия за развитието на музея.

Със създаването на исторически музей в Карнобат се реализира една мечта на патриотично настроените граждани от различни социални и професионални групи. Музеят в Карнобат и отношението към неговото развитие и обогатяване е знак за цивилизовано отношение към историческото миналото на нашия край. Той въплъщава част от идеята за национално достойнство и национална гордост на карнобатлии.

Днес Историческият музей с дейността си е достоен наследник на делото, чието начало е поставено от Атанас Караиванов, и на делото на всички, които с труда си и с таланта си са допринесли за неговото развитие. Нашият музей се превърна в център за възпитаване в патриотизъм и преклонение пред българската история и българските ценности. Той работи пълноценно – извършва проучвателска и събирателска дейност, организира и участва в разкопки, урежда експозиции и изложби, срещи, дискусии, научни конференции, които разглеждат исторически процеси в цяла Югоизточна България. Музеят извършва и богата издателска дейност. Чрез Историческия музей Община–Карнобат осъществява стопанисването на античната и средновековна крепост Маркели. В стратегията си за устойчиво развитие общината предвижда инвестиции за развитие на Историческия музей и *чрез дейността му да подготви част от условията в общината за развитие на културния и селския туризъм.*

Уважаеми дами и господа, с гордост изброявам постиженията на Историческия музей в Карнобат. Те са резултат от екипен труд и тук е мястото да изкажа благодарност към директора на музея д-р Димчо Момчилов за неговия професионализъм и всеотдайност в работата, благодарност към екипа от специалисти в музея и към всички сътрудници и приятели на Историческия музей в Карнобат.

Скъпи гости и уважаеми съграждани,

През последните две години общинското ръководство, с подкрепата на Общинския съвет, осигури средства и извърши строителни дейности за изграждане сградата на Историческия музей и днес, когато честваме 85-годишнината на музейното дело в Карнобат, предоставяме на музея една модерна многофункционална зала, оборудвана с мултимедия, и вярваме, че това е принос за развитие на музейното дело в Карнобат и предпоставка за разгръщане дейността на музея. До края на годината ще бъдат оборудвани и изложбените зали на музея.

Дами и господа, на последното си заседание Общинският съвет прие предложението на общинското ръководство и на д-р Момчилов Историческият музей в гр.Карнобат да носи името на основоположника на музейното дело в нашия град Атанас Караиванов. Няма да се спирам на значимостта на неговото дело, това ще направи директорът на Историческия музей малко по-късно. Само ще кажа, че това решение е израз на признателността на поколенията към живота и делото на този забележителен човек.

Да е честито името на Исторически музей „Атанас Караиванов“ и да пребъде през столетията.

Уважаеми дами и господа, скъпи гости и съграждани, приемете поздравления по повод 85-годишнината от началото на музейното дело в Карнобат.

На всички гости пожелавам приятни мигове в нашия град, на участниците в националната археологическа конференция пожелавам успех.

Нека всички бъдем здрави, нека не секва дори за миг волята за работа и успехи в полза на хората и за България.

кмет на община Карнобат
Атанас Атанасов

Кметът на община Карнобат инж.Атанас Атанасов награждава Лиляна Павлова – дъщеря на основателя на музея

Приветствие от кмета на община Карнобат инж.Атанас Атанасов

УВАЖАЕМИ КОЛЕГИ,

В годината, в която отбелязваме 150-годишнината на музейното дело в България, Историческият музей–Карнобат чества своята 85-годишнина. Само по себе си това показва неговия сериозен принос в общото дело. В този тържествен миг на равносметка не можем да не обърнем поглед към далечната 1921 г., когато директорът на местната гимназия и дългогодишен краевед Атанас Караиванов създава музейна археологическа сбирка – втората в региона след тази в Дебелт. Още в първите години от съществуването ѝ се развиват етнографски, художествен и природоизследователски отдел. Тази музейна сбирка поставя основите на Карнобатския исторически музей, преобразуван в държавен през 1953 г.

Богатите музейни фондове съдържат уникати на археологически паметници от праисторическата, античната и средновековната епоха; разнообразно етнокултурно наследство на региона; образци от живата и неживата природа; живопис и графика на карнобатски художници и на художници от други краища на страната.

През 1970 г. е създадена къщата музей „Д. Полянов“. Нейният фонд съдържа ръкописи, снимки, документи, вещи на писателя, както и материали за карнобатски културно-просветни дейци. Днес тя е един важен културен център, където се провеждат научни конференции, творчески срещи, презентации, тематични вечери и други.

Извършваните през последните двайсет години интензивни теренни археологически проучвания дават идеята за изграждания в настоящия момент археологически музей.

За мен е голяма чест и удоволствие да ви поздравя с 85-годишнината от създаването на Исторически музей–Карнобат, да ви пожелая здраве и дълголетие и последователност във вашата работа на ползу роду.

ЧЕСТИТ ПРАЗНИК!

РУМЯН ГАНЧЕВ –
директор на Националния център за музеи,
галерии и изобразителни изкуства

18 април 2006 г.

ДО КОЛЕКТИВА
НА ГРАДСКИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ–КАРНОБАТ

Уважаеми колеги,

За мен е удоволствие от името на най-стария научен институт в Българската академия на науките най-сърдечно да ви поздравя с 85-ата годишнина от началото на музейното дело в Карнобат. Богатото минало и културно-историческото наследство на Карнобатския край са една от предпоставките за зараждането на музейното дело в Карнобат. Още в края на XIX и началото на XX век видни пътешественици и историци акцентират на неговото разположение като кръстопът на култури през вековете. Съвсем естествено мнозина от тях са посетили карнобатската крепост и справедливо я свързват с важната за българската история Маркели. Нейното проучване още от самото начало беше извършено под ръководството на Археологическия институт с музей при БАН с дейно участие на специалистите от Музея в Карнобат. Като ви честитя юбилея, надявам се и в бъдеще да продължи ползотворното ни сътрудничество в името на проучването и опазването на българското културно наследство.

Честит юбилей!

Проф. д. и. н. Васил Николов
директор на Археологическия институт с музей
при Българска академия на науките

ОТ КОЛЕКТИВА НА НАЦИОНАЛНИЯ ПОЛИТЕХНИЧЕСКИ МУЗЕЙ–СОФИЯ

Драги колеги,

Поздравяваме ви с 85-годишния юбилей! С вдъхновената си творческа дейност вие се утвърдихте като един от значимите музеи в България. Историческият музей в Карнобат и Националният политехнически музей имат успешно сътрудничество и редица изяви в културния живот у нас. Искрено се надяваме, че нашите близки, колегиални и приятелски отношения ще продължат в бъдеще.

Пожелаваме ви нови върхове и успехи във вашето родолюбиво и народополезно дело!

Април 2006 г.

директор Екатерина Цекова

УВАЖАЕМИ Г-Н МОМЧИЛОВ,
СКЪПИ КОЛЕГИ,

ЧЕСТИТ ЮБИЛЕЙ!

Вероятно силата на обичта към родния край е накарала известния историк и краевед Атанас Игнатиев Караиванов да пренебрегне големите градове и да се завърне в Карнобат, за да положи началото на един от първите модерни музеи в Югоизточна България.

Днес той има и достойни наследници във ваше лице, защото неговият пример се е превърнал в личен мотив за съхраняването на истинските духовни ценности.

Желаем ви много здраве и творчески успехи.

На многая лета! Бъдете смели, скъпи приятели!

18 април 2006 г.

От името на колектива на
Регионален бургаски музей
Директор н.с. Цоня Дражева

ДО
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ГРАД КАРНОБАТ

ЧЕСТИТА ГОДИШНИНА, КОЛЕГИ!

Да отпразнуваме заедно доброто, достойнството, радостта от живота, вярата в хората и в Бога!

Да ви пожелаем:

- *магнетични изяви за широка публика*
- *светли следи в сърцата на хората*
- *бодър дух, ентусиазъм, всеотдайност и много незабравими изживявания по трудния път на просвещението!*

Да бъдете ярък светилник в историята на българския напредък и културен просперитет!

Бъдете здрави и Бог да ви благослови!

18 април 2006 г.

Директор Павел Петков
РИМ–Кърджали

ДО
КОЛЕКТИВА
НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ГР. КАРНОБАТ

УВАЖАЕМИ КОЛЕГИ,

Днес културната общественост на гр.Карнобат тържествено чества 85 години от полагането на основите на музейното дело в града.

Към юбилейното ви тържество се присъединяваме и ние, колегите ви от сливенския Исторически музей, за да отдадем заедно своята почит и да изразим преклонение към първооснователите на музейното дело във вашия град.

Всеотдайните сърца, тихият и скромен възрожденски патриотизъм на първите музейни ентусиасти и техните последователи – музейните работници, утвърждават традициите на музейното дело в Карнобат и превръщат историческия музей в града в основен научен културно-просветен институт и в основно хранилище на музейни ценности.

Днес Историческият музей в Карнобат е с утвърдено име и авторитет сред музеите в страната. В него работят професионално изградени музейни кадри, достойни продължители на традициите, завещани от първооснователите на музейното дело в града.

Като ви честитим, уважаеми колеги, юбилейната годишнина, желаем ви от все сърце крепко здраве и да работите упорито и всеотдайно с ентусиазма и дързновението на вашите предшественици.

Честит юбилей!

Регионален исторически музей–Сливен
Директор Г.Кюпчуков

Уважаеми дами и господа, мои съграждани!

Аз съм Лиляна, малката дъщеря на учителя, историка и археолога Атанас Караиванов, чието име е свързано с началото и развитието на музейното дело в Карнобат.

С благодарност и уважение присъствам на това тържество по покана на директора на музея д-р Д. Момчилов и неговите колеги.

За делото на моя баща е писано вече много. За човек на моите години това е незаменима духовна подкрепа и приятно съпреживяване.

Спомените за баща ми са сравнително ограничени – голямата ми сестра Анна знаеше повече за неговите проучвания в родния край, но тя почина преди три години.

Аз растях с вече болния учител, който живееше с грижата до края на живота си за запазване на събраните старини, които трябваше да се преместват от грижливо подредените витрини в коридорите на старата гимназия в горния етаж на театъра, а после – в клона на гимназията. С напредване на възрастта силите му отслабваха, много му помагаха неговите ученици. Болен, отивайки си от този свят, той пожела и предаде ключовете на музея на директора на тогавашната гимназия Христо Йовчев.

След смъртта му моята майка пожела да уча история. Така и направих. Завърших Софийския държавен университет, специалност „история и археология“, през 1957 г. Бях щастлива, че мои професори са Д. Димитров, Т. Герасимов, Бурмов, Милев, Гандев и Гандева, Ангелов. Завърших!

Трудни бяха времената тогава. Работа нямаше за всички колеги, но на нас, първия випуск археолози, се намери. Разпределението ми бе в Казанлък. Незабравима ще остане срещата ми с Чудомир – директор на музея там. За жалост той ми съобщи, че мястото е обещано за човек от местната власт. Той устно и после в кореспонденция ме съветваше да запазя сълзите си, че не може да ме назначи, за идващите по-тежки препятствия в живота. Утешително започнах работа в Чирпан, в музея, който аз трябваше да направя. Обстоятелствата ме отделиха от тази задача.

Ето защо аз, дъщерята, не можах да изпълня завета на родителите си да работя в родния си град и да продължа делото на баща ми. От археологията ми останаха само спомените от първите разкопки на „Копринка“ – откриването на Севтополис, общуването ми с проф. Димитров, Л. Огненова, Чичикова и другите ръководители на разкопките. Така всичко остана далечен, мил спомен от младостта ми, от археологията, до която само се докоснах.

Работих 30 години в Педагогическия кабинет–гр. Варна, но с музейното дело останах свързана чрез моя съпруг доц. Владимир Павлов, който работи 40 години във Военноморския музей във Варна.

Голяма е моята благодарност към сътрудниците на Карнобатския музей и лично към директора му д-р Димчо Момчилов за трогателното внимание към делото на моя баща и към мен като негова наследница. Научните публикации на музея са вече твърде много и аз с вълнение и благодарност ги приемам, защото редовно ми ги изпращат.

Доволна съм, че следата, която моят баща е оставил с културно-просветната си дейност, е жива и уважавана благодарение на научния и гражданския морал на шепата труженици от музея и карнобатската общественост.

Пожелавам им успешна работа и занапред за престижа на нашия роден град.

Варна
18 април 2006 г.

Лиляна Атанасова Павлова

РАННОВИЗАНТИЙСКИТЕ ПОРТИ. АРХИТЕКТУРНО-КОНСТРУКТИВНИ РЕШЕНИЯ

Димитър ОВЧАРОВ

На Василка Тъпкова-Заимова –
колега и приятел

Преди години ранновизантийската фортификация не се отделяше от римската и не се търсеха никакви различия между тях. Не се вземаха под внимание думите на Шарл Дил от края на XIX в., според когото много от похватите, използвани от византийците: „...съставляват преход между античните методи и тези на средновековието“. Обаче съвременните изследвания показаха, че периодът IV–VII в., макар и в много отношения да е продължител на редица специфични черти на римската култура, има нови изяви, обусловени от нови икономически, политически и културни явления. Ето защо този исторически период справедливо беше оценен като „преход от античност към средновековие“ и това беше, защото античните характеристики все още не бяха изживени, а средновековните се бяха зародили, но не бяха се наложили. Този процес намира добро потвърждение в постепенната промяна на укрепителната система като цяло и на отделните нейни елементи в частност.

Основно звено в укрепителната система през всички епохи от античността до средновековието е крепостната стена (куртина). От своя страна тя е обединителна конструкция за различни по своето предназначение елементи: разнообразни по план кули, стълби, разположени в кулите или по куртината, тайни подземни или надземни излази (потерни). Измежду тях особено важно място заемат крепостните порти, към устройството на които фортификаторите съсредоточават най-вече своето внимание. Това се дължи на обстоятелството, че те са най-уязвимите места в цялостната отбранителна верига и точно срещу тях неприятелят съсредоточава най-значителни сили при обсадата на крепостта.

От друга страна, разнообразните планови решения за защита на входното пространство дават добри възможности за проследяване на тяхното развитие, а оттук – на развитието на цялостната отбранителна теория и практика и тази беше причината да съсредоточа своето внимание върху тях. При анализа на известните досега и вече добре проучени крепости от балканските провинции на ранновизантийската империя могат да се разграничат няколко характерни групи крепостни порти, които очертават отделни фази в тяхното развитие. В основата на предложената класификация лежат две изходни предпоставки, на които ще бъдат подчинени разсъжденията на автора и последвалите ги изводи. Това са плановото устройство и строителната техника. Ще бъдат приложени и два метода – хронологическа последователност (където е възможно) и типологичната зависимост, която е подложена на съществени промени.

През II в. сл. Хр. римската империя достига своята най-голяма мощ. Нейната територия се разпростира в Европа, Азия и Африка. За нейната защита е била необходима добре обмислена и последователно изпълнена крепостна система, която в общи линии се е състояла от мощни крепости по границите (т.нар. лимеси) и във вътрешността.

На провинциите, разположени на Балканския полуостров, се отдавало особено значение, тъй като те осигурявали защитата от север и североизток на Империята. Предприетото крепостно строителство отразявало увереността в силата и стабилността на държавата. Характерните черти на градежите дават основание този период да се нарече ***класически*** и това може да се проследи най-добре при устройството на крепостните порти. Тяхната планировка се основава на единен замисъл, особеността на който се заключава в строгата симетрия на планировката. Входното пространство е защитавано неизменно от две привратни кули, които най-често имали U-образен или правоъгълен план. Добър пример

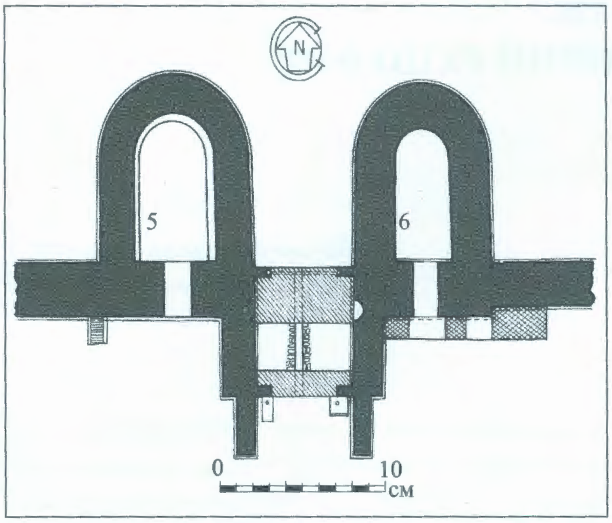

Обр. 1. *Южна крепостна порта на Абритус*

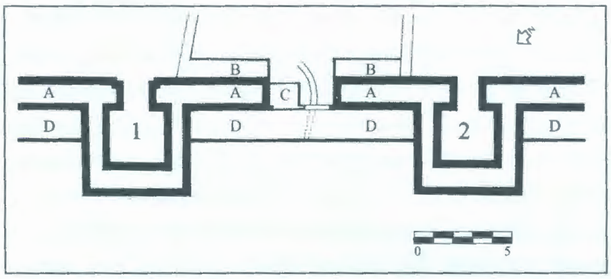

Обр. 2. *Крепостна порта на Германея*

за първия случай е южната порта на Абритус (при Разград), построена във II в., а за втория – портата на Германея (до Сапарева баня), строена вероятно в края на II в. (обр. 1, 2). Налице е мощна стена, дебела колкото самата куртина. Кулите са на еднакво разстояние от входа и осигуряват защитата му с кръстосана стрелба и други средства. Защитната концепция предполага употребата на стабилен строителен материал и съвършен градеж. Налагала се квадровата зидария от добре обработени блокове (варовик, пясъчник, гранит), а по-рядко била използвана смесената зидария (Пауталия). За свръзка е използван здрав хоросан и понякога метални скоби между блоковете. Не липсвали случаи, когато последните били рустицирани, което имало естетически ефект, а спокойната обстановка, когато е извършвано строителството, позволявала проявата на белези, изразяващи увереност в мощта на държавната власт. Така например на много от блоковете от Абритус е била издялвана първата буква (А) от името на града крепост.

Още през следващия век отбелязаната сигурност била изоставена. Това се дължи на новите обществено-икономически условия, но найвече на засилилата се опасност от север. През III в. зачестили нашествия на готите, а през IV – на хуните. Всичко това наложило изменение в устройството на портите. И те, както и полуразрушаваните стени и кули, били възстановявани, но без да се нарушава старото планово устройство. Репарациите ставали вече с по-некачествени материали (ломен и полуобработен камък), влошено качество на хоросана, изоставяне на тухлите в зидарията. Най-съществен и характерен признак в тази насока е преустройството на портите. Тези от тях, които е било трудно да се защитават, са били изолирани чрез преграждането им с грубо оформени зидове. Така е станало през III в. със споменатата южна порта на Абритус – най-вероятно още преди сражението в 251 г., когато пред стените на града е бил разгромен и убит от готите император Деций Траян.

По-друг е случаят с портата на Германея, която първоначално е била стеснена с нов зид, а след това е била напълно преградена с още един дебел зид. Тези преправки, които се наблюдават и при много други крепости от това време, показват, че тази първа фаза на бъдещите значителни изменения може да се приеме като звено, което свързва класическата римска фортификация с последвалата я ранновизантийска укрепителна стратегия. Втората група (фаза) в ранновизантийското крепостно строителство е тясно свързана с първата. Тя обхваща, общо взето, строежи от V в. и в нея се проследява ясно процесът на синтез между класическите принципи и използването на нови идеи. Ето защо тя би могла справедливо да се определи като ***посткласическа***.

В исторически план петият век е време на непрекъснато нарастване и изостряне на конфликтите с варварите. Най-силно и масово участие в техните нашествия вземат аварите, обединяващи често своите усилия със славяните. Спорадично византийските южнодунавски територии са оплячкосвани и от прабългарите. Дунавският лимес става ненадеждно препятствие за тях и това налага византийската власт, заедно с усилване на крепостите между Дунав и Стара планина, да изгради нова укрепена линия по предпланините на Хемус. Този процес дава силно отражение върху начините и методите на крепостно строителство. Най-добрият показател в това отношение са крепостните порти.

Може определено да се каже, че при оформлението на входното пространство на портите фортификаторите продължават в общи черти традицията на симетрично разполагане на охранителните кули. Този принцип обаче е често нарушаван, какъвто е случаят с крепостта Крумово кале при Търговище, където заоблените отпред кули имат различно направление. Това се забелязва и в редица други планински крепости и естествено е наложено от неравния терен.

През този период се запазват, макар и не стриктно приложени, кулите с овален и правоъгълен план, но често съотношението между тях не е спазено. В повечето случаи те не са еднотипни, което е много показателно при портата на ранновизантийската стена на нос Калиакра, строена вероятно към началото на V в. Съчетани са правоъгълна и окръглена кула, разположени на не съвсем еднакви разстояния от входа. Трудно е да се установи дали това е първоначалното решение на строителите, или едната от кулите е построена върху по-ранна, но това във всички случаи е явно нарушение на утвърден вековен канон.

Една от най-важните особености на новата фортификация е появата на островърхи кули – петоъгълни и триъгълни. Идеята за такива конструкции е известна още от времето на древна Елада (Филон), но не е прилагана. Вероятно нейната нужда става осезателна през ранновизантийската епоха и това е отразено в трактата на т. нар. анонимен византийски автор. Преимуществата на този план на кула са, че разположените под ъгъл стени устояват по-лесно на ударите на неприятелските обсадни машини, а заедно с това спомагат за разнопосочен (ветриловиден) обстрел от страна на бранителите. Обикновено такива кули са разполагани по фронта на куртината, но особено успешно те се прилагат, фланкирайки входния проход на портите. Острите им ръбове рязко се врязват в настъпващите вериги, а от платформите обстрелът е по-ефикасен. Това може добре да се илюстрира с примера на крепостта на Мадарското плато, която, по всичко личи, е строена в средата на V в. (обр. 3). Това е типична планинска крепост, но разположена на сравнително равно плато. Тя има крепостен зид от три страни, от четвъртата е защитена от стръмната и отвесна скала. Единствената порта е фланкирана от две идеално оформени петоъгълни кули, разположени симетрично на равни разстояния.

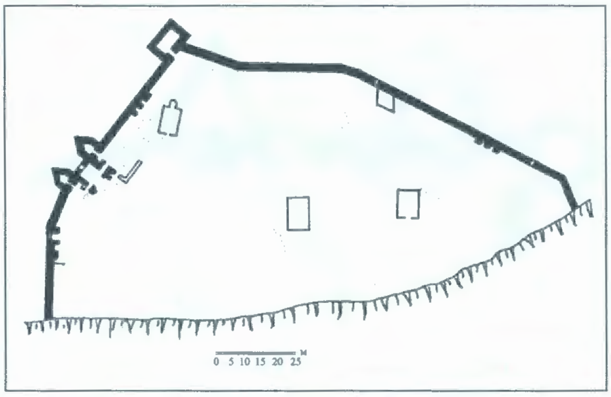

***Обр. 3.** Крепост на Мадарското плато*

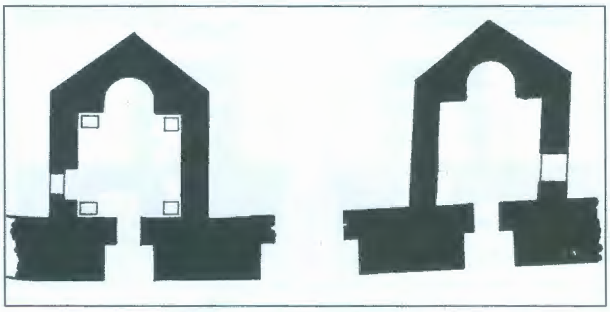

***Обр. 4.** Крепостна порта на Месемврия*

Още по-сполучливо този принцип е приложен в изградената малко по-късно ранновизантийска стена на Месемврия (обр. 4). Зидовете на двете привратни петоъгълни кули са идеално пропорционирани, обхващат вътрешно пространство с почти квадратен план и само откъм страната на острия ъгъл имат дълбока конха. Освен естетическо предназначение, тя е имала за задача да подсили кулата при удари отвън. В тези долни етажи на кулите са били устроени по една потерна във всяка от тях, от която защитниците са имали възможност скрито и внезапно да нанесат удар на противника.

Малко по-особен е случаят с ранновизантийската крепостна стена на акропола на Пауталия, строена в края на IV или през V в. (обр. 5). Крепостната порта се намира в югоизточния ъгъл на стената и е била защитавана от две идеално осъразмерени триъгълни кули. Очевидно входът на портата е разположен между тях, но на плана на разкопките не е отбелязан. Вероятна причина за това е по-късното му зазиждане и изолиране. Отбранителната мощ на тази кула е била подсилвана от намиращата се съвсем близо кръгла ъглова кула.

Заедно с новите тенденции в плановите композиции на портите от този период, значителни промени претърпява строителната техника.

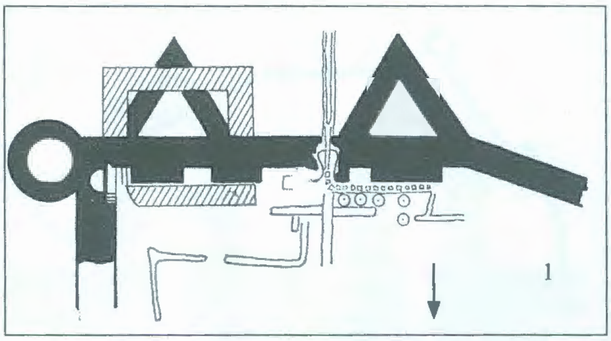

Обр. 5. *Крепостна порта на Пауталия*

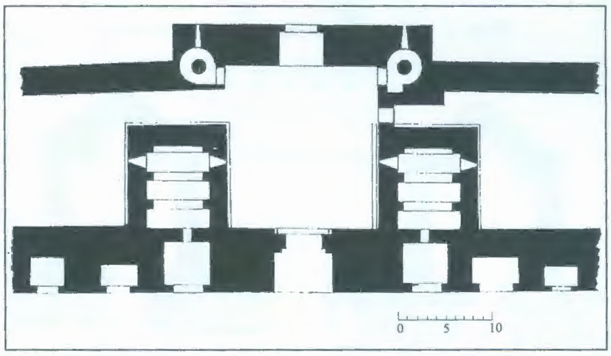

Обр. 6. *Портата Мевлеви хане капу в Константинопол*

Блоковият строеж (opus quadratum), много скъп за изпълнение, отстъпва място на псевдоблоков (opus implectum). Съществени негови характеристики са наличието на две лицеви облицовки от квадри, запълнени в цялата дебелина на зида от пълнеж (емплектон), състоящ се от хоросан, примесен със строителен трошляк и дребни необработени камъчета. Заедно с това постепенно изчезват квадрите в облицовките и се заменят от по-дребни полуобработени блокчета (туфели). Много често долният етаж е блокиран напълно със споменатия пълнеж и само горните етажи са били оформяни като бойни помещения. Целта на този блокаж е да се създаде още по-здрава преграда за тараните и другите стенобойни устройства. Добри примери в тази насока са портата на крепостта Крумово кале при Търговище, тази на крепостта при с. Долна Кабда и др. В градежа се използват познатите породи камък, но преобладава пясъчник, а в крайморските крепости нерядко се използва по-крехкият бигор. Употребяваният за свръзка хоросан е особено здрав, състои се от вар, пясък и едро счукана тухла.

В началото на V в. настъпват сериозни изменения в теорията и практиката на византийската фортификация. Те се дължат на появата на нов тактически елемент в отбраната – изнесената пред фронта на основната стена още една, по-малка по размери. С това отбраната става по-дълбока и по-гъвкава, защото тази стена (протейхизма) дава възможност за бързо придвижване на войските на бранителите. Препоръчвана, но неприлагана в по-ранните епохи, тази тактика става преобладаваща за по-големите градове крепости, а постепенно според икономическите възможности започва да се прилага и в по-малките стратегически укрепления. Началото е поставено с построяването на т. нар. Теодосиева стена на Константинопол през 513 г. Тази характерна особеност позволява да се разграничи една група крепости в балканските провинции на империята, която ще наречем ***синкретична***. Тя обхваща целия V и началото на VI в. и се явява своеобразен апогей на ранновизантийското крепостно дело. Той може най-добре да се проследи в устройството на крепостните порти. Техен първообраз са портите на Константинопол, от които за най-добър пример трябва да се приеме т.нар. Мевлеви хане капу (обр. 6).

Протейхизмата на константинополската крепост отстои на 14 м от основната стена, а портата е фланкирана от две правоъгълни кули. Също като нея и тя има две малки кули, които са всъщност стълбища, водещи към бойната пътека на куртината. Между тях е оформен вход, широк почти колкото този на ранната стена и напълно съобразен с него. Между тях се образува квадратно пространство с размери 17х17 м, което представлява обширен двор. В този двор се е проникувало както от двете порти, така и от странични пасажи, идващи откъм междукуртинните пространства (периболоса). Така е създадена добре обмислена отбранителна система, защото успелият да премине първия вход противник бил подлаган на кръстосан огън отгоре (от стените и кулите) и във фланг, откъм периболоса. Може да се каже, че по този начин портата е била почти непревзимаема.

Константинополският модел почти веднага започва да се прилага в много от останалите крепости. Наистина това ставало постепенно и с оглед на икономическите възможности – най-напред в по-големите градове, а след това в по-малките и военните крепости. Той намира добро приложение в балканските провинции на Империята и внимателното изучаване на известните досега находки дава възможност да се разграничат три основни варианта на този сложен тип порти.

Към първия от тях, който може да се определи като представител на ***конструктивно единство***, се отнася портата на западната стена на Аугуста Траяна (Стара Загора). След едно силно разрушение на античната крепост от хуните в V в. на 3,5 м пред куртината е построена протейхизма. В нея пред входа на ранната порта е устроен напълно симетричен вход, затварян от падаща врата (катаракта). Така се оформя дълъг проход, който в предната си част образува квадратно пространство, подобно на онова в Константинопол, но с по-малки размери – 4х4 м (обр. 7). Както и в столицата, към него се е прониквало от входовете на двете стени и от двете страни на периболоса. Трябва да се предполага обаче, че така се образува долен етаж на сложна надвратна кула, а не свободен и непокрит отгоре двор. Независимо от тази разлика начините на защита са аналогични на тези в Константинопол.

Вторият вариант може да се проследи при северната порта на Диоклецианопол (Хисар) и решението му се базира на принципа на ***планово единство*** на отделните елементи (обр. 8). Пред северната куртина на античната крепост през V в. е добавена протейхизма, отстояща на 10 м и следваща напълно права линия. Пред ранната порта е отворена и тази на протейхизмата. Този вход е оформен от два издаващи се навътре къси зида и е напълно симетричен на ранния. Образуваното между тях пространство очертава почти квадратен двор с размери 8х9 м. Достъпът към него е от четири страни – входовете на куртините и откъм периболоса. Не може да има съмнение, че е налице една много близка реплика на константинополските конструкции и това ще потвърди предположението за непосредственото влияние на столицата върху провинциалната фортификация.

Третият вариант, представляващ едно много оригинално решение, може да се види в крепостта до с. Войвода, Шуменско, за която се предполага, че е спомената в античните карти като Динея. За разлика от първите два, оформлението на привратното пространство може да се определи като израз на ***идейното единство*** (обр. 9). И тук към по-ранния античен крепостен зид, защитен от мощни кули със заоблен преден край, е построена протейхизма. За разлика от Диокле-

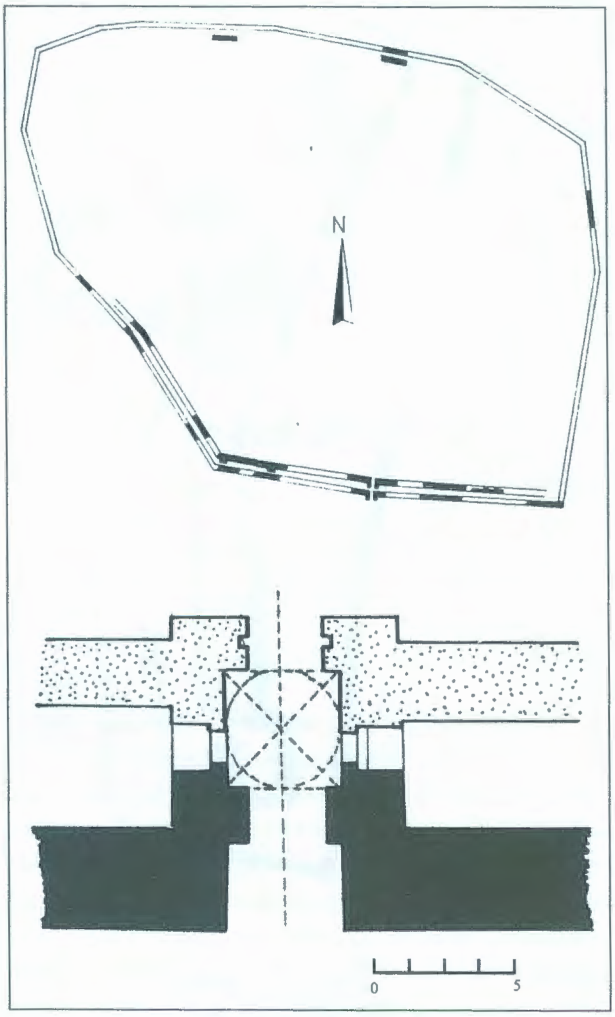

Обр. 7. *Западна порта на Аугуста Траяна*

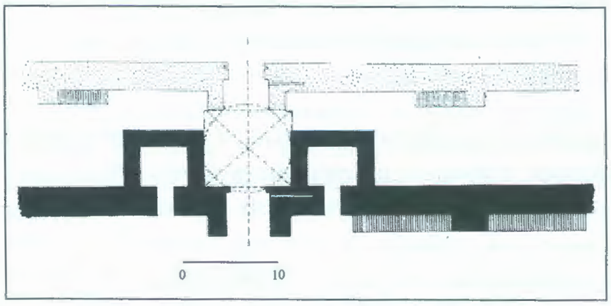

Обр. 8. *Северна порта на Диоклецианопол*

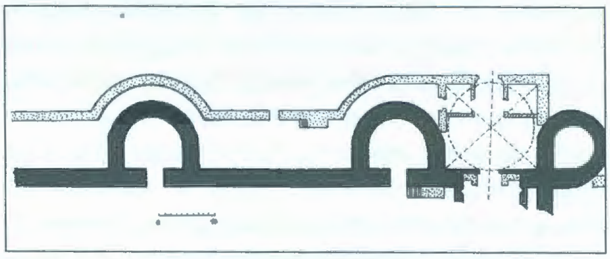

Обр. 9. *Главна порта на Динея*

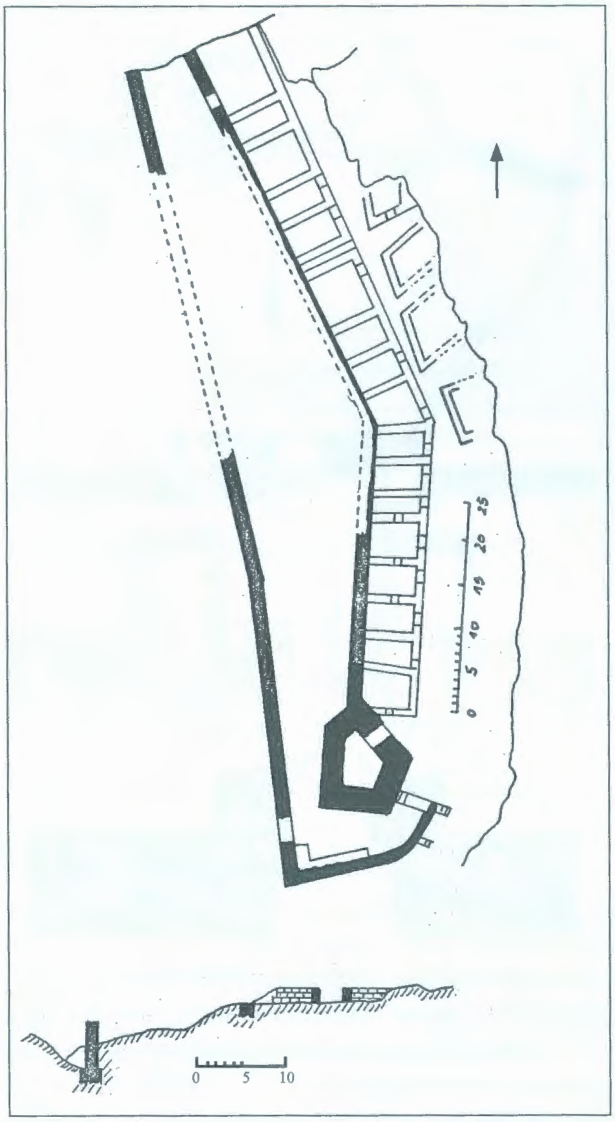

Обр. 10. Крепостна порта на Садовско кале

цианопол и други крепости, тя не следва права линия, а извива по очертанията на кулите, като образува дъговидни издатъци, играещи вероятно ролята на псевдокули. Изградена през V в., тази протейхизма е на различни разстояния от стария зид, достигащи до 9 м.

Входното пространство на портата следва вече познатата константинополска схема. То е образувано от двата входа (на протейхизмата и ранната стена) и заема почти квадратна площ (15х16 м). В така оформения двор са изградени две, долепени до протейхизмата помещения, които по всяка вероятност са играели ролята на привратни кули или на стражеви помещения. Макар и в твърде опростен вид, разположението на отделните отбранителни елементи не оставя място за съмнение, че е приложен познатият вече константинополски модел.

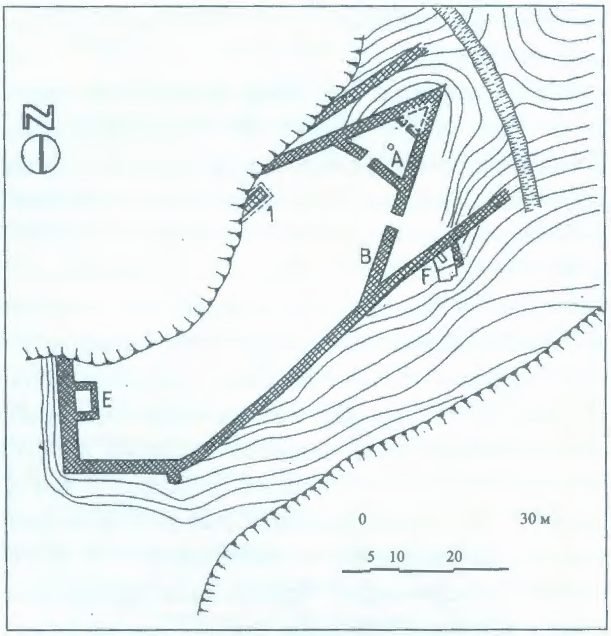

Обр. 11. Порта на ранновизантийската крепост при Мелник

Строителната техника през тази фаза се характеризира с използването на по-икономични материали – по-дребен камък, хоросан с примес от тухлени късчета, частично приложение на смесена или псевдосмесена зидария.

Последната група крепости, които се отнасят най-общо към първата половина на VI в. – времето на усилена укрепителна дейност на император Юстиниан I, може да се определи като ***предсредновековна***. Плановете на крепостните порти по това време са подчинени предимно на условията на неравните терени. Налага се асиметричният начин на планировка, при което напълно се нарушават установените антични принципи. Това най-добре се вижда в практиката да се строи само една привратна кула, наложено от релефа на местността. Интересен пример в това отношение е калето при Садовец, Плевенско. Запазената и проучена порта е фланкирана само от една кула с неправилен петоъгълен план (обр. 10). За да се преодолее тя, е трябвало да се преодолее портата на протейхизмата, да се мине покрай кулата, от която противникът е бил обстрелван. Вижда се ясно, че основното в разгледания случай е целесъобразността в разполагането на защитните елементи.

Подобно е решението на портата в ранновизантийската крепост при Мелник (обр.11). Входът е съвсем опростен, но защитата му се осъ-

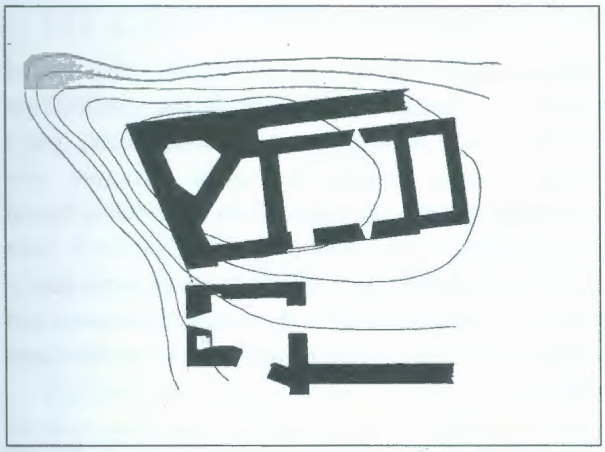

Обр. 12. Крепостна порта на Кипиловското кале

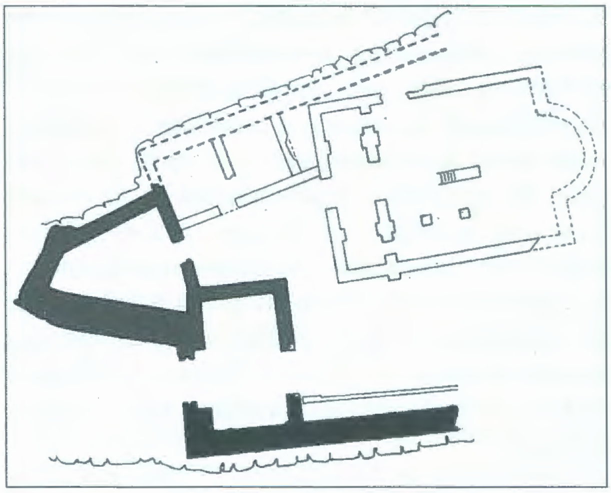

Обр. 13. Портата на ранновизантийската порта на Царевец (Велико Търново)

ществява от мощна триъгълна кула, покрай която е било необходимо да се мине, за да се стигне до него. Напълно аналогичен е подходът при портата на хълма Царевец до Велико Търново, който представлява четвъртито пространство с две врати и е защитен също така от триъгълна по план кула (обр. 12).

Може би своеобразен връх в изобретателността на ранновизантийските фортификатори е постигнат в крепостта при с. Кипилово, Сливенско. Нейната порта има сложен план и конструкция, които я превръщат в истински лабиринт (обр. 13). Тя е разположена на една от острите чупки на куртината и се състои от два входа. Създадена е била обстановка, която е затруднявала придвижването на противника, още повече че той е трябвало да мине под триъгълната отвън и петоъгълната отвътре кула.

•••

От изложеното дотук и от направения опит да се проследи, систематизира и класифицира строежът на ранновизантийски крепостни порти става ясно, че тяхното начало се корени в изпитаните римски образци, но постепенно напуска класическите канони, за да достигне напълно своеобразни планово-конструктивни решения. Този процес не е справедливо да се тълкува като упадък, а да се оценява като налагане на нови норми, върху които по-късно ще израснат средновековните укрепителни традиции. Характерните черти на тази линия на развитие са наложени от необходимостта за икономично строителство, от спецификата на теренните особености, от новите тенденции в отбранителната тактика и стратегия. Такива най-общо са били изискванията на настъпващата средновековна епоха.

EARLY-BYZANTINE PORTAL GATES. ARCHITECTURAL AND CONSTRUCTIVE ACCOMPLISHMENTS

Dimitar OVCHAROV

The diversity of applied lay-outs and constructive techniques for defending the entrance post spaces present favourable opportunity for the tracing of their development and give a good starting point for studying the entire evolution of the defensive theory and practice of the Byzantine Empire.

The suggested by the author classification is

founded on two basic initial prerequisites – the planned engineering construction and building techniques. The major applied methods are two: chronological sequence and continuity, and typical dependence or characteristic co-relation. These two give the possibility to discriminate a succession of several periods. The first one is the Classical period observed within the boundaries of 2nd c., as opposed to 3rd c. which brings forth a new stage of reconstruction and refashioning, thus creating the link between the classical Roman fortification and the Early-Byzantine fortifying and defensive strategy.

The second period displays definitely postclassical characteristics manifesting the process of synthesis between the classical principles and the implementation of new concepts and ideas.

The beginning of 5th c. marks the initiation of certain profound alterations in the theory and practice of Byzantine fortification. This peculiarity allows the differentiation of three stronghold varieties isolated syncretically by the author.

The last group or variety, belonging to the first half of 5th c., could be defined as and referred to the pre-mediaeval type of strongholds.

The presently offered attempt to trace, classify and create a systematic picture about the construction of the Early-Byzantine stronghold portal gates gives a clear notion that their structure was primarily rooted and founded on the reliably tested Roman prototypes, and only later deviated from the Classical laws and canons to reach some newly originated and peculiarly Byzantine laying-out and constructive accomplishments and architectural decisions.

It would be rather unfair to interpret these tendencies as a decadent process of decay. And, it would definitely be more appropriate to treat and evaluate them as the imposing of new architectural standards and rules, on the basis of which were later developed and eventually evolved the fortifying traditions of the Middle Ages. The characteristic features of this evolutionary trend were imposed by the necessity for economic growth and reorganization, side by side with the distinctive peculiarities of the terrain and the conceptually new tendencies in the theory and practice of defensive tactics and strategy.

ИЗЛЪСКАНА КЕРАМИКА ОТ КЪСНОАНТИЧЕН DEULTUM

Людмил Ф. ВАГАЛИНСКИ

Предмет на настоящото съобщение са глинени съдове, чиято повърхност е украсена чрез механично излъскване.

Всичките съдове са открити в рамките на укрепената площ на римската Colonia Flavia Pacis Deultensium, разположена край село Дебелт (Deultum), община Средец, област Бургас. Градът е основан в средата на 70-те години на I век от ветерани на VIII Августов легион, чийто постоянен лагер между 45 и 68 година е Novae край Свищов. Само два от представените съда са публикувани (*фиг. 2, 3; Vagalinski 2002, Ч247, Ч249*)[1]. Формите на обсъжданите тук екземпляри са чаши, кани, купа и гърнета. Включени са и фрагменти от стени. Като правило тези съдове са добре пречистени и равномерно изпечени до сив, сиво-черен цвят; изключения са керемиденочервени или с цвят на охра примери.

Чашите са три (фиг. 1, 2, 3). Формата на две от тях (фиг. 1, 2) е чужда на местния, провинциално-римски, керамичен репертоар, но е популярна сред германски племена на Балканите и в Централна Европа през периода края на IV–VI век (*Vagalinski 2002, чаши тип XI, 123–124*). Двата германски примера от Deultum се датират стратиграфски по същото време: последна четвърт на IV–20-те години на V век и втора половина на V век–начало на VI век, съответно фигури Ч249 и инв.№ 229. Третата чаша (фиг. 3) е с по-обща датировка в Deultum (V–VI век), но като тип е особено характерна за първа половина на V век (*Vagalinski 2002, чаши тип IX, 122–123*). Не само нейната форма, но и скромната ѝ излъскана украса (хоризонтални ивици) я отличава от двете „варварски“ чаши.

Четирите кани (фиг. 4–7) са украсени с хоризонтални и вертикални излъсквания. Стратиграфската им датировка е втора половина на V век–начало на VI век. Формата им е провинциално-римска с редица паралели на юг от Долен Дунав.

Купата (фиг. 8) е украсена с хоризонтални излъскани ивици. Формата е популярна на Балканите и в Долна Австрия за дълъг период от време – от III–II в.пр.Хр. до късната античност включително, през който промените в профила са незначителни за прецизна датировка без археологически контекст. Деултумският представител е сигурно датиран стратиграфски в първа

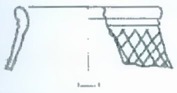

Фиг. 1

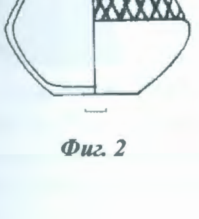

Фиг. 2

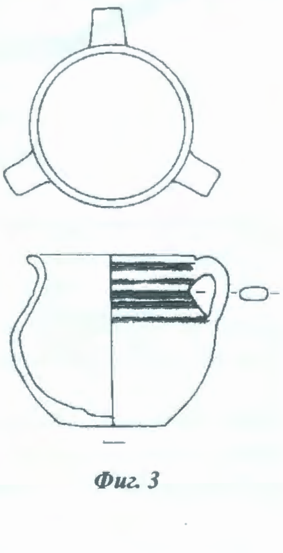

Фиг. 3

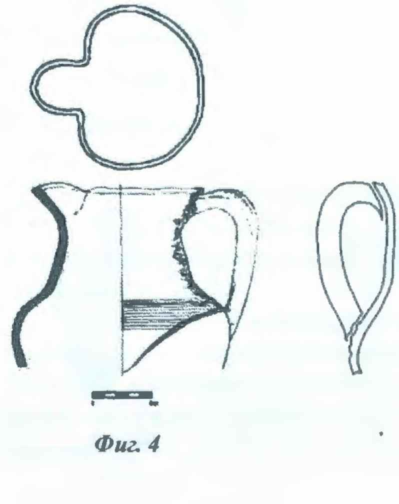

Фиг. 4

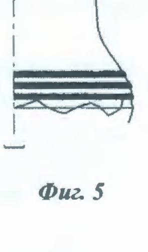

Фиг. 5

половина на V век. Негови излъскани паралели по десния бряг на Долен Дунав са отнесени в интервала последна четвърт на III век–средата на V век, като най-близкото подобие е намерено в Transmarisca/Тутракан (*Vagalinski 2002, купи тип XI, вариант 1, 113, КУ196*).

Три гърнета (фиг. 9–11) принадлежат на тип, познат в късноантична Тракия с примери от Iatrus (край село Кривина, Русенско) и Zoida (Сливен), както и от синхронни селища в Румъния, Сърбия и Чехия (*Vagalinski 2002, гърнета тип XIV, 130–131, Г286–Г291*). Типът се датира в средата на IV–VI век, но повечето му представители се отнасят към периода края на IV–средата на V век. Екземплярите от Deultum са отнесени стратиграфски към втора половина на V–начало на VI век. Формата е чужда на местното провинциално-римско грънчарство и се свързва с варварски (преимуществено източногермански) групи. Първообраз се открива в черняховски комплекси от втора четвърт на IV век.

Четвъртото гърне (фиг. 12) подкрепя вече направени изводи, че излъскването на керамични съдове се практикува и в края на античността в Източната римска империя, тоест до началото на VII век (*Vagalinski 2002, 84*). То е намерено в опожарен пласт с монета на Юстин II и София (565–578), което го отнася към последната трета на VI век. Що се отнася до формата му, публикувани са подобни излъскани екземпляри от унгарското, сръбското и българското Подунавие, чиято датировка се включва в хронологичните граници последна четвърт на IV–първа половина на V век (*Vagalinski 2002, гърнета тип XV, 132*). Най-близък е екземпляр, открит в късноантична Zoida/Сливен (*Vagalinski 2002, Г296*). Отлика на деултумското гърне е разширяващата се надолу шия, с форма на изявен пресечен конус, за разлика от почти цилиндричните шии на изредените по-ранни подобия. Вероятно тази морфологична особеност е хронологичен индикатор на типа.

Двата фрагмента с излъскан орнамент (фиг. 13, 14) са датирани археологически към периода втора половина на V–начало на VI век. Комбинацията от излъскана и врязана украса, каквато виждаме върху единия чиреп (фиг. 13), е типична за късноантичната втора хронологична група излъскана керамика (тоест втора половина на III век–начало на VII век), като се има предвид територията на цяла България (*Vagalinski 2002, 78*).

Анализ от 2002 година на тази група показва, че излъскването на глинени съдове е мода, донесена от варвари – източни германи и сармати. Показателно е, че излъскани съдове са много редки в Югозападна България, за която има оскъдни данни за усядане на варвари през

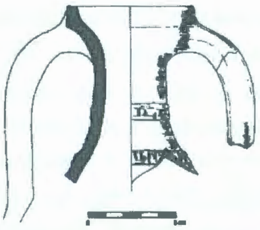

Фиг. 6

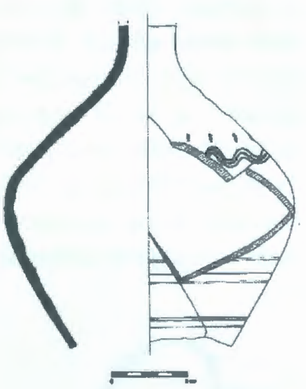

Фиг. 7

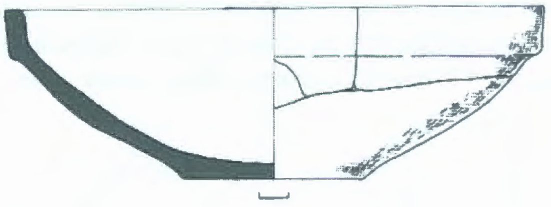

Фиг. 8

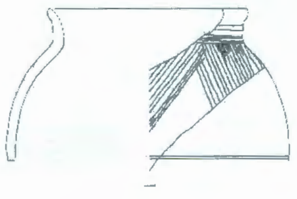

Фиг. 9

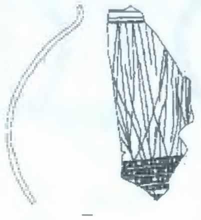

Фиг. 10

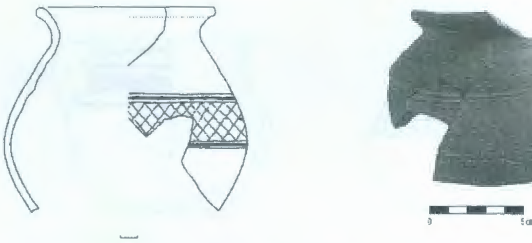

Фиг. 11

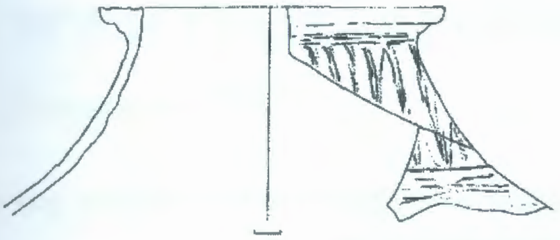

Фиг. 12

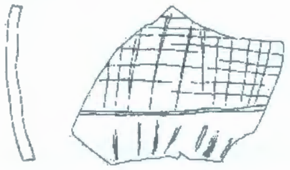

Фиг. 13

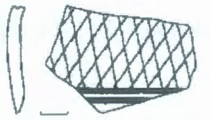

Фиг. 14

късната античност. Примерите за излъскани „варварски“ съдове съставляват едва 12,32 % от късноантичната група. Новите поданици на Империята бързо възприемат местните провинциално-римски керамични форми – и като употреба, и като производство. Интересно е, че пришълците се придържат повече към своите кухненски, отколкото към трапезните си грънчарски форми (*Vagalinski 2002, 76–84*). Провинциалните грънчари от своя страна се адаптират както към техния вкус, така и към модата, започвайки да излъскват продукцията си.

Как се вписват в тази картина новите примери от Deultum? Те потвърждават, че северните имигранти възпроизвеждат главно свои кухненски грънчарски образци. Същевременно прави впечатление относително високият дял на „варварски“ форми в колонията – 5 от общо 12 излъскани съда. Вероятното му обяснение е регламентирано заселване в града на сравнително компактна „варварска“ (най-вероятно преобладаващо източногерманска) група. Причините за този акт на Източната империя трябва да се търсят в две посоки. Първата е катастрофалното римско поражение в горещия 9 август на 378 година край недалечния Hadrianopolis/Одрин. То е предшествано от битка пред стените на Deultum през есента на 377 година, в която готи разбиват елитен римски отряд, убивайки и неговия командир Барзимер *(Ammian. Marcel., 174)*. От писмените извори знаем, че по онова време готите и техните съюзници не умеят да превземат по-големи укрепени селища. От друга страна, подновените археологически разкопки в Deultum показват, че градът е пострадал тогава. Именно през втората половина на V век, откогато датират повечето излъскани съдове от Deultum, за пръв път се преграждат в града ходови линии и има рязък спад в строителната техника (*Вагалински 2006*). Спешното преобразуване на бляскави обществени сгради (като термите например) и публични пространства в скромни жилищни и стопански постройки издава приток на население, търсещо защита от унищожителните хунски атаки. Сред новите заселници има и федератска „варварска“ група, чиято основна задача (и това е втората причина за нейното допускане в града) е охрана на подстъпите към столицата Константинопол, което е приоритет на ранновизантийската власт. „Варварско“ присъствие подсказва и част от гробния инвентар на един от късноантичните некрополи на Deultum, разположен в местността Бункера[2].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Вагалински 2006: Л. Вагалински. Разкопки по фортификацията на римската колония Деултум. – АОР за 2005 година, София, 2006.

Ammian. Marcel.: Ammianus Marcellinus. Rerum gestarum libri, – Латински извори за българската история, 1. София, 1958.

Vagalinski 2002: L.Vagalinski. Burnished Pottery from the First Century to the Beginning of the Seventh Century AD from the Region South of the Lower Danube (Sofia). Sofia, 2002.

БЕЛЕЖКИ

[1] Обектът се проучва от колегата Красимира Костова (ИМ–Средец), която щедро ми предостави възможност да публикувам този интересен и добре стратифициран материал.

[2] Информация от колегата П. Балабанов (НБУ–София), който е заместник-ръководител на археологическите проучвания в Deultum през 80-те години на XX век и настоящ член на новия екип от 2003 година насам.

POLISHED CERAMIC VESSELS FROM A LATE-ANTIQUE DEULTUM

Ljudmil F. VAGALINSKI

Subject of the present study is a number of clay vessels whose surface has been decorated by means of mechanical polishing.

All dishes were uncovered within the confines of the fortified area occupied by the Roman colony FLAVIA PACIS DEULTENSIUM, situated in the vicinity of the village of Debelt, Sredets Municipality, District of Bourgas in Southeast Bulgaria. The shapes are distinctively referring to cups, jugs, bowls and pots.

As a whole these vessels are worked out of well-purified clay, evenly fired to a uniformly gray or grayish-black colour.

Their dating is assigned to the period from the last quarter of 4th to the end of 6th c.

Five out of the altogether twelve dishes are distinguished by their so-called „barbaric“ shape. Their presence on site of the deultum speaks in favour of a regulated populating of the town by a relatively compact group of „barbarian“ settlers, most likely from a predominantly Eastern-Germanic (Gothic) ethnical descent.

ЗА ЦЪРКОВНОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ЗЕМИТЕ МЕЖДУ ТУНДЖА И МОРЕТО (VII–XII в.)

Красимира ГАГОВА

Областта, затворена между поречието на Тунджа и западночерноморското крайбрежие, несъмнено е пространството, където се осъществяват най-голямата част от военните сблъсъци между средновековната българска държава и Византия. Измъченото население обаче не напуска тези плодородни земи, макар и често да сменя своите политически повелители. Едва ли можем да приемем за чиста монета твърдението, че това е била пуста земя[1] както по времето на хан Тервел, когато влязла за пръв път в пределите на България, така и по времето на княз Борис I, когато византийските извори претендират, че отново е била отстъпена на българите.

През разглеждания период районът е под юрисдикцията на Константинополската патриаршия в нейните епархии Хемимонт и Тракия. Докато епархия Тракия мени често своите очертания и в определен период е назовавана Тракия и Македония, то Хемимонт е относително устойчиво название, чиито територии представляват връзката между южното подножие на Стара планина и земите край Странджа и Сакар. Произходът на името е свързан несъмнено с оронима Хемус и указва представата на византийците от разглеждания период, че Странджа е била един вид продължение, странична рамификация на старопланинската верига[2].

Нотиция № 1, според изданието на Дарузес, която изглежда отразява състоянието на териториалното църковно управление от VII–VIII в., сочи, че центърът на епархия Тракия е бил Филипопол, а на епархия Хемимонт – Адрианопол. Отделно от посочените митрополитски тронове в списъците фигурират и автокефални архиепископии: за Тракия – Аркадиопол, Берое[3] и Никопол (ад Нестум)[4], за Хемимонт – Несебър[5]. Епископски тронове има в Диоклецианопол, Севаступолис и Диосполис[6] към митрополита на Филипопол и в Несебър, Созопол[7], Плотинупол[8], Анастасиупол[9] и Цоида[10] към Адрианополската митрополитска катедра.

Нотиция № 2 се датира към края на VIII–началото на IX в. и в нея няма сериозни промени, що се отнася до положението в двете епархии. Митрополитските тронове са в същите градове, само са се преместили с едно място напред в сравнение с първата нотиция. В Тракия се появява още една независима архиепископия – Деркос[11], а епископиите са същите. Затова пък в тази нотиция има две епархии под името Хемимонт. Едната е вече познатата с център Адрианопол, в която са изредени – както и предишните епископи – тези на Несебър, Созопол, Плотинупол, Анастасиупол и Цоида, а другата обхваща земи на север от Балкана, които в първата листа са в епархия без име, има за център Маркианопол/Марцианопол и контролира епископите на Родостол (Доростол), Трансмариска, Нове, Зекедепон и Скария[12].

---

[1] Theophanis Continuatus, Ionnes Cammeniata, Symeon Magister, Georgius monachus, ed. I. Bekker, Bonn 1838, p. 164–165; Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII–XVIII, ed. Th. Bütter-Wobst, Bonn 1897, p. 389.

[2] **Гагова, К.** Тракия през българското Средновековие. Историческа география. София, 2002, с. 320 и посочената там литература.

[3] **Гагова, К.** Тракия през…, с. 180; **Мутафчиев, П.** Към църковно-историческа география на Пловдивско. – В: Избрани произведения. Т. 2, София, 1973, с. 214.

[4] **Гагова, К.** Районът на Средна Места в късната античност и средните векове според писмените извори. – В: Копривлен. Т. 1, София, 2002, с. 30.

[5] **Darrouzès, J.** Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, Paris, 1981, p. 205-206.

[6] **Гагова, К.** Тракия през…, с. 203-205, 292.

[7] Пак там, с. 254-255, 301.

[8] **Soustal, P.** Tabula imperii Byzantini 6. Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos). Wien, 1991, 240.

[9] Пак там, p. 69, 72, 81, 127, 394, 483.

[10] Пак там, p. 490; Гагова, К. Тракия през…, с. 326.

[11] **Darrouzès, J.** Цит. съч., p. 218.

Текстът на нотиция № 3 е запазен в ръкопис от XIV в., но историческият ѝ контекст я връща към времето на IX в.[13]. В Тракия има вече само една митрополитска катедра – във Филипопол, и отново две епархии Хемимонт: тази с център Адрианопол, на 40-а позиция, тази с център в Маркианопол – на 50-а[14]. Автокефалните архиепископии за Тракия са три – в Берое, Никополис ту Волеру (Никополис ад Нестум според новото название на темата Волерон) и една анонимна, за която Дарузес допуска, че може да е Хариупол, но все пак трябва да се има предвид, че Хариупол фигурира в списъците като епископия в епархия Европа[15]. Броят на епископските седалища и в двете епархии е значително повишен. Към преди изброените три града са добавени Берое, Маркела, Литопросопос, Декатерон и Леведу[16]. Новите имена предизвикват известно недоверие у изследвачите, тъй като появата им в патриаршеските листи е по изключение. Крепостта Маркела е добре известна от наративните писмени извори за войните между българи и византийци[17], но това е единственото ѝ споменаване в църковната администрация на Византия. Появата на името Литопросопос е единствено споменаване на евентуалния град и по принцип се отбягва дори локализацията му[18]. Декатерон също остава невъзможен за идентификация до този момент, също както и Леведос[19]. Епархия Хемимонт получава повече епископски места – към предишните са прибавени и епископските тронове на Анхиало и Девелт[20]. Случаят с Анхиало остава донякъде неясен, тъй като първите споменавания на неговия епископ са към епархия Родопи, има и едно към епархия Европа[21]. Те обаче по-скоро се отнасят до град със същото име по Беломорското крайбрежие, отколкото към понтийския Анхиало. Епископиите към другия Хемимонт остават същите[22].

Нотиция № 4 е близка по време и съдържание с предходната. Изследвачите и нейният издател Ж. Дарузес я обвързват със събора от 869 г.[23]. В епархия Тракия са трите града от листите № 1 и № 2, а в южната епархия Хемимонт под попечителството на Адрианопол са само Несебър, Созопол, Плотинупол и Цоида[24].

Следващите две нотиции са в съкратен вариант и се отнасят единствено до митрополитските катедри. Съществени промени в тях няма[25].

Нотиция № 7 се приписва на патриарх Николай I Мистик (901–907, за втори път 912–925) и се допуска, че фиксира състоянието на църковното управление по времето на император Леон VI (886–912). Филипопол и Адрианопол отново са митрополии[26]. Епархия Тракия има десет епископии, а Хемимонт – единадесет. Разделянето на териториалното администриране става значително по-ясно и фактически вече може да се твърди, че земите в разглежданата област остават изключително под юрисдикцията на Адрианополския митрополит. Към началото на X в. в епархия Хемимонт[27] са включени епископиите Созопол, Агатопол[28], Девелт, Траповизия[29], Каравос[30], Вукелон[31], Проват[32], Скопелос[33] (този град е особено интересен, тъй като с неговите околности е обвързан животът на свети Еварест, а по-късно като че ли той е част от интензивния монашески живот в областта Парория), Вризис (в южното подножие на Странджа), Булгарофигон[34] и Цоида.

---

[12] Пак там, p. 227.

[13] Пак там, p. 32–33.

[14] Пак там, p. 231.

[15] Пак там, p. 232–233.

[16] Пак там, p. 242.

[17] **Момчилов, Д.** Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията“ IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999, с. 80–85; **Soustal, P.** Цит. съч., 34–39; **Гагова, К.** Тракия през…, с. 242–243.

[18] **Мутафчиев, П.** Цит. съч., 213; **Asdracha, C.** La Thrace Orientale et la Mer Noire: gèographie ecclèsiastique et prosopographie (VIII–XII s.). – In: Gèographie historique du monde méditerranéen. Paris, 1988, p. 257.

[19] **Гагова, К.** Тракия през…, с. 201, 236.

[20] **Darrouzès, J.** Цит. съч., p. 241.

[21] Пак там (към Родопи), p. 207, 250, 266; (към Европа) p. 232.

[22] Пак там, p. 244.

[23] Пак там, p. 45.

[24] Пак там, p. 259–260.

[25] Пак там, p. 264–268.

[26] Пак там, p. 272.

[27] Пак там, p. 286.

В нотиция № 8, отразяваща състоянието на патриаршията към края на X в., е запазен единствено списък на автокефалните архиепископии, в който са пропуснати немалко названия на епархии. Там с епархия Хемимонт е обвързан единствено Несебър[35]. Приблизително от същото време се предполага, че е и нотиция № 9. В нея към епархия Хемимонт са изброени същите единадесет градове от нотиция № 7.

Следващите две нотиции № 10 и № 11 се отнасят обикновено към XI в. № 10 е представена в два варианта, които в случая с епархия Тракия са напълно идентични, а що се отнася до епархия Хемимонт, има малка разлика в изписването на името на Траповизия/Травизия[36]. Останалите градове съвпадат напълно с онези от предходните листи. Следващият документ (№11) е в съкратен вид. В него се споменава само митрополията Адрианопол[37] и архиепископиите – Виза, Вризис, Несебър[38].

С всички условности при датирането на много пъти преписвани документи, може да се приеме, че следващите три нотиции отразяват статуса на Константинополската църква през XII в. В листа № 11 и №12 митрополитите и архиепископите са класирани само по името на градовете, без да се обвързват с определена епархия. Споменават се митрополитите на Филипопол и Адрианопол, автокефалните архиепископии на Вризис, Несебър и Анхиало[39].

Следващият списък (№ 13) е значително по-подробен. Към епархия Тракия са изредени Агатоники, Лютица, Скутарион, Левки, Влепту, Драмица, Йоаница, Констанция, Великия и Буково, известни и от предишните листи – градове, разположени в по-голямата си част около Пловдив[40]. Списъкът на епископиите, зависими от митрополита на Адрианопол, обаче е разширен. Появяват се две нови епископии – Голое и Лима[41]. Голое се превръща в значим военен център по време на управлението на Алексий I Комнин (1081–1118) във връзка с неговите войни с печенезите. Вероятно, разраснал се като град, той е имал нужда и от съответната църковна управа. Кратката му военна слава вероятно предопределя и краткото му съществуване като църковен център[42]. Лима остава един неясен топоним. Дали той е привнесен от другаде случайно в листата на Хемимонт, или просто е вписан произволно, засега не може да се отговори на този въпрос. Следващата нотиция № 14 е от краткия вид и съобщава единствено, че митрополитът на Адрианопол, епархия Хемимонт, има на подчинение единадесет епископи[43], които вероятно съответстват на тези от XI в.

Листите на патриаршията в Константинопол представляват специфичен извор за историята на областта. Те демонстрират развитието на градската система там, защото на развитието на градовете и увеличението на населението им адекватно съответства развитието на църквата и разрастването на правомощията на нейните представители. Разбира се, трябва да се има предвид, че църковната администрация е по-консервативна от светската и това в голяма степен обуславя значително по-бавните промени. Защото, докато военните институции се променят и с това променят политическото и военното управление в областта между Тунджа и морето, то църквата, с малки изключения, поддържа представата за постоянство и непреходност на своята власт.

---

[28] **Asdracha, C**. Цит. съч., p.259–260; **Soustal, P.** Цит. съч., p. 168–169; **Гагова, К.** Тракия през…, с. 155–156.

[29] **Soustal, P.** Цит. съч., p. 484–485 – несигурна идентификация.

[30] Пак там, p. 300 – несигурна идентификация.

[31] **Гагова, К.** Тракия през…, с. 195; Печат на епископа – Laurent, V. Le corpus des sceaux de l `Empire Byzantine: L`église. 1, Paris, 1963, p. 559.

[32] **Гагова, К.** Тракия през…, с. 283–284; **Soustal, P.** Цит. съч., p. 41–416.

[33] **Гагова, К.** Тракия през…, с. 296; **Soustal, P.** Цит. съч., p. 446.

[34] **Гагова, К.** Тракия през…, с. 184–185; **Soustal, P.** Цит. съч., p. 224.

[35] **Darrouzès, J.** Цит. съч., p. 294.

[36] Пак там, p. 329.

[37] Пак там, p. 343.

[38] Пак там, p. 344-346.

[39] Пак там, p. 342-352.

[40] Пак там, p. 363.

[41] Пак там, p. 364.

[42] **Гагова, К.** Тракия през…, с. 197–198.

[43] **Darrouzès, J.** Цит. съч., p.375.

ABOUT THE CLERICAL RULE ON THE LANDS BETWEEN THE TUNJA RIVER AND THE BLACK SEA (7TH–12TH C.)

Krassimira GAGGOVA

The article traces the development of the clerical rule on the territories between the river of Tundja and the Black Sea in the period till the beginning of 12th c. when the province was totally dominated by and dependent on the Constantinople patriarchate. It becomes evident that no significant changes took place within the range of the dioceses whereas in the course of time increased the number of bishoprics or episcopacies subordinated to the metropolitan bishops of Chemimontos and Thrace.

КУЛТЪТ КЪМ МЪЧЕНИЦИТЕ В ПРОВИНЦИИТЕ ТРАКИЯ И ХЕМИМОНТ (IV–VI В.). ПРОБЛЕМИ НА ИДЕНТИФИКАЦИЯТА

Георги ИЛИЕВ

Култът към мъчениците изиграва важна роля в разпространението и утвърждаването на християнството в първите векове от неговото съществуване. Той представлява основният механизъм за разпространение на новата религия след епохата на апостолските мисии в Средиземноморския басейн. Култът остава латентен до първата четвърт на IV век, когато християнството получава чисто юридическа санкция, обосноваваща правото му на съществуване наред с останалите религиозни доктрини, съществуващи до това време в различните провинции на Римската империя. През IV и V век култът към мъчениците получава своето пълно развитие, като впоследствие се допълва и от култа към мощите. Почитането на мъчениците и техните мощи поражда в Ранната църква една нова вълна на религиозност (*Angenendt 1997, 36*). Мъчениците post mortem са постоянно присъстващи членове на поместните църковни общини, те са застъпници за миряните пред Бога. Тази тяхна функция на покровители и застъпници е причината култът към мъчениците да е така популярен през Късната античност.

Балканските римски провинции остават изолирани по отношение на апостолската проповед. По тази причина, както и заради компактността на тракийското население, пазещо все още своите традиционни религиозни вярвания, процесите на християнизация протичат с известно закъснение. Именно култът към мъчениците изиграва важната роля на катализатор за по-бързото възприемане и развитие на християнството.

Външната изява на култа към мъчениците често представлява пъстра смесица на разнопосочни архитектурни и културни влияния. При построяването на специални постройки над техните гробове или местата на мъченическа саможертва в свидетелство за Христа като единствен Бог откриваме липса на единна концепция или поне архитектурен модел, който да обединява по ясен начин всички раннохристия нски martyria. Напротив, като че ли най-характерната черта на мартириумите е тяхното разнообразие, което е особено подчертано при сравняването на образци от източните и от западните провинции на империята.

Проблемите на идентификацията на отделните архитектурни паметници засягат, от една страна, самите постройки и критериите за отнасянето им към групата на мартириумите, а от друга страна, след правилното им определяне като мартириуми те трябва да се свържат с конкретна култова практика. Вторият проблем е много по-сложен за разрешаване и предполага интердисциплинарна методика на работа.

Идентификацията на конкретните архитектурни паметници трябва да бъде допълвана с идентификация на конкретния мъченически култ, практикуван на съответното място. Но подобни случаи са изключително редки.

В границите на късната Римска империя мартириалните паметници имат различен архитектурен облик – на Запад те са предимно базиликални постройки, построени върху гроба на християнски мъченик, или инкорпориращи по-ранна постройка, посветена на такъв (memoria). В същото време на Изток мартириумите остават в повечето случаи обособени от базиликите сгради с центричен или кръстовиден план. Следователно изработването на единен модел за идентификация на дадена постройка като мартириум, като се вземат за меродавен критерий единствено особеностите на архитектурния план, не би бил приложим за по-големи територии. Формите на гробищната архитектура изглежда са били определяни от лични вкусове и предпочитания. Имало е, разбира се, стереотипни форми гробници и би могло да се определят обширни регионални или хронологични групи, които представят предпочитанията и практиките по места. Но многообразието на предпочитанията е голямо и затова са налице множество примери, които излизат извън строгите класификации (*Ward-Perkins 1966, 24*). А. Грабар изработва класификация на раннохристиянските мартириуми, като обособява седем отделни групи според архитектурния им план: с квадратен план, с правоъгълен план, прости апсидални конструкции, триконхи, мартириуми с трансепт, с кръгъл или полигонален план, с кръстовиден план (свободен или вписан кръст) (*Grabar 1946, 77–203*).

Съмненията относно правилността на дадена идентификация не касаят единствено мартириалната архитектура. В археологическата литература не са редки полемиките и по отношение идентификацията на раннохристиянските базилики[1]. Несигурността при причисляването на дадена постройка към групата се обуславя най-вече от общите елементи в архитектурния план на базиликите и представителните постройки със светски характер в късната императорска епоха.

Преди почти сто години Hippolyte Delehaye публикува студия върху светците от римските провинции Тракия и Мизия[2]. И досега това изследване остава актуално и най-пълно, тъй като Delehaye използва всички, събрани от обществото на боландистите до началото на XX век данни за светци и мъченици от балканските римски провинции.

От днешната българска територия не са известни особено много раннохристиянски светци и мъченици. Малкото имена, които познаваме, не са свързани с пространни текстове, които да хвърлят светлина върху историческото развитие на балканските римски провинции или които биха могли да бъдат ползвани като релевантен извор за извличане на разнообразна информация, отнасяща се до различни аспекти на културния, икономическия или социалния живот на населението. Може би единствено изключение в това отношение е passio-то на св. Дазий от Дуросторум (*BHG. 491; BHG. Nov. Auct. 491; Cumont 1897, 11–15; Delehaye 1966, 230–235; Acta Dasii, 17–21*), което традиционно намира място в съвременните сборници с подбрани житиета на раннохристиянски мъченици (*Knopf 1901, 86–90, Musurillo 1972, 272–279*).

На фона на писмените сведения от различен характер, споменаващи мъченици, почти нищо не ни е известно от изворите за мартириумите, постройките, в които култът към мъчениците е съсредоточен. Липсват конкретни описания за този архитектурен тип. Причината за това може да се търси във факта, че вниманието на агиографите е привлечено от подвига на мъченическата саможертва, от личността на мъченика, от тавматургията и целителната сила на мощите. Но самите мартириални постройки остават в периферията на агиографските повествования. Вероятна причина за това е и фактът, че повечето мартириуми повтарят добре познати архитектурни форми на гробищната архитектура от класическата епоха, т.е. като екстериор те не представляват нововъведение. Но истински вълнуващото, заслужаващото обширни описания и дълги апологични разкази са били мощите на мъчениците, онова, което гробниците вече са приютявали.

За територията на България, респективно за значителни части от късноантичните диоцези Тракия и Дакия, най-добър пример, илюстриращ амбивалентността в тълкуването на подобни паметници, представлява мартириумът от Нове. В началния си период епископската базилика тук е била едноапсидна. До източната стена на южния ѝ кораб е разкрит параклис с вътрешни размери 5,47 х 3,38 м. На източната страна е оформена апсида. В основата си тя е широка 2,69 и дълбока (дълга) 1,63 м (*Biernacki 1990, 102–103*). Апсидата е била построена по-късно от наоса на базиликата, което е видимо по фугата между северната стена на параклиса и източната стена на южния кораб на църквата. Открит е отпечатък от каменен праг в северната стена на параклиса. Вероятно е имало вход и на южната страна, а вероятно и от запад, за директен достъп до базиликата (в случай, че предназначението на параклиса го е изисквало). Под каменните плочи, застилащи пода на апсидата (на параклиса), е открита силно разрушена камера с размери 1,35 х 0,90 м (*Biernacki 1990, 104*). Според проучвателя разположението на параклиса, неговият под и подземната камера в апсидата издават, че се касае за мартириум. В предварителния доклад за разкопките от 1988 г. този параклис е интерпретиран като баптистерий, докато не се открива външен баптистерий в двора на базиликата. З. Калиновски също отбелязва, че би трябвало да е съществувал мартириум на това място (*Z. Kalinowski 1995, 28*). Той дори пише за „външен баптистерий" (кавичките са на Калиновски), след като прави анализ на разположението на постройката спрямо базиликата и разполагането на входа на северната стена, като заключава, че в случая не се касае за баптистерий, а по-скоро за малка гробищна църква или мартириум (*Kalinowski 1999, 28*). Мартириумът е датиран в края на V в. В случая с т.нар. външен баптистерий от Нове проличава трудността при определянето на една постройка като мартириум. Когато се оказва, че съществува друг баптистерий в непосредствена близост и той е сигурно доказан чрез своята запазена писцина и специфично разположение на входовете, интерпретацията на първоначалния баптистерий автоматично се променя (*Kalinowski 1999, 28; Biernacki 2005, 59*). В друга базилика extra murus от Нове е открит зидан гроб, изграден точно в средата на апсидата, т.е. в по-общ смисъл тя също може да бъде наречена мартириум (*Cicikova 1997, 59; Biernacki 2005, 59*).

В една поема на Пруденций[3] е загатната връзката мартириум–баптистерий, еквивалентна на проливане на кръв–кръщение в светена вода. Поемата е озаглавена „На едно място в Калахора, където страдаха мъченици и където сега е баптистерий" (следва оригиналният превод на английски):

> *This is a spot that was chosen by Christ for uplifting to Heaven*
> *Souls that are tested by blood, souls that are cleansed in this font.*
>
> *Here two brave soldiers once gave up their lives for the name of the Savior,*
> *Winning the martyr's bright crown blazoned with purpling blood. ...*
>
> *Once victorious martyrs to heights celestial ascended,*
> *Now from baptismal floods souls to heaven take flight....*
>
> *He of this place is the Lord from whose wounds two fountains once issued.*
> *Water from one distilled and from the other blood.*
>
> *You will go hence, as to each is the grace, through the wounds of the Savior;*
> *One by the way of the sword, one by the water will rise.*

В тези редове е загатната семантичната връзка между кръщението като раждане за християнски живот и първа крачка към спасението на душата, от една страна, и от друга – смъртта в Христовото име като раждане за вечен живот. С други думи – и баптистерият, и мартириумът маркират някакво начало. Баптистерият е началото на християнския земен живот за обикновените миряни, а мартириумът маркира началото на вечния живот за т.нар. много специални мъртви[4]. В една своя статия арх. Ст. Бояджиев търси архитектурни аналогии на Червената църква край Перущица и споменава „подземната ротонда" в Картаген, която има гробна камера, до която се стига по засводени стълбища, а в етажа на ротондата е имало кръщелня (*Бояджиев 1999, 87*). В случая е налице съчетаването в една сграда на мартириум и баптистерий, които като архитектурни типове не са чужди един на друг.

Въпросът за идентификацията на различните пристроени помещения към наосите, апсидите или притворите на църквите също има отношение към проблемите на идентификацията на мартириумите. В частност предназначението на протезиса и диаконикона и техните архитектурни предобрази, когато литургичните изисквания все още не са ясно формулирани. Например, два надписа от Апамея (в Сирия) предлагат една различна употреба на протезиса. В него наред със свети дарове се съхранявали и свети мощи (в случая на св.св. Козма и Дамиан) (*Delehaye 1935, 225–244*). Древната етимология на думата prothesis е ритуалът по приготвянето на гробницата за полагане на мъртвеца. В късноантичния и в средновековния период prothesis е вече мястото в храма, където се приготвя веществото за св. Евхаристия. Диакониконът също изпълнява найразнообразни функции – в него дяконите приемали приносите на вярващите, там се пазели архивите, богослужебните книги, свещеническите одежди. Писмените извори свързват диаконикона с най-разнообразни функции – там участващите в служението можели дискретно да сменят местата си, там се съхранявали одеждите, там било съкровището на храма, там били рафтовете за литургичните книги и архивите (*Donceel-Voûte 1995, 181; Krautheimer 1985, 69*). Според Donceel-Voûte е възможно всички тези неща да не са били съхранявани едновременно в едно толкова малко помещение, което рядко надхвърля 2–3 кв.м. Следователно с термина

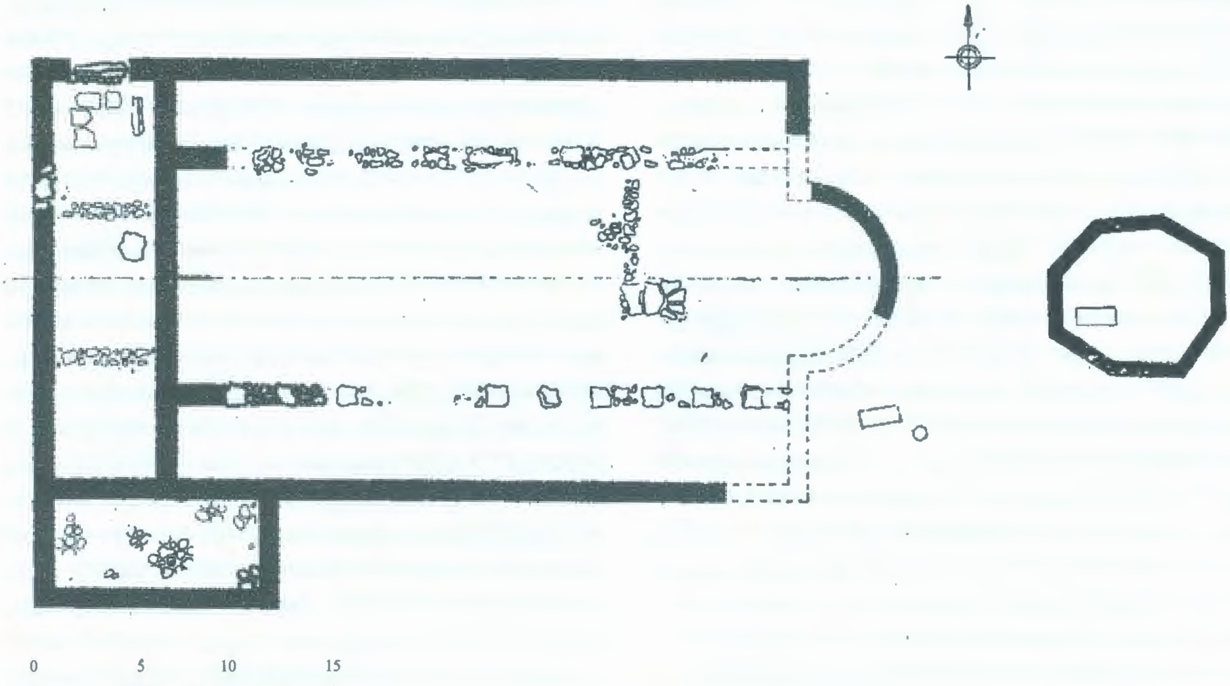

Обр. 1.

„diakonikon“ се обозначават помещения, чиято форма и локализация варира точно както са разнообразни функциите, приписвани им от изворите (*Donceel-Voûte 1995, 182*).

От столицата на провинция Тракия Филипополис имаме засвидетелствани археологически два мартириума. Единият от тях се намира в близост до базиликата, разкрита от Хр. Джамбов в пловдивския квартал Коматево (обр. 1). Разкритата постройка е с октогонален план (*Джамбов 1959, 160–161*). Тя е разположена на 8 м източно от апсидата на базиликата. Осмоъгълникът е със страна 3,50 м. Подът е бил застлан с тухли (0,30 х 0,31 м). В съоръжението са открити два гроба, като само единият е бил документиран археологически. Според откривателя постройката е служила за „гробница или най-малко е била превърната по-късно в такава“ (*Джамбов 1959, 161*). Нели Чанева-Дечевска в своя корпус на раннохристиянските църкви разглежда съоръжението като мартириална постройка (*Чанева-Дечевска 1999, 255*)[5]. Подобни ситуации, при които параклис, посветен на мъченик, е в близост до обикновена базилика (като я предхожда хронологически или е синхронен с нея, или пък е изграден впоследствие), е нормална практика например за района на Северна Италия. Примерът със Санти Феличе е Фортунато (SS. Felice e Fortunato) във Виченца е много сходен с коматевския, но там мартириумът е изграден на около два метра северно от корпуса на базиликата (*Krautheimer 1985, 175*).

Вторият мартириум от Филипополис (обр. 2) е локализиран извън града, в близост до източната порта, сред източния некропол от късноантичната епоха. Постройката е проучена наполовина, при което са документирани три конхи. Въз основа на тях сградата е определена

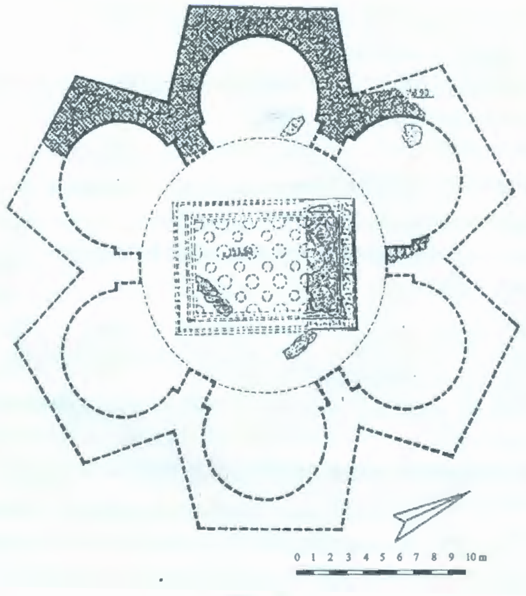

Обр. 2.

като шестконхален мартириум. Проучвателката е склонна да датира по откритите монети началния период на съществуване в IV век, а края му – до края на VI–началото на VII век (*Bospatchieva 2001, 66*). За този период на съществуване са разграничени два строителни периода. През втория период подът на мартириума е бил украсен с полихромна мозайка, част от която е запазена. М. Боспачиева свързва хипотетично мартириума до източната порта на Филипополис с 37-те мъченици от този град, загинали при едно от гоненията срещу християните при управлението на император Диоклециан (284–305). Според авторката, независимо дали след смъртта на мъчениците техните мощи са били съхранени в изградения до източната порта на града мартириум или не, основната функция на последния е била да почете паметта им и да отбележи мястото, където 37-те християни (*Synax. Eccl. CP. 910*) се окичили с мъченически венец (*Bospatchieva 2001, 68*).

По отношение на Филипополис обаче остава неизяснен въпросът с кой мъченик е свързана октогоналната постройка в кв. Коматево, разбира се в случай, че наистина се касае за мартириална постройка.

В източния некропол на Берое (днешния град Стара Загора) е проучен друг интересен мартириум с четириконхален план (обр. 3). Разположен е в източния некропол на града. Градежът е от ломени камъни, споени с хоросан, примесен със ситни парченца стрити тухли и тухлен прах. Общата дължина на четирилистника заедно с нартекса е 23,50 м, а ширината им – 18,50 м. На западната стена на притвора, въпреки лошата съхраненост на стените, са установени три входа. Северната и южната стена са конструктивно свързани с ядрото на основната част от изток, т. е. нартексът е изграден по едно и също време с тетраконха, а не е добавен впоследствие. Северната и южната конха имат диаметър 7,20 м, а дебелината на стените им е 1,70 м. Източната конха е силно повредена от съвременен изкоп. Между северната, западната, южната конха и източната стена на нартекса се оформят две еднакви помещения с неправилна петоъгълна или шестоъгълна форма. Чрез входовете на западните си стени те се съобщават с притвора. В малка ниша, оформена в югоизточния ъгъл на южното помещение, е открита писцина (*Николов, Калчев 1992, 29–30*).

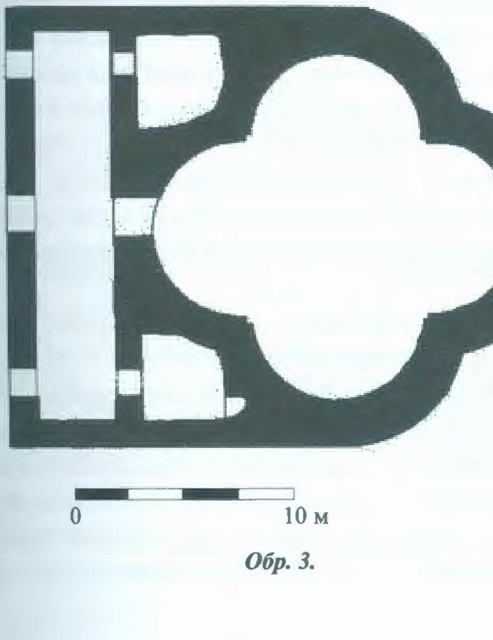

Обр. 3.

Четириконхалната постройка е имала богата интериорна украса, за която се съди по откриваните в насипа единични кубчета смалта от стенни мозайки и фрагменти мазилка със следи от стенописи. В притвора подът е бил настлан с тухли, оформящи декоративни полета, запълнени с геометрични елементи, чрез използването на осмоъгълни тухли, затварящи помежду си малки квадратни полета. В наоса също е разкрита in situ малка част от подовата настилка (*Николов, Калчев 1992, 30*). За основа на настилката е използван нивелиращ пласт от чакъл, върху който е нанесен слой от хоросан. Подът на четирилистника вероятно е имал мозаична украса. Не е напълно ясно дали мартириумът е изграден върху гроб на някой мъченик, или е приютил мощите на такъв, които са били съхранявани в специален саркофаг или в мощехранителница, каквито са най-честите практики при изграждането на раннохристиянските мартириуми. От разположението на постройката (в източния некропол на античния град) е логично да се допусне изграждане в близост или непосредствено върху гроба на популярен местен мъченик. Макар в съобщението за разкопките да не се споменава за открит централен гроб, източно от постройката е открит мраморен саркофаг (*Николов, Калчев 1992, 31*), за който може да се допусне, че е съхранявал именно мощите на мъченика (мъчениците), комуто е посветен този паметник. Хипотетично мартириумът би могъл да се свърже с дякон Амон и 40-те девици, за които четем в синаксара на константинополската патриаршия (*Synax. Eccl. CP. 3; Delehaye 1912, 194–207*).

Макар и те да не са посрещнали на това място своята мъченическа смърт, а в столицата на провинция Хемимонт Адрианопол, това предположение е резонно. От passio-то на мъчениците е известно, че Амон извършва чудо в Бероe, като по странен начин е вдигнал във въздуха местния жрец на „езическите божества (идоли)“. Има обичай мартириуми да се построяват не само върху гробниците на мъчениците, респективно в близост до тях, или за да съхранят мъченически мощи, но и на тавматургични, чудодейни места, където мъчениците още приживе или след смъртта си давали ясно доказателство на обикновените християни за своята сила, за това, че наистина стоят от дясната страна на Бога. Вероятно мартириумът от Берое е издигнат в спомен на това, извършено от дякон Амон чудо.

В границите на провинция Тракия много сходна по план с мартириума от Августа Траяна е т.нар. Червена църква край Перущица (обр. 4). И двете сгради имат за свое архитектурно ядро четирилистника, който впоследствие се доразвива и усложнява като планировка, което по всяка вероятност е обусловено от нуждите и особеностите на литургичния ритуал. Църквата край Перущица има четириконхален корпус с оформени край южната и северната конха деамбулатории, които според Д. Панайотова се съобщават с източната и западната конха, а според Ст. Бояджиев краищата на тези коридори са запушени и реална връзка с прилежащите им конхи не се осъществява (*Панайотова 1956, 18–19; Бояджиев 1998, 26, 32–34*). Влизането в четириконхалната част става през скъсен двуделен притвор. В неговата северна част е разположен баптистерий с квадратен план и четирилистна писцина, вградена в източната му стена. Към южната стена на нартекса е прилепено правоъгълно помещение с апсида от изток, което има вход от север, към източната част на притвора. Ст. Бояджиев счита, че първоначално е изграден четирилистникът заедно със заобикалящите го от юг и от север коридори. Тези псевдодеамбулатории са се съобщавали с подкуполното пространство чрез шест отвора, оформени в дъговидните стени на северната и южната конха. Същият автор реконструира интериора на четирилистника с присъствието на един централен саркофаг, положен в апсидата, и на още шест други саркофага, изложени в коридорите на южната и северната конха (по три във всяка от тях) (*Бояджиев 1998, 31*).

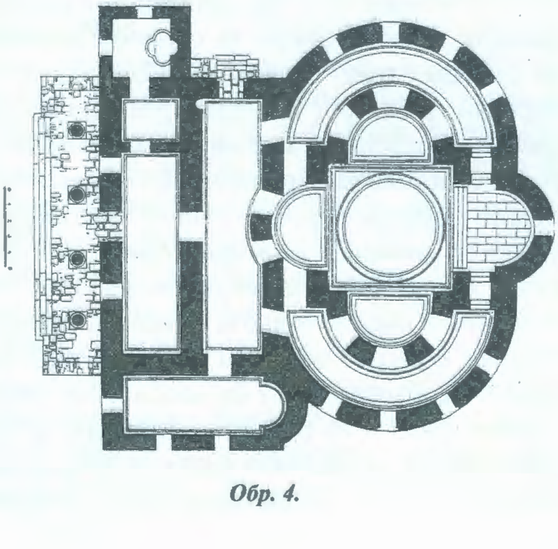

Обр. 4.

Между двата паметника от Стара Загора и Перущица се отчитат и някои съществени различия. Налице са вариации на строителната концепция в първоначалната планова схема. Първоначалната постройка под Червената църква още в самото начало от съществуването си получава южен и северен обходен коридор. През втория строителен период източната конха се преустройва в апсида, като става по-дълбока чрез отделянето ѝ от подкуполния квадрат и обособяването на парабемите от север и юг. В същото време четирилистникът от Августа Траяна още в началния си период притежава обособен едноделен притвор и две помещения с неправилен план, оформени между източната стена на притвора и външната дъга на западната конха. През втория строителен период тук не настъпват промени в плана на четириконхалната част, а в западна посока се развива сложен архитектурен комплекс. Тези различия са показателни, че в мартириума от Августа Траяна през първия му строителен период едва ли е отслужвана евхаристийна служба. Постройката е била с поменателен характер – за честване на годишния празник на мъченика (мъчениците). Към средата на IV в. тази четириконхална постройка все още не е domus ecclesiae в тесния смисъл на думата.

Раннохристиянският култов комплекс при с. Воден, Ямболско (обр. 5), поставя също ред въпроси за разрешаване, касаещи идентификацията на църквата и мартириума, изграден преди нея на това място (*Танчева-Василева 1993, 73–91*). Под мартириума в естествена каверна е устроена крипта чрез допълнителни иззиждания. Тя попада под източната част на

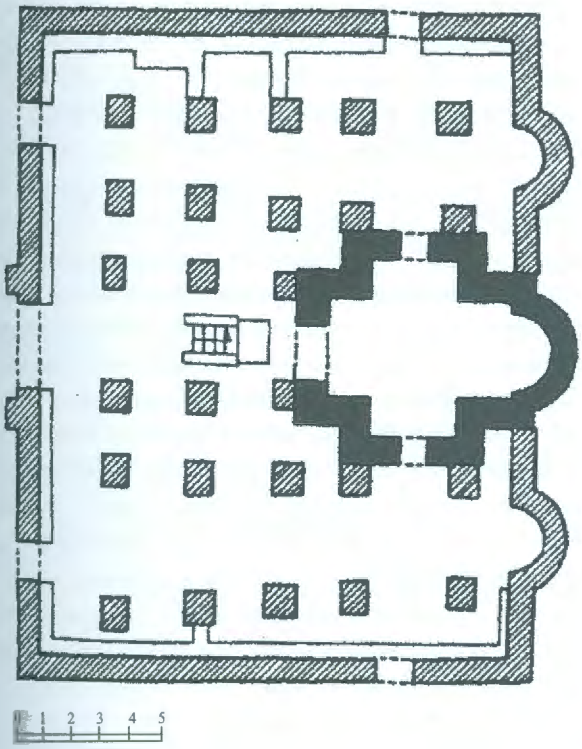

Обр. 5.

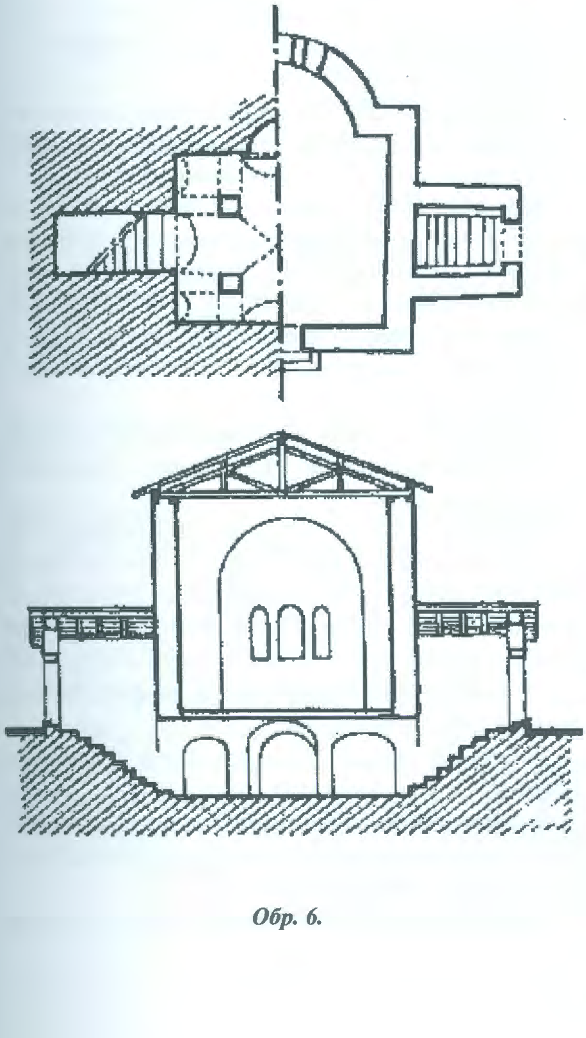

Обр. 6.

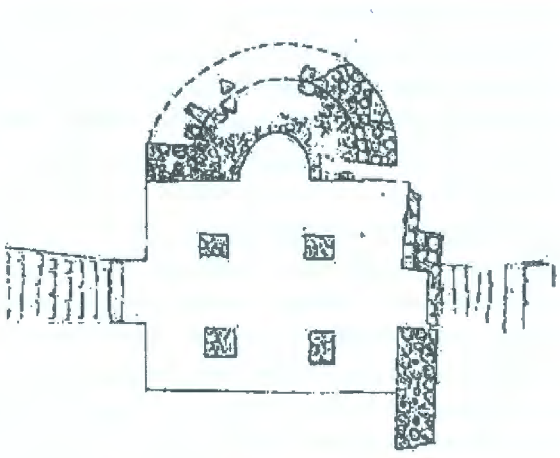

Обр. 7.

по-късно изградената църква. До тази крипта се е слизало по изсечени в скалата стъпала. Вътре не е открит никакъв материал, но има сведение, че оттук местни жители са извадили костите на два човешки скелета (*Танчева-Василева 1993, 73–74*). Мартириумът представлява малка сграда с кръстовиден план, изградена от бигор. От изток е снабдена с малка апсида. Рамената на кръста са образувани чрез добавяне на ниши към централния квадрат, съставляващ ядрото на постройката. Този квадрат има страна 2,75 м, а нишите се издават от всяка от страните му с 1,15 м. Апсидата на източната стена е дълбока 1,24 м. Постройката е ориентирана по оста северозапад–югоизток (*Танчева-Василева 1993, 80–81*). М. Ваклинова подчертава липсата на сведения за личността на мъченика (или мъчениците), който е бил почитан тук, както и анонимността на самия християнски център, като отбелязва, че споменаване на светилището при с. Воден „следва да се търси сред някои от несигурно идентифицираните или въобще нелокализирани имена на християнски центрове и култови места“ (*Ваклинова 1993, 67*).

Друг известен мартириум от днешна Югоизточна България е локализиран в рамките на средновековната крепост Маркели (обр. 6 и 7). Постройката представя най-ранната фаза от съществуването на комплекс раннохристиянски сгради. Мартириумът тук представлява кръстовидна в план сграда, изградена върху най-високото място на хълма, върху който се разполага крепостта. В скалния масив е изсечена четириъгълна яма (3,80 х 4,00 м), чиито стени са облицовани с половинки византийски тухли и измазани с хидрофобен хоросан. От север и от юг към това помещение водят две стълбища от каменни плочи. На източната стена е оформена широко отворена апсида. В средата на помещението са открити следи от четири зидани стълба, които вероятно са носели втори етаж (*Бояджиев 2002, 215*). Не е известно името на късноантичната крепост. Ж. Аладжов е склонен да локализира на това място Анастасиопол, известен от епархийските списъци (*Щерева, Аладжов 2000, 294*). За идентификацията на мъченика, почитан на това място, няма никакви сведения. Датировката на паметника е направена по аналогия с мартириума от с. Воден, Ямболско – края на V–началото на VI век (*Аладжов 2002, 208*). Но това като че ли не е най-удачният вариант за датиране, тъй като мартириумът от с. Воден не предлага никакви находки, които да предложат някаква сигурна датировка, а освен това проучвателката на паметника посочва като дата на изграждането му найобщо IV век (*Танчева-Василева 1993, 88*).

В рамките на късноантичните провинции Тракия и Хемимонт (в границите на днешната българска територия) са локализирани шест мартириума – два от Филипополис (при източната порта и в кв. Коматево), Червената църква до Перущица, четириконхалният мартириум от Берое, мартириумът от крепостта Маркели и мартириумът в раннохристиянския комплекс при с. Воден. Нито един от тях не може да се свърже със сигурност с конкретен християнски мъченик. Факт е липсата на корелация между сведенията от синаксарите и менологиите на източната църква и наличните археологически данни. Само за мартириумите в Берое и този при източната порта на Филипополис може да се допусне евентуална връзка с известни ни имена на мъченици. Тези факти са красноречиви за спецификата на изследване на култа към мъчениците и неговата архитектура и за необходимостта от интердисциплинарен подход при бъдещите изследванията в тази насока.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аладжов 2002: Ж. Аладжов. Мартириумът в Маркели. – В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4, Варна, 2002, 207–213.

Бояджиев 1998: Ст. Бояджиев. Архитектура, първоначално предназначение и преустройства на Червената църква край Перущица. – Археология, 1998, 1–2, 24–38.

Бояджиев 1999: Ст. Бояджиев. Архитектурният образ на мартириите в Мизия и Тракия през IV–VI век. – В: Религия и изкуство в културната традиция на Европа, лятна научна среща, Варна'98, София, 1999, 76–89.

Бояджиев 2002: Ст. Бояджиев. Раннохристиянският мартирион в Маркели и наслоените върху неговите останки средновековни църкви. – В: История и култура на карнобатския край. Т. 4, Варна, 2002, 214–231.

Ваклинова 1993: М. Ваклинова. Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в., София–Сливен, 1993, 58–72.

Джамбов 1959: Хр. Джамбов. Базиликата при Коматево, Пловдивско. – ГНАМП,Т. 3, 1959, 155–163.

Николов, Калчев 1992: Д. Николов, Кр. Калчев. Раннохристиянски комплекс в Августа Траяна – Берое. – ИМЮИБ, XV, 1992, 29–44.

Панайотова 1956: Д. Панайотова. Червената църква край Перущица, София, 1956.

Танчева-Василева 1993: Н. Танчева-Василева Раннохристиянски култов комплекс при с. Воден. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в., София–Сливен, 1993, 73–91.

Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV–VI в. София, 1999.

Щерева, Аладжов 2000: И. Щерева, Ж. Аладжов. Разкопките в Сливен и Карнобат и проблемът за прехода от Античността към Средновековието. – Годишник на Департамент Археология – НБУ/АИМ, IV–V, София, 2000, 290–299.

Angenendt 1997: A. Angenendt. Heilige und Reliquien: die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart. München, 1997.

Biernacki 1990: A. Biernacki. Novae – Sektor Zachodni 1988, Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. – Archeologia, 1990, 41,102–106.

Biernacki 2005: A. Biernacki. A city of Christians: Novae in the 5th and 6th c. AD. – Archaeologia Bulgarica, 2005, 1, 53–74.

Bospatchieva 2001: M. Bospatchieva. An Early Christian Martyrium from Philippopolis. – Archaeologia Bulgarica, 2001, 2, 59–69.

Cicikova 1997: M. Cicikova. La basilique et la nécropole paléochrétiennes extra muros de Novae (Mésie Inférieure). – In: Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube, A. Biernacki, P. Pawlak eds., Poznan, 1997, 57–67.

Cumont 1897: F. Cumont. Les Actes de S. Dasius. – Anal.Boll. (16), 1897, 16.

Delehaye 1935: H. Delehaye. Saints et reliquaries d'Apamée. – Anal. Boll. (53), 1935, 225–244.

Delehaye 1966: H. Delehaye. Les passions des martyrs et les genres littéraires, Bruxelles. (Subsidia Hagiographica, 13 b, 1966), 1966.

Donceel-Voute 1995: P. Donceel-Voute. L'inévitable chapelle des martyrs: identification. – In: Martyrium in Multidisciplinary Perspective (Memorial Louis Reekmans), M. Lamberigts, P. van Deun (eds.), Leuven, 1995, 179–196.

Grabar 1946: A. Grabar. Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art Chrétien antique, vol. 1, Paris, 1946.

Halkin 1957: F. Halkin. Bibliotheca Hagiographica Graeca I, Bruxelles. (Subsidia Hagiographica, 8a, 1957), 1957.

Kalinowski 1997: Z. Kalinowski. Stone Reliquaries at Novae. – In: Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube, A. Biernacki, P. Pawlak eds., Poznan, 1997, 81–86.

Kalinowski 1999: Z. Kalinowski. Baptistery in Episcopal Basilica at Novae. – In: Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, G.von Bülow, Al. Milčeva (Hrsg.), Sofia, 1999, 25–35.

Knopf 1901: R. Knopf. Ausgewählte Märtyrerakten, Tübingen, 1901.

Krautheimer 1985: R. Krautheimer. Early Christian and Byzantine Architecture, New Haven and London, 1985.

Musurillo, 1972: H. Musurillo. The acts of the Christian Martyrs, Texts and Translations. Oxford, 1972.

Ward–Perkins 1966: J. Ward–Perkins. Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's Church. – JThS, n.s., vol. 17, 1966 , 20–37.

БЕЛЕЖКИ

[1] Пример за подобна полемика е императорският дворец в Савария (Сомбатхеи, Унгария), който първоначално е идентифициран като базиликата на епископ Квирин. вж. **S. Paulovics.** „Basilica ad Scarabetensem Portam" di S. Quirino in Savaria. – In: Atti del IV congresso internazionale di Archeologia Cristiana, XIX, Roma, 1948, 49–63.; **E. Tóth.** Late Antique Imperial Palace in Savaria (the Question of the So-called Quirinus Basilica). – Acta Arch., 25, 1973, 117–137.

[2] **H. Delehaye.** Saints de Thrace et de Mesie. – Anal. Boll., 31 (1912), 161–300.

[3] The Poems of Prudentius, M. Clement Eegan (transl.). – In: The Fathers of the Church. A New Translation, Washington, 1981, 180–181.

[4] Тоест мъчениците. Изразът принадлежи на Питър Браун. Вж. **П. Браун.** Култът към светците. Възход и функции в латинското християнство. София, 2000, 91–108. Мъчениците винаги са имали особен, висок статус в църковната йерархия. Църквата признава всички християни, окичили се с мъченическа корона, за числящи се към небесното царство. Те не трябвало да очакват, подобно на останалите християни, деня на Страшния съд. В Евангелието Спасителят обещава небесна слава на онези християни, които пролеят кръвта си заради Него, които го изповядат пред хората (Мат. 10:32) и които са преследвани заради правда (Мат. 5:10) или погубват душата и живота си заради Него (Марк 8:35).

[5] Трябва да се отбележи, че във въпросната монография на авторката тя често определя спорни архитектурни паметници като мартириуми, без да прилага доводи в подкрепа на правилността на своите интерпретации. Тя се осланя на откритите вътре два гроба, но самият разкопвач изказва съмнение дали гробовете не са вторични спрямо октогоналната постройка.

THE CULT TO THE MARTYRS IN THE PROVINCES OF THRACE AND CHEMIMONTOS (4th–6th c.). PRBLEMS OF IDENTIFICATION

George ILLIEV

Within the boundaries of the late-antique provinces of Thrace and Chemimontos (on the territory of present-day Bulgaria) have been localized six martyries. Two of them are from the area of Philipopolis (by the Eastern Gate and the residential quarter of Komattevo), „The Red Church" near Perushtitsa, the four-conchoidal martyry from Beroe, the martyry from the Markelli stronghold and the martyry in the early-Christian complex at the village of Voden. None of them can be conclusively related to a definite Christian martyr.

The lack of co-relation between the evidence coming from the synacsaries and menologies of the Eastern Orthodox Church and the available archaeological data is factually true. Only the martyries in Beroe and that at the Eastern Gate of Philipopolis could eventually be referred to well-known names of Early-Christian martyrs. The martyry at the Eastern Gate of Philipopolis is associated with the worship of the cult to the thirty-seven martyrs of Philipopolis while the martyry from Augusta Trajana was most possibly related to the cult of St. Amonos and the forty virgins.

ФРАГМЕНТ ОТ ФРОНТОН ОТ СЕЛО КОСТЕН, КАРНОБАТСКО

Константин ГОСПОДИНОВ

В Исторически музей–Карнобат се съхранява корниз от фронтон (инв. № 485), произхождащ от с. Костен. Корнизът е открит в близост до центъра на селото, където по-късно – през 2000 г., са проведени сондажни археологически разкопки под ръководството на д-р Димчо Момчилов (Исторически музей–Карнобат)[1]. С тези проучвания са разкрити останки от значимо и неизвестно до тогава средище – зидове, от които един мощен зид с дебелина 1,50 м, и находки, датиращи между третата четвърт на III и VII в. (*Момчилов 2001, 138; Момчилов 2002, 45*).

Обектът в с. Костен е на удобно място, недалеч, между вертикалните пътища през Ришкия проход и край с. Зимен (*Момчилов 1999, 37–38, 50–51*), както и на хоризонтален път във вътрешните части на планината (*Момчилов 1999, 41, 145*). Същевременно се намира в западния край на една защитена от север, изток и юг тясна долина, между разклоненията на Стара планина. Наблизо, на запад е разположеното на пътя през Ришкия проход укрепено селище[2] (възникнало първоначално вероятно като пътна станция), което няколко години бе проучвано от Цоня Дражева (Регионален бургаски музей) и датира с малки прекъсвания от IV до XI в. (*Момчилов 1999, 116–119, 228–229; Дражева 2002, 171–185*). На един километър на север от с. Костен на възвишението Калето се намира крепост, датирана в V–VII в. (*Момчилов 1999, 41, 139, 226–227*).

Фрагментът от корниз (обр. 1) е от горната ъглова част на голям фронтон (ъгъл 130°), който вероятно е бил подготвян за използване в голяма представителна сграда. Изработен е от пясъчник. Лявата част на блока е дълга (по фасадната линия) около 103 см, а дясната – около 100 см, височината (по перпендикуляра към двустрешно наклонените страни на блока) е около 60 см, общата дебелина (от фасадата назад) е около 125 см, а отдолу, където ляга върху блока на тимпана – 75 см, като по този начин се издава пред лицето на тимпана с 50 см. Плоскостите, с които корнизът ляга върху блока на тимпана, са в дълбочина, както се каза, 75 см, а по фасадата са с различен размер: лявата е 80 см, а дясната – 75 см. Между последните плоскости в ъгъла от 130° има улей с дълбочина 10 см и ширина 3 см.

Корнизът се члени и е украсен, проследено отдолу нагоре, по следния начин: зъби (много неравномерни: 8,5/9,0 x 8,0 см, дълбочина 4,0–5,0 см); пространство между зъбите (различна ширина от 2,8 до 3,5 см); астрагал – хоризонталните зърна по форма са близки до призмичка със заоблени ръбове, а вертикалните са с почти

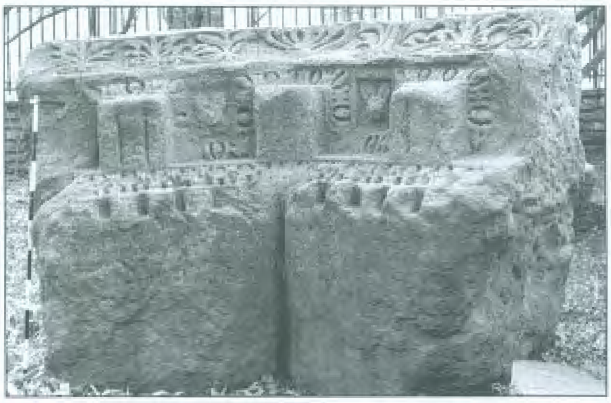

***Обр. 1.** Корнизът от с. Костен*

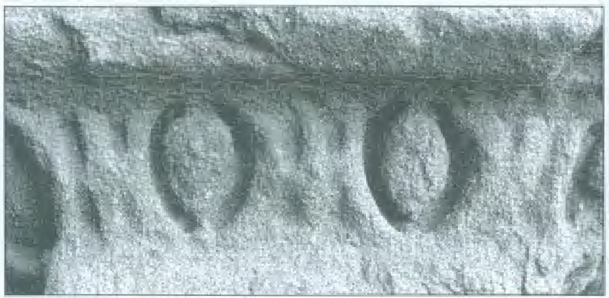

***Обр. 2.** Пръчици от двете страни на овулите*

ромбоидно сечение (височина на полето на орнамента 4,0 см; дължина на хоризонталното зърно 4,5–5,0 см, височина 2,5 см; размери на вертикалните зърна 3,0 x 3,0 см); Йонийска кима (височина 6,5 см; овули с височина около 5,5 см и ширина около 4,5 см) – върховете на овулите имат горе и долу долепени пръчици (обр. 2); конзоли (долна плоскост – 23,0 x 22,5 см, височина 12 см) и касетки (вътрешна плоскост – 23,0 x 29,0/30,0 см), заобиколени от йонийска кима (височина на овулите средно около 4,0 см). Конзолите отдолу са украсени с правоъгълен врязан контур (обр. 3), с полукръгло извиване навътре на обърнатата към тимпана на фронтона къса страна. На вътрешната плоскост на касетките, в полето между обикалящата по периферията кима, са били издялани релефни розети с четири листа и полусферично топче по средата. От двете цели касетки само в едната е запазена розетката (обр. 4), а в другата е почти заличена. Накрая корнизът е увенчан от сима, над която има равна плоскост, висока около 10,0 см.

Най-отгоре, зад фасадния ъгъл на корниза е започнало издялването на ездача (обр. 5) – паралелепипедна конструкция за поставянето на акротерий (*Иванов, Иванов 1998, 107, обр. 76; 142, обр. 103; 174; 179, обр. 149; 180, обр. 150*).

Симата е украсена с палмети, които са превързани отдолу, като това трудно може да се прецени само за средната, която е разрушена точно в долната си част. Палметите са скачени чрез двойни обратно симетрични, есовидни спирали, закачени за превръзките. Палметите са три вида: 1) със завити навътре листа (обр. 6); 2) с извити дъговидно навън равни листа (обр. 7); 3) с извити навън стреловидни листа (обр. 8). Комбинация от такива три вида палмети се среща в един корниз от баня във Филипопол, публикуван от Димитър Цончев и датиран във II в. (*Цончев 1937–1939, 156, обр. 32*). В паметника от Костен е налице сложна комбинация от симетрии по различни оси (обр. 9). Основната вертикална ос е през централната палмета, която е от първия вид и е издялана симетрично, точно в средата на горния ъгъл на корниза. От двете страни следват симетрично разположени по три палмети, като се редуват, групирани 2 x 1: палмета от втория вид, от третия и пак от втория. Композициите от двете страни са в обратна (огледална) симетрия. Първите две есовидни спирали от всяка от двете страни на централната палмета са в права хоризонтална симетрия една спрямо друга, а третата е в обратна хоризонтална симетрия спрямо втората спирала. По този начин и чрез пространствено

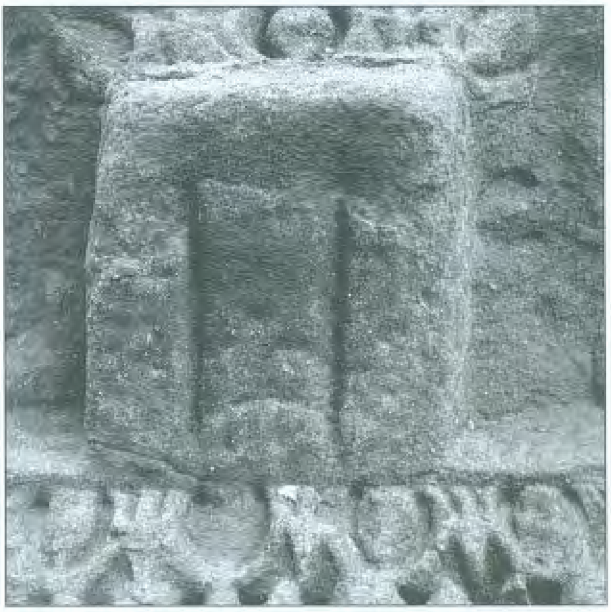

Обр. 3. *Украса на конзолата*

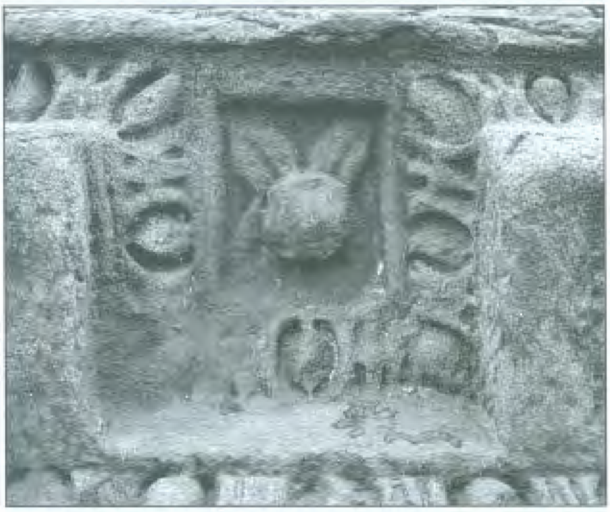

Обр. 4. *Украса на касетата – розета*

Обр. 5. *Ездачът. Незавършена обработка*

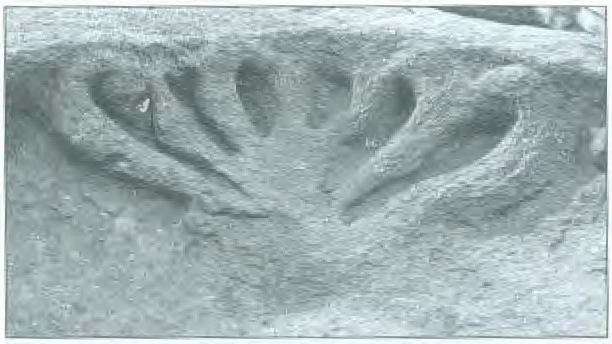

***Обр. 6.** Централната палмета – от първи вид, със завити навътре листа*

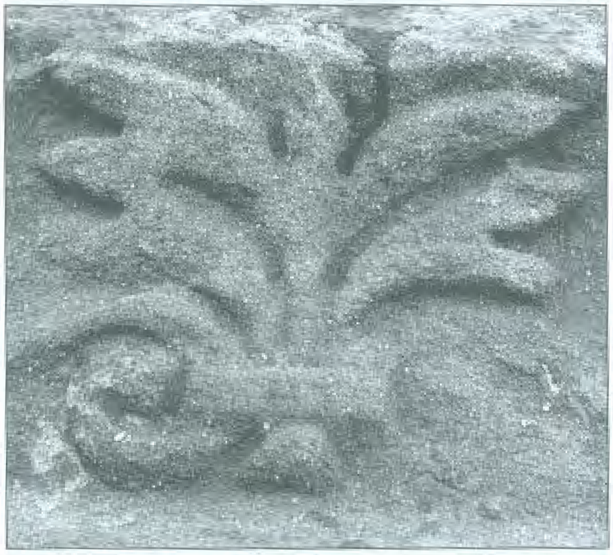

***Обр. 7.** Палмета от втори вид – с извити навън равни листа*

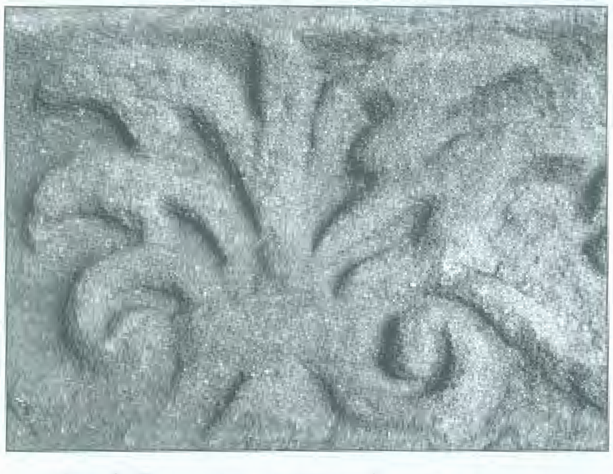

***Обр. 8**. Палмета от трети вид – с извити навън стреловидни листа*

групиране, във всяка от двете страни, третата палмета е отделена от първите две. За третата палмета са закачени по една есовидна спирала от двете ѝ страни в обратна хоризонтална симетрия една спрямо друга и права вертикална симетрия, докато за първите две палмети от ляво и дясно на централната палмета са закачени по една спирала от двете страни, които са в права хоризонтална симетрия, но в обратна вертикална. При това положение би трябвало да се очаква в липсващите блокове от останалата част на корниза (трябва да се допуснат такива продължения, понеже наличният блок от корниза е много къс в сравнение с масивността си) да има още три палмети съответно към долните ъгли на фронтона – по една двойка, първо със стреловидни листа, а после с равни дъговидно извити навън, и накрая една единична – може би със стреловидни, извити навън листа, или да се повтори централната палмета със завити навътре листа, с което композицията да се затвори.

Тази сложна композиция, съставена от разнообразни съчетания на няколко прости елемента, е в абсолютен контраст е непрецизната и груба изработка. Например: едната палмета е с раздвоено централно стълбче (обр. 10); палметите са с различни ширини, но от дясната страна, като цяло, са много по-широки от палметите в лявата страна, при което даже групирането на палметите 2 х 1 трудно се забелязва, защото са натикани една в друга поради липса на място (обр. 9) и освен това за крайната, трета палмета не е стигнало мястото и тя е издялана само наполовина; всички еднотипни орнаменти са с различаващи се размери и непрецизно изработени; няма съгласуваност между йонийската кима и перления орнамент и елементите се съчетават безразборно поради различната им ширина; топчицата на запазената розета не е центрирана добре, а горните и долните листенца се разминават, вместо да се срещат радиално, при което се създава дори илюзията при поглед отдалече, че е изобразена глава на зайче.

Релефите на симата създават впечатление, че лявата страна е правена от майстора, а дясната – от някого, който се е учил, поради което е с много по-лошо оразмеряване и налични грешки (раздвояването на централното стълбче при едната палмета).

Важна особеност на описвания корниз е, че е недовършен (полуфабрикат или дефектна продукция). За това свидетелстват много елементи: всички повърхности са останали на начален етап на изравняване, но без необходимото изглаждане; розетата е очевидно недовършена, тъй като централната топчица е все още твърде голяма и неогладена (обр. 4); недовършена е украсата на едната конзола (обр. 11); горната плоскост на ездача е оформена частично, едновременно личат вертикалните, изравнява-

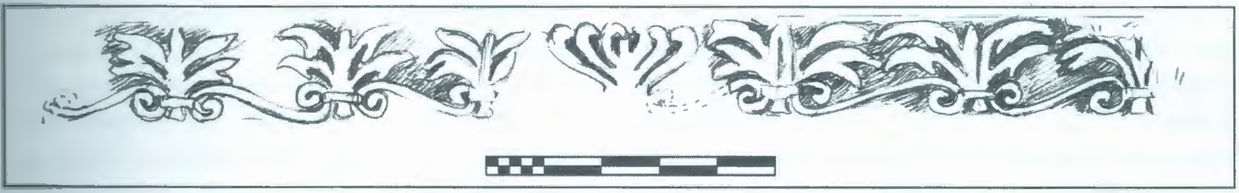

Обр. 9. Разгънат вид на украсата на симата

щи, и косите, отнемащи материала изчуквания, освен това една част от ненужния камък е останала несвалена (обр. 5); страниците на ездача не са оформени, вижда се само, че са засечени границите отпред и отстрани, в долната и горната му част (обр. 12).

Всички особености, описани накратко, поставят два главни въпроса.

Единият е за датата. На основание посочените от Теофил Иванов датиращи особености: превързаните палмети (*Иванов, Иванов 1998, 114, 117*) и свързващите пръчици на овулите (*Иванов, Иванов 1998, 107*), както и сходствата в силуета на палметите и спиралите с елинистическите сими и аналогиите с паметници като този от Филипопол, смятам, че нашият корниз трябва да се постави някъде около времето на управлението на Хадриан и Антонин Пий. Липсата на съгласуваност между йонийската кима и перления орнамент е може би по-скоро показател за общо характерната за корниза непрецизност на изработката, отколкото аргумент за датировка по-късно след средата на III в., когато според С. Бобчев тази характеристика е доминираща (*по Младенова 1991, 145*).

Вторият въпрос е дали ние намираме явно недовършения архитектурен детайл на мястото, където е добиван материалът и изработвана полуготова продукция, или на мястото, където е консуматорът, където се извършва само последната прецизна доработка на пренесен от друго

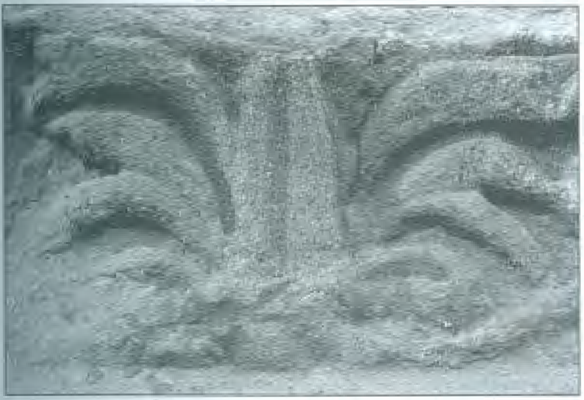

***Обр. 10.** Сгрешено изображение на палмета*

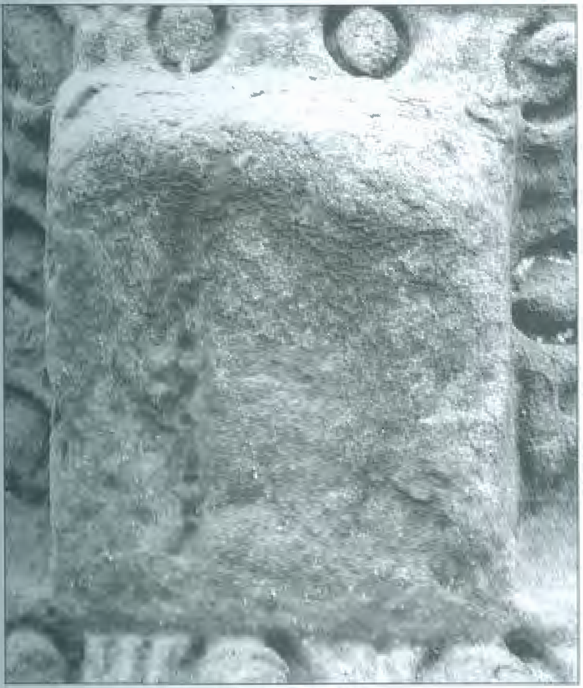

***Обр. 11.** Недовършена украса на конзола*

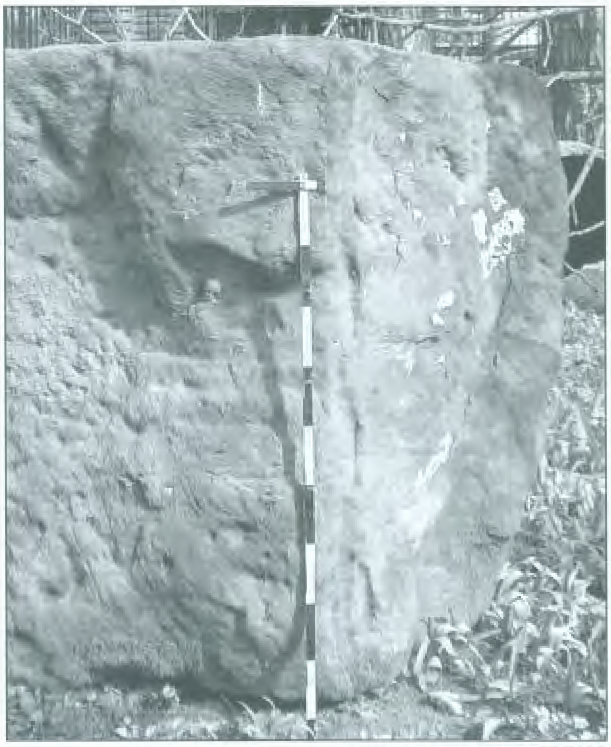

***Обр. 12.** Недовършена изработка на ездача*

място полуфабрикат. Като имаме предвид мощните зидове, открити при спасителни сондажни разкопки от Димчо Момчилов в с. Костен, по-вероятно е да става дума за втория вариант, което не изключва и трети вариант – добивът и първоначалната обработка да стават някъде в близост, т.е. и добиващият, и консумативният център да са близо един до друг. Тук ще припомня, че край недалечното село Зимен също бяха открити датиращи от римската епоха полуфабрикати на оброчни или надгробни паметници, също от пясъчник (*Господинов 2002, 156–166*). За допълнително прецизиране на решението би трябвало да помогне бъдещ петрографски анализ на корниза и другите находки и геоложко изследване на находищата на пясъчник, годни за промишлен добив.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Господинов 2002: К. Господинов. Два каменни блока с релефи от Бургаския музей, намерени в село Зимен, местността Скендерлий. – В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4, Варна, 2002, 156–166.

Дражева 2002: Ц. Дражева. Археологически проучвания на късноантичната и средновековната крепост в местността Градището–Голое край с. Лозарево. – В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4, Варна, 2002, 171–185.

Иванов, Иванов 1998: Т. Иванов и Р. Иванов. Ulpia Oescus Улпиа Ескус. Римски и ранновизантийски град. I. София, 1998.

Младенова 1991: Я. Младенова. Античната вила Армира край Ивайловград. София, 1991.

Момчилов 1999: Д. Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията" IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999.

Момчилов 2001: Д. Момчилов. Сондажни проучвания в с. Костен, Сунгурларска община, през 2000 г. – АОР през 1999–2000, София, 2001, 138.

Момчилов 2002: Д. Момчилов. Археологически проучвания в Карнобатския край. – В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4, Варна, 2002, 41–48.

Цончев 1937–1939: Д. Цончев. Новооткрита римска баня в Пловдив. Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1937–1939, 129–159.

БЕЛЕЖКИ

[1] Благодаря на д-р Димчо Момчилов – директор на Исторически музей–Карнобат, за възможността да публикувам корниза от с. Костен.

[2] Твърдението, че тук може да се локализира Голое (преглед на литературата у Дражева 2002, 172), е невероятно (Момчилов 1999, 116–119).

FRAGMENT OF A FRONTON FROM THE VILLAGE OF KOSTEN, KARNOBAT AREA

Konstantin GOSPODINOV

The article gives a presentation of a fragment from a fronton moulding, found in the area of the village of Kosten and manufactured for a stately and impressive building intended to be representative of the settlement. The fragment comes from a big, newly –found Roman and Late-Antique town that used to be situated in the central part of the present-day village of Kosten. The settlement was explored by means of drilling and prospecting by Dimcho Momchilov. The fronton is left unfinished posing the problem if it was a semi-manufactured article or a piece of faulty production. Regardless of the answer, it makes clear that somewhere in the region was located a sandstone quarry for yielding material used in the manufacturing of architectural elements.

A distinctive characteristic feature in the ornamentation is the contrasting inaccuracy of the workmanship and the sophisticated composition consisting of variously shaped palmettes and elliptical spirals hewn upon the simma of the moulding. Judging by the linking of the palmettes and rods at both ends of the ovules by means of tying ribbons, the dating of the fronton moulding is dated to the time of Hadrian's or Antoninus Pius' Rule.

ПИСАНОТО ЗА МАРКЕЛИ

Живко АЛАДЖОВ

През 2006 година се навършват две кръгли годишнини, свързани с карнобатската крепост Маркели. Това са 1250 години от битката при Маркели между византийските войски начело с император Константин V Копроним и българските с хан Винех (*Ангелов 1976, 317*), както и скромните в сравнение с първата дата 20 години от започването на археологическите проучвания на това място (*Аладжов и др. 1991, 25–28*).

Археологическият обект „Карнобатска крепост“ заема западния край на възвишението Хисар, което е част от южната верига на Източна Стара планина и отстои на около 7,5 км югозападно от съвременния град Карнобат. Наименованието „Хисар“ и разновидностите му „Хисаря“, „Хисарлъка“, „Асара“ и други са често срещани имена при определенията на старинни градежи (крепости, укрепени селища и други) от различни епохи. В съвременната топографска карта има четири топонима в района на обекта – Калето, Крумово градище, Хисаря, Исара (*Каменаров 2002, 187*).

Общогеографските и геофизически характеристики на района са твърде интересни и те показват, че в голяма близост до Карнобатската крепост има епицентър на земетресение от слаб енергиен клас. Той се намира до десния бряг на Мочурица срещу западния край на обекта. Археологическият обект попада в слабо водообилен район, където преобладават т.нар. порни подземни води по поречието на Мочурица. Те са плитки и предизвикват характерните заблатявания в участъка от реката и в близост до обекта. Има данни само за един естествен извор с прясна пукнатинна студена вода с малък дебит (до 100 л/мин.) под южния склон на Хисар, между града Карнобат и река Мочурица (*Каменаров 2002, 192–193*). Разкриването на археологическите структури на обекта показа, че съзидателите на крепостта са отчитали всички налични природни дадености и са ги използвали рационално. С възникването си още през късната античност първоначално тя е била защитавана от крепостна стена, а по-късно около нея са изградени мощни отбранителни валове. Естествени защитни прегради към обекта се явяват река Мочурица и стръмните скални откоси в северозападната част на обекта.

В настоящото изложение ще се спра на данните, които имаме за крепостта от епиграфски паметници, писмени извори и въобще от писаното за нея през годините от различни изследователи, а колкото до резултатите от археологическите проучвания през изминалите две десетилетия, на тях ще бъде посветен специален том[1].

Засега у нас няма известни картографски източници от античността или средновековието, съдържащи данни за Карнобатската крепост. Едва през XVIII век намираме сведение за нея в една карта на България и Румелия от 1791 г. Неин автор е Антонио Заппа и е издадена във Венеция, условният знак в нея, отбелязващ Карнобат, дава информация като за укрепление, подобно на античните и средновековните обекти от вида на Марцианопол, Никопол, Никополис ад Иструм, Търново и др. (*Каменаров 2002, 187*).

Следващата информация за крепостта намираме в карта, изработена след началото на войната от 1877–1878 г., когато Руският топографски корпус започва едромащабно геодезическо заснемане на българската територия. В резултат на това се създава многолистна топографска карта в мащаб 1:126 000. В картен лист № VI-8 районът на Карнобатската крепост е означен като развалини „Черкезкьой“, северно от обекта са картографирани и надгробни могили, долината на р.Мочурица е изобразена като силно заблатен участък (*Каменаров 2002, 187)*. Това, което се набива на очи в тази карта, е, че така разположена, Карнобатската крепост контролира единствения целогодишно сух път между Карнобатското и Сталджанското блато и през река Мочурица, която също е блатна, но в района има твърдо скалисто дъно. Изборът на място на Карнобатската крепост от стратегическа гледна точка показва много добро познаване на общогеографските особености на един обширен район с радиус 30–40 км, включващ основната Старопланинска верига и източния край на Средна гора. Обектът има визуална връзка с много крепости и укрепени селища в околността. Карнобатската крепост като цяло представлява голям землен лагер, който включва каменно-тухлена крепост и землени валове, които я обграждат от юг и североизток и които най-вероятно са градени на два етапа. Каменната крепост също има податки за два строителни периода, на изток има разширение и стената е двойна. Тъй като тук крепостта е най-силно уязвима, на това място е изкопан и дълбок ров.

Този район, ограничен между Балкана и Странджа, от дълбока древност се явява контактна зона между различните култури и етноси. Оттук преминават най-удобните пътища, които свързват морето с вътрешността на страната, тук са и най-удобните проходи през Стара планина, които свързват южните части със северните и най-вече Североизточна Тракия със Североизточна България и Черноморието. Благоприятното географско положение е причина на тази територия от дълбока древност до днес да кипи интензивен живот, който е регистриран по археологически данни и исторически сведения (*Венедиков 2002, 79–144*).

Изворите за Карнобатската крепост са твърде оскъдни и това е наложило много от изследователите да я свържат с крепостта Маркели. Единственият домашен извор, който споменава Маркели, е Силистренският надпис. Той е запазен в четири части, открити по различно време около Силистра. Фрагментарният му характер го прави труден за разчитане и интерпретиране. Според В.Бешевлиев четенето му изглежда така:

а) „...и онзи побеждавайки отиде.... гърците в Маркели.... (като) грифон. Излезе Никифор .... от неговия яд да не се съберат .... гърците и отново се събраха .... гърците. Бог направи ...-ят бог направи и ... и го срещнаха гърците ... град и се спря в ... отиде в (срещу ?) Адрианопол и ....и военоначалниците...

б) ... неговите войски... победи Крум и отиде ... направи жертвоприношение на морето (?) ...

в) ...брата ... и умря ...императорът" (*Бешевлиев 1979, 116–117*).

Първият въпрос, който възниква, е свързан със сравнението „като грифон", не е ясно обаче до кого се отнася то – до византийския император или до българския владетел хан Крум? В първия случай той се явява като лют и страшен звяр (*Аладжов 1999, 31–39*). Във втория грифонът се изявява като добро и покровителстващо човека същество (*Аладжов 1999, 31–39*). От това сравнение става ясно, че авторите на текста (прабългарите?) добре са познавали образа на грифона и са го използвали широко в своето изкуство, в своята религия, където обаче има двояко обяснение за този събирателен образ (*Аладжов 1999, 31–39*). Това е и единственото упоменаване в домашен писмен паметник на това митично животно, което го прави интересен и значим в тази насока.

Вторият въпрос се отнася до името „Маркели", упоменато, както вече подчертах, само в този епиграфски извор. Според мене става дума за тракийски топоним със значение „голяма блатна река", както междувпрочем правилно е констатирал и Бешевлиев (*Beschevliev 1968, 25–77*). Очевидно така се е наричала блатистата река Мочурица, която в древността е съединявала Карнобатското и Сталджанското блато. Точно тук, в единствения целогодишно сух участък, е била построена каменно-тухлена крепост, първоначално заложена най-вероятно по времето на Анастасий I и просъществувала до времето на Юстин II (565–578), чиито монети се откриха и при археологическите проучвания. В началото тя се е наименувала по името на местността Маркели, но от средата на VIII век вероятно се е наричала вече Анастасиупол (*Аладжов 1999, под печат*), известен като значителен църковен център в провинция Хемимонт и споменаван в епархийските списъци почти винаги редом с Туида (дн. Сливен). Впоследствие, неясно засега кога, това име се е загубило и в края на X век се е възстановило старото наименование Маркели, което срещаме в средата на XI век за последен път (*Notitae episcop., 146–165*). Важно е да се отбележи, че след падането на България под турска власт се появява името Азмак, което всъщност е превод на тракийския топоним.

Най-вероятно в края на VIII век крепостта е била възстановена, а по времето на хан Крум е била оградена съе землени валове (*Аладжов, Момчилов 1991, 138–144*). Тук се е разполагало главното седалище на прабългарската войска на юг от Балкана (*Аладжов 1999, 27–30*). Неколкократно възобновявана, крепостта окончателно загива в самото начало на XIII век, най-вероятно при нашествието на кръстоносците.

Третият въпрос, който повдига разглежданият надпис, е защо той е бил поставен точно в Силистра? Като отчитам неговия пропаганден характер и ролята му на победен знак (*Бешевлиев 1979, 115*), смятам, че той е бил насочен преди всичко към гръкоезичното население, живеещо отвъд Дунава. Не може да се избегне обаче фактът, че неговото местоположение е твърде далеч от Маркели и от описаните в него събития. Може би ключът към загадката се намира във факта, че в противоположния край на българската държава, на нейната южна граница е имало друг надпис с подобен характер, който също описва тези събития и техния благополучен край. Става дума за т.нар. Хамбарлийски надпис, който в превод гласи:

„.... и брат му не го забрави и излезе и бог му даде и той опустоши следните места и крепости: Сердика, Дебелт, Константия, Версиникия, Адрианопол. Тези силни крепости той превзе. А на останалите крепости бог даде (=внуши) страх и те (=гърците) ги напуснаха и избягаха и долната страна, той (не?) забрави тази страна, откъдето излязъл беше с цялата си войска и беше изгорил нашите земи сам старикът император, плешивият и завзел беше всичко и беше забравил клетвите и излезе срещу него владетелят Крум, за да воюва ... и отиде, за да .... опустоших ....“ (*Бешевлиев 1979, 109*).

През 760 г. византийският император Константин V Копроним, който си поставя за задача да унищожи българското ханство на Дунава и да си възвърне завладените от него земи, предприел първия грандиозен поход срещу България. Първоначално обаче българите имат успех и те преследват византийските войски, като достигат до крепостта Маркели (в извора Маркела), обаче те попадат на засада от основното ядро на Константиновата армия и са разбити. Във връзка с тази война византийският хронист Никифор пише: „Императорът пак завързал сражение с тях при т.нар. Маркели (тази крепост се намира най-близо до българите), обърнал ги в бягство и избил мнозина от тях“ (*Niceph. Arch. Const., 301*).

От този извор става ясно, че Маркели е разположена по пътя между България и Византия и е гранична крепост за българите (най-близо до българите).

С поражението си при Маркели де факто българите губят и цялата война с Византия, а на практика това е и първото поражение на българското ханство на Дунава от създаването му. С победата си в този въоръжен конфликт Византийската империя си възвръща контрола и над областта Загора, завоювана с мирния договор от 716 г.

През последното десетилетие на VIII век в изворите отново се появява името на крепостта Маркели. То е свързано с нов въоръжен сблъсък между византийския император Константин VI (780–797) и българския хан Кардам (777–803). Тези събития хронистът Теофан Изповедник отразява така: „През месец юли императорът се отправил на поход срещу българите и застроил крепостта Маркели. И на 20 юли излязъл Кардам, господарят на България, с цялата си войска и се установил в укрепленията (подчертаването е мое). А императорът, въодушевен и убеден от лъжепророци, завързал сражение необмислено и безредно и претърпял страшно поражение. Завърнал се като беглец в града, загубвайки мнозина не само от обикновените войници, но и от началниците, между които и магистъра Михаил Лаханодракон, и патриция Варда, и протоспотория Стефан Хамей, и бившите стратези Никита и Теогност, и немалко царски хора, и лъжепророка и астроном Панкратий, който му бил предсказал, че ще победи. Българите взели и обоза, пари, коне и императорската палатка с цялата нейна прислуга.“ (*Theoph. Conf., 277–281*).

В този извор има два съществени момента: според първия застрояването на крепостта от Константин вероятно се отнася до поправки или до построяването на втора източна стена и според втория – до изкопаването на дълбок голям ров от изток. Укрепленията, в които се е установил Кардам, по всяка вероятност са землените валове, които ограждат крепостта. Така сведенията на Теофан се покриват с резултатите от археологическите проучвания, отнасящи се до фортификацията на Карнобатската крепост.

По всяка вероятност земленият лагер Маркели е изграден по време на най-бурните събития между българи и византийци в края на VIII и самото начало на IX в. Тогава крепостта е възлов опорен пункт и за двете страни, преминава често от ръце в ръце, около нея се разиграват важни събития и поради това често попада в историческите хроники.

Пак със събитията от 792 година е свързана и информацията от „Житието на Йоаникий“, в което освен поражението на византийците край „селището, наречено Маркели“, е отразен и опитът на българите да хванат императора жив, който обаче се оказал неуспешен и той бил спасен от смелия Йоаникий (*Vita Ioannicii, 132–140*).

След битката при Маркели през 792 г. империята изпада в кризисно положение, очевидно е, че с мирния договор императорът се задължава да изплаща ежегоден данък и по всяка вероятност е било затвърдено правото на България да владее областта Загора. Пак със събитията от последното десетилетие на VIII век е свързано поредното споменаване на Маркели. Когато византийците отказват да плащат договорения данък на българите, хан Кардам отправя заплаха към тях. Императорът отговоря: „Аз ще дойда при Маркели, а ти излез насреща“ (*Theoph. Conf., 277*).

През 811 година новият император Никифор I Геник изненадва българите и бързо и безпрепятствено настъпва от Одрин по Тунджанското направление и се съсредоточава в Маркели. За тези събития Теофан пише: „Крум, уплашен от многобройната войска, още докато била в Маркели, поискал мир“ (*Theoph. Conf., 277*). Но императорът поради собственото си неблагоразумие и неблагоразумието на съветниците си, които мислят като него, отхвърля лекомислено предложението. От този извор, както и от споменатите преди ясно проличава, че Маркели е пункт за съсредоточаване на византийската войска, преди тя да настъпи в страшните български планини.

Теофан споменава името на крепостта отново, когато описва и бягството на императорския прислужник: „неговият любим прислужник Византий избягал от Маркели при Крум, като задигнал със себе си императорските одежди и сто литри злато.“ (*Theoph. Conf., 277*).

От този пасаж става ясно, че макар да е отстъпил Загора без бой, хан Крум е бил наблизо и е следял изкъсо придвижването на византийците в подстъпите към държавата и определено е внушавал страх дори в свитата на императора.

През следващите десетилетия на IX и целия X век Маркели изчезва от страниците на летописците, тъй като тя става вътрешна българска крепост и нейното военностратегическо значение намалява.

Но отново през XI век, когато България е под византийска власт, името на крепостта се споменава от Ана Комнина в нейната „Алексиада“, когато описва голямото печенежко нашествие от 1088 г. Тогава нападателите от север достигат чак до Одрин: „А скитите преминали планинските теснини, които се намирали по средата, и построили лагера си между Голое (дн. с.Лозарево? – б.м.) и Дямпол (дн. Ямбол – б.м.) край така наречената Маркела.“ (*Annae Comn., 69–70*).

От извора става ясно, че Маркели е важен обект по пътя Силистра–Константинопол – факт, отбелязан и по-горе, а това сведение само затвърждава характеристиката му, като възлов и уязвим пункт по споменатото трасе.

За последен път в средновековните хроники Карнобатската крепост е спомената в „Писание за верските битки на султан Мурад, син на Мехмед хан“ (*Калицин 1992, 105*), но тук е вече с новото име, запазено и досега, на рида, върху който тя е построена – Хисар.

Лошата новина за кръстоностния поход на младия полско-унгарски крал Владислав III Ягело застига султана в Тавуслу в Мала Азия, където той се бил отдал на едно наистина султанско занимание – лов на жерави. Оттук със свитата си той преминава Мраморно море и се съсредоточава в Едирне (дн.Одрин). Оттук заедно с цялата ислямска войска той се отправя на север и след един ден преход се установява в Джамлик кьой (вероятно Дермен дере, дн.с.Мелница, Елховско). След още два дена поход падишахът се спира на лагер в Ямбол. „От своя страна падишахът се вдигна благополучно от Ямболу, дойде до мястото, наречено Хисарлък, и се спря на стан“ (*Калицин 1992, 105*). На другия ден султанът се спуска в долината на р.Камчия.

Османската империя наследява пътната мрежа на Византия и изцяло я използва, което се вижда от цялото придвижване на султан Мурад от Мраморно море до Одрин и оттук до Балкана. Първият преход е до Джамлик кьой (вероятно дн. с.Мелница) на 35–40 км от Одрин. По-нататък султанът развива своето настъпление по Тунджанското направление и след два дена преход (65–70 км) стига до Ямбол, където лагерува, а след още един ден преход стига до Хисарлъка, очевидно развалините на Карнобатската крепост, на 35–40 км. На следващия ден той се спуска в долината на р.Голяма Камчия, тъй като гони посока Варна, където иска да „затвори“ Владислав III Ягело, което и наистина се случва. Свидетелства за тези събития според мен са може би и откритите на крепостта рисунки графити (*Дражева, 1994, 241–244*).

Така направения преглед на изворите потвърждава ключовата роля на крепостта Маркели в българската история, а разположението на Карнобатската крепост, както и откритите археологически структури в нея правят логично нейното идентифициране с Маркели от писмените източници. Според резултатите от археологическите разкопки на терена съвсем естествено възниква въпросът за предназначението на крепостта Маркели, за нейните функционални особености и тяхното приложение през ранното средновековие. В предишни мои работи поставих този въпрос, а той най-общо е формулиран така: Къде се е намирал центърът на прабългарската войска в Тракия и Хемимонт?

В Хамбарлийския надпис хан Крум не без основание съобщава за навлизането и разполагането на неговата войска на юг от Балкана.

Характерната конфигурация на българските военни части е запазена и тя включва две крила и център: „направих моя брат, а стратегът Лъв да бъде нему подчинен. От Берое Дултроини е пръв Тук ичергу боилът за дясната страна, а стратезите Вардан и Яни нему подчинени. За лявата страна на моята войска: за Анхиало, Дебелт, Созопол, Ранули, е главатар Иратаис боила капханът, а Кордил и Грегора нему подчинени стратези“ (*Бешевлиев 1973, 173–174*).

От текста се вижда, че най-напред е посочен центърът, чийто главнокомандващ е бил ханският брат, чието име не знаем, а също така не се е съхранило името на центъра. Дясната страна (западната), която е командвана от ичергу боилът, е посочена в надписа доста точно и ясно – Берое и Дултроини (*Ангелов, Чолпанов 1989, 163*). Лявата (източната) също е очертана доста точно – Анхиало, Дебелт, Созопол, Ранули (крепостта при устието на р.Ропотамо – б.м.) (*Ангелов, Чолпанов 1989, 178*), т.е. по брега на Черно море. Ако нанесем на една карта посочените градове, а и прибавим големия погранничен вал Еркесията, който е строен по това време (*Рашев 1982, 65*), би се получила следната картина, от която става ясно, че центърът на прабългарската войска би трябвало да се търси в централната част на Еркесията и в участъка между Поморие и река Тунджа. И наистина в посочения участък се е запазил до наши дни голям землен лагер, който вече отчасти е проучен (*Аладжов, Момчилов 1991, 138–144*).

Както е известно, в Тракия землените лагери не са толкова често срещани, а в посочения регион друг подобен не е известен. Землeният лагер край Карнобат се отличава още с уникалните си размери и изключителното си разположение. Около централното каменно укрепление, построено най-вероятно по времето на император Анастасий I, се разполагат мощни землени укрепления, изградени поне на два етапа. Двата южни вала са градени едновременно, тъй като са обединени в единна система. Към тях е прибавен трети, който обхваща крепостта от североизток. Важно е да се отбележи, че съоръженията са разположени главно по южната отбранителна линия, откъдето се е очаквал главният противник и поради това са взети найсериозни мерки в тази посока. Землeното укрепяване на Маркели безусловно е представлявало много важна стратегическа позиция през ранносредновековната епоха. Това е така поради отбелязания вече факт, че тази крепост затваря с местоположението си единствения целогодишно сух път между Стралджанското и Карнобатското блато, които били непроходими през голямата част от годината. Освен това тя контролира единствения брод със скално и твърдо дъно през иначе блатната река Мочурица (Азмак). Най-сетне землената крепост е важно предмостие към двата прохода Ришки и Върбишки, които по най-кратък начин водят от Цариград към сърцето на средновековна България – столиците Плиска и Преслав. Това е отчетено и от патриарх Никифор, който отбелязва, „че крепостта Маркели се намира най-близко до българите“ (*Niceph. Arch. Const., 301*). Несъмнено местоположението определя важното значение, което има крепостта, а това налага нейното солидно укрепяване, така тя служи еднакво добре за защита и като пункт за съсредоточаване на войските за настъпление както на юг, така и на север.

От местоседалището на двете крила на прабългарската войска не се е запазило почти нищо. Може би землeният лагер край с.Землен, Старозагорско, е остатък от седалището на дясното крило (разположено между Берое и Дултроини). В тълкуванието на средновековното название „Тутхон“, което някои специалисти са склонни да отдадат на прабългарите, може да се търси отзвук от разполагането на лявото крило на войската в причерноморската зона и по-специално край Анхиало.

Прегледът на историческата информация за крепостта Маркели показва, че макар и оскъдна, тя касае много важен пункт в ранната българска държава. Това е и причината тя да е във фокуса на изследванията и интерпретациите на едни от най-сериозните проучватели на първите столетия от родната ни история. Тук ще отбележа само тези, които идентифицират Карнобатската крепост с Маркели, макар групата на учените, които я търсят на друго място, да е също впечатляваща (*Момчилов 1986, 59*). Още в края на XIX век К.Иречек в „Пътувания по България" обръща внимание на Карнобатската крепост и първоначално я свързва с Маркели, но впоследствие променя своята теза (*Иречек 1974, 805–811*). Подобна е ситуацията и с наблюденията на братята Шкорпил (*Шкорпил 1885, 48; Шкорпил 1929, 80–112*).

С голяма доза увереност мога да подчертая, че сред най-ревностните изследователи от 30-те години на миналия век, които непрекъснато търсят ролята на крепостта през ранното средновековие, е Васил Аврамов. В своя капитален труд в три части, за проходите Верегава и Сидера, за местоположението на старобългарските аули, както и за войната между България и Византия през 811 г., той повече от 50 пъти по различни поводи споменава крепостта Маркели (*Аврамов 1929, 197*).

Името на крепостта, както и нейната историческа роля в периода на Първото българско царство се разглежда още от Д.Цухлев, Ив.Пандалеев, Ив.Велков, М.Деведжиев, Ат.Караиванов и др. (*Цухлев 1910, 71–78; Пандалеев 1921–1922, 237–238; Караиванов 1926–1927, 291–295, Деведжиев 1979, 113, 185*). Ролята на крепостта в отбранителната система на ранното българско средновековие, както и мястото ѝ въобще в провинция Тракия, е отчетена от Вл.Кецкаров, Д.Ангелов, В.Бешевлиев, В.Тъпкова, В. Велков, М. Ваклинова, И.Щерева и др. (*Кецкаров 1940, 38–52; Ангелов 1976; Бешевлиев 1979; Бешевлиев 1981; В.Тъпкова-Заимова 1978, 58–73; Велков 1981, 79–90; Ваклинова 1993; Щерева, Аладжов 2000, 290–300; Щерева и др. 2001*).

Изброяването на всички автори, споменали по някакъв повод Маркели, е почти невъзможно, още повече че всички те се базират на по-ранншни публикации, за да защитят или отхвърлят своите тези или да направят цялостен преглед на предишните мнения (*Момчилов 1986, 57–65*). Подходящ пример в това отношение е P.Soustal със своята Tabula Imperii Byzantini, която се цитира във всички авторитетни издания, но която в крайна сметка е базирана на изследванията на редица учени от повече от едно столетие (*Soustal 1991, 348–349*). За да бъде прегледът или анализът пълен, то трябва да бъдат отбелязани и всички проучватели от по-младото поколение, които фактически възкресиха значението на крепостта в родната ни история и които на практика разкриха материалните доказателства за значението на Маркели (*Аладжов, Момчилов 1991; Аладжов и др. 1991; Аладжов 1992, 1993; Дражева 1994; Аладжов 1997, 1998а; Аладжов, Момчилов 1998б; Аладжов 1999; Момчилов 1999, 2000; Аладжов 2001, 2002, 2003; Манолова 2002; Нинов 2002; Каменаров 2002; Статева 2002; Аладжов и др. 2005; Аладжов 2006*).

В заключение искам да подчертая, че обемната библиография, цитирана тук, е само доказателство за сериозността на изследователите, докоснали се до проблема Маркели, както и за решимостта на настоящите проучватели да разкрият в пълнота значението и ролята на крепостта в околностите на Карнобат – Маркели.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 1929: В. Аврамов. Юбилеен сборник Плиска–Преслав. София, 1929.

Аладжов, Момчилов 1991: Ж. Аладжов, Д. Момчилов. Землено укрепление около Маркели. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. II, 1991, 138–144.

Аладжов и др. 1991: Ж. Аладжов, Ц. Дражева, Д. Момчилов. Разкопки на крепостта Маркели през 1986–1987. – В: История и култура на Карнобатския край. 1991, Т.1, София , 25–28.

Аладжов 1992: Ж. Аладжов. Предстоличен Преслав. – В: Приноси към българската археология, 1992, I, 53–58.

Аладжов 1993: Ж. Аладжов. Крепостта „Маркели" – някои стратиграфски и хронологически бележки. – В: Североизточна Тракия и Византия през IX–XIV век. София, 1993, 118–125.

Аладжов 1997: Ж. Аладжов. Място наречено „Маркели". – В: „Епископ Константинови четения", VI, Шумен, 1997.

Аладжов 1998а: Ж. Аладжов. Оловен медалион от Карнобатската крепост. – Нумизматика и сфрагистика,V, 1998, 1, 102–104.

Аладжов, Момчилов 1998б: Ж. Аладжов, Д. Момчилов. Сребърен пръстен с надпис от Карнобат. Археологически вести, 1998, 1, 49–52.

Аладжов 1999: Ж. Аладжов. Къде се е намирал центърът на прабългарската войска на юг от Балкана. – Археологически вести. 1999, 2, 31–39.

Аладжов 2001: Ж. Аладжов. Тракия и Хемимонт във външната политика на България през VII–X в. – В: България, българите и техните съседи през вековете. В.Търново, 2001, 87–91.

Аладжов 2002: Ж. Аладжов. Мартириумът в Маркели. – В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4, Варна, 207–214.

Аладжов 2003: Ж. Аладжов. Етнически промени в Тракия и Хемимонт през втората половина на I хилядолетие след Христа. – В: Традиция и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Велико Търново, 2003, 40–43.

Аладжов и др. 2005: Ж. Аладжов, Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на средновековната крепост Маркели. – В: XXIV среща на музеите от Югоизточна България. София, 2005, 1, 13–14.

Аладжов 2006: Ж. Аладжов. Отново за мартириума в Карнобатската крепост. – В: Приноси към българската археология. 2006, III–IV, 15–20.

Ангелов, Чолпанов 1989: Д. Ангелов, Б. Чолпанов. Българска военна история. София, 1989.

Ангелов 1976: Д. Ангелов. История на Византия. 1976, София, I.

Бајаловић-Хаjп-Пешић 1984: Бајаловић-Хаjп-Пешић. Накит VIII–XVIII века. Београд, 1984.

Бешевлиев 1973: В. Бешевлиев. Първобългарските надписи.София,1973.

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Първобългарите. София, 1981.

Венедиков 2002: Ив. Венедиков. Карнобатско преди създаването на Карнобат. – В:История и култура на карнобатския край. Т. 4, Варна, 2002,79–144.

Ваклинова 1993: М. Ваклинова. Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIVв. София, 1993.

Велков 1981: В. Велков. Тракия в системата на ранновизантийската държава. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. София, 1981, I, 79–90.

Велков 1950: Ив. Велков. Градища. Опит за систематизиране и датиране укрепените селища в българските земи. 1950.

Деведжиев 1979: М. Деведжиев. Кратка история на селищното развитие по българските земи. София, 1979.

Дражева 1994: Ц. Дражева. Рисунки графити от средновековна църква в крепостта Маркели край Карнобат. – В: Марица-Изток. Археологически проучвания, II, София, 1994, 241–244.

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.

Калицин 1992: М. Калицин. Писание за верските битки на султан Мурад син на Мехмед хан. София, 1992.

Каменаров 2002: Ат.Каменаров. Общогеографска и топографо-геодезическа характеристика на археологическия обект „Маркели“–гр.Карнобат. – В: История и култура на Карнобатския край. 2002, Т. IV, 186–196.

Караиванов 1926–1927: Ат. Караиванов. Стари пътища в Карнобатско. Известия на българския археологически институт, IV, 1926–1927, 291–295.

Кецкаров 1940: Вл. Кецкаров. Укрепителната организация на България и Византия от VII до IX век. Родина, 1940, 3 38–52.

Манолова 2002: М. Манолова. Керамика от XI–XII в. от крепостта Маркели. В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4, Варна, 2002, 232–240.

Момчилов 1986: Д. Момчилов. Карнобатската крепост Маркели. – Исторически преглед, 1986, 4.

Момчилов 1999: Д. Момчилов. Пътна и селищна система между източна Стара планина и Еркесията IV–XIV в. Върбишки, Ришки и Айтоски проход, Варна, 1999.

Момчилов 2000: Д. Момчилов. Два средновековни паметника с животински изображения. Археологически вести, 2000, 1, 34–38.

Нинов 2002: Л. Нинов. Остеоархеологически изследвания на метериали от крепостта Маркели. – В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4, 2002, IV, 248–257.

Пандалеев 1921–1922: Ив.Пандалеев. По въпроса за местонахождението на крепостта Маркели. – ИБАИ, 1921–1922, 16.

Рашев 1982: Р. Рашев. Старобългарски укрепления. Варна, 1982.

Статева 2002: Й. Статева. Бележки върху орнитофауната на Карнобатската крепост Маркели. – В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4, Варна, 2002, 241–247.

Цухлев 1910: Д. Цухлев. История на българската държава.София, 1910, I.

Шкорпил 1885: К. и Х. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885.

Шкорпил 1929; К. Шкорпил. Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – Българска историческа библиотека, 1929.

Щерева, Аладжов 2000: И. Щерева, Ж. Аладжов. Разкопките в Сливен и Карнобат и проблемът за прехода от античността към средновековието. – В:Годишник на департамент Археология на НБУ, 2000, IV–V, 290–300.

Щерева и др. 2001: И. Щерева, Кр. Вачева, Д.Владимирова-Аладжова. Туида–Сливен. Т. I. Разкопки и проучвания , 2001, XXVIII.

Annae Comn.: Annae Comnenae. Alexias, – Гръцки извори за Българската история, 4. София, 1961.

Besevliev 1968: V. Besevliev. Ein Vorkaunter trakischer Ortsname, 1968.

Niceph. Arch. Const.: Nicephorus Archiepiscopus Constantinopolitanus. Opuscula historica, – Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.

Notitae episcop.: Notitae episcopatuum, – Гръцки извори за българската история, 4. София, 1961.

Soustal 1991: P. Soustal. Thrakien. Tabula Imperii Byzantini. Band 6, Wien 1991, 348–349.

Theoph. Conf.: Theophanes Confessor. Chronographia, – Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.

Vita Ioannicii, – Гръцки извори за българската история, 4. София, 1961.

БЕЛЕЖКИ

[1] Томът е в последна фаза на подготовка и в него ще бъдат включени публикации на всички участници в разкопките през годините.

WHAT HAS BEEN WRITTEN ABOUT MARKELLI

Zhivko ALADJOV

2006 is the year of two round anniversaries associated with the Karnobat stronghold of Markelli. These are 1260 years from the battle at Markelli fought between the Byzantine troops led by the Emperor Constantine V Copronimos and the Bulgarian Khan Vinnekh, and the much more humble and rather less significant 20th anniversary from the initiation of archaeological research conducted on site of the stronghold.

The archaeological site of the Karnobat stronghold occupies the western end of the „Hisar" eminence as a part of the southern chain of the Eastern Balkan Mountains standing 7,5 km southwest from the present-day town of Karnobat. The name „Hisar" and its multiple varieties like „Hisarja", „Hisarlucka", „Assara", etc. are often met as denominations of old constructions – strongholds, fortified settlements and other such structures from various periods. There exist four toponymic designations in the region of the site as elements of the contemporary topographic map – Kaletto, Kroumovo Gradishte, Hisarja, Issara.

The discovery of the archaeological structures of the site reveals that the creators of the stronghold had taken into consideration all available natural resources and rationally used them to the full extent. With its origination still in the early periods of Antiquity it was initially protected by a fortification wall and later by solid defensive ramparts built around it. Natural protective barriers thwarting access to the stronghold were the still existing river of Motchuritsa and the precipitous sheer cliffs at the northwest side of the locality.

The present exposé makes an account of all data about the stronghold available from epigraphic monuments, written sources and all kinds of published presentations of different explorers, while to the outcome of the archaeological investigations conducted in the last two centuries will be dedicated a special volume.[1]

So far we do not have at our disposal familiar cartographic sources coming from the Antiquity and the Middle Ages containing data about the Karnobat stronghold. The earliest found information about the site is evidently observed on a map of Bulgaria and Roumellia from 1791. Its author is Antonio Zappa and it was issued in Venice. The conventional symbol designating Karnobat on the map presents it as a fortified settlement similar to the antique and mediaeval sites belonging to the type of Marcianopolis, Nocopol, Nicopolis ad Istrum. Turnovo, etc.

The next piece of information about the stronghold is revealed on a map worked out after the beginning of the war from 1877–1878. What makes a clear impression about the stronghold on this particular map is the fact that due to its location the fortified settlement used to be in full control of the only all-year-long dry route between the Karnobat and the Straldja marshes and across the river of Motchuritsa (also rather swampy at that time) owing to the hard rocky bottom in its environs. Strategically viewed the choice of the stronghold location shows very good knowledge about the general geographic peculiarities of a vast area with a radius of approximately 30–40 km, encompassing the main Balkan Mmountain chain and the eastern end of

Sredna Gora. The site had direct visual connection with plenty of strongholds and fortified settlements in the region. As a whole the Karnobat stronghold represents a large earthwork camp fortified by brick-and-stone fortress and earthen ramparts surrounding it from south and northeast, that were probably built in two different stages. The stone fortress bears certain signs indicative of two different construction periods as well, e. g. the extension in an eastern direction and the double-sided wall. Because of its most apparent vulnerability at this spot it was additionally reinforced by a dugout moat.

The favourable geographical situation gave the prerequisites for an intensively vibrant lifestyle of the local settlers since hoary times registered by all available archaeological data and historical evidence.

Owing to the rather scarce sources about the Karnobat stronghold a lot of researchers and explorers felt inclined to relate it to the stronghold of Markelli. The only domestic source making mention of Markelli is the so-called Sillistra inscription. It's preserved in four pieces uncovered at different times in the vicinity of Sillistra. Its fragmentary character makes it hard to decode and interpret. Despite of this there are two basic issues concerning the scrutiny of this monument. The first one is that it's the only indigenous monument containing the name of the fabulous griffin creature rendering it great significance with a view to its mythological aspect. The second issue refers to the fact that the name Markelli has been come upon only in this particular epigraphical monument. In my opinion it is a Thracian toponymic name having the meaning of „a big marshy river", correctly established and ascertained in a previously published study by Beshevliev.

It's most likely that the stronghold was restored toward the end of 8th c., and at the time of Khan Krum was surrounded by earthenwork ramparts. The repeatedly recovered and renovated stronghold came to its definitive end at the very beginning of 13th c. and ceased to exist after the invasion of the crusaders.

Most probably the earthwork camp of markelli was built during the most turbulent events in the struggle between Bulgarians and Byzantines at the end 8th and the very beginning of 9th c. At that time the stronghold was a crucial key point for both sides often passing from Bulgarian to Byzantine hands and vice versa. It was the centre of important historical events giving the reason for it to appear so regularly in the records and chronicles of that period.

Contrary to this, in the following decades of 9th c. and the whole 10th c. Markelli disappears from the writings of the annalists as a result of the fact that it becomes an interior Bulgarian stronghold with gradually diminishing military and strategic significance.

Once again in 11th c. when Bulgaria is under Byzantine domination Anna Commenius makes mention of the Markelli stronghold when describing the great Pecheneg invasion from 1088 in her „Alexiada". The source makes clear that Markelli was a major post on the Sillistra – Constantinople road, mentioned earlier in the report. This excerpt from the "Alexiada" confirms the characteristics of the stronghold as a crucial and vulnerable point along the above-discussed route.

For the last time in the mediaeval chronicles the Karnobat stronghold is referred to in the „Scriptures about the Religious Battles of Sultan Mourad, Son of Mehmed Khan" but this time it's given the new name of Hissar, preserved till the present day upon the ridge it was built over.

The presently made review of the sources confirms the significance and the key role of the stronghold Markelli for the history of Bulgaria. On the other hand the disposition of the Karnobat stronghold along with the uncovered on the site archaeological structures create logical grounds for its identification with the Markelli stronghold from the written sources.

Despite the insufficiency of the historical information about the Markelli stronghold its presentation shows that it is related to a major and strong point of the early Bulgarian State. It is the reason why it became the focus of attention in the research and interpretations of the most serious and devoted explorers of the early centuries from the beginning of our motherland history.

In conclusion, I would like to emphasize the circumstance that the voluminous bibliography cited in the review is a proof not only for the commitment of the investigators who have come in touch with the Markelli problem, but also for the determination of the contemporary examiners to reveal to an accomplished degree the entire importance and overall significance of the situated in the environs of Karnobat stronghold Markelli.

ПЛИСКА И МАРКЕЛИ
(средата на VIII–началото на IX в.)

Димчо МОМЧИЛОВ

Неотдавна бе обнародвана публикацията на Павел Георгиев „За столицата на Аспарухова България“ (*Георгиев 2002a, 208–227*). Не в първо по рода си разсъждение авторът, но тук достатъчно категорично, застъпва тезата, че Плиска в Абобското поле е столичен център от VIII в. В настоящата статия П. Георгиев определя, че Плиска е изграждана в края на VIII в. като нов град, където се премества и политическото средище, което води и до пренасяне на името. Тази поредна публикация е в основата на една теза, която ще предложа тук, за ролята и мястото на средновековния град Маркели (Карнобатската крепост=Карнобатския „Хисарлък“) през Първото българско царство в пряка връзка с българския държавно-политически център. За П. Георгиев в посочената по-горе публикация, опирайки се на редица изворови и археологически данни, мнения на изследователи и след задълбочени анализи, старият политически център на българската държава е в Девненската низина в течение на около век след нейното създаване, по-конкретно в района на Варна (*Георгиев 2002a, 208*). Други изследователи също стигат до изводи, най-общо насочващи, че Плиска в Абобското поле не е и не може да бъде първата българска столица (столичен аул) на Аспарух. Може би началото на това проследяване трябва да започне с мненията на В. Гюзелев (*Гюзелев 1992, 3–4; 1994, 40–41*) и Ив. Божилов (*Божилов 1995, 52*), за които столица почти до средата на VIII в. е Онгълът. Това свое виждане те предлагат и в съвместния си труд по следния начин: „Всъщност първоначалната резиденция на хан Аспарух се е намирала в Онгъла. Кога е станало преместването ѝ в Плиска, не е твърде ясно“ (*Божилов, Гюзелев 1999, 103*).

Разбира се, в научен план тезите за или против Плиска и Варна като първи столични центрове набират скорост и научните дискусии ще продължат и ще се задълбочават. Изнесените аргументи от няколко изследователи да търсят на друго място първия столичен център, и особено от П. Георгиев, са много сериозни и представляват нов момент в преосмислянето на ранната история на Дунавска България. Спирам се на този въпрос, тъй като той има пряко отношение към българо-византийските отношения – политически и особено военни, от средата и втората половина на VIII и първата половина на IX в. Изясняването и ролята на българския държавно-политически център след 681 г. има конкретна релация с ролята и значението на най-значимата в тези събития крепост – град от Североизточна Тракия – Маркели.

Изворовите данни от VIII в., засягащи българо-византийските взаимоотношения, и интерпретацията на редица събития от П. Георгиев определено подчертават ролята на Анхиало и района на Анхиало както при редица военни сблъсъци, така и при политически контакти. От средата на VIII в. в българо-византийските военни и политически контакти ролята на Анхиало определено вече се заема от Маркели. Тоест, докато в началните десетилетия от създаването на Дунавска България българо-византийските контакти (независимо от това какви са те) основно се проявяват в най-източните части – района на Анхиало, покрай Черноморското крайбрежие и в източностаропланинските проходи, то от средата на VIII в. оперативното контактно направление е вече изтеглено по̀ на запад и протича от имперския център Константинопол на север (най-вероятно Адрианопол)–Маркели–северен Източностаропланински проход (и)–българския държавно-политически център (*Момчилов, 1999*). Или след като е достатъчно добре известна и ясна византийската политика по отношение на България – директните опити да бъде елиминирана последната дори чрез проникване в централното средище (опитите на императорите Константин V и Никифор I) – тази смяна на оперативно-стратегическите направления главно на византийските военни походи и удари определено говори за промяна: изместване на българския държавно-политически център от изток във вътрешността на държавата на запад. В историографски план следва да се преосмисли, периодизира и интерпретира осмият и началото на деветия век в съвсем нов аспект. Затова и няколкото предварителни изследвания на редица изтъкнати български учени за първата столица на Дунавска България, и конкретно публикациите на П. Георгиев и най-вече по-обстойно коментираната тук, са ясен знак за тези промени.

За да се аргументира ролята и значението на двата средновековни обекта Анхиало и Маркели в ранната средновековна българска история, е необходимо да се познават в хронологически ред събитията в българо-византийските взаимоотношения – военни и политически, отнасящи се до тях.

На подчертаната роля на средновековния Анхиало в ранните българо-византийски взаимоотношения изключително точно се спира В. Гюзелев (*Гюзелев 2000, 43*). Видният медиевист отдава заслужения принос при определяне ролята на Анхиало на Константин Иречек. За В. Гюзелев един от най-проникновените историци на средновековна България е К. Иречек, който със забележителна интуиция определя значимото място на Анхиало (*Гюзелев 2000, 43*) с извода: „Още по-голяма важност придобил Анхиало, когато в Крайдунавско се заселили българи и Хемус станал граница вместо Дунава. От това време седемвековната история на боевете между българи и византийци се върти около стените на Месемврия и Анхиало“ (*Иречек 1974, 854–855*).

Като цяло ролята на Анхиало е добре известна в българската история. Тук само ще бъдат обособени онези исторически моменти, визиращи първостепенната по важност роля на Анхиало през VIII в. Няколкото българо-византийски сблъсъка в тази зона (като се има предвид и Месемврия) определят целия район като първостепенен в стратегически план за Византия в първите десетилетия след 681 г.

Събитията от 680 г. не са в хронологическия обсег на коментара.

За Византия тази зона е изходна база за сухопътно нахлуване в току-що конструираната млада българска държава на юг от река Дунав и това проличава от редицата военни операции през VIII в. На първо място това е походът на император Юстиниан II срещу Тервел. В равнината Анхиало е съсредоточена конната армия на византийците от тема Тракия, където с другата част от войската на кораби пристига и самият император (*Божилов, Гюзелев 1999, 107–108*). След нападението на българите византийската войска е разгромена. През 763 г. е проведен вторият поход на Константин V, вече срещу Телец. Императорът с част от армията пристига край Анхиало на 16 юни (*Божилов, Гюзелев 1999, 116*). Противоречивите изворови сведения сочат кръвопролитна битка с неясен победител. По-късно новият български владетел Сивин през Несебър бяга във Византия (*Божилов, Гюзелев 1999, 116*). Един от най-грандиозните е петият поход на Константин V Копроним, проведен с многобройна армия. Със сухопътни части императорът се разполага край Веригава (Верегава), а на 21 юни 766 г. от Константинопол към Несебър и Анхиало отплуват 2600 кораба. По-късно много от тях се разбиват и част от войската се издавя, като на практика походът се проваля, както ни уведомяват хронистите Теофан (*Theoph. Conf., 273*), Никифор (*Niceph. Patr., 305*) и Георги Монах (*Georg. Mon., 50–51*). И тук идва един особен момент. Редица мнения са изказани по въпроса за същността (проход, теснина, клисура), локализацията и етимологията на топонима Верегава. Топонимът е отбелязан при няколко събития от двама автори: при установяването на българите в новите си граници „…те поселили северите от предната клисура на Верегава към…“ (*Theoph. Conf., 264*); през втората половина на VIII в. във връзка с походи на Константин V срещу българите „Императорът се отправил на поход срещу България и като стигнал в теснината до Верегава…“ (*Theoph. Conf., 270*), „През същата година Константин се отправил на поход срещу българите и дошъл с придружаващата го войска съвсем близо до земята на българите и се разположил на стан при така наречения проход Верегава…“ (*Niceph. Patr., 305*). Имал съм възможността да предложа своя хипотеза за същността, локализацията и етимологията на топонима Верегава (*Момчилов 1997, 106–130; Момчилов 1999, 85–89; Момчилов 2000, 240–241*). За мен това е проходът между изчезналото днес село Рупча и Риш, като освен чисто стратегическите, географските и археологическите дадености името Верегава е възможно да се проектира или да е производно от наличния в землището на село Риш топоним Брегурла. Маркираният по-горе особен момент е едно крайно интересно мнение за названието и местонаходището на Верегава, предложено от П. Георгиев (*Георгиев 2004, 155–170*). Според автора Верегава следва да се свърже най-вероятно с най-източната част на Източна Стара планина и северно от нея с главната пътна връзка (главния път) Анхиало–Марцианопол. Все в посока на анализиране и коментар на събитията от VII–VIII в. (отбелязването на Верегава в изворите) тази теза на П. Георгиев би поставила в нова светлина историческите интерпретации.

След известно затишие през месец май 774 г. Константин V Копроним организира нов голям поход за превземането на България.

Конна армия от 24 000 конници е стоварена от 2000 кораба до Несебър и Анхиало на сушата, за да преодолее източностаропланинските проходи. Императорът дебаркира с войските си край Варна, но по-късно е сключен договор (*Божилов, Гюзелев 1999, 117–119*) според сведенията на Теофан и Никифор.

Друг интересен епизод е показният, демонстративен поход на императрица Ирина през май 794 г. в Тракия, когато възстановява няколко града, между които и Анхиало, както съобщават Теофан (*Theoph. Conf., 276*) и Георги Монах (*Georg. Mon., 53*). Поредното замесване на Анхиало в българо-византийските взаимоотношения е в офанзивата, предприета от хан Крум през пролетта на 812 г. в Тракия, когато гарнизоните на редица крепости, между които и Анхиало, избягват и ги оставят в български ръце. Изглежда, че тогава според някои наши медиевисти (*Димитров 1981, 215–217; Гюзелев 2000, 45*) получава и прабългарското име Тутхон. Тук обаче българската историография в бъдеще ще има за задачата да обясни разминаването, произлязло от сведение, посочващо по-ранно събитие, при което се разчита името Тутхон. То е свързано с похода на византийския император през 766 г. В Хрониката на Симеон Метафраст и Логотет е отбелязано: „Царят се отправи срещу българите по суша и по море и пристигна в Тутхон“ в превода на Румяна Златанова (*Сб. Българска литература. 1983, 196*). През месец октомври 812 г. е превзет и Несебър. Кулминационна точка в българо-византийския вековен двубой е генералното сражение на 20 август 917 г. край реката Ахелой на Анхиалското поле.

Всички посочени по-горе значими византийски военни операции показват, че Византия търси директен удар срещу важен български обект. В подкрепа на това твърдение идват и изворовите данни за няколкото контакта на България и Византия край Варна.

Като се има предвид реализираната защита по източното морско крайбрежие в района на Варна, част от възможната проходна връзка следва да се търси в директна посока Анхиало–Варна. Наличието на такава пряка пътна връзка, вероятно лесно осъществима поне през първите десетилетия след 681 г. (преди изграждането на старобългарските укрепителни линии в Източна Стара планина), предопределя византийската експанзия. В контекста на известните факти следва да се впишат и няколкото похода по море срещу България, които са били насочени към Месемврия като изходна база. Владеейки тази причерноморска зона, имайки пълното господство над морето в тези няколко десетилетия, Византия си осигурява бърз, внезапен удар през неособено труднопреодолимите и невисоки теснини на крайните части на Източна Стара планина. Така сухопътните операции имат сигурната и стабилна база на Месемврия и Анхиало – важни пристаница (дори Несебър е митница), стратегически градове, значими епископски средища. А може би на поставения въпрос – дали българите имат изграден държавно-политически център в района на Варна и защо операциите на Византия са съсредоточени именно в най-северните точки на южното крайбрежие, трябва да се търси и друг отговор. Може би именно защото на север се установява българският военно-политически център, отделен от същинската територия на империята само с неособено труднопроходимите източностаропланински проходи, и именно защото на юг се намират два значими за Византия града, особено Месемврия, Византия нанася превантивни удари. Известно е значението, което империята отдава на Месемврия и Анхиало, известно е също така, че тяхното евентуално превземане от българите осигурява на последните свободно проникване най-малкото до Странджа. Това вероятно е основният мотив Византия да се стреми всячески да парира евентуална българска инвазия. Но същинската причина е в наличието на политически център в района на Варна, много правилно мотивиран като първи от П. Георгиев. На този етап от археологическите проучвания все още е недостатъчно детайлизирано изяснена стратегическата пътна връзка Анхиало–Варна – пример за това са новите нумизматични и сфрагистични данни[1].

Фактът, че в приморската зона има добре разработени пътно-оперативни линии през VII и VIII в. с голямо значение и за двете държави, се потвърждава и през второто десетилетие на X век. Тогава от новия български държавно-политически център Преслав владетелят цар Симеон установява армията си в района на Анхиало. Това отново подсказва, че значимостта на тази зона е изведена едва ли не в приоритет във войната от 917 г., вероятно с оглед и на ролята, която се отдава на района около Варна. Варна, или по-точно районът на Варна, стои в българската история с няколко значими събития. От съществено значение е сведението от Симеон Логотет и Метафраст, че българският народ „…се посели по хълмовете и планините на Варна“ (*Сб. Българска литература. 1983, 185*). Следва бягството на Паган във Варна. Друг момент е последвалият поход на Константин V Копроним с опит за нанасяне на комбиниран удар – от конница след морски десант в участъка Несебър–Анхиало и евентуално придвижване през източностаропланинските проходи и от дебаркираща армия начело със самия император в района на Варна. При положение, че се приеме тезата на П. Георгиев, че визираната българска столица Либа=Лима според „Житието на Йоаникий“ от монах Сава (*Vita Ioann., 133*) всъщност е при Варна (*Георгиев 2002а, 220*) и че император Никифор в похода си през 809 г. я превзема и разрушава до основи, това вече е кулминационният момент от ролята на Варна. Като четвърти пункт следва да се тълкува и масовият прабългарски гроб край Девня (*Димитров 1987, 210*) от 76 индивиди (млади жени и деца), умъртвени по особено жесток начин. Това масово погребение, умело интерпретирано от К. Меламед[2] като свързано и следствие от налагането на християнството в един опорен пункт на прабългарската аристокрация, препотвърждава за пореден път ролята на Варна.

Всъщност, като се проследят в хронологичен ред българо-византийските военни и политически контакти в района на днешната Източна Стара планина (северно и южно от нея), се оказва, че на мястото на релацията Анхиало (зоната Анхиало–Месемврия)–Варна за периода първо десетилетие–трета четвърт на VIII в.–началото на втората половина на VIII–първите десетилетия на IX в. на запад се появява ново оперативно направление Маркели–Плиска.

Този принципно нов момент много точно оценява и отчита в друго свое изследване и П. Георгиев (*Георгиев 2002б, 73*). П. Георгиев отбелязва, че „резултатите от археологическите проучвания, както и наличните данни от историческите източници не позволяват да се мисли, че столичният живот там (разб. Плиска) датира преди края на VIII в.“ (*Георгиев 2002а, 208*). В друга своя публикация (*Георгиев 2002б, 73*), впрочем и двете обнародвани през 2002 г., авторът счита, че трайното изместване на политическия център на българската държава се е осъществило или при приемника на Телериг, или най-късно през 80-те години на VIII в., като може да се твърди, че при Кардам столичният център е вече в Абобското поле. За него утвърждаването на Абоба-Плиска за алтернативен държавно-политически център започва през 60-те години на VIII в. и се подкрепя от сухопътните походи на Константин V Копроним, насочени към Маркели, подготвян за база за нахлуване през Ришкия или Върбишкия проход. През 60–70-те години Абобското укрепление постепенно се утвърждава като алтернативен център на българската политика спрямо Византия и закономерно още в края на 70-те или най-късно през 80-те години на VIII в. се превръща в постоянна владетелска резиденция (*Георгиев 2002б, 73*).

Като съществен елемент в тази нова схема трябва да се тълкува едно макар и широко известно сведение на Теофан Изповедник, свързано с Константин VI. Сведението гласи: „през месец юли (разб. 792 г.) императорът се отправил на поход срещу българите и застроил крепостта Маркели“ (*Theoph. Conf., 277*). Този израз на хрониста в някои български изследвания е приеман доста безкритично. На пръв поглед, като се сравняват, по изворовите сведения се установява, че има противоречие. От една страна, името Маркели фигурира вече трайно в наративните източници, и то нееднократно. Край Маркели Константин V Копроним разбива българите, а поражението според редица изследователи – последно мнение, изразено от Ив. Божилов и В. Гюзелев, през 760 г. решава съдбата на хан

Винех (*Божилов, Гюзелев 1999, 115*). В епархийски списъци от VIII в. и по-точно в списък от времето на Исаврийската династия, съставен между 733 и 787 г. (*Notit. epics., 184*), в епархия Тракия митрополията Филипопол има седем града, между които и Маркели (*Notit. epics., 196*). За да се проведат византийските походи в 760 и 766 г. през Верегава към България, е нужна мощна база и това, че в случая тя е Маркели, не оставя съмнение. Но привидното разминаване във византийските текстове от по-ранното споменаване и по-късното застрояване има своето по-дълбоко обяснение. Че Маркели е град, застроен доста по-рано преди юли 792 г. със своите укрепления и фортификации, град–епископски център, не подлежи на оспорване дори само според писмените сведения. В такъв случай акцията на император Константин VI може да се тълкува в две посоки. Едната, по-тривиална в случая, е, че това е поредното възстановяване на византийски градове и крепости, каквото всъщност е извършеното на Берое и Анхиало по време на демонстративен поход през 784 г. в Тракия. Както пише Теофан Изповедник, през месец май 784 г. императрица Ирина със сина си, след като излиза на поход в Тракия, стига до Берoя. „Тя заповядала да застроят този град и го преименувала Иринупол. Спуснала се също и до Филипопол в пълна безопасност и се завърнала в мир, като застроила и Анхиало.“ (*Theoph. Conf., 276*). И двата града са известни по редица сведения и събития далеч преди 784 г., и то нееднократно. „Застрояването на Маркели“, позоваващо се единствено върху Теофан, е по-особен случай. За похода през 784 г. хронистът отбелязва застрояването на Берoя и Анхиало, наблягайки на две обстоятелства, а именно – пълната безопасност и завръщането в мир. Остава тогава открит въпросът защо Маркели не е възстановена през 784 г. (или „застроена“ според Теофан)? Походът на Ирина и Константин VI в посока Берoя–Анхиало е, ако не през Маркели, то поне е в близост край него. И вече през 792 г. се оказва, че тази поредна акция на Константин VI е насочена директно към Маркели и само няколко дена по-късно там се разгаря най-жестокото сражение след 681 г. между България и Византия. Ясно е, че е абсолютно невъзможно при този свой поход в чисто технически аспект за краткото време Константин VI да застрои, т.е. да построи тази крепост, след което има война. Обстоятелството, че императрица Ирина е провела демонстративния си поход и се е завърнала в мир, липсата на други сведения, подсказващи евентуално за военни действия или земетресения до 792 г., разкриват едно. През 90-те години на VIII в. на Маркели вече се отдава изцяло ново значение от страна на Византия. Единственият граничен град, който в продължение на две десетилетия е пресечната точка на битки и походи между двете държави, се определя по наситеността в изворите за Маркели (застрояването през юли 792 г.; битката на 20 юли 792 г.; опитът за реванш през 796 г.; походът на Никифор от Маркели и в тази връзка: Крум иска мир от Никифор, докато е в Маркели, Византий избягва от Маркели при Крум). Само с тази качествено нова роля може да се обясни изразът у Теофан „застроил крепостта Маркели“. Константин VI е направил опит да преобразува възловия град Маркели в база срещу вече утвърдения български държавно-политически столичен център – Плиска. Този нов момент е точно отчетен примерно още и от Ст. Рънсиман, който отбелязва, че Константин „стигнал до пограничната крепост Маркели и **възстановил** укрепленията ѝ“ (*Рънсиман 1993, 54*). Така че в този случай (дори само в чисто теоретичен план не може да се приеме мнението на уважавания медиевист П. Коледаров, че крепостта е строена през 793 г. (*Коледаров 1978, 29*). Един допълнителен писмен източник, а именно Хронографията на Лъв Граматик, отговаря много точно на въпроса. Авторът ясно е отбелязъл, че в посочения поход на Константин и Ирина „…. Берoя, майка му я възстановила“, и по-нататък: „Тя възстановила също и Анхиало“ (*Leon. Gramm., 153*). Посочените по-горе събития, пряко развиващи се във и край Маркели през 792, 796, 811 г., извеждат и го определят като най- значимия граничен обект за българо-византийските взаимоотношения в края на VIII–началото на IX в. Факт е, че въпреки „застрояването“ на Анхиало през 784 г. в последвалите българо-византийски военни и политически контакти, градът отново участва едва при походите на хан Крум през пролетта на 812 г. Все тук следва да се отчете, че в чисто археологически план на карнобатската крепост са констатирани строителни разрушения и преправки през VIII в. (наблюдения и резултати от проучванията на екипа), които с основание могат да се отнесат и към споменатия израз у Теофан и към военните действия във и край Маркели.

В научната литература има достатъчно натрупана систематизация за ролята и значението на Маркели в този дял от ранната българска средновековна история, връзката-пътни комуникации между столицата Плиска и граничната крепост-град Маркели. С достатъчно основания следва да бъде третиран в научен план проблемът за българо-византийските военно-политически контакти през VIII и началото на IX в. през призмата на тези две стратегически посоки – първоначално в най-източния край на Източна Стара планина, изместени в средата на IX в. пò на запад – пред южните устия на днешните Веселиновски, Ришки и Върбишки проход. Безспорно византийските военни кампании, известни от писмените източници от средата на VIII и началото на IX в. и засягащи Маркели, имат за цел сърцето на българската държава – столицата Плиска. Ролята на граничната Маркели в този период от съществуването на средновековната българска държава (когато столици са Плиска и Преслав) е от изключително значение и за двете държави, тя е в центъра на една своеобразна буферна зона.

Владеенето на този на практика шлюз (мощна крепост, чието изграждане е изцяло съобразено не само със стратегически височини и видимост, но и с околния ландшафт – две блата: Карнобатското и Стралджанското, мост, гарантиращ единствената в много голям район пътна връзка на юг към Адрианопол и Константинопол и на север към Плиска (по-късно и към Преслав, и река Дунав) е първостепенна цел и на двете държави. Владяна от Византия, означава директен достъп до източностаропланинските проходи и българската столица Плиска (или Преслав). Владяна от България, предполага широк периметър за свободно настъпление на юг в Тракия към същинските центрове Адрианопол и Константинопол и изолация от три страни (без източната) на важните за Византия морски градове Месемврия и Анхиало, които в този период са междувпрочем български.

Акцентите в центрираната по отношение на Маркели политика и на Византия, и на България директно говорят точно за целта Плиска (от страна на Византия) или обратно – за отстраняване на евентуалната опасност за българската столица и пренасянето на проблемите колкото може пò на юг (за България). Ако този хронологически по-късен момент – средата на VIII и първите десетилетия на IX в. – се приложи като еквивалент в политиката на двете държави за ранния период – края на VII и до средата на VIII в., то това означава, че точно такава роля е играла връзката Анхиало–Варна. Или това препотвърждава, че още от началната фаза на създаването на българската държава Византия е насочила своя удар срещу политическия център така, както провежда неотклонно своята политика и през следващите десетилетия и векове. Тоест във Варна ние следва да търсим първия държавно-политически център на младата дунавска българска държава. Или периодът 681–първите две десетилетия на IX в. условно може и следва да бъде пречупен през реализираните византийско-български военно-политически отношения в две направления: Анхиало (района Анхиало–Месемврия)–Варна и Маркели–Плиска (обр. 1).

И тогава, когато в средата на VIII в. България започва подготовка за изграждане на нов държавно-политически център в Плиска, Византия при Константин V Копроним провежда своите операции вече в две посоки: и срещу дотогавашния аул, и срещу новото средище, но вече през ново оперативно направление Маркели–Плиска.

Превантивната политика на Константин V срещу Плиска приема ясен и открито категоричен израз и през следващите десетилетия, тогава, когато тя вече е българският държавно-политически център или „окончателна владетелска резиденция", правилно отчетено от П. Георгиев с походите и войните при Маркели и на север, осъществявани последователно, но неотменно от Константин VI и Никифор I през 792, 796, 811 г. Израз на този качествено нов момент

АНХИАЛО	**ВАРНА**	**ВЕРЕГАВА**	**МАРКЕЛИ**
708 г.			
		760 г.	*760 г.*
16 юни 763 г.			
763 г.			
	764 г.		
766 г.		*766 г.*	
май 774 г.	*774 г.*		
			20 юли 792 г.
			796 г.
		809 г.	
			811 г.
917 г.			

***Обр. 1**. Походи, битки, войни, преговори и мирни договори*

относно ролята и значението на Маркели е свързан и с фрагмент от летописен надпис (res gestae). Надписът, на който се чете Маркели, е бил многократно коментиран, основно от В. Бешевлиев (*Бешевлиев 1981, 71–73; 1992, 123–127*). Според наличните сведения надписът произхожда или от стария път от Тутракан за Силистра, или от развалините на „Градището“ при Кадъкьой на река Дунав (днес Малък Преславец), между Тутракан и Силистра, или най-вероятно от Силистра (*Бешевлиев 1981, 71–73; 1992, 123–127*). В превод гласи:

...и онзи побеждавайки отиде (?) ... гърците в Маркели ...(като) грифон. Излезе Никифор... от неговия яд да не се съберат гърците и отново се събраха ... гърците. Бог направи ... ят бог направи и ... и го срещнаха гърците ... град и се спря в ... отиде в (срещу) Адрианопол и ... и военачалниците ...

Като прави опити за анализи на недостатъчно добре съхранения откъслек от надпис, в крайна сметка В. Бешевлиев заключава, че споменаването на Маркели и Адрианопол показва, че събитията са ставали по пътя, водел за тогавашна България, и вероятно се отнася за грандиозния византийски поход от 811 г.

И тук би могъл да се вмести още един аргумент – посоченото по-горе виждане на П. Георгиев (*Георгиев 2004, 155–170*) за местоположението на Веригава. Ако се приеме безрезервно това мнение, се стига до приемлива историческа база, аргументираща настоящата теза. Тоест при положение, че Веригава (Верегава) е в най-източната част на Източна Стара планина, и се приеме, че първоначален столичен (държавен) център на юг от река Дунав е разположен в района на Варна, то съвсем естествена обосновка приемат непрекъснатите военни действия на Византия от Анхиало (и отчасти Месемврия) на север. Финален момент от тях са походите на Константин V – в такъв случай от морските градове Анхиало (отчасти Месемврия) през Верегава към българския държавно-политически център (резиденция) край Варна. Така се обясняват военните походи и сблъсъци в тази зона. И когато българите започват изграждането на столичен (държавно-политически) център в района на Абоба-Плиска, се извършва изместването на военнооперативните линии на запад и тогава (вече след средата на VIII в.) главното направление е през Маркели – на север към Плиска.

В конкретния случай ролята и значението на Маркели, такива, каквито до момента са разработвани в българската историография, следва значително да се промени. Граничният град Маркели не е само средище на битки, база на походи, място за сключване на договори. Ролята и значението на Маркели се развиват паралелно с израстването на Плиска като държавно-политически център и е част от този процес, започнал още в средата на VIII в. Индиректно точно историята на Маркели през Първото българско царство, историята на събитията, от които е неизменна част Маркели (военно-политическите сблъсъци, походи, войни и т. н.), са един точен, съвременен (от средата на VIII–началото на IX в.) писмен и археологически източник на преобразуването и израстването на Плиска в столичен център. Поставянето на въпросите в такава посока тепърва ще даде възможност за решаване на кардиналния въпрос за българския държавно-политически център и открояването на изключителната роля и значението през Първото българско царство на Анхиало и Маркели.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 1929: В. Аврамов. Юбилеен сборник Плиска–Преслав, 3. София, 1929.

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992.

Божилов 1995: Ив. Божилов. Раждането на средновековна България (нова интерпретация). – В: Седем етюда по средновековна история. София, 1995.

Божилов, Гюзелев 1999: Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV в., 1, София, 1999.

Георгиев 2002а: П. Георгиев. За столицата на Аспарухова България. – Исторически преглед, 2002, 5–6, 208–227.

Георгиев 2002б: П. Георгиев. Раждането на столица Абоба–Плиска. – ПОΛΥΧΡΟΝΙΑ. Сб. в чест на проф. Иван Божилов. София, 2002, 63–77.

Георгиев 2004: П. Георгиев. „Веригава“ и „Чика“. Езикови и културно-исторически паралели. – Трудове на катедрите по история и богословие – Шуменски университет, 6 (В памет на Пею Димитров), 2004, 155–170, Шумен.

Гюзелев 1992: В. Гюзелев. Отново за столиците на средновековна България (някои нови гледища и хипотези). – Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1992, 3–11.

Гюзелев 2000: В. Гюзелев. Средновековният Анхиало. – В: История на Поморие. Поморие, 2000.

Димитров 1981: Б. Димитров. Следи от прабългарско заселване по Южното Черноморие. – В: Плиска–Преслав. Т. 2. София, 1981, 215–217.

Димитров 1987: Д. Димитров. Прабългарите по северното и западното Черноморие. Варна, 1987.

Коледаров 1978: П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава, 1. София.

Момчилов 1997: Д. Момчилов. Верегава (Едно мнение за топонима „Верегава“). – В: Известия на историческия музей Шумен, 1997, IX, 106–130.

Момчилов 1999: Д. Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията“ IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999.

Момчилов 2000: Д. Момчилов. Южните части на Ришкия и Върбишкия проход и „Еркесията“ през Първото българско царство. – Плиска–Преслав 8, Шумен, 2000, 240–241.

Рънсиман 1993: Ст. Рънсиман. История на Първото българско царство. София, 1993.

Стара българска литература. Т. 3. София, 1983.
Стара българска литература. Т. 3. София, 1983.
Georg. Mon.: Georgius Monachus. Chronicon. – Гръцки извори за българската история, 4. София, 1961.

Leon. Gramm.: Leonis Grammatici. Chronographia. – Гръцки извори за българската история, 5. София, 1964.

Niceph. Patr.: Nicephori Patriarcha. Breviarium. – Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.

Notit. episc.: Notitia episcopatuum. – Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.

Theoph. Con.: Theophanes Confessor. Chronographia. – Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.

Notitiae episcopatuum

Vita Ioann.: Vita Ioannicii. – Гръцки извори за българската история, 4. София, 1961.

БЕЛЕЖКИ

[1] Доклад от международната конференция „Прабългарите и техните съседи V–X в.“. Варна, 22–24 април, 2004 г. В докладите бяха представени новооткрити монета и печат от най-източната част на Източна Стара планина между Обзор и Варненско (под печат).

[2] Пак там (под печат).

PLISKA AND MARKELLI (The middle of 8th–beginning of 9th c.)

Dimcho MOMCHILOV

In the present report the author traces the relation Pliska – Markelli in the period of the First Bulgarian Kingdom supporting some already stated theses of well-known scientists that Pliska was not the first capital city established in parallel with the birth of Danubian Bulgaria. The significance of the Karnobat stronghold of Markelli becomes tangibly outlined at the moment when in the middle and the third quarter of 8th c. Bulgaria commences preparatory work for the construction of a new state and political centre arranged and located on the territory of Pliska. The importance of the Anchiallo – region of Varna connection so typical of the period from the end of 7th till the middle of 8th c. recedes to the background giving way to the new prevailing operative destination Markelli – Pliska.

In a relatively new and slightly unusual manner is presented the mediaeval town of Markelli whose role and significance grows simultaneously with the development of Pliska as a state and political centre and takes active participation in this initiated still in the middle of 8th c. process. Or putting it more accurately its precisely the history of Markelli at the time of the First Bulgarian Kingdom with all its military and political collisions, campaigns, wars, etc., that provide a genuine and contemporary for the middle and second half of 8th and beginning of 9th c. written archaeological source about the reformation and growth of Pliska into a capital centre.

This angle of view will certainly ensure opportunity for contributions in solving the cardinal issue about the state and political centre of Bulgaria on the Danube and in highlighting the primary role and significance of Anchiallo and Markelli in the First Bulgarian Kingdom.

ДЕКОРАТИВНА УКРАСА НА ХРИСТИЯНСКИТЕ ХРАМОВЕ НА МАРКЕЛИ IX–XIV В.

Цоня ДРАЖЕВА

Разкритият християнски култов комплекс в крепостта Маркели има сложна строителна история, тясно свързана с историческите събития в региона (*Аладжов 2002, 207–209*). Останките на църковните постройки свидетелстват за многократни разрушения и преустройства, свързани с хронологията на изграждане на паметника (обр. 1). Налага се обаче общият извод, че във всички строителни периоди се е запазил високият стандарт на каменния градеж и конструктивни решения. Като допълнение към това, в хода на археологическите разкопки бяха открити интересни паметници на каменната пластика, които показват, че и нейният вътрешен интериор се е отличавал с богата пластична украса (*Аладжов и др., 1986–1994*).

Поради силното обрушване на останките от сградата, използвани за добиване на камък през 20-те години на XX век, повечето от архитектурните детайли бяха извадени от строителния насип. Това пречи за по-точна интерпретация на тяхното място и конструктивна роля в декоративната система на църквата. От друга страна, точното им датиране ни дава възможност да ги свържем с отделните етапи на култовото строителство в Маркели, а именно: с втория – ранновизантийската базилика от V–началото на VII в., и с третия – кръстокуполна църква от IX–XIV в. В повечето случаи паметниците са използвани вторично в следва-

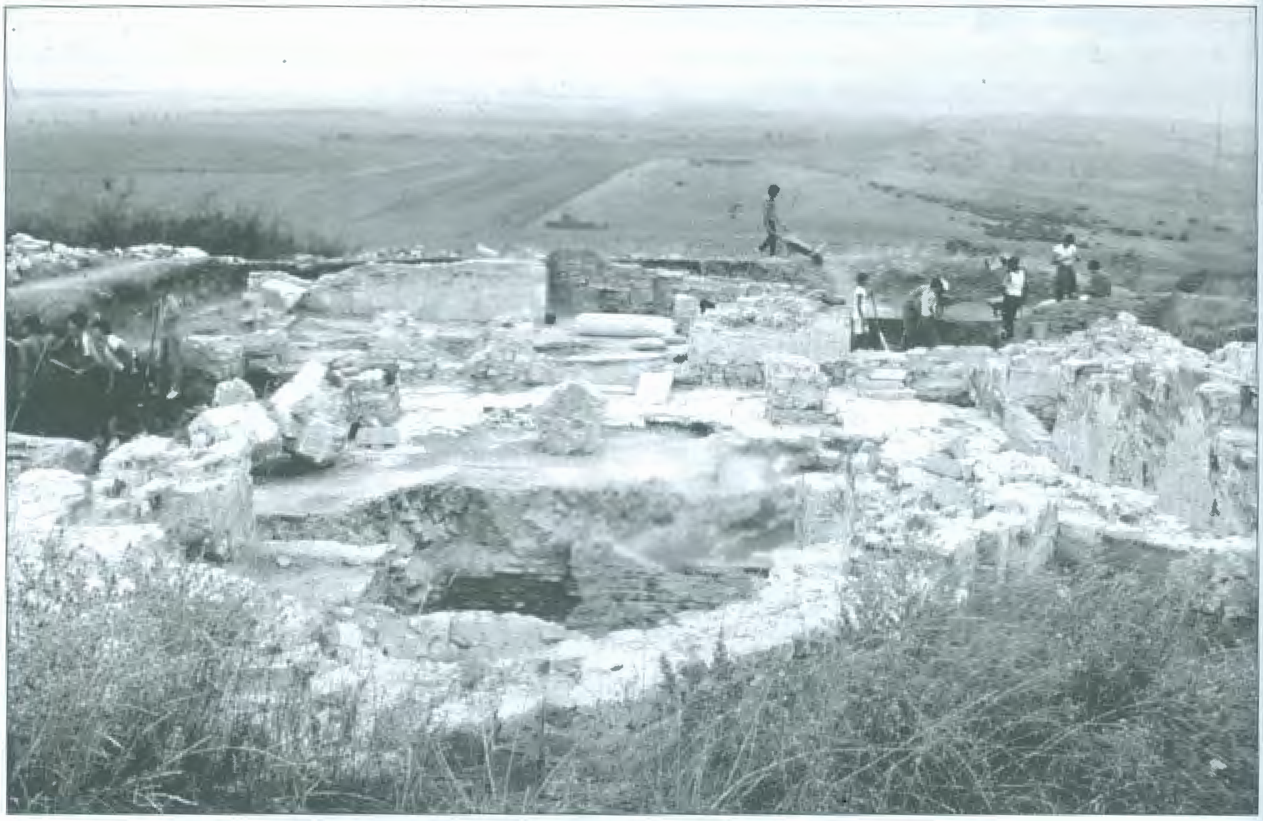

Обр. 1. *Общ изглед към християнския комплекс – поглед от изток*

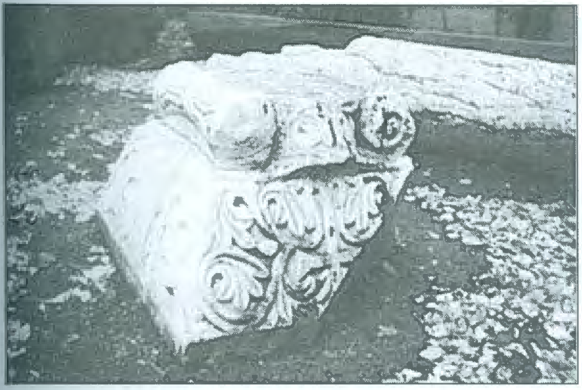

Обр. 2. *Северен кемферов капител при западната страна на притвора*

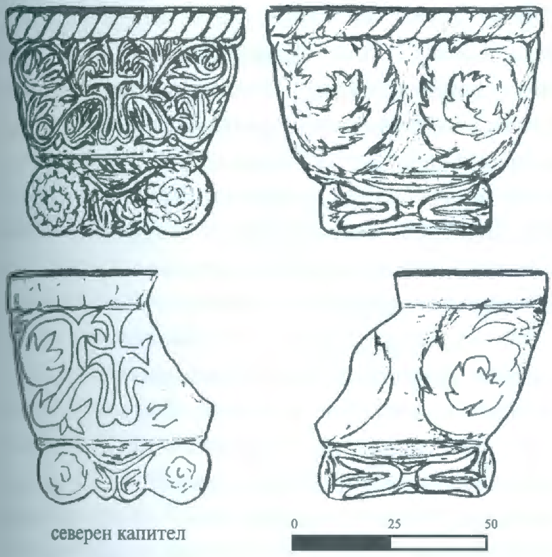

Обр. 3. *Северен капител – графична разгъвка на четирите му страни.*

Обр. 4. *Фрагмент от зооморфен скулптиран архитектурен детайл – строителен насип в наоса.*

щите градежи извън първоначалната им функция. Това не омаловажава тяхната роля за прецизиране на строителната история на църквата.

Някои от откритите паметници имат точни аналогии сред известните декоративни детайли от ранновизантийската епоха, а също и от столицата Преслав (*Мавродинов 1959, 205–213; Ваклинова 1993, 68–100*). Близостта на крепостта Маркели до втората българска столица Преслав обуславя силното влияние върху архитектурните и декоративни тенденции в култовото ѝ строителство.

Най-добре запазени са два псевдойонийски кемферови капитела с почти еднакъв стил на украса. Те бяха открити в притвора, почти симетрично разположени от северната и южната страна на централния вход. Формата и украсата им са едни и същи. Детайлите вероятно са изработени с един шаблон, защото особеностите им напълно съвпадат.

Ехината е моделирана като две волути, свързани с акантизирани палмети. При северния капител линията на волутите е вълнообразно начупена, а при южния – права, уплътнена и на места прекъсната. Дългите им цилиндрични страни са украсени с удължени лотосови цветове. Тялото (кемфера) е със симетрично трапецовидна форма.

Характерно за откритите капители е, че релефното оформяне на декоративните елементи на тялото не е напълно завършено на две от страните им, а само плитко очертано. Вероятно това е свързано с тяхното място във вътрешната композиция и конструктивна роля, което не е правело еднакво видими всичките им страни.

Северният капител е с размери: височина 0,62 м и ширина 0,68 х 0,52 м. Височината на абака е 0,09 м, на кемфера – 0,32 м, а волутите са с диаметър 0,19 м. Характерно за него е, че напълно завършени са две перпендикулярно разположени една до друга страни (обр. 2). Лицевата е украсена с инвокативен кръст, чиято долна част се разклонява в акантизирани ластари, завършващи с четирилистни палмети. Растителните орнаменти са с много добре изпълнен изпъкнал релеф. Украсата на другата съседна страна е по-бедна, но също изпълнена във висок релеф. Акантизираните клонки са стилизирани във форма на волути. Горе абакът и на двете страни е оформен като тясна плетеница. Другите две страни са с плитко очертани орнаменти, без

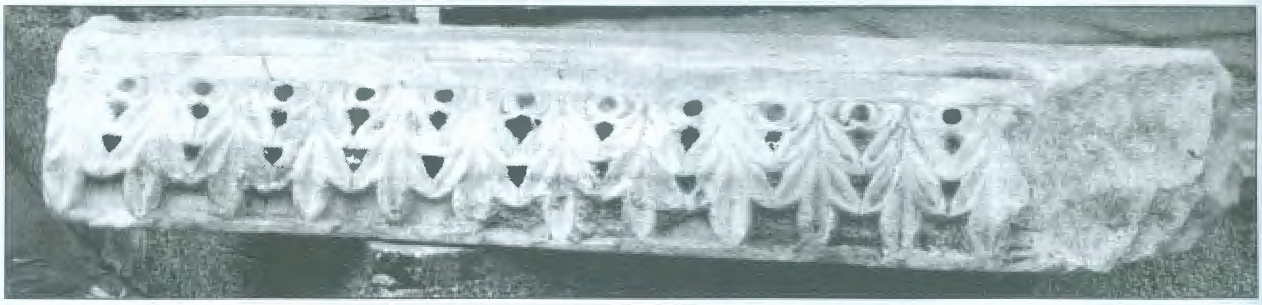

Обр. 5. *Мраморен корниз от централната част на наоса*

завършване на релефната обработка. В резултат на късни изкопни работи е отчупен фрагмент от горната част (обр. 3).

Южният капител е с размери: височина 0,53 м и ширина 0,7 х 0,48 м. Височината на абака е 0,07 м, на кемфера – 0,36 м, а диаметърът на волутите – 0,12 м. При него две от срещуположните страни, предполагаемо лицевите, са украсени с инвокативен кръст. Долното му рамо се раздвоява в два ластара, които се извиват навън в разклонени листа, заемащи цялото странично пространство. Краищата им завършват с три- и четирилистни акантизувани палмети. Украсата на другите две срещуположни страни е изпълнена само с плитко очертани широки акантизувани волути. Този капител вторично е обработен в горната си част като кантарос за светена вода.

Кемферовите капители са от хубав бял мрамор от „проконески" тип с едрозърнеста структура и бледосинкави жилки. Тази форма и украса е широко разпространена в ранновизантийските раннохристиянски базилики в нашите земи (*Димитров 1967, 2–4; Овчаров, Ваклинова 1978, 40–41*). Често се срещат в незавършен вид, което предполага, че са доставяни на едро от строителните ателиета и са завършвани на място съобразно конкретните условия. Тази традиция е преминала и в средновековието. Недовършени капители са вложени в двореца и в други представителни сгради в Преслав, в дворцовия комплекс в Царевград Търнов и др. (*Ваклинова 1993, 72–73*)

Фрагмент от друг скулптиран архитектурен детайл също показва влияние на столицата Преслав. Той е открит в строителния насип в североизточната част на наоса, но няма данни да е преизползван в градежа на късната църква като сполий. Фрагментът е прясно отчупен, вероятно при вадене на камък в по-ново време. Размерите са: запазена височина 0,21 м, ширина 0,17 х 0,12 м. Той е изработен от бял едрозърнест мраморизиран варовик. Запазената част на фигуралния орнамент е с добра обработка и едри форми, изпълнени във висок релеф (обр.4). Изображението е на птича глава, вероятно бухал или грифон. Очите са широко отворени, очертани с двойна линия. Горната част на главата е отделена с права линия като маска с триъгълно очертаване на клюна. Горе завършва с леко извити островърхи уши, които са разделени в основата си от три силно изпъкнали овули. Същият орнамент като гирлянда оформя страничната част на главата, като под овулите надолу излизат дълги островърхи пера. За съжаление фрагментът е така отчупен, че не дава възможност да определим точната му функция. Възможно е той да е част от външната украса на църковната фасада или каменен улук на покрива. Тази скулптирана украса е характерна за IX–X век и е разпространена в старобългарските центровете под влияние на преславския декоративен стил (*Иванова 1949, 17–18; Мавродинов 1959, 212–13; Станчев 1969, 75–77; Момчилов 2000, 34–38*).

В наоса на късната църква бе открит мраморен корниз, вторично употребен в каменната настилка от вътрешната страна на централния вход към притвора (обр. 5). Той е изработен от много качествен мрамор от „проконески" тип с плътна фина структура. Белият цвят на места се оживява от светлосиви жилки. Корнизът е с размери: дължина 1 м, ширина 0,13 м и височина 0,14 м. Профилът е стъпаловиден, а в двата края на горната плоскост има правоъгълни жлебове за свързващите скоби. Украсата е много прецизно изпълнена в средно висок релеф. Тя се състои от редуващи се акантизувани петлистни палмети, между които в основата са разположени двойно очертани кръгчета. Скъсените дръжки са трапецовидно разширени в основата. В строителните насипи в църквата са открити и други по-малки фрагменти от същия

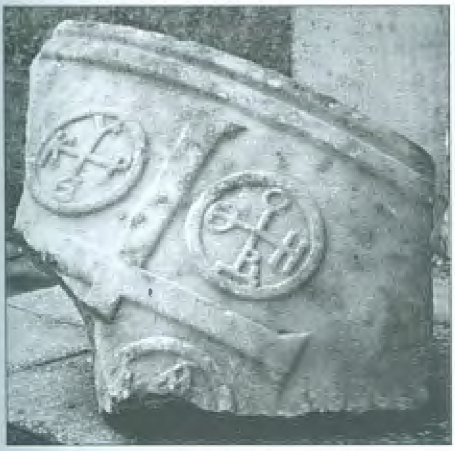

Обр. 6. Плоча от амвона с монограми.

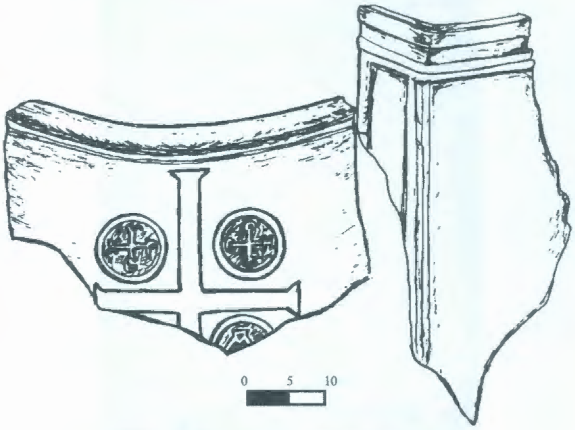

Обр. 7. Графична реконструкция на запазените детайли на амвона.

вид. Материалът и декоративните особености на корниза дават основание да го свържем с пластичната украса на ранновизантийската базилика в крепостта Маркели.

Особено интересни са два фрагмента от парапета на амвон, открити в строителния насип в североизточната част на наоса. Те са от същият тип проконески мрамор като корниза – бял със светлосиви жилки.

Първият е от плоча с лека дъговидна извивка, отчупена в долната част и страниците (обр. 6). Запазените размери са: диаметър 0,53 м, височина 0,4 м и дебелина 0,08 м. Тя е с външно профилиран горен кант и украса на изпъкналата лицева страна. Украсата е изпълнена във висок релеф и се състои от инвокативен кръст, разположен в средата на дъгата. В полетата между раменете му, в кръгли медальони са изрязани монограми. Много добре са запазени горните два и част от десния долен, а левият долен изцяло липсва. В горните два монограма е представена формулата „Господи / Богородице помагай своего раба ....“. В долния ред виждаме само две букви, без да може да се разчете напълно формулата на целия монограм поради фрагментирането на плочата.

Традицията за украсяване на архитектурните детайли с релефни монограми се разпространява в нашите земи още в първата половина на VI в. При паметника от Маркели палеографските особености на буквите също насочват към датиране в периода VI–VII в. Подобни монограми в кръгли медальони с аналогични особености на изписването са известни върху капители от Варна (*Димитров 1967, 2–4*), Несебър (*Велков и др., 1986, 62–63*), София (*Станчева 1967, 32*). Те се отнасят към ранновизантийската епоха, като в повечето случаи са преизползвани и в по-късни градежи.

Вторият фрагмент е от вертикална Г-образна страница със запазени размери: височина 0,58 м, дължина 0,1 м за късата страна и 0,14 м за подългата. Дебелината е 0,07 м. Горната ѝ част също е с профилиран двоен кант, а декоративността се подсилва от профилирането на външните ръбове и във вертикал. От състоянието на двата фрагмента е трудно да се установи какъв е бил начинът на тяхното свързване (обр. 7). Възможно е това да е ставало чрез междинна колонка, каквато е обичайната практика при подобен род паметници.

Пак в североизточната част на наоса беше открит фрагмент от облицовъчна плоча с богата релефна украса (обр. 8). Размерите на запазената част са: дължина 0,37 м, височина 0,44 м и дебелина 0,066 м. Плочата е изработена от хубав бял мрамор с плътна, фина фрактура. Лицевата част е разделена чрез двойни кантове на две квадратни полета, в които е разположен различен декоративен мотив.

По-добре е запазен мотивът в лявото поле. Той е със стилизирана геометрична композиция, в центъра на която диагонално е разположен квадрат. Издължените му външни краища продължават в петлистни палмети. Вътрешността на квадрата е запълнена с осемлистна розета, чиито листни връхчета се преливат в основата на палметите. Тези елементи са вписани във втора фигура във формата на водоравно разположен квадрат, чиито страни се прекъсват в средата от апликирани детайли, оформящи подковообразни полета около петлистните палмети. Страничните ъгли на полето са запълнени с четири издължени седемлистни палмети.

Декоративният мотив в дясното поле се състои от разгърната в два симетрични кръга голяма седемлистна палмета. Двата ластара, излизащи от основата ѝ, се извиват навън и завършват с две издължени палмети, висящи в обратна посока. Изработката на всички детайли е изключително прецизна. Релефът е с различна дълбочина от 1 до 1,6 см, като най-голяма е тя при изрязването на вътрешността на листчетата. Страничните кантове са по-плитко изрязани, което подсилва ефекта на ажурна пластичност. Гърбът на плочата е грубо обработен със следи от влагане в хоросановия хастар.

Подчертаното влияние на античните мотиви в украсата на плочата от Маркели е в унисон със стиловите особености на Преславската художествена школа през IX–X век, която използва елементи от украсата на античните антефикси, палмети, акантизирани клонки и ластари (*Ваклинова 1984, 28; Момчилов 2003, 255–266*). Това безспорно я поставя в групата на вече известните плочи от т.нар. преславски тип от колекциите на археологическите музеи в София, Преслав, Шумен, Сливен (обр. 9). Точните аналогии дават възможност да се реконструира цялата декоративност при редуващите се мотиви на скулптираната облицовка, свързана с втория строителен период на църквата.

Няколко фрагментирани колонки, в това число и една осемстенна, вероятно от олтарната преграда, допълват картината на пластичната декорация от качествен бял мрамор. Неизяснени засега остават два фрагмента от едрозърнест бял мрамор, които биха могли да се определят като части от олтарната маса, но поради липса на повече данни за нейните характеристики засега това е доста условно.

Важно място във вътрешната декоративна система на църквата имат откритите части от подовите мозайки в централния кораб и предолтарното пространство. Запазени на място бяха разкрити сравнително малки фрагменти и отделни части в строителния насип (обр. 10). Вътрешното поле е било оформено от шахматно разположени керамични осмоъгълници, съчетавани с кръгове в средата и квадратни мраморни плочки. То е рамкирано с Г-образни мраморни плочки, които дават своеобразна начупеност и

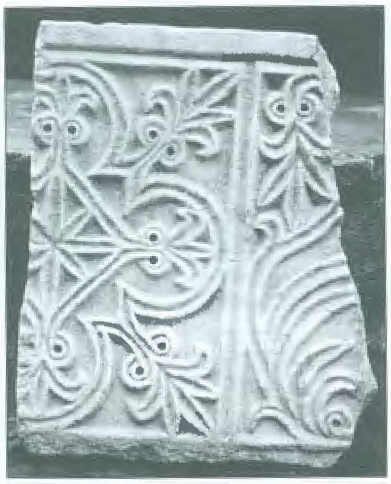

Обр. 8. *Облицовъчна плоча с акантизирана украса – североизточна част на наос*

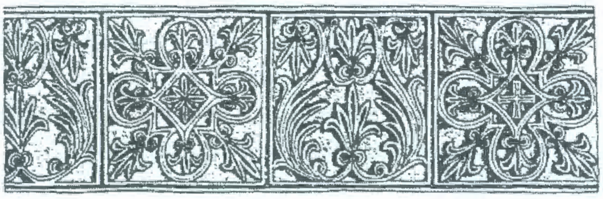

Обр. 9. *Графично изображение на плочи от Преслав*

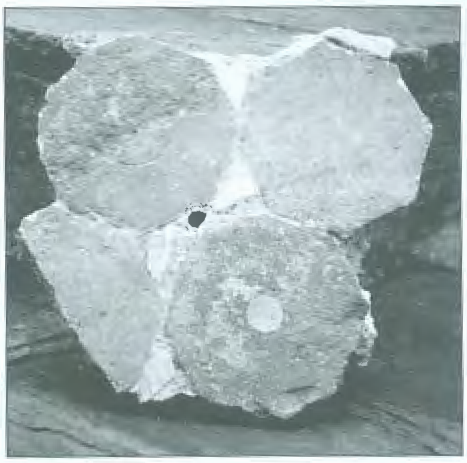

Обр. 10. *Част от подова мозайка – югозападна част на наоса.*

Обр. 11. *Мраморни елементи от подовата мозайка*

Обр. 12. Фрагмент от стенна мозайка от IX–X в. – строителен насип в мартириума.

Обр. 13. Фрагмент от ранен стенопис IX–X в. – източна стена на мартириума.

ефирност на външната линия (обр. 11). За съжаление в периода на нейното функциониране през XII–XIII в. подовата мозайка е нарушена от погребални съоръжения вътре в църквата и по-голяма част от нейните детайли са загубени в насипите или преупотребени в нови градежи. В строителния насип вътре в наоса и главно в пласта, запълнил мартириума, се откриват и фрагменти от стенна мозайка. Тя е изработена от малки кубчета от оцветено в синьо и зелено стъкло, сред които и такива, покрити със златна смалта (обр. 12). Те са положени върху дебел хоросанов хастар в геометрични мотиви и вероятно са част от украсата на ранновизантийската църква и мартириум. Възможно е стенните мозайки да са украсявали и църквата от IX–X в., съчетани с декоративната каменна пластика.

От този период са запазени много малко данни за стенописване. Само малки фрагменти са открити в яма в горната част на насипа, запълнил разрушения мартириум – вероятно символично погребани там при строителните преустройства в последния период от съществуването ѝ (обр. 13). За тях е характерна по-тъмна, наситена цветова гама, в която преобладават кафяво-червените тонове с графичния елемент на тънък тъмнокафяв контур при детайлите от дрехи, ръце и лица.

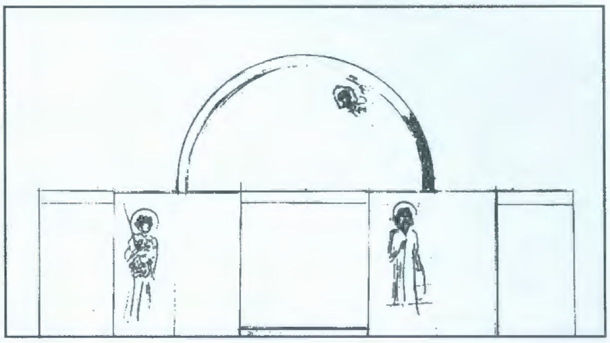

Обр. 14. Графична реконструкция на стенописите на западната стена на наоса.

Повече данни се откриват за стенописването на последната църква – от края на XI–XIII в. Най-добре запазени са части от стенописи от западната стена на притвора, цоклите на вътрешните колони и отделни детайли от първия и втория ред стенописи в централното пространство (обр. 14). Те дават обща представа за стила и техниката на иконописване, но са твърде недостатъчни за по-сериозно реконструиране на живописните нива.

Най-големият запазен стенописен детайл е от драперия в северозападната част на притвора (обр. 15). Нежният колорит на белия, преливащ в бледа охра фон с изчистени, графично представени мотиви в син, яркочервен и жълт цвят ни напомня на цветовата композиция от Бачковската костница в сцената на Дейсис (*Грабар 1923–1924, 14–15*). Аналогични са и цветовите решения при запазен малък фрагмент от декоративна рамка на конхата над централния вход на наоса към притвора (обр. 16). Силно начупеният геометричен мотив, изпълнен в ярки, плътни тонове, създава илюзия за по-голяма обемност във височина, привличайки погледа към централната сцена в горния ред – вероятно „Възнесение Господне“. Стенописът е паднал при основата на западната стена на централния кораб и е силно разтрошен. Добре се реконструират две лица на светци, елементи от дрехи и декоративната рамка (обр. 17).

От долния стенописен ред на западната стена на наоса бяха открити запазени детайли от лица на двама светци с по-големи размери на образите, вероятно представени в цял ръст. От

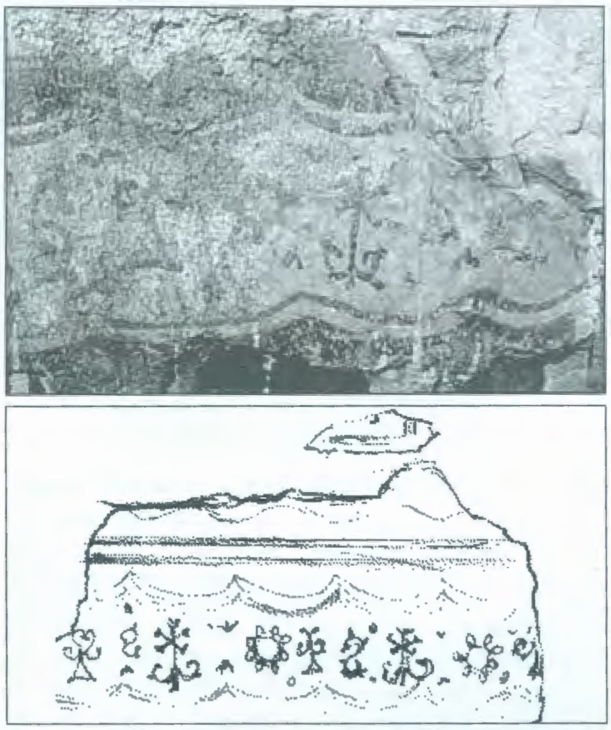

Обр. 15. Детайл от драперия – стенопис на западната стена на притвора.

лявата страна на централния вход на наоса бяха събрани много фрагменти от изображение на главата на св. Георги (обр. 18). Техниката на стенописване е с много високи художествени качества. С полутонове и светлосенки са хубаво оформени тъмните къдрици около младежкото лице и красиво очертаните дълбоки очи. Същата художествена техника се наблюдава и в оформянето на второто лице на неизвестен епископ, открит в същия паднал стенописен слой при входа. То е старателно оформено с много полутонове и посребрени отчетливи детайли на удължената коса, брада и мустаци (обр. 19). При тези изображения са използвани повече приглушените бледи цветове и техните нюанси: преливащо се от тъмно до светло – почти измито зелено, съчетано с бледа охра и светлокафяви контури. Така е постигнат максимален ефект на акварелен натюрел, който създава ефирност на изображението.

Силно изразен декоративен ефект е търсен и при оформянето на цокъла на стените и вътрешните колони. Запазените стенописни фрагменти показват имитирането на мраморна облицовка в сиво-сини тонове, съчетани с ярко червени и жълти вълнообразни линии (обр. 20).

В други части на църквата са открити на място малки детайли от стенописи, които не дават

Обр. 16. Фрагмент от стенопис от декоративна рамка на конха – западна стена на наоса

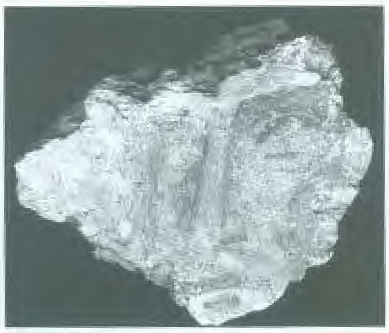

Обр. 17. Фрагмент от стенопис – горен ред на западна стена на наоса

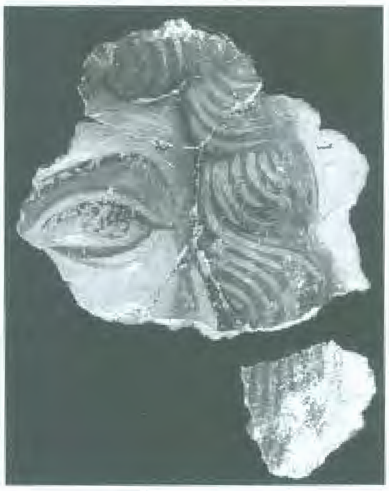

Обр. 18. Част от изображение на Св. Георги, западна стена на наоса.

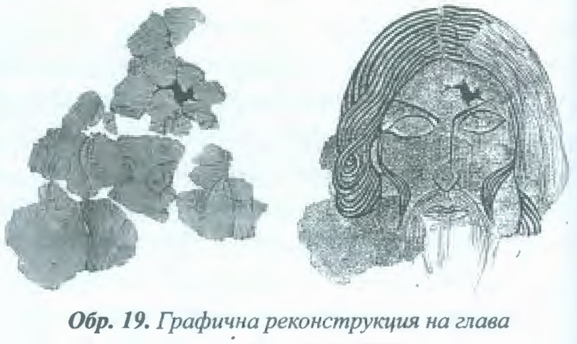

Обр. 19. Графична реконструкция на глава на неизвестен епископ.

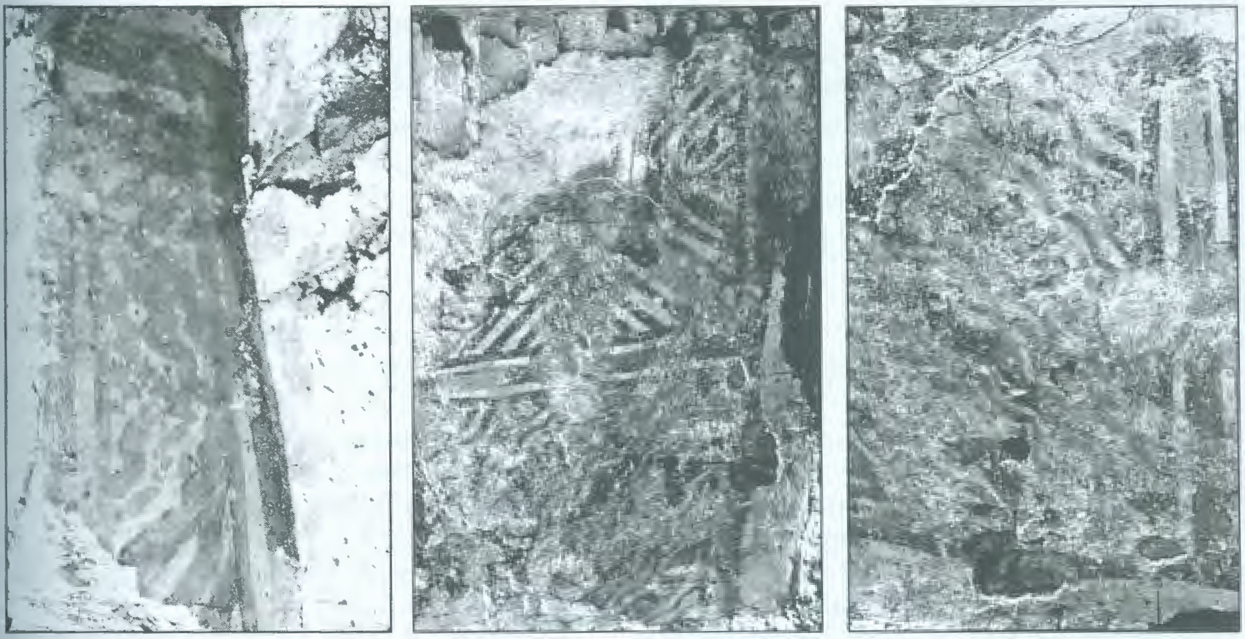

Обр. 20. *Стенописни фрагменти – имитация на мраморен цокъл.*

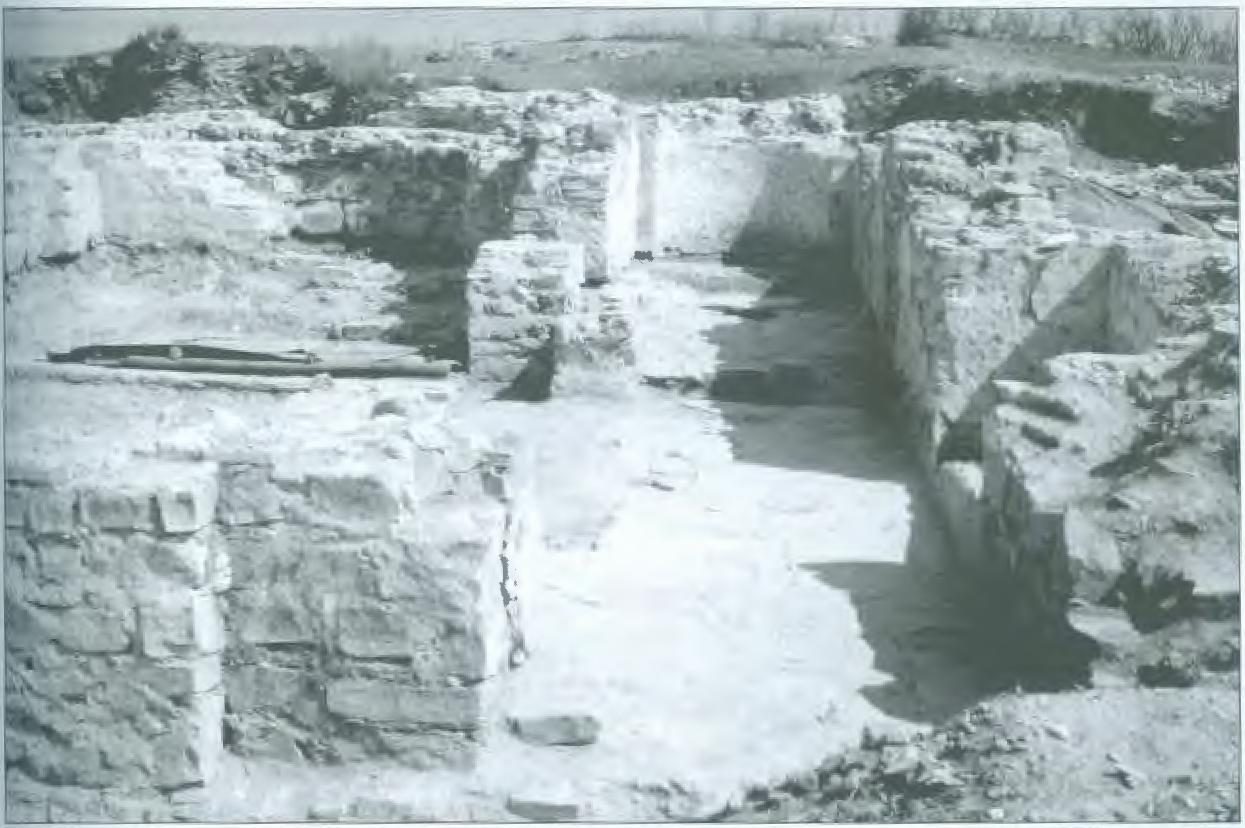

Обр. 21. *Малката крипта от южната страна на наоса.*

достатъчна представа за изображенията. Върху по-голям детайл от долната част на стенопис в конхата на изградената от юг долепена крипта бяха открити очертания на три фигури в прав ръст с богато орнаментирани дрехи. Стенописите са силно избледнели от влагата, но по характерните детайли и позиции на фигурите е възможно тази сцена да е изобразявала тематично свързаната с криптата „Заупокойна молитва“ (обр. 21).

Макар и малко запазени, стенописите от църквата в крепостта Маркели по своите стилови особености могат да се датират във втората половина на XII век. Те се свързват с живописните стилове в някои от най-блестящите паметници от този период: Бачковската костница, църквите в Трапезица, Велико Търново, църквата „Св. Никола“ в Мелник и др. (*Бакалова 1977; Димов 1915, 112–175; Нешева 1989, 1*). Затова, въпреки лошото им състояние, те показват мястото на християнския комплекс в крепостта Маркели в средновековната християнска декоративна система, датирана най-общо XII–XIV в.

Предстоящите реставрационни действия ще дадат възможност за реконструирането на декоративната система в различните строителни периоди на църквата като отражение на характерните за епохата естетически и литургични принципи.

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов 2002: Ж. Аладжов. Мартириумът в Маркели. – В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4, Варна, 2002, 207–209.

Аладжов и др. 1986: Ж.Аладжов, Ц. Дражева, Д. Момчилов. Разкопки на крепостта Маркели край град Карнобат. – АОР, 1986–1994.

Бакалова 1977: Е. Бакалова. Бачковската костница. София, 1977.

Ваклинова 1984: М. Ваклинова. Ранновизантийска декорация и украса на ранносредновековните български постройки. – В: Сборник в чест на Станчо Ваклинов. София, 1984, 28.

Ваклинова1993: М. Ваклинова. Материали и производство на Преславската каменна пластика. – В: Преслав, 5, София, 1993, 68–100.

Велков и др. 1986: В.Велков, Л.Огненова, Ж.Чимбулева. Месамбрия – Несебър. София, 1986, 62–63.

Грабар 1923–1924: А. Грабар. Роспись церкви – костницы бачковского манастыря. – ИБАИ, II, София, 1923–1924, 14–15.

Димитров 1967: Д. Димитров. Кемферови и йонийски капители от ранновизантийската епоха. – ИНМВ, Варна, 1967, 2–4.

Димов 1915: В. Димов. Разкопки на Трапезица в Търново. – ИБАД, 5, София, 1915, 112–175.

Иванова 1949: В. Иванова.Разкопки на Аврадака в Преслав. – РП, 3, 1949, 17–18.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство. I, София, 1959, 205–213.

Момчилов 2000: Д. Момчилов. Два средновековни паметника с животински изображения. – Археологически вести, III, 2000, 1, 34–38.

Момчилов 2004: Д. Момчилов. Пластичен орнамент преславски тип от Маркели. – В: Преслав, 6. София, 2004, 255–266.

Нешева 1989: В. Нешева. Манастира „Св. Никола“. – В: Мелник, 1, София, 1989.

Овчаров, Ваклинова 1978: Д. Овчаров, М. Ваклинова. Ранновизантийски паметници от България IV–VII в. София, 1978, 40–41.

Станчев 1969: Ст. Станчев. Велики Преслав, София, 1969, 75–77.

Станчева 1967: М. Станчева. Нови паметници на раннохристиянското изкуство от София, София, 1967, 32.

ORNAMENTAL DECORATION OF THE CHRISTIAN TEMPLES OF MARKELLI FROM 9TH–14TH C.

Tsonya DRAZHEVA

During archaeological exploration of the Christian complex situated in the highest central part of the Markelli stronghold were recovered interesting elements of its external and internal decoration. Unfortunately greater part of these finds were removed from the context of its original position and re-used as building material in the later constructions of the mediaeval church. The high degree of ruining the remains of the building for the purpose of yielding stone material at the beginning of the 20th c. also presents an impediment for the more accurate interpretation of their place and constructive function in the decorative system of the church. On the other hand, the precise dating of the remains gives an opportunity to reinforce the argumentation in favour of the exact dating of the separate stages in the cult-and-ritual construction of Markelli. None-the-less it allows the determination of the architectural and decorative tendencies exerting influence on the different phases in the development of the church complex.

Some of the found marble monuments have precise analogies among the familiar decorative details from the Early-Byzantine period as well as the capital of Preslav, conditioned by the proximity of Markelli to the Second Bulgarian Capital. Most intriguing in this direction are some pseudo-Ionic kempfer column capitals with unfinished relief of two of their sides, a partially fragmented pulpit with monograms surrounding an invocative cross, part of a gutter with a distinctively zoomorphous shape and fragments from a revetting tile of the so-called „Preslav“ type. Plenty of other marble, wall and flooring mosaic details additionally enhance the impression about the abundant internal and external architectural decoration.

In the construction fill for the central part of the church and mainly the filling of the destroyed martyry were uncovered fragments of murals, testifying its first wall-painting performance referred to the end of 9th and the 10th c. The prevalent amount of data about its wall-painting belong to the period from the end of 11th to the end of 13th c. with well-preserved parts of murals on spot of the west wall of the narthex, the pedestals of the internal columns and separate details from the first and second row of murals in the central part of the church. They give a good general idea about the style and technique of icon-painting, despite their insufficiency for the more profound reconstruction of the pictorial levels. Although scarcely preserved, the mural paintings from the Markelli church could be securely related to the artistic styles of some of the most brilliant monuments of the period: the Bachkovo ossuary, the churches in Trapesitsa, Veliko Tarnovo, the church of „St. Nicolas“ in Melnik and others, emphasizing its significance for the exploration of the mediaeval Christian decorative system in Bulgaria.

ЗА ЕДИН ПО-ОСОБЕН ГРОБ ОТ НЕКРОПОЛА ПРИ ЦЪРКВАТА В МАРКЕЛИ

Бони ПЕТРУНОВА

По време на археологическите проучвания на крепостта Маркели през 1989–1991 година бяха разкрити общо 44 гроба. Те са разположени на различни места около и в комплекса от храмове. Дълбочините, на които се откриват, както и местоположението им спрямо архитектурните останки от различните строителни периоди показват, че тези гробове не са от един некропол и могат да бъдат разделени на няколко хронологически групи. Най-ранните се откриват предимно западно от притвора, вътре в него и до югозападния ъгъл на най-късната църква. Три от тях са оформени върху скалата, а гробните ями на два от тях са леко вкопани в нея. При два гроба е регистрирано ограждане и покритие от камъни (№№ 10 и 17). При един от запад зад черепа е забита каменна плоча (гроб № 36). Находките от тези гробове са малко и не дават категорична информация за датировката. Това са предимно железни предмети, част от които гвоздеи от дървените конструкции, с които е оформена гробната яма. Освен тях е открита и една кръгла тока, както и част от бронзова фибула. При гроб № 17 между костите на краката, по-точно между глезените, е открит зъб от глиган, който категорично се свързва с погребението. Най-общо, тази група гробове се съобразява със стените на еднокорабния храм, от който при проучването се откриват архитектурни детайли, датирани от Ж. Аладжов в IX–X в. Именно това дава основание да се твърди, че тези погребения са били извършвани до X век, когато античната базилика вече не е функционирала.

По-късните гробове, от XI–XIII в., се откриват предимно югоизточно и южно от църквата. Те са свързани с четвъртия строителен период на храмовия комплекс на Маркели.

При пет гроба бяха регистрирани следи от изтляло дърво, което в повечето случаи е от дървената конструкция, с която е оформяна гробната яма. Погребението при гроб № 39 е извършено в дървен ковчег, скован с гвоздеи, като вътре в ковчега под главата на покойника е била поставена тухла. Тухла под черепа бе регистрирана при още един гроб, а в четири случая под черепите се откриха керемиди. Тези находки, както и фактът, че при разчистването черепите се откриват с лицевата част на север или на юг, показват, че в погребалната практика от този период се обръща сериозно внимание на поставянето на „възглавница" под главата на починалия. Там където не бяха открити тухли и керемиди, наличието на подложка от нетраен материал под главата се доказва от положението на черепите. Освен всичко останало, регистрираният обичай показва, че през XII–XIII в. около трикорабната църква се погребва предимно гражданско население.

До югозападния ъгъл на късната църква бяха разчистени четири погребения едно върху друго. При извършване на последното погребение част от костите на по-ранния скелет са били извадени и струпани северно от гроба. Между горната дъска от най-ранното погребение и долната дъска от най-късното погребение беше открито голямо количество фрагменти керамика от XIII в., което датира не само гробовете, но и строителните етапи на храмовете.

Всички, включени в тази публикация гробове са християнски. Скелетите се откриват в изпънато положение по гръб, а ръцете са били полагани най-често върху тялото, като се срещат единични случаи, при които едната ръка е опъната покрай тялото. При няколко гроба е регистрирано добре познатото положение, при което едната или двете ръце са сгънати към съответните рамене и за което досега в специализираната литература няма приемливо обяснение.

Във всички гробове покойниците са били положени с изпънати крака, като само на скелета от

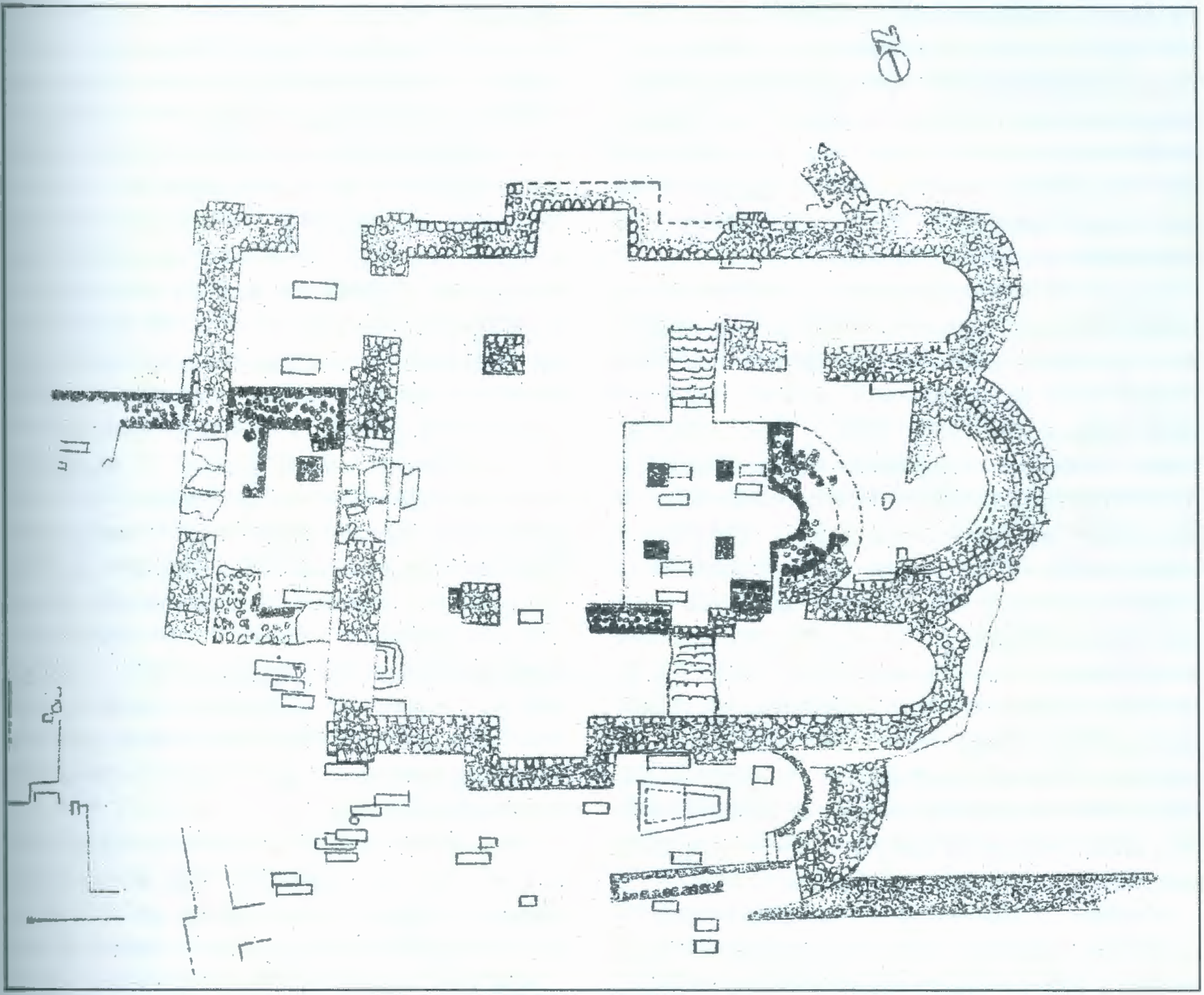

гроб № 39 краката са кръстосани при ходилата. Като се има предвид колко голямо внимание се е обръщало на така нареченото подреждане на покойника, тази позиция на краката може да бъде обяснена с поставянето му в трапецовиден сандък.

Ориентацията на всички гробове е запад–изток, но отклоненията са различни и понякога много големи. Тези, които са с 15 градуса на югоизток, явно са били ориентирани по стените на църквата, която е със същото отклонение. В няколко случая обаче черепът се открива до 25 градуса на север или юг от обичайната посока на запад. Особено показателни са двата гроба (№ 21 и № 22), разчистени в така наречения параклис, или крипта, прилепена до южния кораб на църквата. Там са открити скелети на мъж и жена, погребани почти по едно и също време, но и двата гроба са с различна ориентация, която при това не е съобразена със стените на криптата. При откриването ѝ се оказа, че стените са запазени на височина до 2,50 м, което означава, че дори да е била частично разрушена във времето, когато са направени тези гробове, тя е била достатъчно видима, за да послужи за ориентир. Единственото обяснение на това разминаване в ориентацията е, че през XIII–XIV в., независимо от наличието на храмове или на следи от храмове, при извършването на погребения западът се е определял по слънцето. Тази практика е констатирана при проучвания и на други некрополи в крепости: Пернишката крепост, Сопот, Лютица[1].

За да бъде завършено общото описание на разкритите през 1989–1991 г. гробове, трябва да се спомене и гробното съоръжение, открито в южната пристройка. То е вкопано в скалата и е с трапецовидна форма и старателно оформен перваз за поддържане на плочестите камъни, които са го покривали. Дължината му запад–изток е 2,50 м, а ширините са съответно 0,70 и 1,50 м (?). За съжаление в него кости не се откриха. Те са били извадени още преди XII в. По-късно, но не и от средата на XIII в., на същото място са били извършени още няколко погребения. Разбира се, възможно е вкопаният гроб да е бил ограбен още в ранното средновековие, но също така е вероятно при някой по-екстремен момент от живота на крепостта костите на „светия човек“, за когото очевидно е бил предназначен параклисът мартирий, да са били изнесени и пренесени на по-сигурно място.

Целта на това съобщение е не само да се представят проучените на Маркели гробове, но и да се обърне внимание на един от тях. Това е гроб № 28 от приложения каталог – или 22-рият гроб, открит през 1991 г. Това, което го прави по-особен, е неговото местоположение. Той е открит на 0,90 м източно от западния край на южния зид на късната църква. Скелетът е непосредствено под зида, като хоросановата подложка минава над гробната яма така, че я запечатва и запазва. В тази необичайна позиция е погребано момче на около 7–8 години. Гробни находки не се откриха, но е очевидно, че погребението е извършено малко преди или по време на строежа на църквата. За подобна находка имам устна информация от Димитър Янков, който твърди, че при разкопки в Карасура в основите на сграда е открит детски скелет.

Разбира се, както при всички средновековни крепости, така и тук мястото в продължение на векове е използвано за строежи и погребения, при което са разрушавани стари стени и се е попадало на стари гробове. Обичайното поведение при втория случай е или новото погребение да се извърши непосредствено над старото, или, което е и по-често, костите от старото погребение да се приберат старателно в някой от ъглите на новата гробна яма. Въпросът тук е: ако строителите са заварили на място този детски гроб, защо не са преместили останките? Още повече че при проследяване на основата на градежа стана ясно, че хоросановата подложка навсякъде ляга върху скалата, следвайки нейната конфигурация, като на около 0,40–0,50 м от основата се поставят изравнителни плочи, които да компенсират неравностите. Ето защо се налага изводът, че или при строежа е имало много сериозна причина този гроб да остане на мястото си, или той е умишлено вграден в основите.

Строителният обичай „вграждане“ е много обширно коментиран в изследвания на фолклористи, етнографи и етнолози. Когато пише своите „Студии върху българските обреди и легенди“, Михаил Арнаудов (*Арнаудов 1920, 246–274)* използва около 50 български текста, в които по един или друг начин е застъпен сюжетът за вграждането. През 1983 г. са познати вече 180 български варианта, публикувани са много статии и две монографии на Г. Мегас и Й. Талош, съответно в Тесалоники и Букурещ (*Парапулова 1983, 21*). Всички тези изследвания разглеждат късните отгласи на един вероятно много ранен обред, при който, най-общо казано, се извършва човешко жертвоприношение, като тялото се заравя в основите на нов строеж, за да осигури здравината му. Както Арнаудов, така и Стоян Генчев са на мнение, че вариантите на „обредния комплекс вграждане“ са се развили върху една и съща основа, като вторият допълва, че в края на XIX и началото на XX в. „най-разпространената и единствената реална обредна практика“ (*Генчев 1996, 261*), която се запазва, е вграждане на мярка от ръста на човек или на сянката му. Друга съществена промяна във времето е, че в българските земи, поне като фолклор, най-популярният вариант е този на вградената невеста.

Във връзка с гроб № 28 от Маркели, който разглеждаме тук, е необходимо, между многобройните извори и коментари, да се потърси отговор на два важни въпроса. Първо: практикуван ли е този обред при строеж на църкви? Второ: има ли сведения за вграждане на деца?

По първия въпрос ще се доверим на мненията на двама изследвачи, на чийто авторитет се е позовал и Арнаудов. В непубликуваната втора част на своя труд Памятники Любен Каравелов включва следните сведения по повод песните за вградените невести: „Преданията, заложени в основата на тези песни, са за построяването на градове, църкви и мостове,....и са се съхранили в паметта на българския народ в този вид... започвайки да се строи каквото и да е голямо здание, като например мост, *църква* (курсивът мой), фонтан, вярват, че без жертва то не може да бъде построено, защото през нощта излизат нечисти духове, и искат жертва, и ако не я намерят, то те разрушават построеното“. П.Р. Славейков също е коментирал този обичай и особено таласъмите, както са били наричани в Търновско сенките на хората, вградени в основите: „Всяка по-голяма сграда има таласъм, била тя училища, била *черкова. Черковите* (курсивът мой) искат малко чисти да ги държат от таквизи работи, ама и за туй падат та се рухнуват често, хем как тъй падат та се срошават из дъно я; за туй сега ги правят от дъски кубетата им, а то от камъни не може без такво-зи, осун на едно куче, или на една котка сенката треба да се премандоли там, и тъй седи *черкова* (курсивът мой) била или каквото и да е“. Тук е мястото да се отбележи, че вграденият човешки дух се превръща в демонично същество, което се нарича различно в различните краища на България: домакин, наместник, таласъм, стихя и т.н. Като се вземе предвид местоположението на Маркели, както и изводите, които ще представя по-нататък, в тази група трябва се включи и гръцкото название *дракос*. Така например в Асеновград е разпространена легендата, че в дракоси са се превърнали сестрите на българския цар Костадин, който бил владетел на Асеновата крепост (*Арнаудов 1920, 260*).

Този строителен обред не е убягнал и от вниманието на К. Иречек, който го коментира така: „Изобщо в България циркулира предание, че никоя *каменна постройка* (курсивът мой) не успева, ако се не зазидат в основите агне, петел или поне човешка сенка... измереният човек умира и става таласъм на тази сграда. С тези поверия е във връзка, може би, и зазиждането на непотребни стари черковни книги, което било изпървом всеобщо разпространено на Полуострова“ (*Иречек 1899, 604*). Както се вижда от посочените мнения, църквите също са били включени в тези сгради, за здравината на които е необходима жертва. Доколкото обаче обредът е унаследен от езическата епоха и макар и „негласно“, включен в християнските практики, то под въздействие на служителите на църквата постепенно обредният фолклор се измества към гражданските постройки. Тук може да се направи едно по-дръзко предположение, че първообразът на човешката жертва е бил свързан по-скоро със строежа на храмове, а не на жилища.

Вторият въпрос опира до самата жертва. Според българския песенен фолклор в повечето случаи това е млада невяста, по-рядко странник (чужденец) или първият, пристигнал на строежа човек. В гръцките песни обаче се казва: „Докато не вградите човек, мостът няма се задържи; и не *сираче*, и не *вдовишко дете* (курсивът мой), но жената на първомайстор Яни“ или „Но да не бъде ни *сираче* (курсивът мой), ни чужденец, ни пътник“. Според Г. Мегас жертването на любимия човек във фолклора е художествен избор, докато според Л. Парапулова българският фолклор преразказва темата с идеята, че светът е създаден от женското тяло (*Парапулова 1983, 25*). Без да отхвърляме идеята на авторката, че късният вариант на този мотив е да „изразява неизбежността на женската съдба – да се превърнат в основа на нова постройка, на нов свят, на ново семейство“, за нас е по-важно да обърнем внимание на споменатите деца в по-ранни фолклорни варианти. Очевидно е, че фабулата за вградената невеста по своеобразен начин „отхвърля“ оригиналните параметри на първообраза. Ето защо може да се предположи, че в по-стария му вариант обредът е включвал като жертва дете, чужденец или пътник. За детски жертви съобщава и М. Арнаудов, като в студията му на стр. 260 е дадено сведение от Перущица за дете от семейство Малинчови, което било вградено при изграждането на черквата, разрушена по време на въстанието от 1876 г. Изключително интересни са и данните, събрани от селата около Неврокоп, където принасяли жертви на *стопанина* на къщата, като за стопанин се определял някой от умрелите роднини притежаващ приживе положителни качества. Неговата роля е била да се грижи за семейството, за земите и за добитъка и разбира се да пази здравината на къщата.

Изключително интересен паралел може да се открие в един от анализите на Дж. Фрейзър (*Фрейзър 1989, 187*). Разглеждайки извършването на жертвоприношения при сключването на договори през древността, той споменава резултатите от разкопки на проф. Стюърт Макалистър в Палестина, при които в основите на сграда били открити скелети на двама мъже, както и горната част от телата на момиче и момче. Самият проф. Макалистър е обяснил тези находки като останки от човешки жертви, осигуряващи здравината и непоклатимостта на градежа. Макар че самият Фрейзър свързва тези находки с друг обичай, то не трябва да се пренебрегва и становището на откривателя за връзките на детските жертви със строителните обреди.

Всичко, казано дотук, дава основание да се предположи, че детският скелет, открит в гроб № 28 под основата на южната стена на църквата в Маркели, не се е озовал там случайно. Възможните варианти са два: или строителите са заварили този детски гроб на място и са го вградили в темела, или по време на строежа е починало дете, което е било използвано за реализирането на този строителен обичай. При всички останали случаи трупът или костите щяха да бъдат преместени, за да се почисти мястото за строеж и да се спази друг християнски погребален обред, при който човешките останки от по-стари гробове се препогребват в новите гробни ями. Ето защо може да се каже, че при разкопките прѐз 1991 г. археологическият екип е попаднал на *дракоса* на църквата в Маркели, както и на един факт, илюстриращ реактивирането на езическите обичаи в схемата на християнската обичайна практика.

ЛИТЕРАТУРА

Арнаудов 1920: М. Арнаудов. Студии върху българските обреди и легенди. – НУ, 1920, 34, 246–274.

Генчев 1996: С. Генчев. Очерци по българска етнография, В. Търново, 1996, 261.

Иречек 1899: К. Иречек. Пътувания по България, Пловдив, 1899, 604.

Парапулова 1983: Л. Парапулова. Баладата „Вградена невеста“. – Български фолклор, 1983, 2, 21–25.

Фрейзър 1989: Дж. Фрейзър. Фолклорът в Стария завет, София, 1989, II, 187.

БЕЛЕЖКИ

[1] Разкопки на автора.

ГРОБОВЕ ОТ КРЕПОСТТА МАРКЕЛИ 1989–1991 г.

ГРОБ № 1 – 1/1989

Местоположение: на 1,25 м южно от стената на параклиса, дълбочина – 0,90 м.

Положение на скелета: изпънат по гръб, ръцете са положени върху гърдите.

Ориентация: запад–изток.

Размери: дължина – 1,80 м, ширина на раменете – 0,50 м, ширина на таза – 0,34 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 2 – 1/1990

Местоположение: в южния край на параклиса, на 0,15 м от зида, на 1,60 м от вторичната апсида.

Положение на скелета: изпънат по гръб, запазен до колените, черепът е с лицевата част на север, ръцете са сгънати в лактите под прав ъгъл и положени върху корема, дясната над лявата.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 5° на юг.

Размери: запазена дължина – 1,23 м, ширина на раменете – 0,43 м, ширина на таза – 0,34 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 3 – 2/1990

Местоположение: на 0,25 м северно до гроб № 1, дълбочина – 0,75 м.

Положение на скелета: изпънат по гръб, лицевата част на черепа е обърната на юг, ръцете са леко свити в лактите и положени в горната част на корема.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 30° на юг.

Размери: дължина – 1,15 м, ширина на раменете – 0,42 м, ширина на таза – 0,30 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 4 – 3/1990

Местоположение: на 0,60 м от вътрешното лице на северната стена на параклиса, на 0,44 м от западния пиластър, дълбочина – 1,05 м.[1]

Положение на скелета: запазени са само части от гръдния кош, от които може да се съди, че главата е била на запад. Костите на ръцете и краката липсват.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на юг.

Размери: запазена дължина – 0,52 м, ширина на раменете – 0,38 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 5 – 4/1990

Местоположение: на 2,20 м североизточно от северната апсида на базиликата.

Положение на скелета: изпънат по гръб, лицевата част на черепа е обърната на север, ръцете са положени върху корема една срещу друга.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на североизток.

Размери: дължина – 1,44 м (без стъпалата), ширина на раменете – 0,34 м, ширина на таза – 0,29 м=

Инвентар: желязна халка в областта на кръста.

ГРОБ № 6 – 5/1990

Местоположение: на 0,30 м южно от „големия пиластър“, непосредствено пред входа на параклиса, дълбочина – 1,60 м.

Положение на скелета: изпънат по гръб, лявата ръка е опъната покрай тялото, дясната е сгъната обратно към съответното рамо.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на югоизток.

Размери: запазена дължина – 1,50 м, ширина на раменете – 0,40 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 7 – 1/1991

Местоположение: в северната част на нартекса, под плочите, на дълбочина 0,35 м от тях. Погребението е извършено непосредствено върху скалата.

Положение на скелета: силно изтлял, костите са разбъркани, черепът е върху керемида.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на северозапад.

Размери на гробната яма: дължина – 1,60 м, ширина от запад – 0,60 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 8 – 2/1991

Местоположение: на 0,40 м северно от гроб № 7, на 0,70 м източно от западната стена на нартекса, дълбочина от плочника – 0,65 м, лежи върху материка. Горната част от скелета попада под хоросановия пласт, върху който е оформен подът на нартекса.

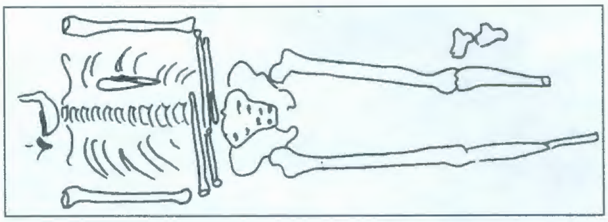

Гроб № 8 (№ 2/1991)

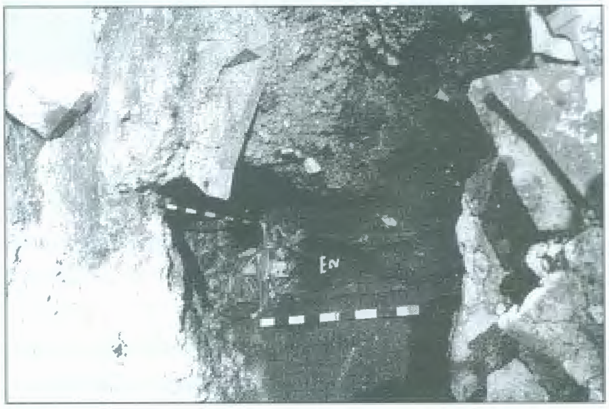

Положение на скелета: изпънат по гръб, черепът е леко извит на юг, ръцете са кръстосани на корема, като дясната е върху лявата. Костите от стъпалата се откриват отляво до костите на левия крак.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 25,3° на юг.

Размери: дължина – 1,70 м, ширина на раменете – 0,45 м, ширина на таза – 0,30 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 9 – 3/1991

Местоположение: в централния кораб, на 1,50 м северно от втория южен пиластър, в насипа на мартирия?

Положение на скелета: изпънат по гръб, черепът липсва, ръцете са положени върху гърдите, като костите от дланта на дясната се откриват по-високо от тези на лявата.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на юг.

Размери: дължина – 1,30 м, ширина на раменете – 0,33 м, ширина на таза – 0,32 м.

Инвентар: няма.

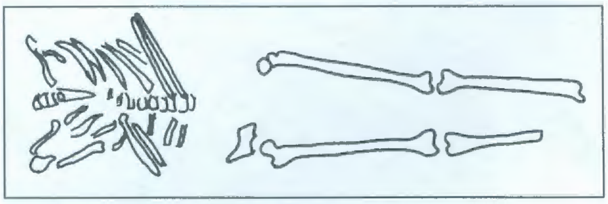

Гроб № 9 (№ 3/1991)

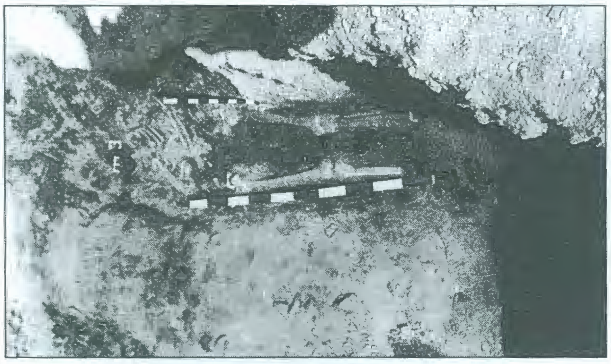

ГРОБ № 10 – 4/1991

Местоположение: в централния кораб, между южните пиластри на 0,90 м от западния пиластър. Гробът е вкопан в скалата, като гробната яма е покрита с камъни, от които са се запазили 4 в югоизточния ъгъл.

Положение на скелета: силно изтлял детски скелет. Гръбначният стълб е неестествено извит, ръцете са били сгънати обратно към съответните рамене.

Ориентация: запад–изток.

Размери: на гробната яма: дължина – 1,10 м, ширина – 0,50 м, запазена дължина на покритието от плочи – 0,48 м; скелет: запазена дължина – 1,00 м, ширина на раменете – 0,27 м.

Инвентар: няма.

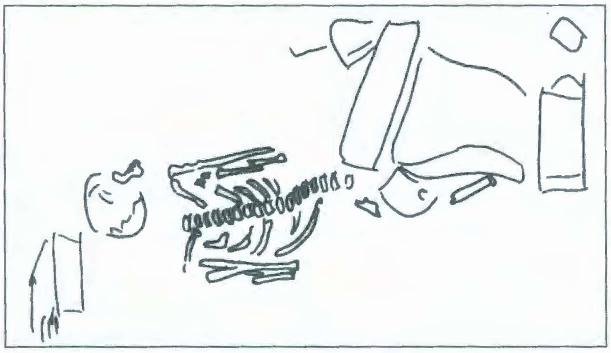

Гроб № 10 (№ 4/1991)

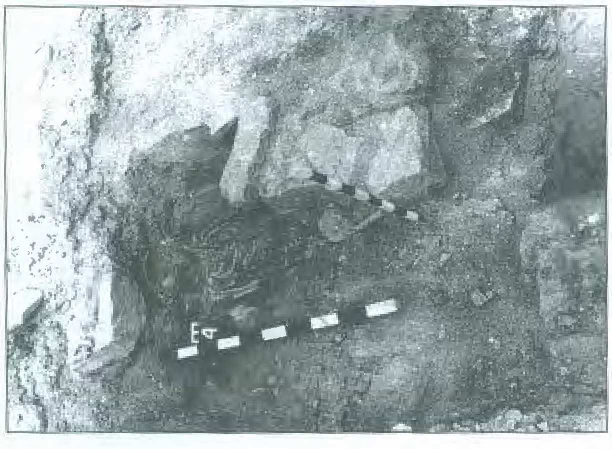

ГРОБ № 11 – 5/1991

Местоположение: в северната част на централния кораб, на 0,60 м от олтарната преграда.

Положение на скелета: изпънат по гръб, черепът е обърнат на юг, ръцете са сгънати към съответните рамене. Липсват костите от левия крак и на десния под коляното.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на север.

Размери: запазена дължина – 1,10 м, ширина на раменете – 0,45 м, ширина на таза – 0,40 м.

Инвентар: няма.

Забележка: предполагаема антропологична характеристика – мъж на около 55 години.

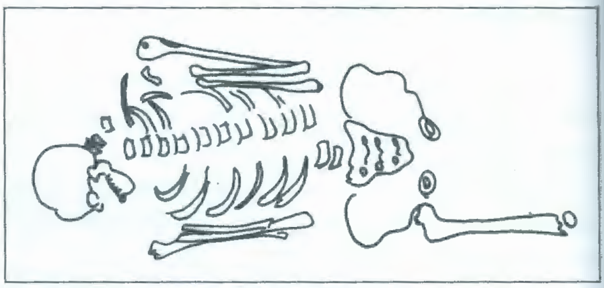

Гроб № 11 (№ 5/1991)

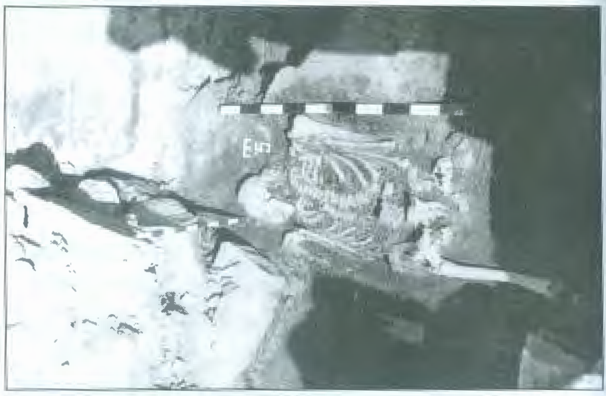

ГРОБ № 12 – 6/1991

Местоположение: на 0,40 м южно от параклиса.

Положение на скелета: запазени са части от черепа и гръдния кош.

Ориентация: запад–изток.

Размери: запазена дължина – 0,50 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 13 – 7/1991

Местоположение: пред западната фасада на нартекса, на 0,90 м от зид № 1.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Лицевата част на черепа е извита на север. Ръцете

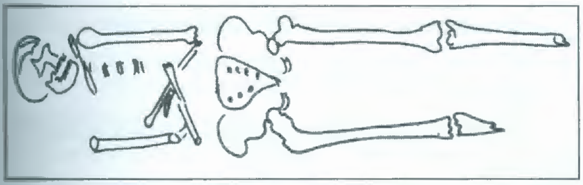

Гроб № 13 (№ 7/1991)

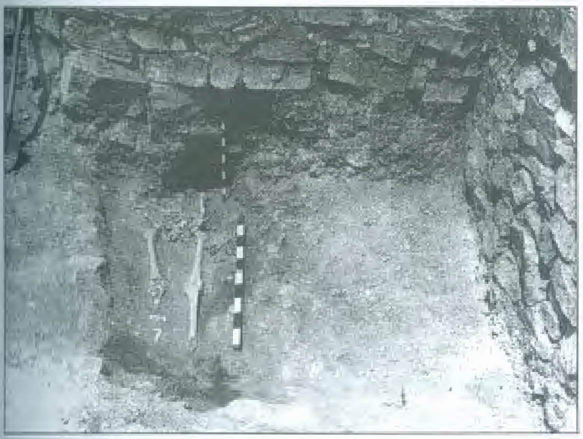

са кръстени върху корема, като дясната е върху лявата.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на север.

Размери: запазена дължина – 1,75 м, ширина на раменете – 0,40 м, ширина на таза – 0,34 м.

Инвентар: няма.

Забележка: на същото място са били направени последователно три погребения, като от първите две са запазени само костите от краката. Предполагаемата антропологична характеристика на последния скелет е мъж на около 55–60 години.

ГРОБ № 14 – 8/1991

Местоположение: непосредствено до и под зид № 2, на 0,40 м от гроб № 13.

Положение на скелета: запазен е само черепът.

ГРОБ № 15 – 9/1991

Местоположение: в централния кораб на 1 м от олтарната преграда. Гробната яма е оградена от север с обработени камъни.

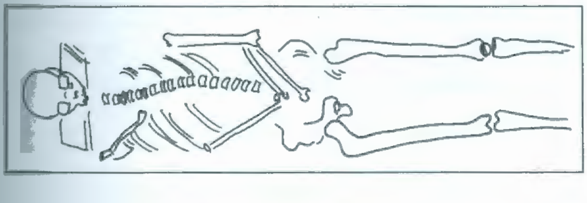

Гроб № 15 (№ 9/1991)

Положение на скелета: изпънат по гръб с ръце, положени върху таза, без да се кръстосват. Черепът е положен върху тухла.

Ориентация: запад–изток.

Размери: на гробната яма: запазена дължина – 0,80 м, ширина от запад – 0,65 м; скелет: дължина – 1,70 м, ширина на раменете – 0,40 м, ширина на таза – 0,35 м.

Инвентар: няма.

Забележка: предполагаема датировка XIII в.

ГРОБ № 16 – 10/1991

Местоположение: в южната част на нартекса, на 1,10 м западно от южния му вход

Положение на скелета: на дълбочина 0,20 м от нивото на плочника се откриват разбъркани кости. In situ са само костите от краката.

Ориентация: запад–изток.

ГРОБ № 17 – 11/1991

Местоположение: в нартекса, на 0,20 м западно от южния вход. Гробът е покрит с четири каменни плочи.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Черепът липсва. Лявата ръка е на гърдите, дясната – на корема.

Ориентация: запад–изток.

Размери: на каменното покритие: дължина – 1,20 м, ширина – 0,80 м; скелет: дължина –

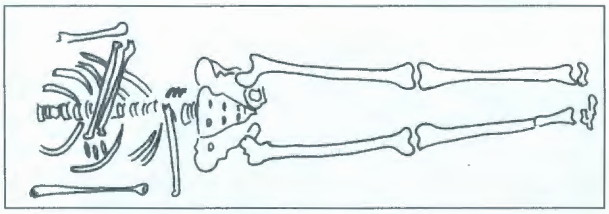

Гроб № 17 (№ 11/1991)

1,55 м (без черепа), ширина на раменете – 0,45 м, ширина на таза – 0,30 м.

Инвентар:

1) трирърб връх на желязна стрела, открит при петата на десния крак

2) животински зъб, открит между костите на краката

3) 6 броя ковани гвоздеи, около скелета

4) метална пластина

5) част от фибула, открита между глезените.

Забележка: датировка – IX–X в.

ГРОБ № 18 – 12/1991

Местоположение: на 0,50 м от източния край на южния зид на параклиса.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Черепът е разрушен при изкопните работи. Ръцете са в областта на корема, една над друга, като дясната е по-нагоре.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 20° на север.

Размери: дължина – 1,30 м (без черепа), ширина на раменете – 0,34 м, ширина на таза – 0,31 м.

Инвентар: фрагменти от гърне, открити непосредствено над костите на краката (XIII в.)

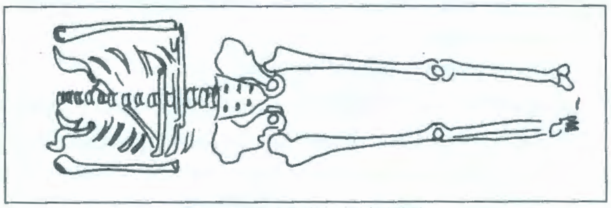

Гроб № 18 (№ 12/1991)

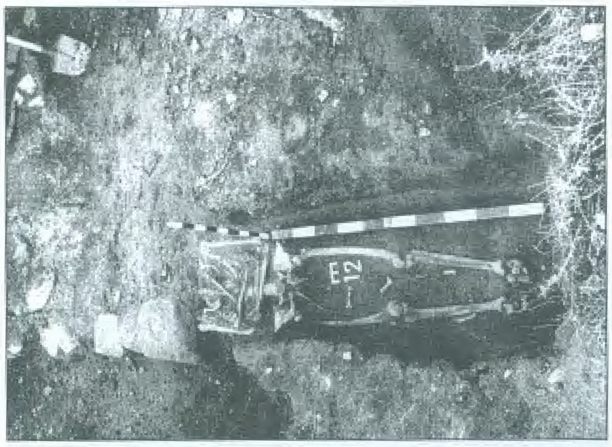

ГРОБ № 19 – 13/1991

Местоположение: в южния кораб на църквата, непосредствено до входа към нартекса, на дълбочина 0,20 м от настилката.

Положение на скелета: разчистени са само костите на краката, а другата част от скелета остава под плочника.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на север

Размери: дължина на краката – 0,70 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 20 – 14/1991

Местоположение: непосредствено североизточно под гроб № 16, на 0,50 м западно от южния вход на нартекса. Гробът е бил ограден и покрит с плочи, от които на място са запазени три, по една зад черепа, от север и над стъпалата. Черепът е положен върху керемида.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Черепът е леко извит на юг. Дясната ръка е била върху корема, лявата – върху таза. Костите от левия крак липсват.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 25° на юг.

Размери: гробна яма с дължина 1,80 м, ширина – 0,50 м; скелет с дължина 1,50 м, ширина на раменете – 0,30 м, ширина на таза – 0,33 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 21 – 15/1991

Местоположение: в параклиса, на 2 м югозападно от апсидата, дълбочина от подовото ниво – 0,20–0,30 м.

Положение на скелета: от черепа е запазена долната челюст. Ръцете са сгънати в лактите с длани, поставени високо на гръдния кош. Краката са с прилепени колене.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на югозапад.

Размери: дължина – 1,40 м (без горната част на черепа), ширина на раменете – 0,23 м, ширина на таза – 0,30 м.

Инвентар: няма.

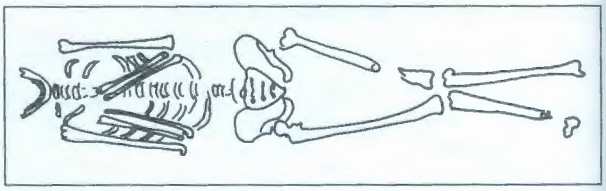

Гроб № 21 (№ 15/1991)

ГРОБ № 22 – 16/1991

Местоположение: на 0,60 м западно и 0,35 м източно от гроб № 21.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Дясната ръка е върху корема, лявата – на гърдите. Костите от краката са запазени до коленете.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 10° на юг.

Размери: запазена дължина – 1,19 м, ширина на раменете – 0,42 м, ширина на таза 0,43 м.

Инвентар: няма.

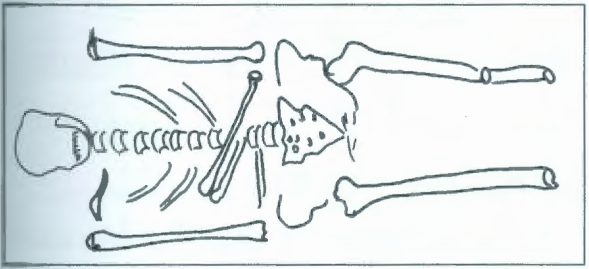

Гроб № 22 (№ 16/1991)

ГРОБ № 23 – 17/1991

Местоположение: върху южния зид, на 1,10 м западно от южната стена на параклиса, на 2,60 м от южния кораб на църквата, дълбочина 0,60 м.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Ръцете са върху корема с длани една върху друга. Костите от краката са запазени до коленете.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 25° на север.

Размери: запазена дължина – 1,10 м, ширина на раменете – 0,34 м, ширина на таза – 0,28 м.

Инвентар: няма

ГРОБ № 24 – 18/1991

Местоположение: върху южния зид, на 0,60 м северно от гроб № 23, дълбочина – 0,90 м.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Запазен е до таза. Дясната ръка е върху корема, костите на лявата ръка не са запазени. Черепът е извит на север.

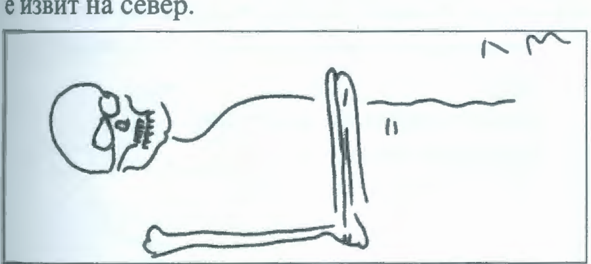

Гроб № 24 (№ 18/1991)

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на север.

Размери: запазена дължина – 0,85 м, ширина на раменете – 0,45 м.

Инвентар: железен предмет, открит зад черепа.

ГРОБ № 25 – 19/1991

Местоположение: непосредствено южно и под гроб № 23, дълбочина – 0,90 м.

Положение на скелета: in situ е открит само череп.

Ориентация: запад–изток.

ГРОБ № 26 – 20/1991

Местоположение: северозападно под гроб № 24 и на 0,10–0,20 м от вътрешното лице на южната стена на параклиса[10].

Положение на скелета: изпънат по гръб. Дясната ръка е върху таза, лявата – на корема. От костите на краката е запазена само бедрената кост на десния крак.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на юг.

Размери: запазена дължина – 1,25 м, ширина на раменете – 0,45 м, ширина на таза – 0,30 м.

Инвентар: няма.

Забележка: предполагаема антропологична характеристика – мъж на 55–60 години.

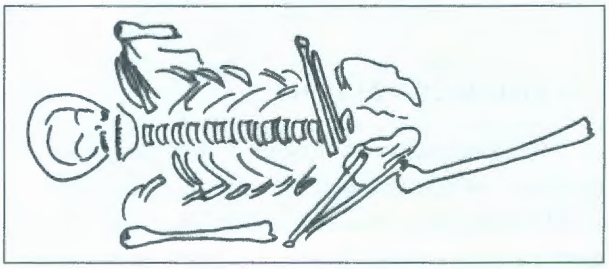

Гроб № 26 (№ 20/1991)

ГРОБ № 27 – 21/1991

Местоположение: на 2,40 м западно от южната фасада на църквата.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Черепът е обърнат леко на юг. Ръцете са положени на корема.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 5° на север.

Размери: дължина – 1,65 м, ширина на раменете – 0,40 м, ширина на таза – 0,35 м.

Инвентар: няма.

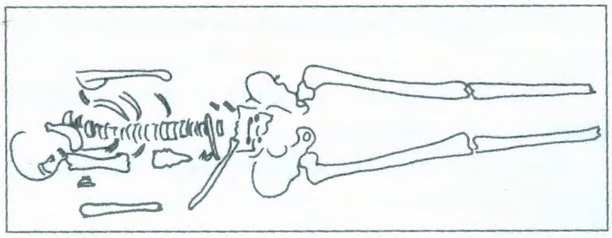

Гроб № 27 (№ 21/1991)

ГРОБ № 28 – 22/1991

Местоположение: на 0,90 м източно от западния край на южния зид на късната църква. Гробът е непосредствено под зида, като хоросановата подложка минава над гробната яма така, че я запечатва и запазва.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Дясната ръка е опъната до тялото, лявата остава под зида.

Ориентация: запад–изток.

Размери: запазена дължина – 0,90 м, ширина на таза – 0,15 м.

Инвентар: няма.

Забележка: предполагаема антропологична характеристика – дете на 7–8 години.

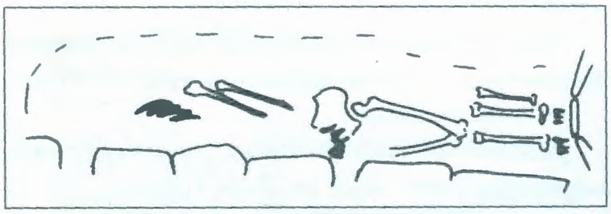

Гроб № 28 (№ 22/1991)

ГРОБ № 29 – 23/1991

Местоположение: южно от притвора, непосредствено до основите на южния зид.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Ръцете са върху таза. Черепът е разрушен и извит на юг.

Ориентация: запад–изток.

Размери: дължина – 1,50 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 30 – 24/1991

Местоположение: в притвора, вляво от централния вход на късната църква, дълбочина 0,30 м от подовото ниво.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Черепът е обърнат на юг. Ръцете са върху корема, като дясната е по-високо.

Ориентация: запад–изток.

Размери: запазена дължина – 0,95 м, ширина на раменете – 0,34 м, ширина на таза – 0,39 м.

Инвентар: сферично, бронзово позлатено копче, открито в областта на таза.

Забележка: под скелета и южно от него се откриват следи от изтляло дърво.

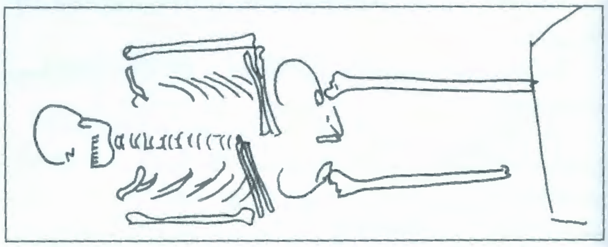

Гроб № 30 (№ 24/1991)

ГРОБ № 31 – 25/1991

Местоположение: западно от края на южния зид на параклиса, на дълбочина 0,30 м от подовото ниво на църквата.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Дясната ръка е върху гърдите, лявата – на корема.

Ориентация: запад–изток.

Размери: дължина – 1,70 м, ширина на раменете – 0,48 м, ширина на таза – 0,40 м.

Инвентар: фрагмент от византийска керамика, открит под черепа.

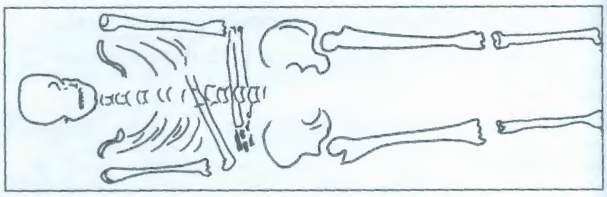

Гроб № 31 (№ 25/1991)

ГРОБ № 32 – 26/1991

Местоположение: в притвора, на 1,20 м северно от южния вход на църквата, на 0,10–0,15 м под основата на ранната стена, лежи върху скалата.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Силно изтлял. Ръцете са скръстени на гърдите.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на север.

Размери: запазена дължина – 1,40 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 33 – 27/1991

Местоположение: южно от църквата, на 1,40 м от западния ъгъл на нишата, дълбочина – 0,80 м.

Положение на скелета: от скелета са запазени само черепът, костите на ръцете до лактите, част от гръбначния стълб и гръдният кош.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 5° на север.

Размери: запазена дължина – 1,56 м, ширина на раменете – 0,37 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 34 – 28/1991

Местоположение: на 0,50 м северно от гроб № 33.

Положение на скелета: разбъркани кости от детски скелет. Черепът липсва.

ГРОБ № 35 – 29/1991

Местоположение: на 1,70 м западно от източния ъгъл на нишата, дълбочина – 1,30 м.

Положение на скелета: изпънат по гръб. In situ са открити част от гръбначния стълб – от четвърти прешлен надолу, тазът и левият крак.

Ориентация: запад–изток.

Размери: запазена дължина – 1 м.

Инвентар: бронзова кръгла тока, открита в областта на кръста.

ГРОБ № 36 – 30/1991

Местоположение: западно и под гроб № 33, зад черепа е забита вертикално каменна плоча.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Ръцете са сгънати в лактите към съответните рамене. Левият крак и долната част от десния липсват. До десния крак се откриват кости от крака на друг индивид, вероятно от гроб № 35.

Ориентация: запад–изток.

Размери: дължина – 1,15 м, ширина на раменете – 0,36 м, ширина на таза – 0,22 м.

Инвентар: няма.

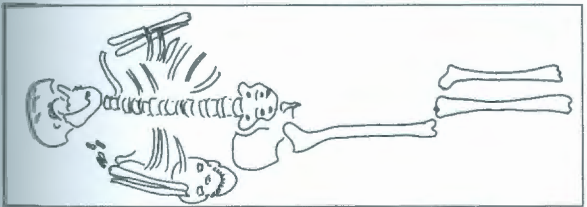

Гроб № 36 (№ 30/1991)

ГРОБ № 37 – 31/1991

Местоположение: разрушен е при направата на гроб № 36.

Положение на скелета: in situ е запазен само черепът.

ГРОБ № 38 – 32/1991

Местоположение: южно от църквата, до гробове №№ 36 и 37, на около 0,40 м над тях

Положение на скелета: изпънат по гръб. Черепът е извит на юг. Ръцете са скръстени на гърдите.

Ориентация: запад–изток.

Размери: дължина – 1,60 м, ширина на раменете – 0,40 м, ширина на таза – 0,29 м.

Инвентар: железен гвоздей, открит под таза.

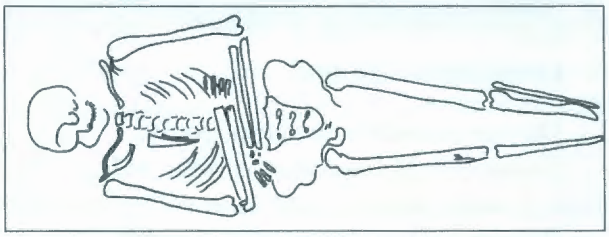

Гроб № 38 (№ 31/1991)

ГРОБ № 39 – 33/1991

Местоположение: под гроб № 38

Положение на скелета: изпънат по гръб. Лявата ръка е върху таза, дясната – на корема. Краката са кръстосани в глезените. Под черепа има тухла.

Ориентация: запад–изток.

Размери: дължина – 1,40 м, ширина на раменете – 0,38 м, ширина на таза – 0,27 м.

Инвентар: тухла – 0,24 x 0,20 м.

Забележка: погребението е извършено в дървен сандък, обкован с железни гвоздеи.

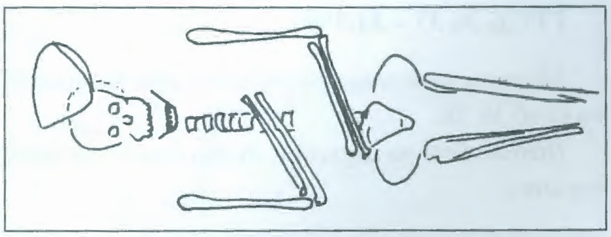

Гроб № 39 (№ 32/1991)

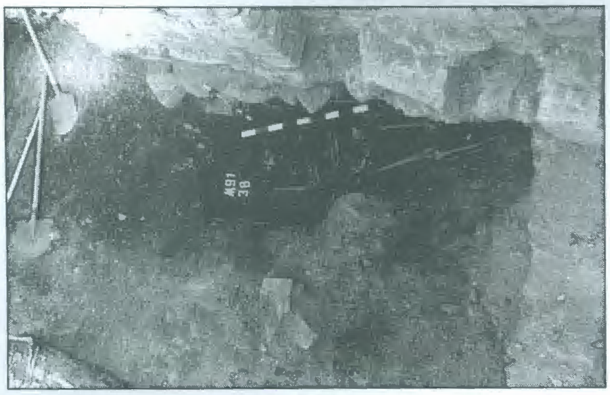

ГРОБ № 40 – 34/1991

Местоположение: под гроб № 39.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Ръцете са върху корема, като дясната е по-нагоре.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 5° на север.

Размери: дължина – 1,60 м, ширина на раменете – 0,44 м, ширина на таза – 0,37 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 41 – 35/1991

Местоположение: южно от гроб № 40, на 0,40 м по-високо от него.

Положение на скелета: разрушен е при разкопаването. Черепът лежи върху керемида.

Ориентация: запад–изток.

ГРОБ № 42 – 36/1991

Местоположение: южно от притвора.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Черепът лежи върху керемида. Дясната ръка е опъната покрай тялото, лявата ръка – върху корема. Костите от краката са запазени до колената. От юг в гробната яма се откриват следи от изтляло дърво.

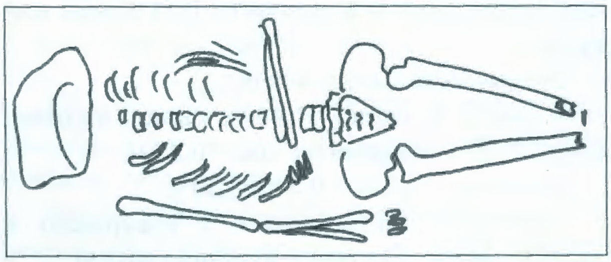

Гроб № 42 (№ 36/1991)

Ориентация: запад–изток.

Размери: дължина – 1,50 м, ширина на раменете – 0,40 м, ширина на таза – 0,35 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 43 – 37/1991

Местоположение: северно до гроб № 42, на 0,20 м по-дълбоко от него

Положение на скелета: изпънат по гръб. Черепът е повдигнат и леко извит на север. Дясната ръка е на гърдите, лявата – на корема.

Ориентация: запад–изток.

Размери: дължина – 1,69 м, ширина на раменете – 0,45 м, ширина на таза – 0,36 м.

Инвентар: няма.

ГРОБ № 44 – 38/1991

Местоположение: южно от притвора, вкопан в основите на „прабългарското жилище“, лежи върху скалата.

Положение на скелета: изпънат по гръб. Дясната ръка е върху гърдите, лявата – на корема. Върху черепа има тухла.

Ориентация: запад–изток, с отклонение 15° на югозапад.

Размери: дължина – 1,60 м, ширина на раменете – 0,38 м, ширина на таза – 0,28 м.

Инвентар: няма.

БЕЛЕЖКИ

[1] Всички дълбочини са взимани от нивото на терена, заварено при проучванията през 1989–1991 г.

[2] Под параклис в настоящата публикация се има предвид южната пристройка, долепена до южния кораб на късната църква, която в различните публикации е наричана от авторите „крипта“, „параклис“, „пристройка“ и т.н.

ABOUT A PECULIAR GRAVE FROM THE NECROPOLIS AT THE CHURCH IN MARKELLI

Bonny PETRUNNOVA

At the time of archaeological research on the territory of the Markelli stronghold in the period 1989–1991 was uncovered a total number of forty-four graves. All of them are distinctively Christian with the skeletons found in a stretched position laid on their backs and the arms placed over the body. In a few exceptional cases one of the arms is stretched beside the body.

More attention in the article is paid to grave № 28 from the applied catalogue or the twenty-second grave found in 1991. What discriminates the grave and distinguishes it as more special than the others is its peculiar situation. It was unearthed 0,90 m east from the western end of the late church south wall. The skeleton is laid immediately beneath the wall with the mortar padding passing right over the grave pit so that it seals and protects the grave. In this unusual position was buried a boy of about 7 or 8 years of age. Burial gifts are not found but it's obvious that the funeral was performed a short time before or during the construction of the church. The possible versions are two: either the construction workers found this child's grave on the spot of their diggings and built it into the foundations of the wall or during the construction died a child whose body was used for the accomplishment of the „immurement" ritual providing the strength and solidity of the building.

КРЕПОСТТА МАРКЕЛИ ПРИ КАРНОБАТ И ВЪПРОСЪТ ЗА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА

Павел ГЕОРГИЕВ

Темата за значението на Карнобатската крепост в българската история не е нова за археологическата и историческата книжнина. Идентифицирана с нарастващи основания със споменаваната във византийски извори крепост Маркели, тя е източник за реконструктивни разсъждения около българо-византийските военно-политически и културни взаимоотношения (*Иречек 1974, 808 и сл.; Шкорпил 1905, Аврамов 1929, 98 и сл.; Soustal 1991, 348–349; Wendel 2005, S. 91 sqq.*). Нейната роля в тези насоки е оценена от наши и чужди медиевисти (*обобщение у Момчилов 1986, 57–65*). Започналото преди двадесетина години теренно проучване на крепостта даде нов импулс и първите публикации на археологическите данни позволяват по-задълбочени преценки (*Аладжов 1993, 118–124; Аладжов, Момчилов 1991, 138–144; Щерева, Аладжов 2000, 294–298*).

Нашата задача тук е да се спрем на въпроса за характера на крепостта Маркели през втората половина на VIII и началото на IX в. и да откроим нейните най-важни връзки с водещия център на българската държава отвъд границата между България и Византия, минаваща тогава приблизително по главното било на Стара планина (*Цанкова-Петкова 1960, 132–133 и сл.*).

Крепостта има важно стратегическо положение в Тракия. Намира се на характерна височина над р. Мочурица сред заблатена местност (обр. 1). Тя контролира подхода от и към найблизкия проход – Ришкия, както и съседните нему Върбишки – от запад, и Айтоски – от изток, във важна точка: тесен провлак през заблатена местност (*Иречек 1974, 808 и сл.; Момчилов б.г., 36 и сл., табл. II, IV, XXIV*). Меродавна и днес е бележката на К. Иречек, че крепостта с придружаващите я землени „кастра“ е била „издигната от някого, който искал да се пази от северен неприятел“ (*Иречек 1974, 810*) (обр. 1 и 2).

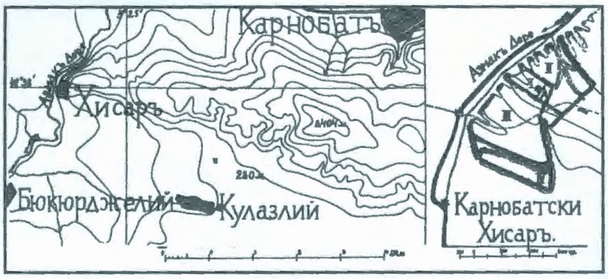

Обр. 1. *План на Карнобатските укрепления (Хисар) от Карел Шкорпил.*

Съвременните археологически данни сочат, че крепостта е построена към края на V или първата половина на VI в. (*Аладжов 1993, 120; Щерева, Аладжов 2000, 294 и сл.*). Те потвърждават констатацията на К. Иречек, че става въпрос за „крепост, чиито правилни окопи добре прилягат за епохата, когато византийците още прилежно пазили римските правила за укрепяване на лагер“. Тази датировка за землените „лагери“ не се споделя напълно от днешните им изследователи (*Аладжов, Момчилов 1991, 138–144; Аладжов 1993, 121–122*) (обр. 3). Според тях землената фортификация около крепостта е резултат от българско военно присъствие в края на VIII или началото на IX в. Конкретните доводи за това се отнасят за вътрешния южен (горен) вал, където са открити фрагменти от ранносредновековна керамика, които самите автори датират в началото на IX в. Всъщност датиращият керамичен материал е намерен в северната периферия на вала, която е била „срязана“ от траншея, запълнена с каменен трошляк. Изглежда, че битовата керамика от IX–X в. произхожда от нея, и в такъв случай не е определяща за датата на насипване на първоначалния вал (*Аладжов, Момчилов 1991, 139–140*, обр. 3).

Изглежда, че лагерът е имал отначало за южна линия вътрешния (горен) вал, докато южният

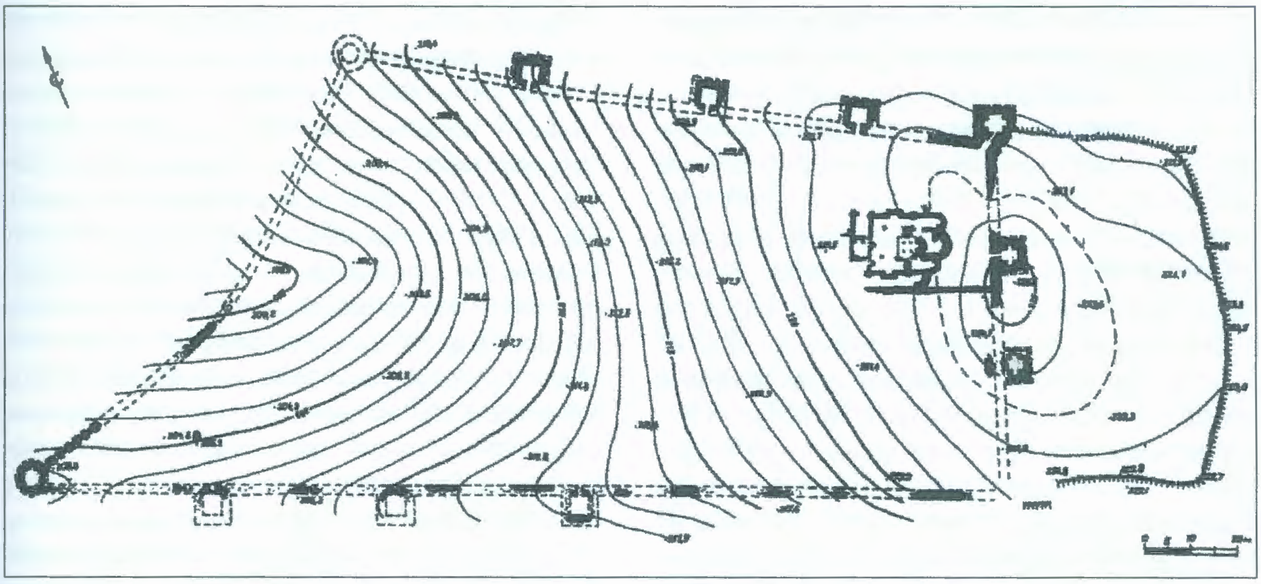

Обр. 2. План на ранновизантийската крепост при Карнобат (по Ж. Аладжов, Д. Момчилов и колектив), изработил инж. Каменаров

е изграден във връзка с негово разширение от юг. Ровът на новата южна линия е трасиран в нисък терен, което е позволявало извеждане на водите от естествения овраг от изток към реката. За по-късна дата на насипване на вала тук свидетелстват намерените в неговия насип парчета от тухли и въглени, които не са отбелязани за структурата на горния вал.

За това, че земленото укрепление е било разширявано от юг, говорят изградените в неговия югоизточен сектор могилни насипи от типа toure de guiet (*Napoli 1997, 342*). Такива виждаме и при входовете и в други важни точки на първоначалния лагер. Подобни се забелязват и в ъглите на първоначалното землено укрепление на Плиска, но там те са едва забележими и се сливат със самия вал (*Георгиев 2000, 26*). Могилообразните структури в лагера Маркели са много внушителни и са разположени отвътре на валовите линии. Големината им подсказва, че са имали роля в тяхната отбрана, може би за поставяне на бойни машини или други средства. В този смисъл ни се струва, че те са продукт на римо-византийската землена фортификация (*Георгиев 1998–1999, 167–182*). Местата им при входовете и в ъглите говорят за придържане към система, характерна преди всичко за античното отбранително строителство. Тези наблюдения са в подкрепа на заключенията на К. Иречек, че първоначалният землен лагер, а според нас може би и неговата добавка от юг, са византийски защитни съоръжения. Резултат от разширение в българско време изглежда засега да е само валът от изток и североизток на крепостта, където не виждаме такива могилообразни структури. Тези изводи естествено подлежат на проверка при продължаващите теренни проучвания.

Така че около крепостта е бил изграден допълнително, на три етапа, землен лагер, който с основание се приема, че е „служел еднакво добре за защита и за концентриране на войските…“ (*Аладжов, Момчилов 1991, 141*). Става дума за убежище, изградено според изискванията на римо-византийската фортификация, което може

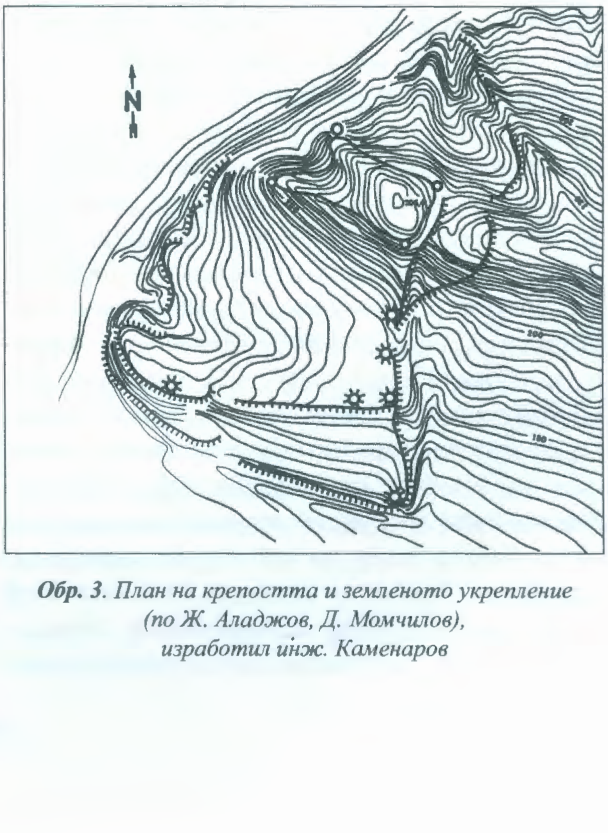

Обр. 3. План на крепостта и земленото укрепление (по Ж. Аладжов, Д. Момчилов), изработил инж. Каменаров

да бъде оценено като castrum stativum. Максималната му площ възлиза на повече от 43 ха и съгласно византийската военна теория позволява концентриране на армия, която би могла да достигне няколко хиляди войници (*Кулаковский 1903, 63–90; Кучма 1999, 149–157 и 408–409*). Укрепената площ е достатъчна за разполагане на маршеви „императорски (царски) лагер", който обикновено има също квадратна форма със страна около 500 м (*Кулаковский 1903, 80 и сл.*). Ако се съди от формата, размерите и местата на входовете, лагерът Маркели е бил устроен да поеме при поход (т. нар. castrum aestivum) преди всичко войските, подчинени пряко на императора, докато останалите са можели да бъдат разквартирувани в съседство, вероятно зад временни защитни съоръжения. Върху местността тук те биха могли да се разположат главно от юг и изток на валовете. Ако приемем лагера за „постоянен", следва да допускаме, че големината му е била достатъчна за разполагане на части с големина до римски легион (*Иванов 1999, 207 и сл.; Торбатов 2000, 5*). Устройването на лагера Маркели сред блата отговаря на предписанието на трактата от края на X в. De castrametatione (*Кучма 1999, 150*). Очевидно изборът на мястото на крепостта и лагера е било съобразено с изискванията на византийската военна теория.

Този извод намира подкрепа от източниците, които описват Маркели през ранното средновековие като базов лагер (castrum aestivum), в който се концентрират войски начело със самия император (*Тъпкова-Заимова 1956, 40–59; Момчилов 1986, 58–59*). Като плацдарм за византийско настъпление срещу България рисува крепостта Патриарх Никифор. Той я нарича „φρούριον, който се намира най-близо до българите" (*Niceph. Arch. Const., с. 301*). Употребата на това понятие насочва към неговата идентификация само с каменно-тухлено укрепление, а не с цялата отбранителна система на крепостта (*Торбатов, 2000, 28–30*). Теофан нарича Маркели κάστρον (*Theoph. Conf., 277*) и това като че ли се отнася и за земленото укрепление, тъй като понятието може да се възприема като синоним на castellum, сиреч укрепление, което съгласно късноантичната практика се използва за постоянен лагер на войски със значителна численост (*Торбатов 2000, 11–13*). В житието на Йоаникий с автор монаха Петър Маркели (Μαρκέλλαις) е наречена „място" (τοπῷ) (*Geor. Monach., 136*). Безспорно най-ясно за характера на укрепения център се изказва Ана Комнина (*Annae Comn., 69*). Описвайки слизането на печенезите на юг от Балкана през 1088 (1089) г., тя сочи, че те „построили" лагер между Голое и Дямпол, „край т. нар. Маркела" (обр. 3). Интересното тук е съчетанието Μαρκέλλαν τὸν χάρακα. То има адекватна структура на определението за българската столица, която в Чаталарския надпис на хан Омуртаг е наречена Πλσκας τὸν κάνπον, което е дословен превод на засвидетелстваното също от Ана Комнина (преди нея и от Лъв Дякон) (пра)българско име Πλίσκοβα (Plisk oba). Така че пълното название на „мястото" е: „така нареченият военен лагер Маркели". И макар че авторката говори за неговото „построяване" от печенезите, не може и да има съмнение, че е имала предвид само тяхното битово устройване зад неговите укрепления.

Това се потвърждава от следващия пасаж у Ана Комнина. Преговаряйки с настанените в Маркели печенези за сключване на писмен договор за съюз против очакваните (от север!) кумани, императорът им предложил „да останат на мястото, което са заели, и при тези условия да им предостави богато продоволствие". Изразът ἐν ᾧ προκατέλαβον τόπῳ съдържа внушението, че става въпрос за познато отпреди „място" (така го характеризира през IX в. и монахът житиеписец Петър). Сключвайки договора, Алексий I Комнин предоставил на печенезите лагера Маркели за убежище и това предизвикало завистта на куманите. Чрез пратеници те поискали позволение да преминат на свой ред „клисурите" и да нападнат печенезите (*Annae Comn., 70*). Очевидно тяхното желание било да станат федерати на Империята, което е означавало и овладяване на нейния войскови лагер.

Кога обаче е бил построен лагерът при крепостта Маркели? Вероятността да е бил създаден още с изграждането на самия фрурий през V или VI в. е малко вероятна. Според Ж. Аладжов на терена на лагера „не са открити никакви следи от живот до края на VIII век, когато от юг, изток и североизток на старата каменна крепост се насипват мощни землени валове, обърнати с фронт на юг" (по-точно навън – П.Г.) (*Щерева, Аладжов 2002, 295*). Насочеността на последните към близкия проход и самото ѝ разположение на провлака сред блатата показва, че тя е преграждала пътя на противник, идващ от север и напредващ във вътрешността на Източна Тракия.

Важността на Маркели е нараснала със създаването на българската държава в края на VII в. и особено след зачестяване на нейните конфликти с Византия през втората половина на VIII в. Археологическите данни сочат, че крепостта преди това е била в руинно състояние.

Най-ранните указания за застрояване на византийски крепости в съседство с българската граница хронистите отбелязват към 756 г. Тогава българите поискали от Константин V данък за построените в Тракия укрепления (*Бешевлиев 1984, 82, бел. 5*). Впрочем Теофан говори за „построени крепости" (κάστρα), докато Патриарх Никифор сочи, че „Константин започнал да укрепява градовете в Тракия" (τὰ ἐπὶ Θρᾴκης πολίσματα). И двамата автори обвързват това с колонизацията на преселени от Теодосиупол и Мелитена монофизити, които получили от императора „щедро това, от което се нуждаели". Маркели не е споменат изрично, както впрочем който и да е градски или селищен център в Тракия. Вероятността да е била сред възстановените укрепления обаче е повече от реална. За това свидетелства нейното споменаване в „иконоборческата" нотиция № 3 (*Darrouzès 1981, 28, 242, N 3, 366*)[1]. На тази основа Маркели се приема за един от установените от Константин V иконоборчески епископски центрове в Тракия (*Kountoura 1997, 279 sqq.*).

Съществен е въпросът дали Маркели е израснал като първостепенен военен център още по времето на Константин V. Археологическите данни засега не предлагат информация за възстановяване на крепостта или на църквата над криптата мартириум в нея преди средата на VIII в.(*Аладжов 2002, 207 и сл.; Бояджиев 2002, 214 и сл.*). Не са достатъчно сигурни и историческите сведения.

Наистина Патриарх Никифор говори, че „немного след" конфликта от 756 г. Константин V организирал поход по суша и море против българите. Флотът от 500 кораба достигнал до Истър и опленил „българската земя", а самият император завързал сражение с българите „при така наречената Маркела" (*Niceph. Arch. Const., 301*). У Теофан обаче няма и намек за такъв поход. Най-ранното негово известие за византийско-български конфликт се датира едва към 760 г., но тогава византийските войски претърпели поражение в прохода Веригава. В такъв случай е възможно свидетелството за битка между българи и византийци при Маркели още по времето на Константин V да е интерполация и да се отнася за битка от по-късно време. Една от възможностите е Патриарх Никифор да е имал предвид похода, който отнася към трети индикт, т.е. 765 г., но без да говори за сражение при Маркели (*Niceph. Arch. Const., 304–305*). Още по-вероятно е хронистът да е повлиян от събитията през 792 г., когато според Теофан при Маркели се състояла битка между ромеи и българи, но тя, както е известно, била спечелена от войските на българския господар Кардам (*Theoph. Conf., 277*).

За победа на византийците при Маркели говорят късни автори, но те свързват техния успех с Константин VI, а не с Константин V. Георги Монах например пише относно неговия конфликт с Кардам следното: „И като събрал войска и излязъл, императорът го прогонил до неговата земя" (*Georg. Monachus, 53–54*). Обвързването на името на Маркели с победа на Константин VI над българите е засвидетелствано от Кратка анонимна хроника, писана между 848 и 886 г. В нея се казва, че императорът „след като започнал война срещу българите, обърнал ги в бягство и избил твърде голям брой българи. А сам като влязъл в сражение с тях при Маркели, обърнал ги в бягство и мнозина от тях избил" (*Anon. Chronogr. Syntomos, 120*). Лъв Дякон от своя страна също изтъква Константин VI като победител над българите заедно с Константин V и Йоан Цимисхи (*Leo Diaconus, 252*). Какви са били причините византийските хронисти от X в. да свързват свидетелството на Патриарх Никифор за византийска победа над българите при Маркели с името на Константин VI, а не с Константин V, остава неясно. Самата подмяна на историческата истина във византийската хронография е многозначителна и прави свидетелството на Патриарх Никифор на свой ред съмнително. По всяка вероятност става въпрос за „патриотична трактовка" на византийските хронисти върху събитията, свързани с мястото на Маркели в българо-византийските отношения.

Но дори и да приемем сведението за катастрофално поражение на българите при Маркели около 760 г., това не означава непременно, че около възстановената ранновизантийска крепост е бил изграден военен лагер. Критичният поглед върху източниците показва, че Маркели, макар и вероятно да е бил сред възстановените от Константин V „градчета" в Тракия, все още не е имал първостепенното си стратегическо значение и вероятно е оставал само „фрурий" в отбранителната система на Византия пред българската граница.

Против издигането на Маркели за базов лагер на Империята срещу България преди 792 г. могат да се използват и свидетелствата на Теофан за строителната инициатива на императрица Ирина през 784 г. Тя, както е добре известно, застроила само градовете Берое и Анхиало Theoph. Conf., *276*). За Маркели не се споменава нищо, въпреки че крепостта заема средищно място в територията между тях. Налага се да приемем, че каменно-тухленият фрурий е бил оставен в състоянието си от времето на Константин V. Важно е да подчертаем, че причините за застрояването на Берое и Анхиало са различни. Застрояването на първия от тях е имало демонстрационно-пропаганден характер. В подкрепа на това говори използването на музика, а също и преименуването на града на името на императрицата. В този дух трябва да се тълкува и нейното посещение в другия голям град – Филипопол.

Съвсем различен е случаят с Анхиало. За него Теофан отбелязва, някак между другото, че императрицата „застроила“ и него. Градът, както ще изтъкнем по-долу, е бил стратегически важен център на Империята в отношенията ѝ с българите, запазил приоритетното си значение през почти целия VIII в. „Застрояването“ му през 784 г. се е изразило изглежда в ремонт на неговите крепостни стени или допълнително строителство в града. За нас то показва запазване на интереса на византийските власти към крайморския град.

„Изграждането“ на Маркели Теофан датира едва през 792 г. То е било извършено през м. юли във връзка с планирана предварително военна акция на Константин VI срещу българите (*Theoph. Conf., 277*). Последната била предизвикана от влошените му отношения с българския владетел Кардам, особено след несъстоялото се решително сражение от април 791 г. (*Златарски 1970, 316–317; Божилов, Гюзелев 1999, 122*). Поради това можем да приемем, че въпросното застрояване на Маркели е било извършено едва в навечерието или по време на похода през м. юли 792 г. (*Коледаров 1979, 29*). Строителство в такива бързи срокове предполага изграждане преди всичко на землени укрепления, най-вероятно на първоначалния лагер. Неговото изграждане обаче е било резултат от добре обмислена инициатива на византийските военни кръгове и няма инцидентен характер. В писмото си до Кардам от 796 г. Константин VI говори предизвикателно за планирано съсредоточаване на своите сили отново при Маркели (*Theoph. Conf., 277*). Петнадесетина години по-късно император Никифор I използва тукашния лагер за плацдарм за настъпление против столицата на хан Крум (*Theoph. Conf., 281–282*). Впрочем има податки, че лагерът е бил използван и при похода през 809 г. (*Theoph. Conf., 279; Георгиев 2002, 222 и сл.*)[2]. За отбелязване е, че през 792, а също и през 811 г. в лагера се е намирала императорската палатка с цялата прислуга и гардероб, което изрично показва, че става въпрос за оборудван императорски лагер.

Съотношението между отбранителните съоръжения в Карнобатската крепост подсказва, че през 791–792 г. е бил построен преди всичко първоначалният землен лагер. За солидно строителство в самия фрурий едва ли е имало време. При това положение можем да заключим, че Константин VI е вероятно първият император, който строи и използва Маркели за базов лагер на Византия срещу българите. Причината за това е формулирана ясно от съвременника на събитията Патриарх Никифор: заварената тук ранновизантийска крепост се намирала „най-близо до българите“ или по-точно до тяхната тогавашна столица. Първото разширение на земленото укрепление е извършено може би още към 796 г., но е още по-вероятно това да е станало при Никифор I. Следите от тухлени късове във втория южен вал изглежда са от строителство по склона между него и крепостта на възвишението.

Трайното овладяване на Маркели и включването му в пределите на България е станало едва с договора от 816 г. Оттогава насетне тя се превръща в базисен лагер на българските войски. В тази връзка на пътя Маркели–Адрианопол в граничния вал Еркесия е оставен охраняван проход (*Георгиев 1999, 131 и сл.*) (обр. 4). Още преди това, значимостта на крепостта за българите е отбелязана в надпис от времето на хан Крум (*Бешевлиев 1979, № 3а, 115*). В него, както изглежда, българският владетел с гордост отбелязва овладяването на византийския войскови лагер, който в продължение на около четвърт век е бил източник на заплаха за българите.

При изграждането на лагера Маркели управляващите във Византия са следвали утвърдена практика в построяването на военни бази срещу своите съседи. Според нея в пограничната полоса и в направление на разположените на противникова територия значими градове се изграждат крепости, които служат за отправна точка при военни действия и за други цели, които стабилизират властта в района. Типичен пример за това е изграденият от Анастасий I на византийско-персийската граница град крепост Дара. Според Псевдо-Захарий Ритор византийските стратези убедили императора да построи град „откъм страната на планината, като убежище за войската, за негов отдих, за подготовка на оръжие и за защита на областта Арабайа от разбойници“ (*Пигулевская 1941, 155–157*). Разказът съдържа редица детайли за хода на този строеж, но това, на което следва да се обърне внимание, е, че неговата основна роля е на база за настъпление и овладяване на разположения отвъд планината голям персийски град Низибис. Стремежът за овладяване на последния именно е накарал по-късно Юстиниян I да заповяда на Велизарий да построи и „фрурий в мястото Миндоус, което се намира на самата персийска граница, наляво от пътя за Низибис“ (*Procop. Caes., 106*). За изграждане на погранични крепости върху собствена територия, но насочени срещу персите ни осведомява и Йоан Ефески (*Пигулевская 1941, 146*). Само няколко години след сключването на 30-годишния мир между Византия и България Лъв V, според Йосиф Генезий, подновил опитите на своите предшественици да възстановят градовете „чак до границите на скитската земя“ (*Ioseph. Genes., 324*).

Какво обаче е наложило изграждането на византийския лагер при Маркели в края на VIII в.? Частичен отговор на този въпрос дава още В.

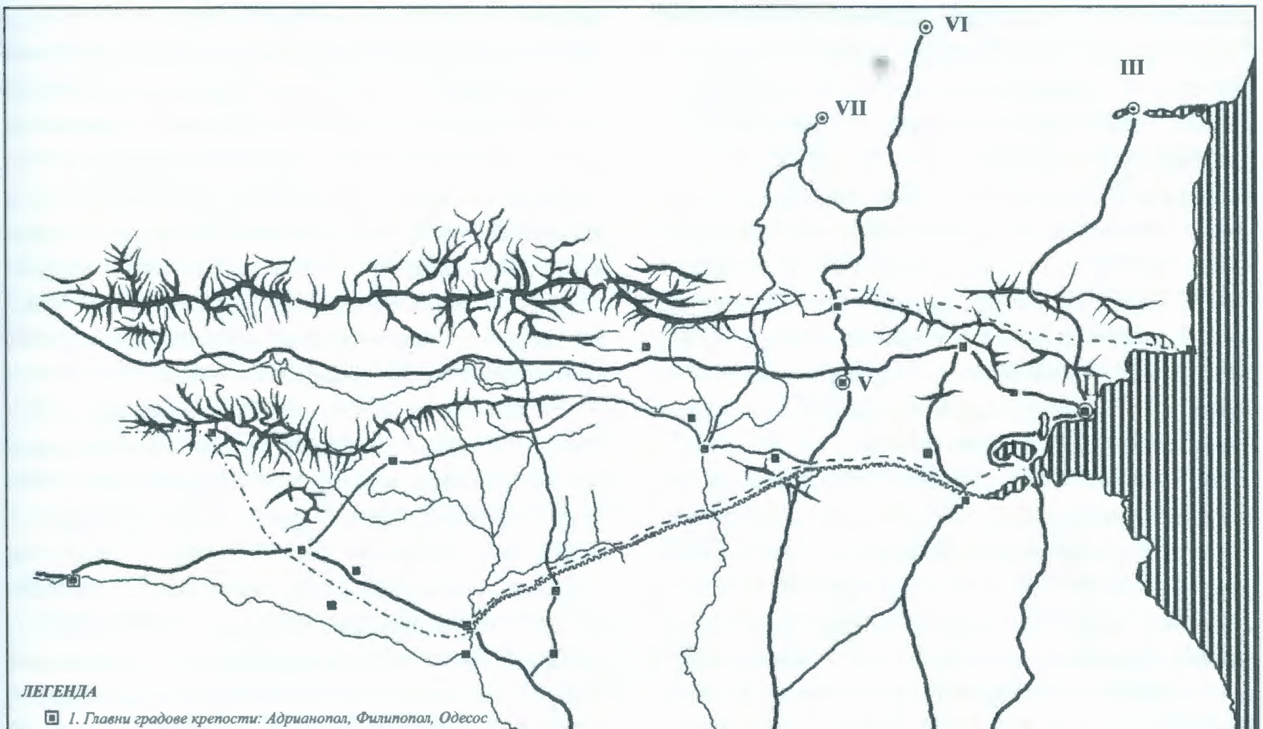
VI
VII
III
V
IV
ЛЕГЕНДА
1. Главни градове крепости: Адрианопол, Филипопол, Одесос
2. Крепости в Източна Тракия: I – Тцорулум (Чорлу)
3. Военни лагери: II – при Анхиало, V – при Маркели
4. Български столици: VI – Варна, VII – Плиск оба, VII – Велики Преслав
5. Главни пътища
6. Второстепенни пътища
7. Граница между Византия и България до 816 г.
8. Еркесия: землен вал и граничен път (limes)
9. Гранична линия по договора от 816 г.
0
50 км

Обр. 4. *Карта на пътищата от Адрианопол към Анхиало и Маркели и българските столици Варна и Плиск оба (автор: П. Георгиев по П. Сустал).*

Златарски (*Златарски 1970, 271–272, бел. 19*). Пътят от Адрианопол през Маркели и Ришкия проход води директно към столицата Плиска. Разстоянието между тях по права линия е само около 200 км и Маркели остава приблизително в средата му (обр. 4). Следователно лагерът там е бил замислен за база за настъпление против българската столица. Разстоянието до нея през Ришкия проход е по-малко от 100 км и е било преодолимо до две денонощия. Днес обаче въпросът е: коя е причината, наложила замяната на византийската база при Анхиало с нова при Маркели?

Преди да отговорим, следва да подчертаем още веднъж, че оформянето на Маркели като имперски войскови лагер против столица Абоба-Плиска датира не по-рано от 792 г. Десетилетия преди това ролята на Маркели е била изпълнявана от Анхиало, разположен само на около 60 км от този при Маркели. Хронистите са категорични, че градът, заедно със своите околности от север, е предпочитан плацдарм за византийските военни акции срещу България или арена на сражения между двете страни. Теофан и Патриарх Никифор споменават Анхиало с неговата околност общо седем пъти, като всички те са в хронологическите рамки от 708 до 784 г. Освен тях, в няколко от случаите, когато хронистите не споменават изрично името на града, се подразбира, че става въпрос за движение на флот или войски покрай него или край близката му Месемврия (обр. 4).

В тази връзка от значение е правилната локализация на прохода, който хронистите наричат Веригава (Βερεγάβων, Βερέγαβαν, Βεριγάβων) (*Theoph. Conf., 264, 270, 305*). Изследователите от времето на К. Иречек го отъждествяват обикновено с Ришкия проход и оттам е убеждението за неговата връзка с крепостта Маркели (*Иречек 1974, 812; Бешевлиев 1974, 61, бел. 26; Бешевлиев 1987, 43–44; Коледаров 1979, 23, бел. 3*)[3]. Според Ив. Дуйчев името Веригава се отнася до няколко от източностаропланинските проходи, включително и дн. Върбишки проход (*Дуйчев 1949, 159–165; Дуйчев 1968, 29–30*). В наскоро излязла наша статия се опитахме да изтълкуваме името като познато и в Закавказието и използвано от (пра)българите за означение на северните скатове на Източна Стара планина (*Георгиев 2003, 155–170*). В същото време то (особено във формата Virigava) би могло да има и по-ранен, тракийски произход, както считаше още В. Бешевлиев (*Георгиев 2005, 180, бел. 49 и 50*). За нас тук е важно да отбележим, че името на прохода Веригава се среща само в периода, когато Анхиало е плацдарм срещу България. От края на VIII в. насетне, когато приморският град е бил заменен с Маркели, името Веригава излиза от обращение и това е най-сериозният довод срещу неговото идентифициране с днешните Ришки или Върбишки проход. Името Веригава изглежда трябва да свързваме с Дюлинския, а може би и с разположения на изток от него Емински проход. През тях, както през античността, така и през ранното средновековие, са преминавали главните съобщителни връзки от Константинопол към Долния Дунав и обратно. В потвърждение на това се явява описанието на Патриарх Никифор за похода на Константин V през 765 г. Тогава императорът „дошъл с придружаващата го войска съвсем близо до земята на българите и се разположил на стан (sic – П. Г.) при така наречения проход Веригава“ (*Niceph. Arch. Const., 305*). Заедно с това той въоръжил и флот, който изпратил да акостира „около градовете Месемврия и Анхиало и да се приближат до българите“. Сухопътната и флотската част от войската очевидно са били в обозрима близост, тъй като българите според хрониста „видели множество конници и кораби“, а присъстващият на катастрофата на корабите император преустановил похода.

Всички тези факти са достатъчно красноречиви. Те характеризират Анхиало като пряк предшественик на Маркели. Изградената на север от града войскова база е служела за настъпление през прохода Веригава срещу България в продължение на целия първи век от нейното съществуване на Долен Дунав. За разлика от лагера Маркели, този при Анхиало датира отпреди създаването на българската държава и неговата роля в това отношение може да бъде проследена в информациите на редица автори и особено у Теофилакт Симоката и Теофан. Археологическо изследване на този военен център все още не е предприемано, но неговата значимост поставя настойчиво въпроса за изясняване на облика му. Това обаче излиза извън рамките на нашата задача тук.

Разгледаните данни позволяват разграничаване на двете византийски военни бази срещу България. Разположеният северно от Анхиало „кампус“ е бил използван докъм края на VIII в. Тогава именно той е бил заменен от „Маркела тон ха́рака", който става изходен пункт на византийските войски през последното десетилетие на VIII и първото десетилетие на IX в. Замяната на единия с другия трябва да се търси в годините между 784 и 792 г. Тогава именно Византия е изместила своя традиционен плацдарм за настъпление от крайбрежието на Анхиало към вътрешността с Маркели.

Причината за това очевидно е била важна, тъй като е довела и до промени в организацията на самите военни експедиции. При Константин IV, Юстиниян II и Константин V те са били провеждани както по суша, така и по море. При Константин VI, Никифор I, Лъв V, а и след тях, византийците настъпват срещу България само по суша. Целта на всички обаче е била винаги една: политическият център на българската държава, независимо дали той е т. нар. Онгъл, Плиск оба, Велики Преслав или Велико Търново.

Базираните в Маркели през 811 г. византийски войски са имали за задача да атакуват и превземат „Крумовия аул" в Абобското поле. Закономерно е тогава да мислим, че концентрираните в Анхиалското поле войски са били насочени също към първостепенен български център. Той очевидно се е намирал отвъд Веригава (Дюлинския проход) и може да бъде отъждествен с „така наречената Варна, близо до Одесос". Известно е, че там през 680 г. се настаняват Аспаруховите българи (*Niceph. Arch. Const., 263, 296*). Систематичното и търпеливо изпитване на исторически, археологически и лингвистични данни през последните години показва, че там в продължение на малко повече от столетие се е намирала столицата на Дунавска България (*Георгиев 2002, 208–227; Георгиев 2002а, 63–77*). Периодът на съществуване на този пръв български военен и политически център съвпада с времето, когато плацдарм и войскова база на византийците е Анхиало. Теофан, както е известно, директно споменава името Варна (Βάρνας) във връзка с похода на Константин V от 774 г. Изобщо „Варна" е единственото селищно име в България, което хронистите се чувстват задължени да споменат в течение на първия век от началото на българската държава. Наличните данни позволяват локализирането на историческа Варна по северното крайбрежие на Варненското и Девненското езеро и по-точно в района на крепостта при с. Страшимирово (*Георгиев 2006, под печат*). Разстоянието между военния лагер при Анхиало и столица Варна е почти еднакво с това между Маркели и Плиск оба, а отстоянието между двата византийски лагера отговаря приблизително на това между двете български столици. Последните са представлявали първостепенни военни лагери за българите, така че тези зависимости са напълно обясними. Те очертават пред нас любопитна картина: съществуването във времето и пространството на две двойки противостоящи си един на друг военни центрове на съседните държави.

Появата на Варна като първостепенен военен център на България става още с нейното създаване през 680–681 г. Като такъв обаче тя наследява последователно съществувалите римо-византийски военни лагери край Марцианопол и в околностите на Одесос. Военният център край Анхиало е имал изглежда отбранителни функции, прикривайки прекия подстъп към вътрешността на Тракия, както впрочем и крепостта Маркели. Споменаваната в източниците от началото на IX в. насетне с името Plisk oba или Plskas ton kanpon българска столица става прицел за византийците едва по времето на Константин VI и Никифор I, когато при крепостта Маркели се изгражда нова база за техните войски. В началото си Плиск оба има ясно изразен характер на новоизграден военен лагер – или кампус, както е посочен изрично в Чаталарския надпис на хан Омуртаг (*Георгиев 2004, 27 и сл.; Георгиев 2006а, под печат*).

На тази основа може да се формулира и основният извод от това изследване. Преместването на военния лагер, а след това и на политическия център на българската държава от историческа Варна в разположената в Абобското поле Плиск оба е било извършено между 784 и 792 г., най-вероятно по инициатива на Кардам. Това именно е предизвикало и ответната реакция на Константин VI и окончателното оформяне на Маркели като основен плацдарм за настъпление против българите и главно звено на византийската отбрана на Тракия.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 1929: В. Аврамов. Юбилеен сборник Плиска–Преслав, III. София, 1929.

Аладжов 1993: Ж. Аладжов. Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София–Сливен, 1993, 118–124.

Аладжов 2002: Ж. Аладжов. Мартириумът в Маркели. – В: История и култура на Карнобатския край, 4. Варна, 2002, 207–213.

Аладжов, Момчилов 1991: Ж. Аладжов, Д. Момчилов. Земленото укрепление около крепостта Маркели – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 138–144.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Бешевлиев 1984: В. Бешевлиев. Първобългарите. История. София, 1984.

Бешевлиев 1987: В. Бешевлиев. Географията на България у византийските извори. – ИНМВ, 23, 1987, 37–70.

Божилов, Гюзелев 1999: Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на България, 1. София, 1999.

Бояджиев 2002: Ст. Бояджиев. Раннохристиянският мартирион в Маркели и наслоените върху неговите останки средновековни църкви. – В: История и култура на Карнобатския край, 4. Варна, 2002, 214–231.

Венедиков 2002: Ив. Венедиков. Карнобатско преди създаването на Карнобат. – В: История и култура на Карнобатския край, 4. Варна, 2002, 79–143.

Георгиев 1998–1999: П. Георгиев. Бележки за Аспаруховия вал при Одесос–Варна. – ИНМВ, 49–50, 1998–1999, 167–182.

Георгиев 1999: П. Георгиев. Българо-византийската граница при Омуртаг и Еркесията. – В: Археологически и исторически изследвания в Новозагорско. София, 1999, 131–140.

Георгиев 2000: П. Георгиев. Землените укрепления на Абоба–Плиска. – Плиска–Преслав, 8, 2000, 19–30.

Георгиев 2002: П. Георгиев. За столицата на Аспарухова България. – Ист. преглед, 2002, 5–6, 208–227.

Георгиев, 2002а: П. Георгиев. Раждането на столица Абоба–Плиска. – ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑ. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. София, 2002, 63–77.

Георгиев 2003: П. Георгиев. Веригава и Чика. Езикови и културно-исторически паралели. – Трудове на катедрите по история и богословие, 5. Шумен, 2003, 155–170.

Георгиев 2005: П. Георгиев. За планинското население в Източна Стара планина. – В: Земите на България – люлка на тракийската култура, II. София, 2005, 176–182.

Георгиев 2005а: П. Георгиев. Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг. – Археология, 2005, 3–4, 27–36; Археология, 2006, под печат.

Георгиев 2006: П. Георгиев. Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, IV. София, 2006, под печат.

Георгиев 2006а: П. Георгиев. Първоначалният дворец в Плиска, непубликувана студия в архива на АИМ.

Дуйчев 1949: Ив. Дуйчев. По въпроса за името Веригава. – В: Проучвания върху българското средновековие (Сб. на БАН, кн. XLI, кл. Ист.-филологичен, 21). София, 1949, 151–168.

Дуйчев 1968: Ив. Дуйчев. Проблеми из средновековната история на Преслав. – Преслав, 1, 1968, 29–38.

Златарски 1970: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, I,1. София, 1970.

Иванов 1999: Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.

Коледаров 1979: П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава, 1. София, 1979.

Кулаковский 1903: Ю. Кулаковский. Византийский лагерь конца X века. – Византийский временник, X, 1903, 63–90.

Кучма 1999: В. Кучма. Еще раз о византийском военном лагере конца X века. Некоторые технические характеристики и варианты боевого использования. – Античная древность и средние века, вып. 30. Екатеринбург, 1999, 149–157, 408–409.

Момчилов 1986: Д. Момчилов. Карнобатската крепост Маркели. – ИПр, 1986, 4, 57–65.

Момчилов б.г.: Д. Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията“ IV–XIV в. Варна, б.г.

Пигулевская 1941: Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва–Ленинград, 1941.

Торбатов 2000: С. Торбатов. Фукционално и типологическо съдържание на късноантичната фортификационна терминология. – Археологически вести, 2000,1: Приложение № 3, 3–40.

Тъпкова-Заимова 1956: В. Тъпкова-Заимова. Крепости и укрепени български градове през Първото българско царство. – Военноисторически сборник, 1956, 3, 40–59.

Цанкова-Петкова 1960: Г. Цанкова-Петкова. О территории Болгарского государство в VII–IX в. – Византийский временник, XVII, 1960, 124–143.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. О землянных укреплениях и окопах. – ИРАИК, X, 1905, 558–569.

Щерева Аладжов 2000: И. Щерева, Ж. Аладжов. Разкопките в Сливен и Карнобат и проблемът за прехода от античността към средновековието. – Годишник на департамент Археология – НБУ–АИМ, IV–V, 290–298.

Annae Comn.: Annae Comnenae. Alexias, – Гръцки извори за българската история, 8. София, 1972.

Anon. chronogr. Syntomos: Anonymi chronographia Syntomos, – Гръцки извори за българската история, 4. София, 1961.

Darrouzès 1981: J. Darrouzès. Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Paris, 1981.

Georg. Monachus: Georgius Monachus. Chronicon, –

Гръцки извори за българската история, 4. София, 1961.

Georg. Monach.: Georgius Monachus. Continuatus, – Гръцки извори за българската история, 6. София, 1965.

Ioseph. Genes.: Iosephus Genesius. Reges, – Гръцки извори за българската история, 4. София, 1961.

Kountoura 1997: E. Kountoura. New Fortresses and Bishoprics in 8th Century Thrace. – Revue des Etudes byzantines, 55, 1997, 279–289.

Leo Diaconus: Historia libri X, – Гръцки извори за българската история, 5. София, 1964.

Napoli 1997: J. Napoli. Rècherches sur le fortifications linèaires romaines (=Collection de l`Ecole française de Rome – 229). Roma, 1997.

Niceph. Arch. Const.: Nicephorus Archiepiscopus Constantinopolitanus. Opuscula historica, – Гръцки извори за българската история, 3. София,1960.

Procop.Caes.: Procopii Caesariensis. Libri de bellis, – Гръцки извори за българската история, 2. София, 1958.

Soustal 1991: P. Soustal. Tabula Imperii Byzantin, 6: Thrakien…, von P. Soustal. Wien, 1991.

Theoph. Conf.: Theophanes Confessor. Chronographia, – Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.

Wendel 2005: Karassura, III: Die Verkehrssanbindung in Frühbyzantinische Zeit (4.–8.Jh.N.Chr.), von M. Wendel. Langenweissbach, 2005.

БЕЛЕЖКИ

[1] Според автора споменаването е за крепост, а не непременно за епископия.

[2] Участниците в бунта, който избухнал в лагера на Никифор I тогава, заели βουνόν τινα κατέλαβον, т.е. някакъв „укрепен хълм“. Не е ли бил това лагерът при Маркели, който императорът използвал две години по-късно в похода си срещу „Крумовия аул“? В подкрепа на възможността въпросният лагер да е бил при Маркели говори фактът, че от него императорът възнамерявал да се придвижи по посока на разрушената Сердика.

[3] Според Коледаров проходът Веригава „не е отъждествен със сигурност“. Вж. в тази връзка интересните, макар и насилени разсъждения у Венедиков (2002, 121–122).

THE STRONGHOLD OF MARKELLI AND THE QUESTION ABOUT THE FIRST BULGARIAN CAPITAL

Pavel GUEORGIEV

The author dwells upon the principal stages and characteristics of the fortified center at Karnobat, identified with a steadily growing certainty with the stronghold of Markelli referred to in various documents from 8th–9th c.. In his opinion the large and relatively regular-shaped earthwork fortification represents a Byzantine army camp, originated round the restored probably still in the middle of 8th c. furion from the end of 5th or the first half of 6th c. The genuine „building-up“ of Markelli Teophanos ascertains as not earlier than 792. At this time the fortified centre is converted into a camp of major importance for the Empire utilized by the troops of Constantine VI and Nichiphoros I for the purpose of advancing against the capital of Kardam and Krum Plisk oba, situated about 100 km opposite the stronghold, beyond the Rishki Pass in the Balkan Mountains.

Juxtaposing this role of Markelli with the described in the respective sources earlier troops base of the Empire at Anchiallo, the author makes the conclusion that the latter had an analogous function and was used in the course of more than a century as a manoeuvering grounds against an earlier Bulgarian military and state camp. It's location was opposite the outlet of the road leading from Anchiallo to the Passes of Veregava/ Verigava corresponding to all probability to the present-day Djulinski Pass and the Emminski Pass to the east.

Referring to conclusively stated records about the settling of the Asparuch Bulgarians still at the end of 7th c. „by the so-called Varna, near Odessos“ and the circumstance that Varna is the only settlement name registered by the Byzantine authors as existent on the territory of the Bulgarian State in 8th c., the author points out that it was the real target of the Byzantine campaigns in 8th c.

By the adduced reasons the author replenishes the argumentation of its thesis about Varna as the first military and political centre of Danubian Bulgaria from the end of 7th c. till about the end of 8th c. It's specified that the transfer of this centre to Plisk oba was accomplished between 784 and 792, most likely by the initiative of the ruling at that time Kardam. It was the true reason, which forced the Byzantine authorities to build a new base for their troops: „the so-called camp of Markelli“ at the stronghold near Karnobat.

ГЕОДЕЗИЧЕСКО И КАРТОГРАФСКО ДОКУМЕНТИРАНЕ НА ФОРТИФИКАЦИОННИ СЪОРЪЖЕНИЯ В МАРКЕЛИ И ДЕБЕЛТ

Атанас КАМЕНАРОВ

През 2000–2005 г. на територията на археологическия обект Маркели и през 2004–2005 г. в Национален археологически резерват „Деултум–Дебелт“ се провеждат геодезически и картографски проучвания на земни фортификационни съоръжения. Основните проучвания в Маркели са върху големия южен вал, а в Национален археологически резерват „Деултум–Дебелт“ – върху три участъка от най-дългото фортификационно съоръжение в българските земи – вала Еркесия.

Общият подход към създаване на геодезическа и картографска документация на двата обекта включва:

- проучване на картографски източници, съдържащи района на обекта
- геодезически измервания и документиране на състоянието на обекта преди археологическите разкопки
- геодезически измервания и документиране на резултатите от археологическите проучвания
- комплектоване на документацията и анализ на резултатите от измерванията.

Документиране на фортификационни съоръжения в Маркели

Картографските източници за проучване територията на Маркели не са много. За подробно изобразяване на българските земи може да се говори едва след Руско-турската освободителна война през 1877–1878 г., когато руските военни топографи изработват картата в М 1:42 000 и от нея – карти в производни мащаби – 1:84 000, 1:126 000 и др. *(Каменаров 1984, 255–263)*. Картният лист № VI-8, М 1:126 000 (обр.1) показва Маркели като развалини „Черкезкьой“. Виждат се надгробни могили северно от обекта, а долината на Мочурица е изобразена с условен знак за блатиста местност.

Най-подробна картографска информация за характерните теренни особености на фортификационните съоръжения на Маркели се получава от Едромащабната топографска карта (ЕТК) на България в М 1:5000, картен лист № К-5-24/32/. Същата карта през 2004 г. е преработена, за да служи като основа за съставяне на археологическа карта на територията на обекта и близката околност (обр.2). Съдържанието и мащабът на ЕТК 1:5000 позволяват решаването на различни картометрични задачи, например съставянето на теренни профили (обр.3), графични изображения на релефа преди и след изграждането на внушителните по размери земни

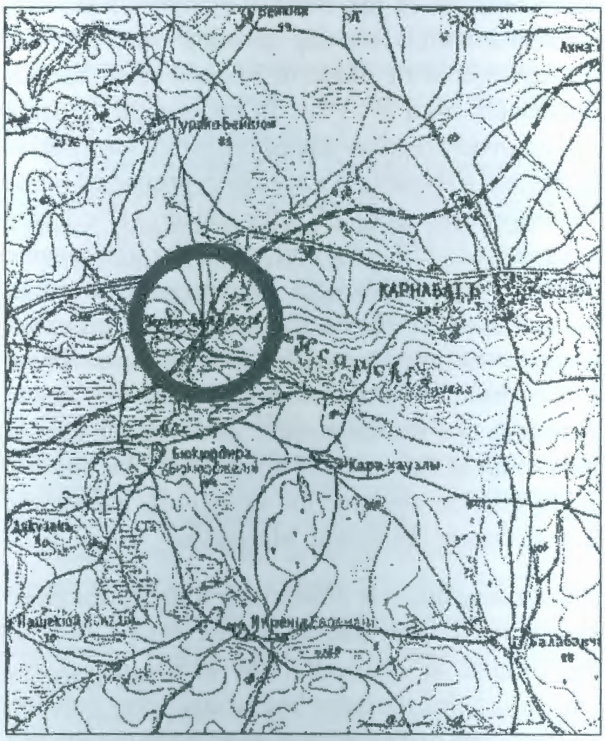

Обр. 1. Руска топографска карта (М 1:126 000) на района на Маркели

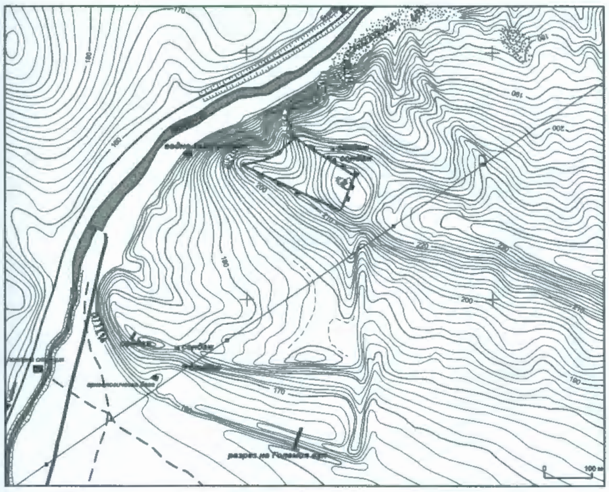

Обр.2. *Топографска карта на Маркели*

фортификационни съоръжения (обр.4) и пр. През 80-те години на XX в. топографските картни листове в М 1:5000, включващи Карнобатския край, са обновени по фотограметричен метод. Изработеният по въздушни фотоснимки план („ортофотоплан“) в същия мащаб може да се използва за някои предварителни проучвания на обекта.

Геодезическите измервания на големия южен вал на Маркели и съответния ров започват с надлъжни теренни профили по билото на вала и дъното на рова по трасе от източния вал на обекта до р. Мочурица, включително и следите от старото корито на реката (обр. 5). В някои предварително избрани и частично проучени участъци от съоръжението са измерени и напречни профили на терена. Съставените профили, съответно на вала и рова, са в съотношение на хоризонталния към вертикалния мащаб 1:10, подобно на профилите, използвани при проектирането на пътища. При такова съотношение се получава по-добра визуална представа за промените на релефа при съоръженията от линеен тип.

Разкопките на големия южен вал през 2004 и 2005 г. са осигурени с геодезическа основа, пренесена като локална триангулация, развита между опорните точки от план-квадратната мрежа на крепостта[1] и система репери (№№ R-1–R-6), разположени на подходящи места в територията на Маркели (обр.6). Измерванията са извършени с конвенционална геодезическа апаратура, като резултатите са изчислени в единните за страната координатна система 1970 г. и Балтийска височинна система. Съставени са геодезически планове на Големия южен вал в основни мащаби 1:100 и 1:50, включващи ситуация и разрези на вала и рова, документиращи проучванията съответно през 2004 и 2005 г. (обр.7). От плановете може да бъде извличана разнообразна техническа информация както за разположението на различните по състав пластове, изграждащи съоръжението, така и за характерни размери като например: височина на

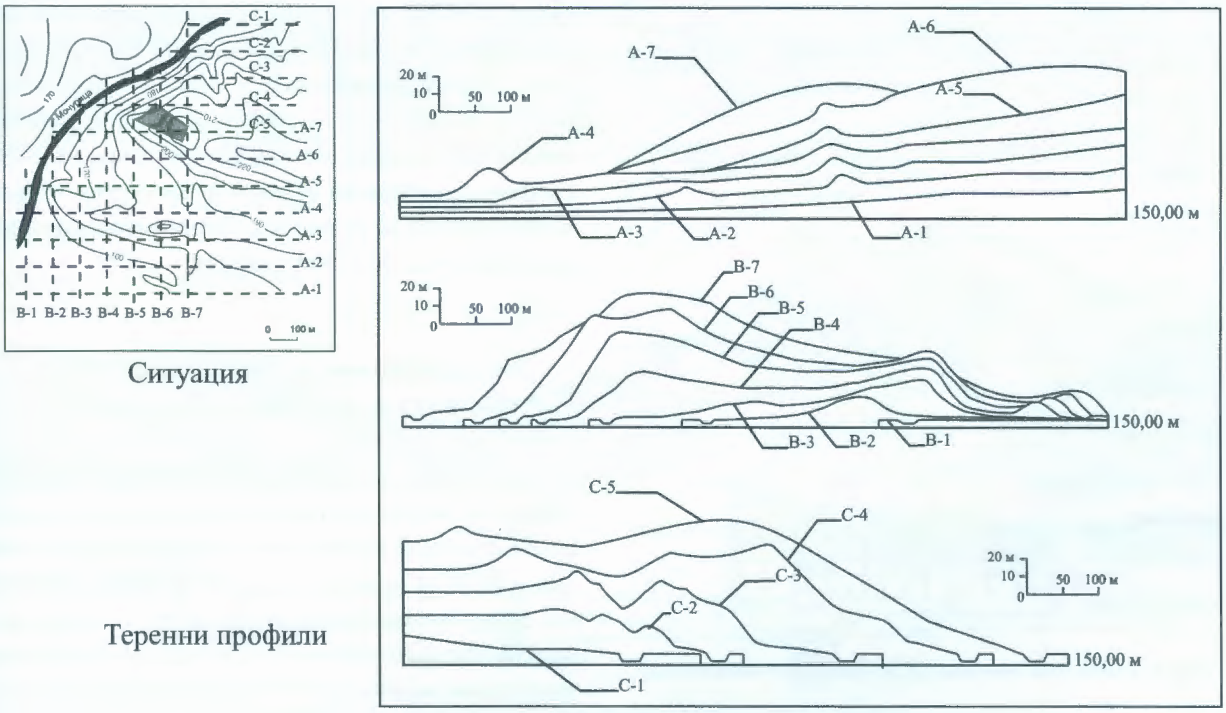

Ситуация

Теренни профили

Обр. 3. *Профили на релефа на Маркели през 100 м*

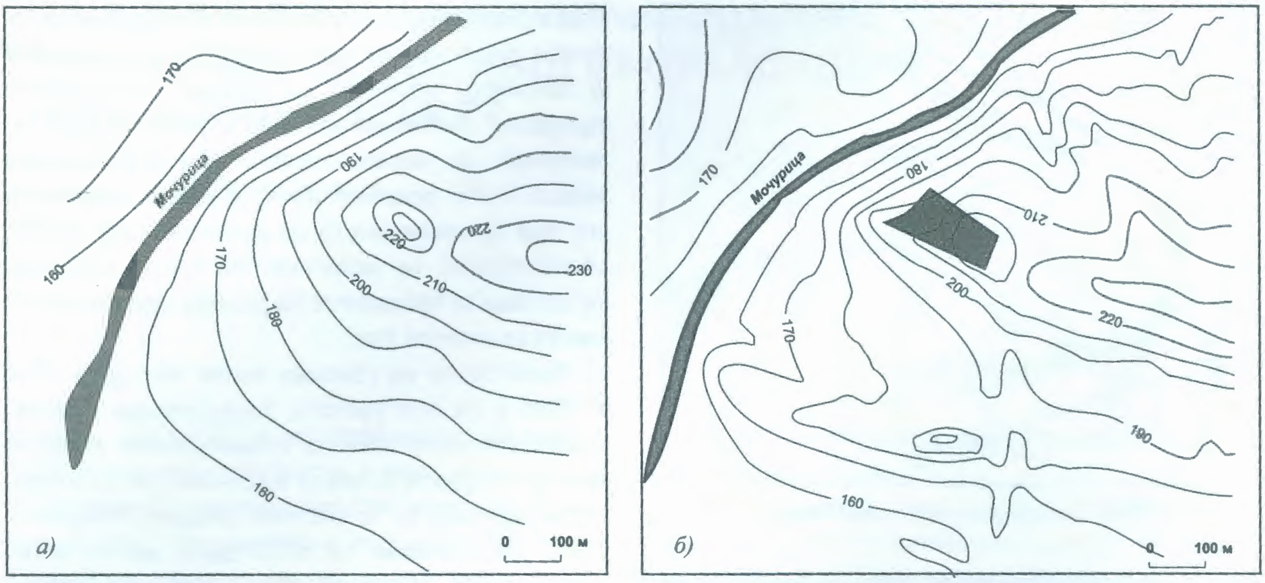
Мочурица
170
190
220
230
210
200
180
160
а)
0 100 м
Мочурица
170
180
210
200
220
170
190
160
б)
0 100 м

***Обр.4.** Релеф на Маркели: а) преди изграждане на фортификационните съоръжения – графична възстановка б) след изграждане на съоръженията*

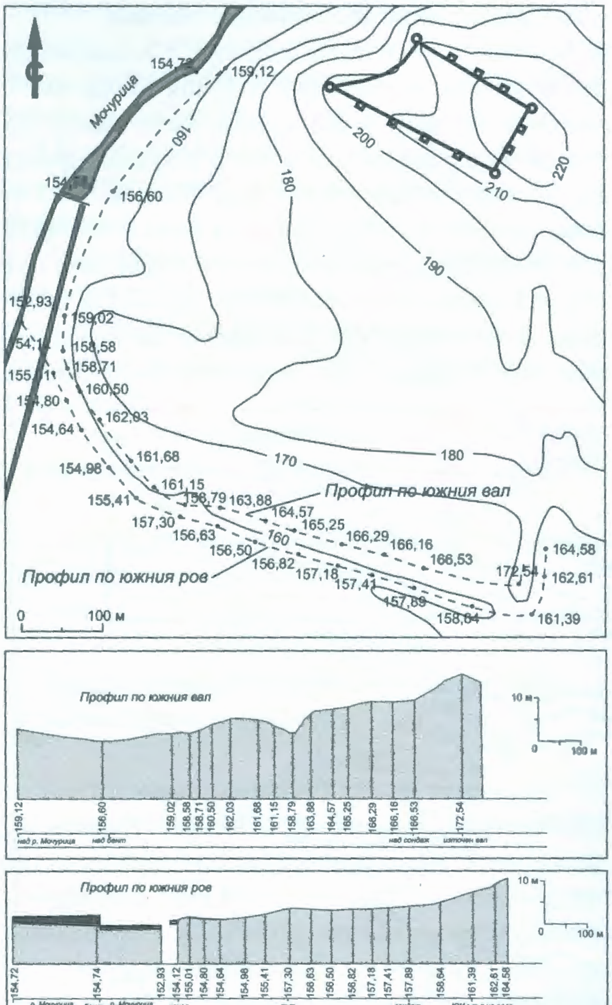
С
Мочурица
154,72
159,12
160
200
180
210
220
190
154,74
156,60
152,93
159,02
154,12
158,58
155,01
158,71
154,80
160,50
154,64
162,03
161,68
154,98
170
180
161,15
155,41
158,79
163,88
Профил по южния вал
157,30
164,57
156,63
165,25
160
166,29
166,16
156,50
166,53
156,82
157,18
172,54
164,58
Профил по южния ров
157,41
162,61
157,89
158,64
161,39
0 100 м
Профил по южния вал
10 м
0 100 м
159,12
156,60
159,02
158,58
158,71
160,50
162,03
161,68
161,15
158,79
163,88
164,57
165,25
166,29
166,16
166,53
172,54
над р. Мочурица
над бент
над сондаж
източен вал
Профил по южния ров
10 м
0 100 м
154,72
154,74
152,93
154,12
155,01
154,80
154,64
154,98
155,41
157,30
156,63
156,50
156,82
157,18
157,41
157,89
158,64
161,39
162,61
164,58
р. Мочурица
бент
р. Мочурица
канал
път
сондаж
ЮИ ъгъл на рова

***Обр.5.** Надлъжни профили на южния вал и южния ров*

вала – 5,40 м, дълбочина на рова север – 6,00 м, дълбочина на рова юг – 5,30 м, площ на профила – 93 м², обем на изкопа – 232 м³ и пр.

Геодезическото документиране на южния вал на Маркели е извършено с конвенционална геодезическа апаратура – теодолит, нивелир и други, която е подходяща за измервания в ограничената площ на археологическите проучвания (*Вълев, Каменаров 1981, 111–112*). Модерни снимачни методи и апаратура от типа на фотограметричните уреди могат да се препоръчат за документиране на участъците, където фортификационните съоръжения са привързани към естествени скални откоси. Документирането на профила на вала и рова след археологическото проучване може да послужи като графична основа на бъдеща инженерно-геоложка експертиза за изясняване начините на изграждане на такъв вид съоръжения.

Документиране на участъци от Еркесията в НАР „Деултум–Дебелт“

Колонията Деултум е включена в съдържанието на редица антични и средновековни карти на Балканския полуостров, но картографска информация за земнонасипното фортификационно съоръжение Еркесия може да се намери в топографските карти, създадени от Руския топографски корпус през Освобождението (обр.8). През 1892 г. Христо Г. Данов издава „Карта на

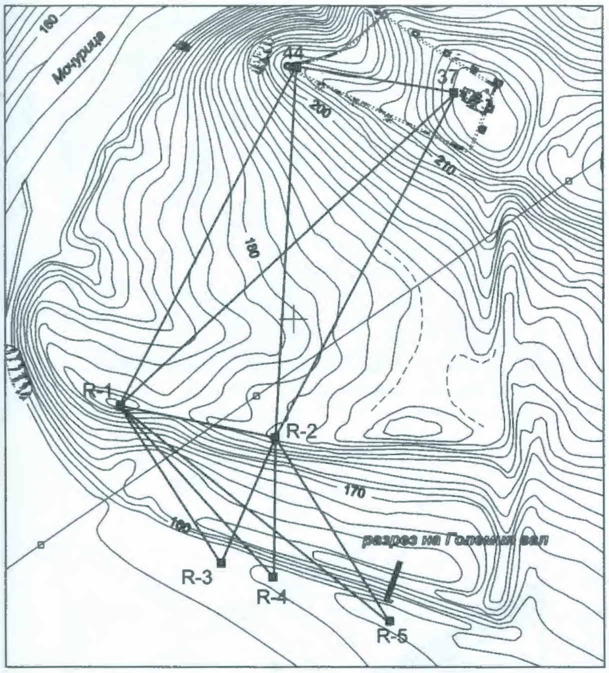
160
Мочурица
44
37
200
210
180
R-1
R-2
170
190
разрез на Големия вал
R-3
R-4
R-5

Обр.6. Триангулачна мрежа за координиране на нови репери

България с прилежащите ней държави“ в М 1:420 000, съставена от А. Кривошиев². При съставянето на картата са използвани най-новите за онова време топографски карти на генералните щабове на армиите на Русия и Австрия. Картата дава информация за Еркесията както за района на Дебелт (обр.9), така и по цялото продължение на съоръжението в Южна България. Карти на Балканския полуостров и България, съставени от европейските картографи в началото на XX в., а и по-късно, също съдържат изображения на внушителното фортификационно съоръжение (обр.10). Съвременната топографска карта на страната в М 1:5000 (ЕТК) (обр.11) недостатъчно прецизно интерпретира релефа и неубедително ситуира съоръжението. Топографската карта в мащаб 1:25 000 (обр.12), в която валът Еркесия е изобразен с условен знак, е подходящ източник за получаване на данни за конфигурацията на съоръжението, ориентацията и размерите на отделните участъци и др.

Валът Еркесия в района на с. Дебелт има следната ориентация в посока запад–изток.

От триангулачна точка 96,0 (около 1,2 км от западния край на селото – топ.карта М 1:25 000) валът влиза в селото с ъгъл спрямо северната посока 118° 23′, преминава през селото като част от уличната мрежа, а в източния край се оформят две разклонения на съоръжението. Първото разклонение (изобразено в картата, издадена от Хр. Г. Данов) е със запазена част около 250 м и сключва ъгъл с посоката север 76°28′. Второто разклонение (изобразено в немската карта) с дължина около 1 км следва билото на възвишението северно от археологическия

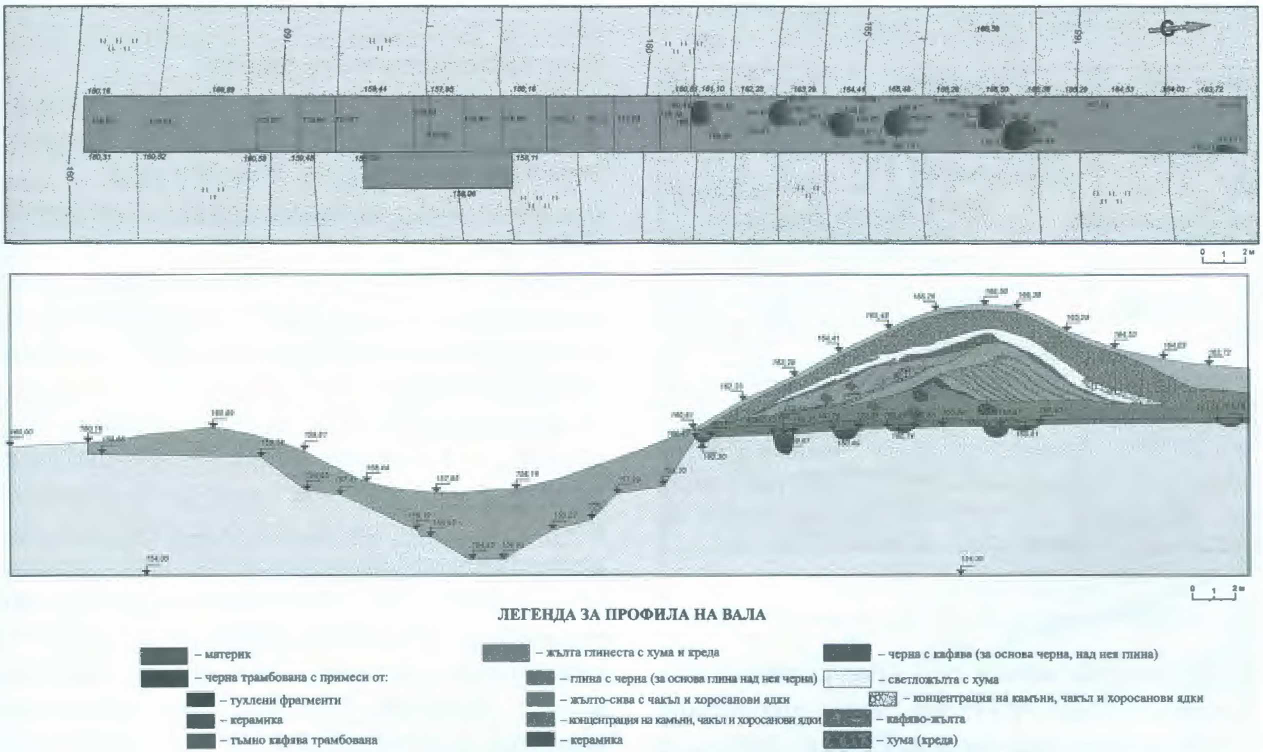
0 1 2 м
0 1 2 м
ЛЕГЕНДА ЗА ПРОФИЛА НА ВАЛА
– материк
– черна трамбована с примеси от:
– тухлени фрагменти
– керамика
– тъмно кафява трамбована
– жълта глинеста с хума и креда
– глина с черна (за основа глина над нея черна)
– жълто-сива с чакъл и хоросанови ядки
– концентрация на камъни, чакъл и хоросанови ядки
– керамика
– черна с кафява (за основа черна, над нея глина)
– светложълта с хума
– концентрация на камъни, чакъл и хоросанови ядки
– кафяво-жълта
– хума (креда)
– хума (шапка)

Обр.7. Геодезическа документация на археологическите разкопки на Големия южен вал

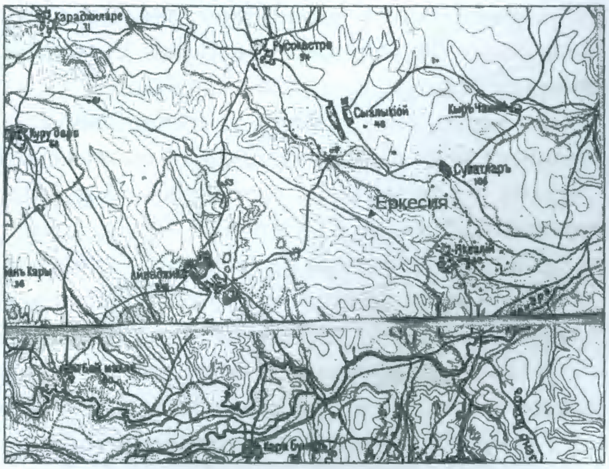

Обр.8. *Руска топографска карта (М 1:126 000) на района на Дебелт*

БУРГАСЪ
Рудсокастро
Кара-Тепе
Ваа-кьой

Обр. 9. *„Карта на България с прилежащите ней държави“, изд. Хр. Г. Данов, 1892 г.*

N
Aitos
Karnabat
Kayaaga
Alikarija
Urum Jenikiöj
Borggiöl
Anchi
Burgas
Aftane
Rusokastro
Kara Tepe
Jakezli
Woinika
Burgudžiköj
Karabunar
Dümerli
Borisowo
Sarzi Musch
Bakarlik
Poporo
Alagun
Ahlali

Обр. 10. *Карта на България, C. Flemming und C. Wiskott, Berlin, около 1940 г.*

обект Деултум, като в своя край сключва ъгъл с посоката север 99°19′. По цялото протежение на проучваната част на вала Еркесия теренът е открит, с плавен наклон и слабо нарушен релеф, което създава добри условия за извършване на топографогеодезически работи.

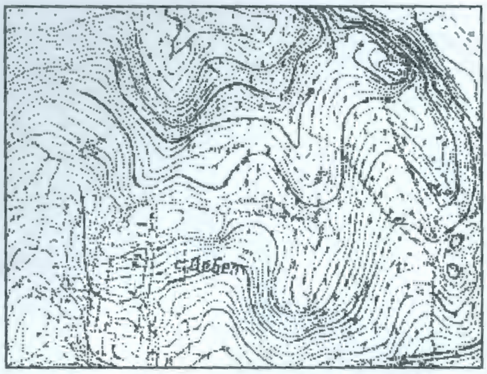

Обр. 11. *Топографска карта М 1:5000*

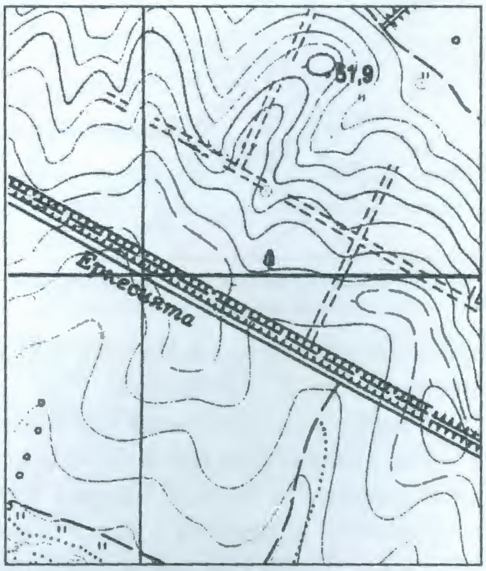
51,9
Еркесията
4

Обр.12. *Топографска карта М 1:25 000*

През октомври 2004 г. са извършени геодезически работи на три участъка от археологическия обект Еркесия. Участъците са:

– обект 05-1 – на билото северно от античния обект Деултум

– обекти 05-2 и 05-3 – в регулацията на с. Дебелт – съответно в района на пресичане на посоките на двете разклонения (05-2) и около 380 м северозападно (05-3).

На определените от специалистите археолози терени за проучване са трасирани работни геодезически мрежи, състоящи се от 6 репера: източен (и), западен (з), североизточен (си), северозападен (сз), югоизточен (юи) и югозападен (юз). Реперите са ориентирани с компас по посоката на магнитния меридиан в свободна координатна система. Височинната система също е свободна, като изходните надморски височини за обекти 05-2 и 05-3 са отчетени от Едромащабната топографска карта (ЕТК) М 1:5000, а за определяне надморската височина

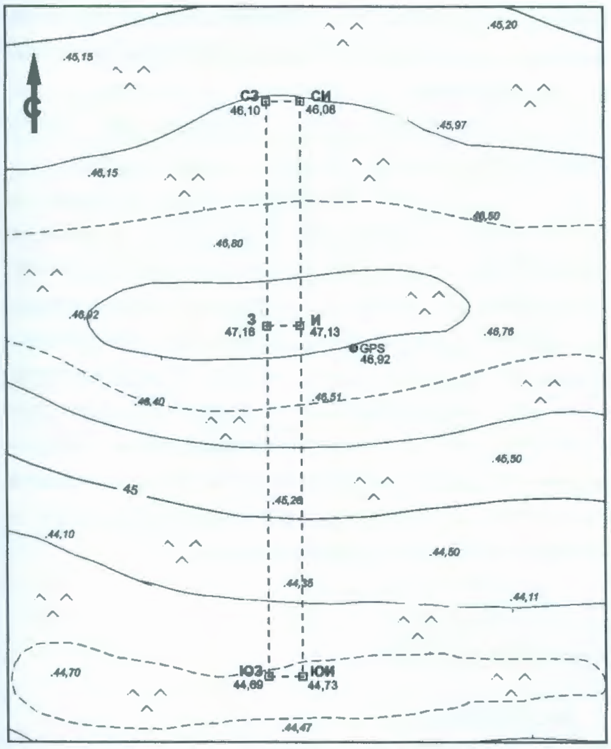
С
СЗ 46,10
СИ 46,06
З 47,16
И 47,13
GPS 46,92
ЮЗ 44,69
ЮИ 44,73
.45,20
.45,15
.45,97
.46,15
.46,50
.46,80
.46,92
.46,76
.46,40
.46,51
.45,50
45
.45,26
.44,10
.44,50
.44,35
.44,11
.44,70
.44,47

Обр. 13. Геодезически план на обект 05-1 преди археологическите разкопки

на обект 05-1 е използвана триангулачната точка 46,6 (топ. карта М 1:25 000). След трасирането на работните мрежи и нивелация на реперите е извършено тахиметрично заснемане на около 1,5 дка от прилежащия към съответните обекти терен. По данните от трасирането на мрежите и тахиметричната снимка са изработени едромащабни планове (М 1:200), изобразяващи състоянието на всеки един от обектите преди започване на археологическото проучване (обр.13).

Повторни геодезически измервания на обекти 05-1 и 05-2 са проведени след приключване на археологическите проучвания в началото на м. ноември 2004 г. През есента на 2005 г. приключват археологическите проучвания на обект 05-1. Геодезическата документация на разкопките включва ситуация и профили, съставени на базата на хоризонталните и вертикални измервания (обр.14). Тъй като на обект 05-3 не е извършвано археологическо проучване, е съставен само профил на терена, ориентиран в посока север–юг.

Подобно на документирането на южния вал на Маркели и в участъците на Еркесията е използвана конвенционална геодезическа апаратура поради малката площ на проучванията. За прецизно картографиране на големи участъци от вала обаче, както и за трасиране на на-

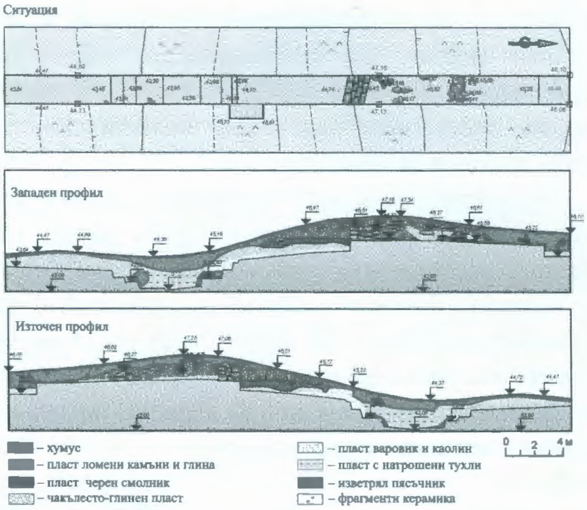
Ситуация
Западен профил
Източен профил
– хумус
– пласт ломени камъни и глина
– пласт черен смолник
– чакълесто-глинен пласт
– пласт варовик и каолин
– пласт с натрошени тухли
– изветрял пясъчник
– фрагменти керамика
0
2
4 м

Обр. 14. Геодезическа документация на археологическите разкопки на обект 05-1

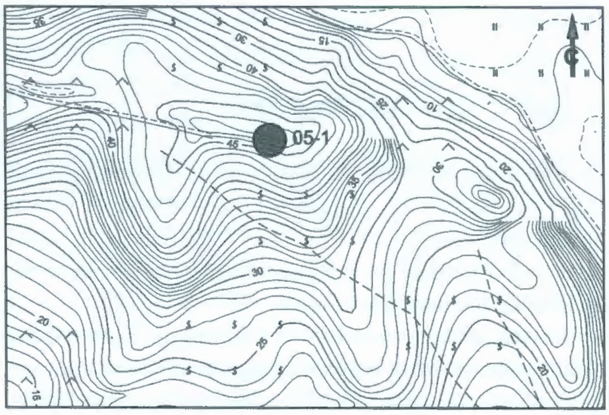
05-1
С
45
40
35
30
25
20
15
10

Обр.15. Топографска карта на района на обект 05-1

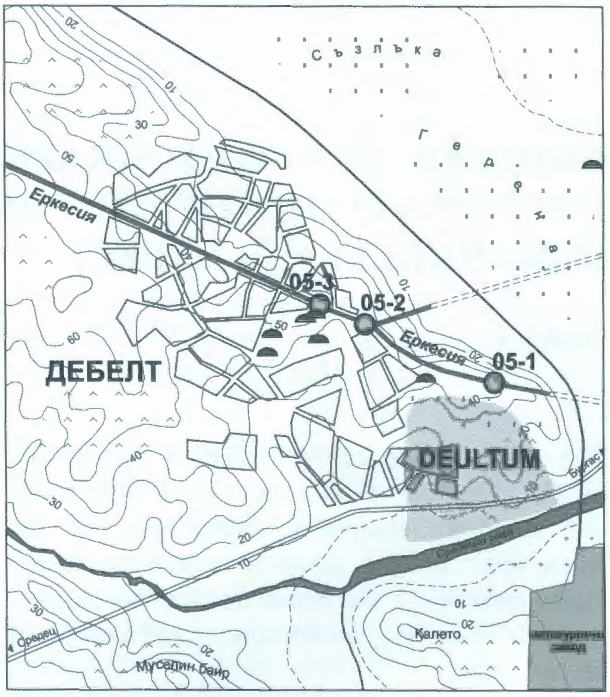
Съзлъка
Гедафа
Еркесия
05-3
05-2
05-1
ДЕБЕЛТ
DEULTUM
Калето
Муселин баир
Средец
Бургас

Обр.16. Карта на Еркесията и района на НАР „Деултум–Дебелт“

правления на предполагаеми участъци и определяне местата на предварителни сондажни проучвания е необходимо да се използва съвременна електронна апаратура, включително и GPS системи за координиране.

Картографската документация за всеки отделен обект включва топографска карта на района на обекта и близката околност, съставена (с известна генерализация на съдържанието) на основата на ЕТК 1:5000 (обр.15). За участъка от Еркесията, включващ трите обекта, е съставена и оформена карта, в която за изходен материал е използвана топографската карта в М 1:25 000 (обр.16).

Земните валове в Маркели и Дебелт като фортификационни съоръжения са от един технически тип, но и двата обекта имат своите специфични особености. Предизвикателствата на валовете на Маркели произлизат преди всичко от големите им размери, а в някои участъци и от значителната денивелация, което налага създаването на подходяща единна геодезическа основа за точни хоризонтални и вертикални измервания. Еркесията в района на НАР Деултум–Дебелт изисква преди всичко проучване на трасетата в района, извършване на съответните линейни и ъглови измервания и анализ на резултатите от тях. Заключението е, че при геодезическото и картографското документиране на фортификационните съоръжения в Маркели и Дебелт следва да се подхожда поотделно, с прилагане на различни методи и конкретни технически решения.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Каменаров 1984: А. Каменаров. Топографската карта на България, създадена през Руско-турската освободителна война 1877–1878 г. и нейното използване. – Годишник на Националния политехнически музей, Т.14, Спец. изд. Варна, 1984, 255–263.

Вълев, Каменаров 1981: П. Вълев, А. Каменаров, Полярният метод при архитектурно-археологическото заснемане в едри мащаби. – Интердисциплинарни изследвания, VII–VII, София, 1981, 111–112.

БЕЛЕЖКИ

[1] Мрежата е проектирана и трасирана през м. април 1989 г. от колектив с ръководител геодезист Св. Бояджиев, НИПК, клон В. Търново

[2] Подробна информация за съдържанието на картата, с цел набиране на средства за издаване, е поместена във в-к „Свобода“, бр. 639, 4.10.1891 г.: „Най-новата географическа карта на България“

GEODESIC AND CARTOGRAPHICAL DOCUMENTATION OF THE FOR TIFICATION FACILITIES IN MARKELLI AND DEBELT

Atanas KAMENAROV

The geodesic and cartographical documentation of the fortification facilities – earthen banks and ramparts comprises examination of the cartographic sources, geodesic measurements and documentation of the result from archaeological research, compiling the documents and analysis of the outcome.

The most detailed cartographical information about the fortification facilities of Markelli can be received from the Large-Scale Topographic Map (LTM) of Bulgaria rendered in scale 1:5000 whose contents allows the solving of various cartological problems. The geodesic measurements in Markelli began with terrain profiles of the southern rampart and were completed with the documentation of the archaeological excavations conducted in 2004 and 2005. The plans give the opportunity for extracting and obtaining variegated technical information not only about the diverse in its composition layers

making up the whole facility but about some characteristic measures as well.

The rampart Erkesya in the region of the national archaeological reserve Deultum-Debelt is reflected in the maps of the Russian Army Ordnance Corps and certain maps of Bulgaria published by native and European authors. Research was carried out in three different sections of the facility. After tracing the constructive networks and levelling of the geodesic points was accomplished the photographing of the adjoining to the respective sites terrain. The results of the archaeological research were photographed along with the making up of geodesic plans. Cartographical documentation about the separate sites was worked out side by side with a general map on the basis of the topographic map in 1:25 000 scale.

The specific peculiarities of the two sites necessitate a differentiated approach to the geodesic and cartographic documentation of the fortification facilities distinguished by the application of different methods and devices and particular technical decisions.

СРЕДНОВЕКОВНИ ПАФТИ ОТ КАРНОБАТСКО

Росица ХРИСТОВА

Коланът с неговата чисто практическа и семантично-апотропейна функция присъства в българския костюм от Средновековието до Ново време.

Докато произходът, разпространението и семантиката на мъжките колани през Средновековието са предмет на отдавнашни проучвания, то женският колан и днес остава в периферията на научните изследвания.

При проучването на средновековни некрополи и селища (например при с. Пчела, Ямболско (*Танчева-Василева 1993, 37–49*), м. Кемеркале край Враца (*Георгиева, Бучински 1959, 345–351*), Царевец (*Георгиева 1961, 9*; *Попов 1985, 71*), Мадара (*Попов 1935, 61*), с. Равно (*Стоянов 1992, обр. 6*), Нови Пазар (*Станчев 1958, табл. XXIII*), с. Баткун, Пазарджишко, Несебър (*Станчев 1958, 100*) и други) се откриват малки по размер пафти, които се определят като елемент на женския средновековен костюм.

Във фонда на Исторически музей–Карнобат се съхраняват три такива, които са заведени под инвентарни номера 518, 519 и 636.

За съжаление, както в повечето случаи и в този, тези находки не могат да служат като датиращ материал, а по-скоро за сравнителен, защото нямат точна археологическа среда. И трите пафти са открити след иманярска интервенция в района между селата Соколово и Кликач, впоследствие откупени от Историческия музей. Вероятно произхождат от селището, което се намира на 1,25 км западно от с. Соколово, където е засвидетелстван живот от времето на римската епоха до Второто българско царство.

Техниката на изработка на пафтите и в случая не се различава от познатата ни за този вид паметници. Те са бронзови, лети в калъп, на места със следи от доизчукване и оформяне на корубестата част (*Георгиева 1961, 5*).

Пафтата под инв. № 518 (обр. 1) е кръгла с уширение. Има кукичка за захващане с втора такава. Украсата ѝ се състои от звездообразен орнамент. Последният е вариант на розетния, където розетата се разпада на съставните си части чрез геометризиране (*Атанасов 1987, 32*). Отстрани има бордюр с набождания. Пафтата е с диаметър 3,6 см и дължина на уширението 3 см.

Аналог намираме с подобна от с. Пчела, Ямболско, датирана в X–XI в. (*Танчева-Василева 1993, фиг. 5*), и с две от колекцията на Силистренския музей, които са датирани от Г. Атанасов в XII–XIV в. (*Атанасов 1987, табло I–7, 8*). Близки по орнамент са и пафтите от Варненския музей, заведени под инв. №№ IV 614 и IV 1088[1], както и тази от Царевец (*Георгиева 1974, обр. 3–1*).

Втората пафта под инв. № 519 (обр. 2) е също кръгла, корубеста, със стилизирана осемлистна розета и периферен бордюр с набождания. Максималният ѝ диаметър е 4,4 см с припоена пластинка за вдяване в колана върху опаковата страна.

Според своите формови признаци има паралел с пафтите, открити в землището на с. Гипсово, община Раднево, датирани в XII–XIV в. (*Караилиев 2004–2005, 115–116*), Варна – XII–XIV в. (*Нешева 1976, табл. III*), пафти от колек-

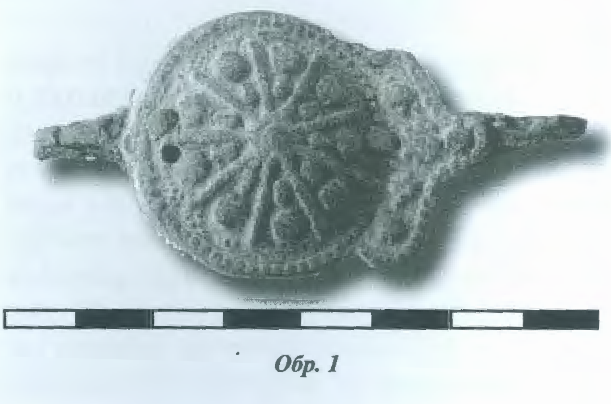

Обр. 1

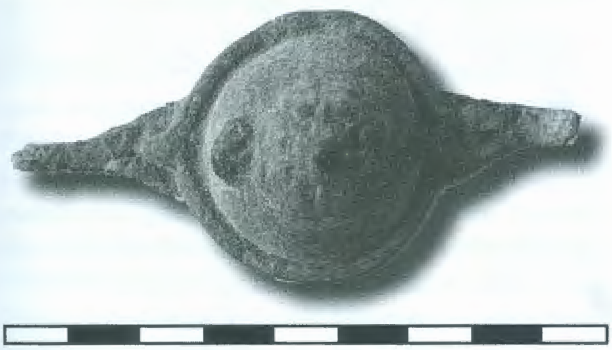

Обр. 2

цията на музея в гр. Силистра (*Атанасов 1987, 26–32*), Несебър – XI в., Баткун – XI в. (*Станчев 1958, 100*), Търново – XII в. (*Попов 1985, табл. I–7*), Враца – XII–XIV в. (*Георгиева, Бучински 1959, обр. 3*), Нови пазар (*Станчев 1958, табл. XXII*), Ретевоещи, дн. Румъния – XII–XIV в. (*Dimitriu 2001, 69*).

По своята украса, състояща се от осемлистна розета, пафтата намира паралели с тези от Несебър (*Станчев 1958, 100*), Равно (*Стоянов 1992, обр. 6*), Враца (*Георгиева, Бучински 1959, обр. 3*).

Посочените по-горе примери дават основание да обобщим, че пафти с листовидна форма и розетна украса са предпочитан накит за времето XII–XIV в., докато датирането им в VIII–IX в. е неприемливо, като се има предвид, че пафтата от Нови пазар е намерена извън гробните комплекси и не е редно да се причисли към гробния инвентар на некропола и да приеме неговата датировка (*Станчев 1958, табл. XXIII–8*).

Пафтата под инв. № 636 (обр. 3) е също кръгла, корубеста, със стилизирана осемлистна розета и бордюр с набождания. Максималният ѝ диаметър е 5,6 см. Най-близки паралели има с пафтата, намерената в района на с. Равно, Разградско, и датирана в XVII в. (*Стоянов 1992, обр. 6*).

Въпреки че по описание наподобява пафтата под инв. № 519, тя се отличава по изработка и размери, което е причина за отнасянето ѝ към една по-късна епоха – XVII в.

До момента в развитието и изменението на формата и украсата на пафтите може да се констатира уголемяване на размерите, повишаване качеството на изработка и изпълнение на орнамента, както и поява на триъгълни уширения (*Атанасов 1987, 32*).

Г. Атанасов (*Атанасов 1987, 35*) и Н. Танчева-Василева (*Танчева-Василева 1993, фиг. 5*) споделят мнението, че пафтите у нас се появяват още през епохата на Първото българско царство. Засега тази долна граница, се подкрепя единствено от мадарския образец (IX–X в.). Поради факта, че украсените колани са характерни за номадските народи, в частност за прабългарите, и езическият образ върху пафтата от Мадара намира своите паралели върху други прабългарски паметници, някои автори предполагат, че пафтите са възникнали върху основата на прабългарския колан около IX–X век (*Попов 1935, 61*).

Освен това не може да се отрече, че розетата е предпочитан орнаментален мотив през епохата на Първото българско царство, което се потвърждава и от стилизираните розети, рамкирани с кръгъл пояс, върху керамиката (*Попов 1985, 78–79*), както и върху множеството предмети от дребната металопластика – например коланните апликации (*Станилов 1993, 138–163; Станчева 1981, обр. 3*).

Трудно може да се определи социалната принадлежност на жените, носили този накит. Липсата на колан в облеклото на „селските жени“ по данни от некропола при Неговански до Бдин (*Митова-Джонова 1958, 39–59*) и сведенията, че през XVI в. пафтите са вече луксозен накит (*Радојкович 1969, 254)*, кара повечето изследователи да смятат, че те са принадлежност на по-богати представителки на обществото (*Нешева 1976, 25*), въпреки че той не може да се види в изображенията от иконописи (*Манова 1962, 5–71*), миниатюри и монети (*Нешева 1978, 111*) отпреди XIX в. Пафти върху сцени от стенописи се срещат едва през XIX в. (сцените „Страшният съд“ и „Отиване при врачка“)[2].

Вероятно не без значение е съществуваща-

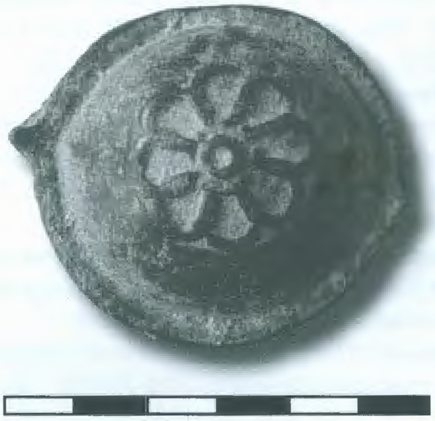

Обр. 3

та секвенция между формативните и орнаментални характеристики на пафтите и мотивите по тъканите на владетелското и ктиторските семейства. Например в портрет на цар Симеон (893–927 г.) в Иполитовия сборник от Х в. (*Тъпкова-Заимова и др., 170*) и в изображенията на цар Константин, Ирина и ктиторите от Калотина, XIV в. (*Наследникова 1974, обр. 11 и 19*) виждаме, че кръгът, розетата и кръстът се свързват и символизират аристократичност.

Разбира се, като се прави детайлен анализ на този вид накит, трябва да се обърне внимание на още няколко проблема. На първо място, че думата пафта е с турски произход и ние не знаем как някога са се наричали този вид закопчалки. Второ, един колан винаги може да бъде донесен отдалече като скъп дар, което да позволи на местните занаятчии да го възпроизведат изцяло или частично, също може да бъде плячка или просто подарък от приятел. И трето, докато при мъжете коланът се носи по утилитарни съображения – на него са окачвани меч, нож, рог, кесия и др. (*Митова-Джонова 1958, 45–53*), то при жените коланът има повече апотропейна функция, където той изпълнява ролята на амулет, опасващ детеродната част на жената (*Атанасов 1987, 36*). По-късно коланът се превръща в символ на обвързаност. Той е рядък погребален дар, защото според християнската религия нищо не трябва да задържа мъртвеца на този свят.

За съжаление липсата на обнародвани паметници от този тип, както и липсата на сигурна археологическа среда възпрепятстват намирането на отговор на всички тези въпроси.

При бъдещите проучвания, свързани с тази проблематика, трябва да съобразим, че както всички накити, така и този се е развивал съобразно общите закономерности в развитието на костюма, отразява модните стилове на епохата, бита и е израз на художествения и естетически вкус на българския народ през Средновековието.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов 1987: Г. Атанасов. Традиционен български накит (по повод колекцията от пафти в Силистренския музей). – Българска етнография, 1987, 4, 25–37.

Георгиева 1961: С. Георгиева. Българските средновековни накити. – Археология, 1961, 1, 4–10.

Георгиева 1974: С. Георгиева. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, 2, София, 1974, 393–399.

Георгиева, Бучински 1959: С. Георгиева, Д. Бучински. Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца. – ИАИ, XXII, 1959, 345–347.

Караилиев 2004–2005: П. Караилиев. Бронзови накити от землището на с. Гипсово, община Раднево. – ИМЮБ, XXI, 2004–2005, 114–120.

Манова 1962: Е. Манова. Видове средновековни облекла сред стенописите от XIII–XIV в. в Югозападна България. – ИЕИМ, 5, 1962, 5–71.

Митова-Джонова 1958: Д. Митова-Джонова. Археологически данни за селската носия в северозападна България през XIV в. – ИЕИМ, 3, 1958, 39–59.

Наследникова 1974: В. Наследникова. История на Българския костюм, С., 1974.

Нешева 1976: В. Нешева. Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. – Археология, 1976, 2, 23–39.

Нешева 1978: В. Нешева. Накитът в средновековния български костюм през XIII–XIV в. – Българска етнография, 1978, 3–4, 111–124.

Нешева 1985: В. Нешева. Средновековни накити от Варненския музей. – ИНМВ, 21, 1985, 114–122.

Попов 1985: Ат. Попов. Художествени занаяти в Търнов. – В: Културата на средновековния Търнов, София, 1985, 66–82.

Попов 1935: Р. Попов. Материали от разкопките през 1934–1935 г. – В: Мадара, София, 1935, 2, обр. 87.

Радојкович 1969: Б. Радојкович. Накит код СРБА, Београд, 1969.

Станилов 1993: С. Станилов. Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика. – В: Преслав, 5, 1993, 138–163.

Станчев 1958: Ст. Станчев. Некрополът до Нови Пазар, София, 1958.

Стоянов 1992: С. Стоянов. Археологически сондажи в старото българско гробище край село Равно, Разградско. – ГМСБ, 28, 1992, 75–83.

Танчева-Василева 1993: Н. Танчева-Василева. Тракийска надгробна могила и светилище при с. Пчела, Ямболско. – ИМЮИБ, 26, 1993, 37–49.

Хронологична енциклопедия на света, 6, В. Търново. 1996.

Dumitriu 2001: L. Dumitriu. Der Mittelalterliche Schmuck der Unteren Donaugebietes im 11–15. Jahrhundert, Bucuresti, 2001.

БЕЛЕЖКИ

[1] Изказвам специална благодарност на В. Павлова за възможността да работя във фонда на Варненския музей.

[2] Благодаря на Б. Томова за помощта и съветите, които ми даде по време на моите търсения и проучвания върху представената проблематика.

MEDIAEVAL BUCKLES FROM THE KARNOBAT AREA

Rositsa HRISTOVA

The belt with its purely practical as well as semantically apothropeic function is present in the Bulgarian national costume from the Middle Ages till the days of present.

The origin, occurrence and semantics of the male belts from the Middle Ages have long been the subject of scientific research opposite to the female belt steadily remaining in the outskirts of scholarly investigation.

In the research of mediaeval necropolises and settlements are usually found small-sized buckles, defined as an element of the female costume.

In the fund of the Historical Museum at the town of Karnobat are kept three such buckles uncovered after treasure-hunting intervention in the region between the villages of Sokollovo and Klickach. Unfortunately these finds cannot be used as dating but rather as comparative material raising numberless issues related to their evolution and application in the life of the Middle Ages. There exists no unanimous point of view neither about the time of their appearance, the social distinction and layer of people who used to wear this kind of adornment, nor about their semantic significance. The lack of published monuments belonging to this type, as well as the absence of secure archaeological environment impede the finding of positive answers to all these questions.

In the future investigations referring to these problems we'll have to take into consideration that similar to all adornments the belt buckles developed in conformity with the general laws peculiar for the evolution of the costume, representing a reflection of the vogue and fashionable trends in the lifestyle and expression of the artistic and aesthetic affiliations of the Bulgarian people in the period of the Middle Ages.

ЗА НАЙ-ГОЛЯМОТО МОНЕТНО СЪКРОВИЩЕ ОТ V ВЕК НА ЮГ ОТ БАЛКАНА

Дочка ВЛАДИМИРОВА-АЛАДЖОВА

Едно от селищата в района на Карнобат, което е известно с многобройните си археологически обекти от античността до Второто българско царство, е село Везенково (*Момчилов 1995, 47*), известно в българската историческа книжнина и със старото си име Кадър факлий (*Коледаров, Мичев 1973, 50*). Неговото стратегическо разположение в южното подножие на Върбишкия проход и поречието на р. Луда Камчия са причина това място да е предпочитано за заселване през вековете. Удобното местонахождение вероятно е станало причина тук, при някаква заплаха за живота на неговите обитатели през V век, да бъде укрито и най-голямото монетно съкровище от онова време на юг от Балкана.

То е открито през пролетта на 1910 година и по думите на свидетели е съдържало около три оки златни монети. Според автора на информацията Богдан Филов, монетите принадлежат на императорите Теодосий II (408–450), Марциан (450–457), Лъв I (457–474) и са толкова добре запазени, че изглеждат съвсем като нови (*Филов 1914, 2–3)*. От тях само пет екземпляра на Теодосий II и Лъв I са откупени за сбирката на Народния музей в София[1]. От тази находка през 1996 година става известна и е публикувана още една монета, съхранявана днес в частна колекция (*Дражева 1996, 69*).

Единствената монета на Теодосий II е със стандартното за пети век изображение на лицето – императорът във военно облекло, три четвърти фас и надпис: DN THEODOSIUS PF AUG, и за опакито – Константополис, седнала на трон, държи кълбо с кръст в дясна ръка и скиптър в лява, околовръст надпис VOT XXX MULT XXXX, в отреза – инициалите на монетарницата в Константинопол CONOB. Типът за реверса при този император се сече в периода 430–440 г. (*Carson, Kent and Burnett 1994, 78*).

Монетите на Лъв I са със същото изображение на император с военно облекло в три четвърти фас на аверса и надпис околовръст: DN LEO PERPET AUG. Четирите екземпляра от АИМ и петият от Бургас са с едно и също изображение на реверса: Виктория права, наляво, държаща дълъг кръст, надпис VICTORIA AUGGG и номера на официната. В отреза инициалите на монетарницата в Константинопол – CONOB. От монетните ателиета се разчитат знаците на: Γ (1 бр.), Η (1 бр.) и Ι (3 бр.). Солидите на император Лъв I от типа VICTORIA AUGGG и официна са от ранния и средния период от управлението на този владетел. Те са сечени в огромни количества и имат твърде много подражания (*Carson, Kent and Burnett 1994, 111*). Монетите от този тип са сечени от Константинополската монетарница в периода 457–468 г. (*Carson, Kent and Burnett 1994, 111*), което означава, че в края на 70-те години на пети век е възможно найрано монетите от това съкровище да са извадени от обращение и трезорирани. Вероятно вражески набези или други екстремни събития са наложили укриването на това значително количество монети. Тези събития могат да бъдат отнесени най-рано към управлението на император Лъв I или неговите наследници. По времето на споменатия император изворите сочат, че балканските земи са станали обект на нападения. През 463 г. началникът на войските в Тракия Базилиск е трябвало да отблъсне някакви „скити", нахлули на територията на днешна Северна България. Ако свържем укриването на съкровището с тези сведения, трябва да предположим, че заплахата от преминаването или нахлуването през днешния Върбишки проход на част от тях са причина собственикът на това богатство да го зарови в земята. Друга възможност за интерпретация дават събитията от 466–467 година, когато част от хуните начело с Хормидак преминали отново заледената река Дунав и опустошили земите на юг от реката, като достигнали до Сердика. Малко по-късно тази хунска група била унищожена от Аспар – началник на войските в диоцеза Тракия (*Velkov 1977, 99*). Ако свържем това съкровище с тези събития, трябва да приемем използването на Върбишкия проход при преминаването на племената на юг от Балкана. Това е напълно възможно и доказателства в тази насока са пак откритите монетни находки, локализирани в южните части на днешния Шуменски окръг, в непосредствена близост до северните части на цитирания старопланински проход (*Владимирова-Аладжова 2003, 90*). Друга причина за тяхното укриване могат да бъдат събитията през недългото управление на наследника на Лъв I – император Зенон. След като дошъл на престола, той прекратил плащанията на готите и те настъпили към столицата, като към тях се присъединил противникът на императора Базилиск. Зенон бил принуден да избяга, а за император бил провъзгласен самият Базилиск (управлявал само 20 месеца), след което Зенон отново си върнал императорския трон. Той привлякъл на своя страна готския предводител Теодорих (син на Тиудимер), който от Македония, където бил отседнал, се придвижил към Долна Мизия, без никой да го спре по пътя. Теодорих получил почетни титли и земи за заселване около Марцианопол (*История 1979, 410*). Събитията в източната част на Римската империя от края на V век са свързани с готите. Те през 481 година преодолели съпротивата на войските на император Зенон и той бил принуден да им даде земи за заселване в крайбрежна Дакия и Долна Мизия с център Нове (*Marcell. Comes, 312*). Готите не останали съюзници на императора и в 486–487 година предприели поход в Тракия, като стигнали до Константинопол (*Anon. Vales., 324*). Тези събития съм коментирала вече в предишни мои работи и то пак по повод укриването на монетни съкровища от V век (*Владимирова-Аладжова 2003, 90–91*). Но тук е важно да отбележа, че информацията за преминаването на вражеските племена от провинциите на север от Балкана в южните и обратно дава основание да включваме Върбишкия проход като вариант при това придвижване. Съвсем не е изключено тези процеси да са станали причина за несигурност в земите около планинския проход и тогава да е укрито съкровището от с. Везенково. Важността на пътя, минаващ през прохода, е отбелязан в редица изследвания (*Аврамов 1929, 198; Игнатиев 1926–1927, 291–295; Делирадев 1953, 10–15; Венедиков 2002, 112; Момчилов 1995, 47–67*).

Данните за него сочат, както вече подчертах, че то е най-голямото засега от известните ни златни находки от V век, открити в България на юг от Балкана. По тегло (а оттам и като брой монети) то е приблизително равно на това от Абритус. От съобщението, че монетите са били около три оки, може да се предположи, че става дума за тегло около 3,800 кг, като се приеме, че една ока е равна на 1,2825 кг (*Котаров 1926, 15*). Съответно като се раздели това тегло на 4,55 г, колкото е стандартът на един солид, излиза, че това съкровище е наброявало приблизително 835 монети – точно колкото е и броят на находката от Абритус (*Стоянов 1982, 3*). Колкото и условна да е тази цифра, тя е много важна, защото става дума за голямо количество монети от този период. За сведение, информацията сочи, че от известните ни 174 броя съкровища с монети на императорите от Източната и Западна Римска империя от V век (*Carson, Kent and Burnett 1994, LXXXIX–CIXXV*) само 2–3 от тях съдържат повече от 1000 монети. В редуцираните данни от изданието на Дъмбартон Оукс съкровищата са 48 и само две са с повече от 1000 екземпляра (*Grierson, Mays 1992, 278–295*). Цитираните сведения са много важни макар и относително пълни, като имаме предвид ситуацията за българските земи. От известните ни 19 съкровища от V век в България (*Владимирова-Аладжова 2005а, 45*) в том X на авторитетното издание The Roman Imperial Coinage (*Carson, Kent and Burnett 1994*) са отразени само четири. Причините за това са известни, информацията досега за емпиричния материал, открит у нас, бе трудно достъпна за изследователите в Европа, но включването му вече в научен оборот поражда редица въпроси, на които трябва да се даде отговор или поне да се опита.

Въпросите, които възникват винаги, когато става дума за съкровища, и особено когато те са от златни монети, са: тяхното количество и дали това е белег за богатство в съответната епоха; предназначението им; начинът на натрупване; причината за тяхното укриване и пр. В предишна моя работа разгледах въпроса за златните съкровища като аргумент в политиката на държавата спрямо нейните съседи и потенциални врагове (*Владимирова-Аладжова*

2005б, 136–143), в следващите редове ще се опитам да представя мярката за богатство през петото столетие въз основа на информацията на писмените извори, съпоставена с достигналите до нас съкровища от златни монети.

Както е известно, основната единица в късната римска империя е златният солид (*Kent 1956, 190–204; Cameron 1993, 115; Depeyrot 1987, 45*), но е трудно да се каже кога точно се е появил за първи път на монетния пазар, въпреки многото предположения. В литературата преобладава мнението, че сеченето на солиди започва през 309 или 310 година в Трир (*Bastien 1988, 39; Depeyrot 1987, 37*) и оттогава насетне се разпространява в цялата Римска империя заедно с налагането на властта на Константин първо в западните (312–313 г.), а след това и в източните части на Империята (324 г.).

Като цяло икономиката в периода IV–V век в източната и западна част на Римската империя се характеризира с разширяващ се сектор на паричните връзки. Ключът към този процес е решението да се премине към употребата на златото като изключителен паричен стандарт. Монетосеченията от другите метали са били просто символи на златото, а не независими или съществуващи по същото време мерки за стойност. Преминаването към широката употреба на златото, което се свързва с началните години от управлението на Константин, е събитие с голямо икономическо значение, тъй като осигурява необходимата база за общото възраждане през късната античност (*Banaji 1996, 41*).Този процес е бил обусловен от прираста на населението, който за източните провинции има солидни аргументи (*Tate 1989, 74–75*), както и от просперитета на селския сектор. Така, ако едно увеличаващо се население отразява доброто състояние на селското стопанство, данните показват, че има и значително увеличение на сеченето на монети в селските райони в периода IV–VI в.(*Banaji 1996, 41*). Сведенията сочат, че по това време селските църкви в Сирия натрупват големи количества ценни метали от дарения, направени „от хора, принадлежащи на всички социални слоеве" (*Mundell Mango 1988, 165*).

В тази връзка, за да се покаже просперитетът на населението, обикновено се цитира примерът, достигнал до нас от писмените извори, че един селски първенец – Павел, оставя в наследство сумата от 360 солида на трима бенефициенти. Друга много важна информация в него е, че според желанието на Павел, 82 солида се завещават на Макарий в полза на неговата съпруга. Тази сума се състои от 78 броя 20-каратови солида плюс една допълнителна сума от 3 броя 4-каратови солида поради тяхното по-ниско тегло (*Banaji 1996, 43*). Изчисленията сочат, че средната загуба на теглото на притежаваните от него солиди е 3,7962%, малко по-малко от един карат. Ако се приеме, че въпросните монети са сечени по стандарт, то това предполагаемо средно тегло в грамове е 4,3752, което съответства на средното тегло на най-ранните екземпляри от съкровището в Никерти (*Banaji 1996, 44*). В случая е по-важна информацията, че селски първенец е бил в състояние да натрупа сумата от 360 солида, което е индикация, от една страна, за паричното обращение в селските области и от друга, за благосъстоянието на по-горните слоеве от селското население. Разбира се, не трябва, а и не е коректно данните от Египет и Сирия автоматично да се пренасят и за днешните български земи, тъй като всеки район си има своите специфики, които в редица случаи се оказват решаващи за съдбата му – важна е общата тенденция, която ги свързва.

Когато говорим за белега на благосъстояние през късната античност, задължително трябва да се обърнем и към откритите златни монетни съкровища, които нагледно представят информацията за състоянието на нещата през един период, достатъчно отдалечен във времето. Обръщайки се към физическите данни, които могат да се извлекат от монетосеченето, ще се спра конкретно на два аспекта: възрастови структури в находките и регионални различия в размера на съкровищата. Има и трети, който е много важен – теглото на монетите/ загуба на метал или редуциран стандарт, на него ще отделя специално внимание другаде, тук само ще маркирам основните положения и тенденции. Информацията за теглото на монетите, достигнали до нас в съкровището от Везенково, се движи в границите между 4,32 и 4,46 грама. Видно е, че има разминаване между обявеното официално тегло и реалното на монетите. Това е общоприета практика, която се отчита при всички съкровища от златни монети, произхождащи от земите на днешна България (*Владимирова-Аладжова 1993, 74–79; Владимирова-Аладжова 2003, 83–94; Владимирова-Аладжова 2005а, 45–52*). Обяснението за разликата между теоретичното и реалното тегло на златните монети остава същото, което и преди съм отбелязвала. Това е политиката на държавата да пуска златни монети с по-малко от законово определеното, като със спестения метал покрива разходите по монетосеченето и държавния дефицит (*Ulrich-Bansa 1948, 357–360; Владимирова-Аладжова 1985, 1, 22–31*). Тези действия са системни като организация и са се прилагали в продължителен период от време. За тях съдим не само по теглата на солидите и техните подразделения в периода V–VII в., но и от контролните мерки, предназначени за тяхната проверка. Масово явление е те също да не отговарят на отбелязаните върху тях стандарти, независимо дали става дума за мултипликации на солида или негови подразделения (*Владимирова-Аладжова 1985, 1, 22–31; Vladimirova-Aladjova 1997, 22–23 и пос. лит.*).

С тези операции държавната власт на практика е регламентирала официално редуцираното тегло на златните монети. Грамажът не е постоянна величина и променливият характер на границите, в които се движи теглото на солида, несъмнено се диктува от многопосочно действащи икономически и политически фактори. От своя страна те формират и променливия курс на златото, който в крайна сметка е функция на конкретната социално-икономическа обстановка.

С какво е интересна тази находка?

Възрастови структури. Сведенията, достигнали до нас, сочат, че до края на VI век в Източната империя в обращение е голямо количество злато. Според Йоан от Ефес само в един район, около Дара, натрупаното злато се оценява на милион солида (*Banaji 1996, 44 и бел.19*). Друг автор, Прокопий Кесарийски, когато цитира преценката за паричното благосъстояние на Едеса, отбелязва, че тя се равнява на 500 кентенария, т.е. 3,6 милиона солида (*Banaji 1996, бел. 20*). Тази впечатляваща цифра за средно развит в търговско отношение град в Източното Средиземноморие дава основание да се предполага, че аристокрацията и търговските слоеве също увеличават своето богатство (под формата на ценни метали), като натрупват запаси от солиди. През IV–VI век се наблюдава кумулативно увеличаване на запасите от злато в обращение както поради факта, че различните управляващи секат големи количества златни монети, така и защото по-голяма част от това злато остава в обращение и в ръцете на частни лица. В нумизматичната книжнина няма единно мнение по въпроса колко дълго се е задържала една златна монета в обращение. Според Кент: „Шансът отделната монета да остане в обращение дълго време е малък. В случай, че не е била претопена, тя трябва бързо да е влизала в състава на заровено в земята съкровище“ (*Kent 1956, 227–239*). Депейрот е на мнение, че по-голямата част от циркулиращите златни монети непрекъснато е изтегляна и претопявана, за да бъдат отсечени нови. Доказателство за това са самите късноримски съкровища, в които има малко на брой екземпляри на възраст по-голяма от 30 години (*Depeyrot 1988, 216*). Тези идеи намират своите аргументи и в изследването на Меткалф за възрастовите структури на златните съкровища от V–VI век в провинциите Илирия и Далмация (*Metcalf 1988, 65–107*). За да подкрепим тезата за бързото оттегляне от циркулационната среда, е достатъчен само анализът на няколко съкровища, особено от по-големите, които да покажат „удължени“ възрастови структури. При съкровището от Комизо (Сицилия), което се състои от 423 солида и е укрито около 456 г., повече от 75% от монетите са били в обращение повече от 30 години (*Panvini Rosati 1985, 8; Banaji 1996, 45*). Подобен е и случаят с неаполското съкровище (255 солида, 476–480 г.), където 68% от екземплярите са на възраст над 20 години (*Panvini Rosati 1985, 9; Banaji 1996, 45*). В съкровището от Калияри, което първоначално е наброявало повече от хиляда монети, има екземпляри от Валентиниан I до Зенон (*Panvini Rosati 1985, 9; Banaji 1996, 45*). Подобен е и случаят със съкровището от Дикла в ивицата Газа, което е заровено в последните години на пети век и съдържа солиди на Валентиниан I до Анастасий, но 38% от монетите принадлежат на Лъв I (*Carson, Kent and Burnett 1994, XCV; Banaji 1996, 45*). Подобна е ситуацията и със съкровищата от България – разгледаното по-горе съкровище от Везенково съдържа монети от императорите Теодосий II и Лъв I, чиито характеристики определят възможност от 20–30 години за циркулация. Подобен е и случаят със съкровището от Кюстендил (*Владимирова-Аладжова 2005а*).

Най-красноречив е случаят обаче с находката от Абритус, където най-ранните монети са от император Теодосий II, най-късните – от Леонтий (484–488) (*Стоянов 1982, 3*) и където 35% от всички монети принадлежат на Лъв I, а 52% – на Зенон. Тази статистика не трябва да се абсолютизира, защото е възможно съставът на паричните средства да варира в различните райони и обобщенията да не отразяват реалната картина по един или друг начин, но тезата за бързото оттегляне на монетите не може да бъде свързана с определен век – V, VI, или VII – столетия, които демонстрират периоди на висока средна циркулация, която е почти четири пъти по-висока през V век в сравнение с IV в. (*Banaji 1996, 45 и табл.2*)[2].

Размер на съкровищата. Оценката за това, дали едно съкровище е голямо или малко, е относителна величина. Все пак могат да се направят известни предположения – въпреки факта, че едно съкровище представлява сбор на ценности, отстранени от обръщение, то размерът на съкровището отразява количеството пари както потенциално, така и действително на налични за циркулация (*Banaji 1996, 46*). Това предположение може да се приложи по два начина – географски и хронологически. При първия разликите в размера на съкровищата може да се тълкуват като отразяващи действителни различия в размера на паричното натрупване в отделните части на Империята и в самата Империя като цяло. В хронологическо отношение може да се отделят по-големите съкровища и да се проследи дали съществува тенденцията по-големи депозити да се датират в по-късен период и оттам – тенденцията за повишаващ се среден размер на натрупванията.

Анализирайки съкровищата от периода IV–VII в. Банай стига до следните преценки относно осреднения размер на съкровищата в различните части на Империята – за Скандинавия той е 18, 44 – за Испания и Португалия, (89 – за Германия, 136 – за Източна Европа, 124 – за Централното Средиземноморие, 125 – за Източното Средиземноморие (*Banaji 1996, 46 и табл.3*)[3].

Съкровищата от Средиземноморския район образуват хомогенна група, включена в общия модел, че находките нарастват от север към юг и от запад към изток – или централните и източните префектури са контролирали най-големия дял от златни запаси. Повече от 60% от значителните депозити (над 100 солида) са съсредоточени в източния и централносредиземноморския район, както и 32% от най-малките (по-малко от 50 солида) (*Banaji 1996, 46 и табл.3*). Струва ми се, че статистиката е красноречива в представянето на ситуацията, къде се е боравело с повече златни ресурси под формата на количество пари.

Тези резултати подкрепят теорията на Ломбард, че прогресивно изчерпващите се златни ресурси на Запад се натрупват (поне за известно време) на Изток (*Lombard 1971, 133–222*). Според анализите на Банай в средата на V век е постигнат пиковият момент на циркулацията на злато на Запад, а за Изтока този връх е през VI век (*Banaji 1996,46 и табл.4*). Авторът има предвид съкровища с минимална стойност от 69 солида (т.е. под 1 паунд злато, тъй като 1 паунд злато = 72 солида). За територията на България тази констатация е условна, тъй като от V век се датират най-големите съкровища от златни монети от късната античност, това от Абритус и Везенково. От това време са още 17 съкровища, които включват в състава си от няколко до стотици солиди: Кюстендил (*Герасимов 1934, 471; Владимирова-Аладжова 2005а, 45–52*), Кюстедилско (*Мушмов 1925, 254*), Гоце Делчев (*Герасимов 1937, 322*), Руен, Айтоско (*Герасимов 1946, 240*), Пасарел (*Герасимов 1955, 604*), Сапарева баня (*Герасимов 1962, 232*) и др.

Внушителният брой екземпляри на някои от споменатите находки могат да бъдат тълкувани като парични средства, събрани от данъчни чиновници, като суми, определени за някои от сериозните плащания на държавата: за заплати на войниците, охраняващи дадена крепост, град, проход; за откуп при някое от многобройните нападения от варварските племена и др. Тяхното местонамиране – голям античен град – Абритус, и планински проход, свързващ земите на север от Балкана с южните – също дава известни основания за предположения в тази насока. Останалите находки, които съдържат от 5–6 солида до няколко десетки е трудно да се обосноват с определени мащабни действия на империята, при които тя би могла да ги използва за откуп или дарение на някое от племената, застрашаващи територията на Източната римска империя. Разбира се, това не изключва и такава възможност, но по-вероятно е те да са свързани със стопанско-икономическите взаимоотношения в държавата – търговия, задължения към фиска и други, още повече че в течение на IV и V век при събирането на данъци се преминава от натура в пари (*Hendy 1985, 224*). Прегледът на монетните находки от злато, открити на територията на България, показват, че на юг от Балкана тяхното съдържание (броят на регистрираните монети) е по-голямо в сравнение с тези от северната част.

Пример за това са съкровищата от Кюстендил (*Герасимов 1934, 471; Владимирова-Аладжова 2005а, 45–52*), Гоце Делчев (*Герасимов 1937, 322; Владимирова – Аладжова 2006, 58*) и Везенково.

Причините за това могат да бъдат най-различни, но при всички случаи по-голямото количество трезорирани парични знаци, които са функция на тези в оборот, говорят за известен просперитет и благосъстояние на населението от района през периода на петото столетие.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 1929: В. Аврамов. Юбилеен сборник Плиска–Преслав. София, 1929.

Венедиков 2002: Ив. Венедиков. Карнобатско преди създаването на Карнобат. История и култура на Карнобатския край. Т. 4, Варна, 2002, IV, 79–143.

Владимирова 1985: Д. Владимирова. Екзагии от Долна Мизия. – Нумизматика, 1985, 1, 22–31.

Владимирова-Аладжова 1993: Д. Владимирова-Аладжова. Златно монетно съкровище от V век. –Нумизматика и сфрагистика, 1993, 1–4, 74–79.

Владимирова-Аладжова 2003: Д. Владимирова-Аладжова. Провинциите Крайбрежна Дакия и Мизия II в светлината на монетните находки от V в. – Нумизматика и епиграфика, 2003, 1, 83–94.

Владимирова-Аладжова 2005а: Д. Владимирова-Аладжова. Златно монетно съкровище (V век) от Кюстендил. Нумизматика, епиграфика и сфрагистика, София, 2005, 2, 45–52.

Владимирова-Аладжова 2005б: Д. Владимирова-Аладжова. Златото като аргумент в отношенията между Рим и варварите през V век и нумизматичните данни от България. – В: Монетите и банкнотите възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с.д-р Христо Харитонов. Велико Търново, 2005, 136–143.

Владимирова-Аладжова 2006: Д. Владимирова-Аладжова. Колективни монетни находки (IV–VI век) от района на Средна Места. Spartacus II, Велико Търново, 2006, 57–60.

Герасимов 1934: Т. Герасимов. Колективни находки на монети открити през 1933 и 1934 г. –Известия на Българския археологически институт, VIII, 1934, 468–473.

Герасимов 1937: Т. Герасимов. Колективни находки на монети открити през 1936 г. – Известия на Българския археологически институт, XI, 1937, 322.

Герасимов 1946: Т. Герасимов. Колективни находки на монети открити през последните години. – Известия на Българския археологически институт, XI, 1946, 235–244.

Герасимов 1955: Т. Герасимов. Колективни находки на монети. – Известия на Българския археологически институт, XX, 1955, 604.

Герасимов 1962: Т. Герасимов. Монетни съкровища намерени в България през 1958 и 1959 г. – Известия на Археологическия институт, XXV, 1962, 225–233.

Делирадев 1953: П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия. I , София, 1953, 10–15.

Дражева 1995: Ц. Дражева. Антични и средновековни монети открити в района на с.Везенково. – В: Село Везенково. История, бит и култура. София, 1995, 68–72.

Игнатиев 1926–1927: Ат. Игнатиев. Стари пътища в Карнобатско. – Известия на българския археологически институт, IV, 1926–1927, 291–295.

Филов 1914: Б. Филов. Римското съкровище от Николаево. Известия на българското археологическо дружество, София, IV, 1914, 2–3.

История 1979: История на България. I, София, 1979.

Коледаров, Мичев 1973: П. Коледаров, Н. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България 1878–1972 г. София, 1973.

Котаров 1926: М. Котаров. Мерки и монети у разните държавии. Варна, 1926.

Момчилов 1995: Д. Момчилов. Археологически обекти в землището на селото. – В: Село Везенково. История, бит и култура. София , 1995, 47–67.

Мушмов 1925: Н. Мушмов. Колективни находки на монети през 1924 г. – Известия на Българския археологически институт, III, 1925, 254–255.

Стоянов 1982: Ст. Стоянов. Златно монетно съкровище от Абритус V в. на н.е. София, 1982.

Anon. Vales.: Anonymus Valesianus, – Латински извори за българската история, 1. София, 1958.

Banaji 1996: J. Banaji. The circulation of gold as an index of prosperity in the central and eastern Mediterranean in late antiquity. In: Coin Finds and coin use in the Roman World. Berlin, 1996, 41–53.

Bastien 1988: P. Bastien.Monnaie et donativa au Bas Empire.Wetteren, 1988.

Cameron 1993: A. Camero.The Late Roman Empire. London, 1993.

Carson, Kent and Burnett 1994: R. A. G. Carson, J. P. C. Kent and A. M. Burnett. The Roman Imperial Coinage. X, London, 1994.

Depeyrot 1987: G. Depeyrot. Le Bas Empire. Economie et numismatique. Paris, 1987.

Depeyrot 1988: G. Depeyrot. La duree d'utilisation des solidi romains.In:P. Kos, Z. Demo. Studia Numismatica Labacensia Alexandro Jelocnik Oblata. Ljubljana, 1988, 213–217.

Grierson, Mays 1992: Ph. Grierson, M. Mays. Cataloque of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittmore collection. Washington, 1992.

Hendy 1985: M. Handy. Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300–1450. Cambridge, 1985.

Kent 1956: J. P. C. Kent. Gold Coinage in the Late Roman Empire. In: Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly. Oxford, 1956, 190-239.

Lombard 1971: M. Lombard. Etudes d'economie medievale. I. Monnaie et histoire d'Alexandre a Mahomet., Paris, 1971.

Marcell. Comes: Marcellinus Comes. Chronicon, – Латински извори за българската история, 1. София, 1958.

Metcalf 1988: D. M. Metcalf. The Miting of Gold Coinage at Thessalonica in the Fifth and Sixth Centiries and the Gold Currency of Illiricum and Dalmatia. Studies in Early Byzantine Gold Coinage. – Numismatic Studies, 17, 1988, 65–110.

Milewski 2002: Ir. Milewski. A Few Remarks on the Terminology of Coin Units in Greek Patristic Literature of the Fourth Century. Muenstersche Beitraege zur antiken Handelsssgeschichte. XXI, 2002, 2, 24–43.

Mundell Mango 1988: M. Mundell Mango. Jke origins of the Syrian ecclesiastical silver treasures of the sixth-seventh centuries. In: N. Duval,F. Baratte (eds.). Argentere romaine et Byzantine. Paris, 1988, 163–184.

Panvini Rosati 1985: F. Panvini Rosati. Osservazioni sulla circolazione in Italia nel V secolo d.C. di monete d'oro romane.Bolletino di Numismatica, 1985, 7–14.

Tate 1989: G. Tate. Les campagnes de la Syrie du a l'epoque proto-byzantine. In: C. Abadie-Reynal et.al., Hommes et richesses dans l'byzantine.Tome I, IV–VII siecle, Paris, 1989, 63–77.

Ulrich-Bansa 1948: O. Ulrich-Bansa. Moneta Mediolanensis (351–498). Milano, 1948.

Velkov 1979: V. Velkov. Cities in Thrace and Dacia in Late antiquity. Studies and Materials Amsterdam, 1977.

Vladimirova-Aladjova 1997: D. Vladimirova-Aladjova. Control Measaures from the Late Antiquiti. – Arhaeologia Bulgarica, 1, 1997, 19–24.

БЕЛЕЖКИ

[1] Монетите са инвентирани във фонда на АИМ–БАН под №№ 692–696.

[2] Таблицата е непълна и почти не дава информация за днешните български земи, но отразява като цяло процеса и тенденциите.

[3] Таблицата е непълна и почти не дава информация за днешните български земи, но отразява като цяло процеса и тенденциите.

ABOUT THE BIGGEST COIN TREASURE FROM 5TH C. UNCOVERED TO THE SOUTH OF THE BALKAN MOUNTAINS

Dochka VLADIMIROVA-ALADJOVA

One of the settlements in the region of Karnobat, well-known for its numerous archaeological sites dating back from Antiquity to the period of the Second Bulgarian Kingdom is the village of Vezenkovo, also familiar from the Bulgarian historical literature with its former name Kadur Faklii. Its strategic disposition at the foot of the Vurbishki Pass and the river valley of the Louda Kamtchia was the obvious reason for attracting settlers leading vibrantly intensive life throughout the ages. The favourable conditions of the area provided another convincing reason for the concealing of the biggest monetary treasure to the south of the Balkan after the unexpected appearance of danger for the life of its settlers in the 5th c.

It was found in the spring of 1910 and as stated by witnesses contained about three oki – an old Bulgarian measure of weight equal to 1225 gr – of golden coins. According to the author who gave the information, namely Professor Bogdan Fillov, the coins belonged to the Emperors Theodosius II (408–450), Marcianus (450–457), Leo I (457–474) and were so well preserved that that at the moment of discovery they looked like brand newly struck coins. Only five of these coins belonging to Theodosius II and Leo I were purchased for the collection of the National Museum of Sofia. Yet another coin from this collection gained popularity and was published in 1996 and is still kept in the collection of a private owner.

The only coin of Theodosius II has the standard for 5th c. face depiction, presentation of the emperor in a military apparel, three-fourths to full face and the inscription: DN THEODOSIUS PF AUG. On the reverse side is presented Constantinopolis sitting in a throne, holding an orb with a cross in the right hand and a sceptre in the left, with a circumscription: VOT XXX MULT XXXX and the initials of the minting house: CONOB in between the beginning and end of the inscription. This type of imperial reverse was peculiar for this emperor and was minted in the period 430–440.

The coins of Leo I bear the same image of an emperor in a military costume, ¾ to full face on the obverse and the circumscription: DN LEO PERPET AUG. Four out of the АИМ (Archaeological Institute and Museum) specimens and a fifth one from Bourgas have one and the same depiction on the reverse: Victoria standing to the left, holding a long cross and a circumscription VICTORIA AUGGG next to the number of the officine. In between the initials of the minting house in Constantinople – CONOB. The signs of Г (one coin), H (one coin) and I (three coins) are recognized as belonging to certain monetary workshops. The solids of Emperor Leo I of the type VICTORIA AUGGG and the officine are from the early and middle period of this ruler. They were minted in enormous amounts and can be mistaken for their numerous imitations. The dating of these coins indicates that they were struck in the mint of Constantinople during the period 457–468, pointing to the fact that the end of the 70-ies of this century was the earliest possible period when the coins were taken out of circulation and stored into a safety vault. It's quite probable that the incursions of enemy forces and other extreme events necessitated the hiding of this substantial amount of coins.

These events could be attributed to a period not earlier than the rule of Leo I and his successors. At the time of the emperor in question's rule the historic sources reveal that the Bulgarian lands had become the target of raids and enemy attacks. In 463 the commander of the troops in Thrace Basiliscus had to fight back „some Scythians", trying to invade the territory of present-day Northern Bulgaria. If we relate the concealing of the treasure to this piece of evidence, we'll have to assume that the threat of passing or invading through the present Vurbishki Pass of part of these unfamiliar newcomers became the reason for the owner of the treasure to hide and bury it into the ground.

Another possible interpretation is presented by the events from 466–467 when part of the Huns led by Hormidak used the frozen Danube to cross over and ravaged the lands south of the river, reaching the town of Serdicka. A little later this Hunnish foray was crushed down by Aspar – a commander of the troops in the Thracian Diocese. In case we associate this treasure with the above-mentioned events, we'll have to accept that that Vurbishki Pass was used on a regular basis for the passing of different tribes to the south of the Balkan Mountains. It is completely possible and evidenced by other monetary finds, localized in the southern parts of the present Shoumen District in immediate proximity with the northern parts of the cited mountain pass.

Another reason for their concealing could be the events from the short-lasted reign of emperor Xenon – the successor of Leo I. After succeeding to the throne he ceased the payments to the Goths and they started a campaign to the capital joined by the emperor's adversary Basilliskos. Xenon was compelled to run away and Basilliskos was pronounced an emperor. He managed only twenty months as a ruler after which Xenon retrieved his throne. He won for his cause the Gothian leader Toedorich, son of Tyudimer. Teodorich, who had settled in Macedonia, led a campaign advancing toward the territory of Moesia Inferior without being stopped by any opponents on his march. Teodorich received numerous titles of honour along with large areas for settling around the town of Marcianopolis.

All major events in the Eastern part of the Roman Empire from the end of end of 5th c. bear some kind of relation with the invasion of the Goths. In 481 they succeeded in suppressing the resistance of emperor Xenon's troops and forced him to give them access to lands around the coast of Dacia and Moesia Inferior with its centre of Nove. The Goths broke their alliance with the emperor and started a campaign into the interior of Thrace, reaching Constantinople in 486–487. I have already commented on these events in my previous reports, again on the occasion of concealing monetary treasures from 5th c. However, it's important to point here that the information about the crossing of hostile tribes from the provinces to the north of the Balkan into the south and vice versa gives a good reason to include the Pass of Vurbitsa (Vurbishki Pass) as possibility in this migratory movements. It's not excluded and we are rather likely to presume that these processes caused insecurity in the inhabitants of the lands around the mountain pass and the eventual hiding of the horde at he village of Vezenkovo.

КРУМОВИЯТ САРАКТ В ТРАКИЯ

Рашо РАШЕВ

В един от двата надписа от с. Маломирово (б. Хамбарлий), Елховско, означен като втори надпис или страна В, се описва разположението на българските сили в днешна Североизточна Тракия от времето на Крум (обр. 1б). Началото на надписа е силно повредено. Първият превод, предложен от П. Ников, съдържа някои неясноти, които се дължат на неточно прочетени думи (*Шкорпил, Ников 1931, 359–360*). Впоследствие този превод е подложен на поправки и уточняване. Запазената част в последния превод на В. Бешевлиев гласи: „... направих моя брат, а стратегът Лъв да бъде нему подчинен. От Берояֹ… Дултроини е пръв Тук ичиргу боилът за дясната страна, а стратезите Вардан и Яни нему подчинени. За лявата страна на моята войска: за Анхиало, Дебелт, Созопол, Ранули е главатар Иратаис боила капханът, а Кордил и Григора нему подчинени стратези“ (*Бешевлиев 1992, № 47, 188*). Този превод се отличава от преводите в по-ранните издания на корпуса на този автор само с дребни синтактични детайли, които не променят общия смисъл (*Бешевлиев 1934, 137; Beševliev 1963, № 47, 221; Бешевлиев 1979, 177*). Различие, което трябва да се отбележи, е титлата *боила кауханос*, предадена като *боила капханос* по подобие на източнотюркската титла капхан, която у прабългарите се е предавала не с „п“, а с „в“, така че правилният ѝ изговор е *боила кавхан(ос)*.

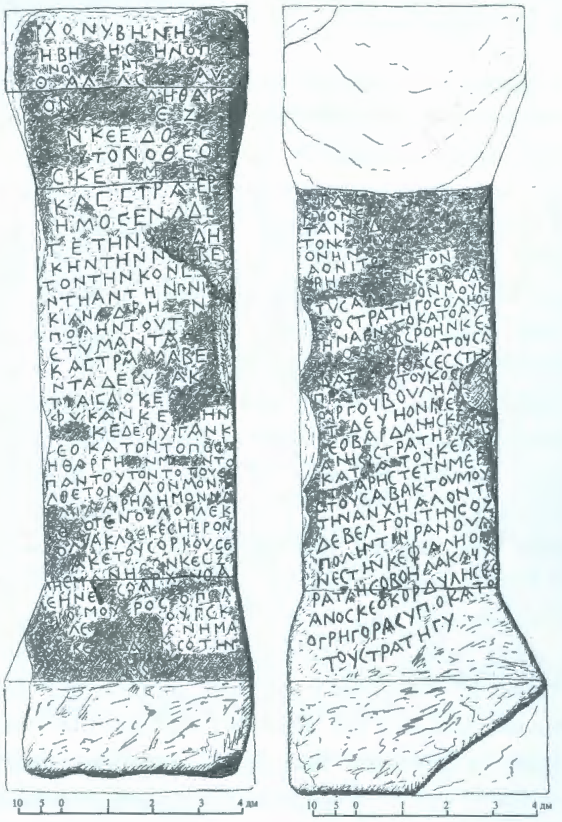

Обр. 1. *Хамбарлийските надписи А и В (по Шкорпил, Ников 1931)*

Но не това е поводът за настоящите бележки. Интересува ни произходът и значението на понятието *саракт*, което намираме в ред 22 за пръв път и единствено само в този надпис като нещо, което има дясна и лява страна, всяка от които е маркирана с крепости. Контекстът на надписа подсказва, че вероятно това понятие е било споменато и в повреденото начало на надписа. Употребено в родителен падеж τοῦ σαράκτου μοῦ („на моя саракт“), то се възстановява като σαράκτος или σαράκτον и се превежда по различен начин. Тъй като е централно понятие в надписа, необходимо е да се избере точния произход и значение. Да се избере, защото съществуват две различни предложения. Ето кратката история на въпроса.

В анализа на надписа от П. Ников по повод значението на думата се излага под линия мнението на видния наш езиковед Стефан Младенов. Според него σαράκτ(ον) произхожда от sarak – дума от тюркския език на прабългарите, и означава „област, подвластна околност, пространство, страна, предел“. Примерите, които той посочва от различни тюркски диалекти от следмонголско време, съдържат корена sar-, който означава „обхващам, обгръщам, обикалям", но съответните производни форми понякога доста се различават по смисъл от „област" и др. Например изразът „baša sarak sarmak" означава „увивам, обхващам (sarak) главата си с чалма". В края на бележката си Ст. Младенов добавя друг възможен смисъл, на който не е обърнато нужното внимание. Той се позовава на речника на В. Радлов, в който sarak означава „стълб" с възможно първично значение „ограден стълб, стълб на ограда" или „преграда, що обгръща „държавата". По този повод той уточнява значението на sarak като „предел (граничен простор, погранична област)" (*Шкорпил, Ников 1931, 372–373, бел. 80)*.

През 1934 г., след като се е занимал специално с двата надписа от Хамбарлий (*Бешевлиев 1933*), В. Бешевлиев издава сбирка на прабългарските надписи, където приема тълкуването на думата от Ст. Младенов като „държава", но основателно отбелязва, че „при този опит за обяснение остава необяснен елементът t в завършека -κτος или -κτον (*Бешевлиев 1934, 135*). Малко по-късно Й. Венедиков също приема значението „държава", но от гледната точка на професионален военен схваща обозначаването на център, ляво и дясно крило по-скоро като подредба на войска, заела фронт за действие (*Венедиков 1938, 734–736*). Нека обърнем още тук внимание, че тази войска е разтегната на необикновено дълъг фронт от близо 200 км.

В края на 30-те години Анри Грегуар разглежда специално втория Хамбарлийски надпис и се спира на значението на *саракт*. Като отбелязва, че е твърде трудно и напълно хипотетично определянето на думата като прабългарска, той предлага тя да се смята за гръцка. Той приема, че общият смисъл на думата е „фронт", „войска", но смята, че в тази дума можем да видим гръцкото χάρακτου – особена метапластична форма на родителен падеж от χάραξ, в която началната X е заменена в случая с крайното C, а крайната T е получена от родителния падеж τοῦ χάρακτου.

За да обоснове предположението си за замените, той се позовава на първия Хамбарлийски надпис, ред 28, където в ἔκάψεν K погрешно е изписана вместо C (*Grégoire 1934, 771, n. 1*). Той припомня значението на χάραξ като „вал", който понякога може да бъде снабден с частокол или „вал и ров", но също като означение на полеви лагер, ограден с окопови и насипни землени съоръжения. За строителството на такова укрепление той привежда сведението на Продължителя на Теофан (у него погрешно Константин Багренородни), според когото при обсадата на Адрианопол от Крум през 813 г. българите направили около града χάρακα (*Grégoire 1934, 771; Scrip. incerti, 118*). Към това могат да се добавят още три примера. Според Scriptor Incertus през месец юли 813 г. Крум обсадил Константинопол и направил около него чбсбкб (*Script. incerti, 20*). Същото сведение и същото означение на съоръжението като „вал" е повторено от Псевдо-Симеон (*Pseudo-Symeon: 170*). Подобно съоръжение изкопал Симеон около стените на Константинопол от Влахерните до Златните врата през 913 г. и около Адрианопол през 922 г. (*Theoph. Contin., 126, 132*). В зависимост от употребения глагол „направил, издигнал" или „изкопал" χάρακα се предава в посочените български преводи съответно като „вал" и „окоп".

В немското издание на своя корпус от 1963 г. и в последвалите две български издания В. Бешевлиев посочва мнението на Грегуар, но заключава, че „това предположение е малко вероятно" (*Beševliev 1963, 225; Бешевлиев 1979, 177; Бешевлиев 1981, 56; Beševliev 1981, 317; Бешевлиев 1992, 190*). Междувременно той е променил първоначалното си определяне на саракт като „държава" и го заменя с „войска". Това значение на думата е предложил през 1951 г. тюркологът К. Менгес, а след него и О. Прицак, въз основа на реконструиране на чувашка праформа *saraq и на вероятно образуваната от нея следмонголска тюркска форма jarak „войска" (*Menges 1951, 117–118; Pritzak 1956, 71*). В нашата историческа литература от втората половина на XX в. *саракт* се предава според предпочитанията на различните автори ту като „държава" (*Venedikov 1962, 270–271*), ту като „войска" или се посочват и двете значения едновременно (*Венедиков 1971, 28 и др.*). Вариант на превода „държава" е предложеното напоследък мнение саракт да се схваща като тракийска конфедеративна територия в състава на България (*Неделчев 2003, 46 и бел. 25; Неделчев 2004, 143–145*).

От днешна гледна точка тезата за тюркския прабългарски произход и значение на думата е слабо защитима. Дори та̀къв познавач на тюркските езикови остатъци в гръцките извори, какъвто е Г. Моравчик, не взема категорично отношение към въпроса, задоволявайки се да приведе както тюркската теза на Ст. Младенов, Менгес и Прицак, така и гръцката на А. Грегуар (*Moravcsik 1958, II, 268*). А тезата е слаба по следната причина. В речника на древнотюркските (домонголски) езикови паметници не фигурира понятие саракт (*Словарь 1969*). В орхонските рунически надписи наименованието на държава е ел, а на войска – сю (*Айдаров 1971, 91–93*). В т. нар. прабългарски надписи такова понятие за означаване на държава или войска липсва. В Чаталарския надпис и за двете понятия са употребени не прабългарски, а гръцки означения, съответно γῆ и δύναμις (*Бешевлиев 1992, 216*). Тюркският произход е недоказуем както по отношение на значението „държава“, така и на „войска“. В това отношение могат да се прибавят и някои косвени съображения. Южната граница на държавата при Крум едва ли се е чертаела само по тясната ивица между Анхиало и Берое, като се знае, че от 809 г. тя е стигала на запад до Сердика. Нито пък неговата войска е можела да бъде разположена за бойни действия пръсната на три части, разположени толкова далеч една от друга. Освен това сведенията за ляво и дясно крило на войската у древнотюркски народи не може да се абсолютизира и да се приема само за прабългарски обичай за ориентиране и подреждане (*Бешевлиев 1992, 192*). Подреждането на войска в линия, съставена от център и две крила, е известно и във Византия. Византийският полеви лагер също е имал лява и дясна страна (*Кулаковский 1903, 66; Кулаковский 2002, 273*).

При това състояние на доказателствата тезата за гръцкия произход на понятието заслужава повече внимание, отколкото ѝ е отделил В. Бешевлиев, смятайки, че мнението на А. Грегуар „е малко вероятно“. Нека да напомним в тази връзка, че както отдавна е установил същият изследовател, автори на гръцките надписи, и особено на най-ранните, сред които е и Хамбарлийският надпис, са гърци от византийската тракийска провинция, техният език е разговорният език на тази провинция. От такива автори могат да се очакват грешки в предаването на отделни думи или букви. Вече се посочи забелязаната от А. Грегуар погрешна замяна на С с К в ἔκάψεν от първия хамбарлийски надпис. Да добавим към това и погрешното изписване на титлата на Тук, неотбелязано от Грегуар. Вместо *идзиргу боила*, както тя фигурира в други надписи от първата половина на IX в., тя е изписана *идзургу булия*. Формата на втората съставка е типична за гръцкия изказ и е позната и от други византийски източници. Да напомним и доста небрежния начин на врязване на надписа, което издава неопитен писач и нешколуван в литературния гръцки език съставител на текста. Може на основание на това към двете негови грешки да се добави и изписването на σαράκτος/σαράκτον вместо χάραξ и да се приеме, че е предадена една диалектна севернотракийска гръцка изговорна форма.

Във византийските източници от периода на ранното средновековие χάραξ и производното χάρακα има, както се посочи, две основни значения – ограда от землена маса, т. е. вал, понякога с допълнителна дървена конструкция във вид на ограда, и полеви лагер, очертан с такава укрепителна линия. През X в. терминът се използва успоредно или се заменя с φοσάτον „ров“, запазвайки значението на окопно-насипно съоръжение (*за византийския полеви лагер Кулаковский 1903, 66; Dennis 1985, passim: Indices; Кулаковский 2002, 276; Кучма 2002, 139*). Тук ни интересува първото значение, тъй като близо 200-километровият фронт между Берое и Анхиало не може да бъде лагер или една от линиите на лагер с четириъгълна форма, а линейно окопно-насипно съоръжение.

Бидейки не обикновена *χάρακα* – вал и ров около обсаждана крепост, а многокилометрово съоръжение, в този случай понятието *саракт* е могло да придобие в същото време и значение на войска, разположена в двата му края, както и на погранична територия, очертана от този вал и ров и охранявана от войска.

На естествения въпрос има ли такова съоръжение в Тракия не е трудно да се отговори – това е 130-километровият вал „Еркесия“ между Марица и Черно море (обр. 2). Съвпадението между двете му страни и крепостите по двете страни на саракт от Хамбарлийския надпис е различно. Лявата страна има пълно съответствие по отношение на разположението на вала и споменатите там крепости. Той е минавал покрай Девелт и е завършвал на брега на Черно море между Анхиало и Созопол, в южните покрайнини на Бургас. Тези три крепости тук не създават никакви трудности. Четвъртата е проблематична. Името Ранули не е познато от изворите за селищата в тази част на чер-

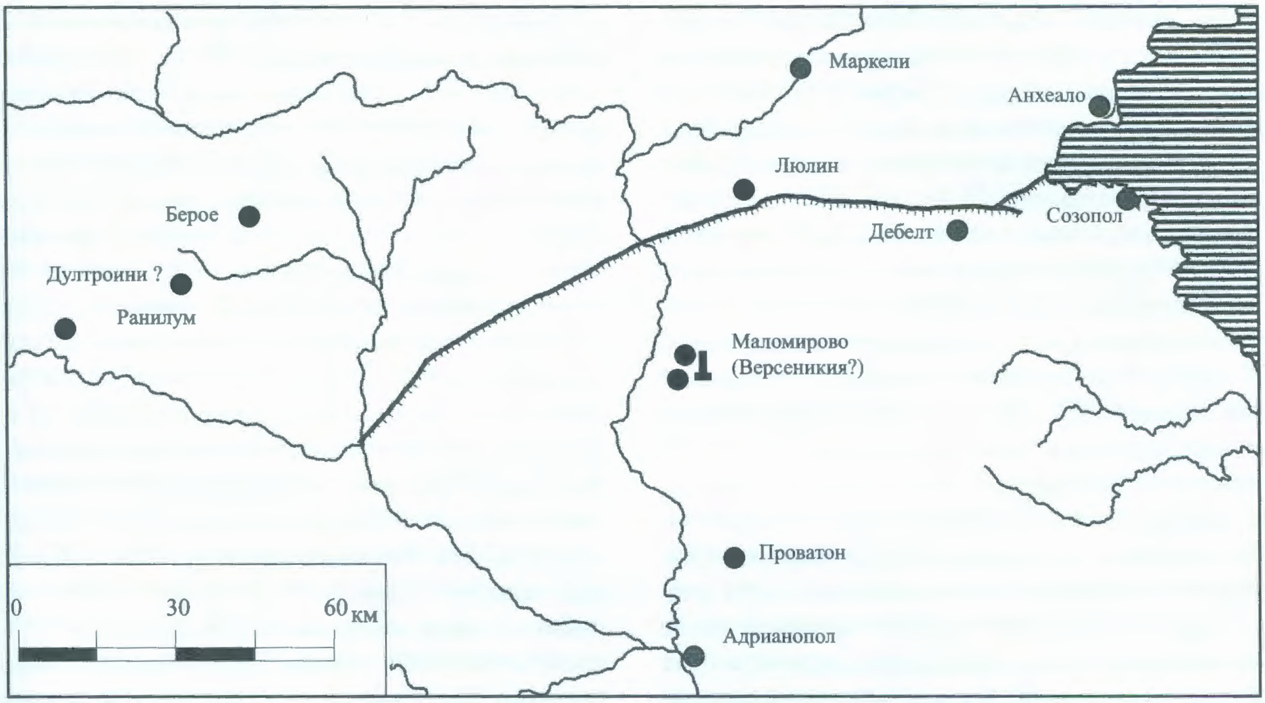

Обр. 2. *Граничният вал „Еркесия“*
и крепостите по двете крила и центъра на Крумовия саракт.

номорската област. Крепостта се идентифицира с Вълчаново кале при устието на Ропотамо (*срв. прегледа у Бешевлиев 1992, 190*) само поради близостта ѝ до останалите три сигурни крепости. Топонимът Раколи се споменава в района на Варна, а Ракули – в провинция Хемимонт от времето на Юстиниан I *(Soustal 1991, 423; Гагова 1995, 230–231*), но и в двата случая локализацията не е сигурна. Името Ranilum, което стои много по-близо до Ранули, отколкото Ракули у Прокопий, е име на крепост, която обаче се е намирала не при лявото, а в района на дясното крило на саракта при днешното с. Оризово, Чирпанско (*Soustal 1991, 423; Wendel 2004, 120, Abb. 84*). Тя отстои на 35 км югозападно от Берое, каквото впрочем е и разстоянието между Анхиало и Созопол. Изглежда почти сигурно латинското име Ranilum да е основа на гръцкото Ранули. Ако е така, може да става дума за грешка, при която крепост от дясното крило, пропусната в началото на надписа, където се говори за дясното крило, е била изписана при крепостите от лявото крило (*пръв за Ranilum и свързването му с Хамбарлийския надпис Venedikov 1962, 272–273*). Разбира се, това предположение е недоказуемо.

Все пак нека добавим, че ако то е пропуснато при описанието на дясното крило, двете крила са били локализирани с еднакъв брой крепости – по три за всяко. Но трябва да се има предвид и това, че след името на Берое следва съюзът „и“, след който текстът е повреден, а там има място за едно име, след което идва името Дултроини, т. е. дясното крило е било обозначено поне с три крепости. При това положение Ранули може да е наистина крепост в района на Дувулт, Созопол и Анхиало. Нейната локализация тепърва предстои.

При дясната страна, за разлика от лявата, валът и крепостите са доста отдалечени. Вместо с името на Констанция, както трябва да се очаква, тъй като тази крепост се намира точно при западния край на Еркесията, тази страна е означена чрез Берое – крепост на около 50 км северозападно от края на вала.

Втората крепост Дултроини остава още нелокализирана (*Шкорпил, Ников 1931, 359; Бешевлиев 1934, 137; Beševliev 1963, 223; Бешевлиев 1979, 174; Soustal 1991, 255; Бешевлиев 1992, 188; Тодоров 2003*), но изглежда не се е намирала далеч от Берое. Ако Ранилум-Ранули се е намирала тук, а не на лявото крило, тя също е отдалечена на около 50 км от края на вала и на почти толкова разстояние от Берое. Тази отдалеченост може да означава, че е било необходимо да се посочат не отдавна изоставени крепости като Констанция, а действащи крепости, каквито са били и тези от лявото крило. Първа по значение сред тях е била Берое. Изглежда народната памет е запазила спомен от конституирането на района на Берое като крило от система, но свързана не с Крум, а с княз Борис. Това е една легенда от Старозагорско за българския княз езичник Цолю, който бил „едно перо от дясното крило на цар Борис“ (*Янков 1995, 207–208*). Вече е коментирано, че името може да е спомен от Цок – наследника на Крум, споменат в Цариградския синаксар (*Miraculam S. Georgii, 55, бел. 4*), който в надписа от Сини вир (*Бешевлиев 1992, № 43, 178–179*) фигурира с формата Цук, а в Хамбарлийския надпис – като ичиргу боила Тук.

Що се отнася до центъра, въпросът с локализацията му е по-труден, тъй като текстът в началото е повреден, а тъкмо там той е бил упоменат заедно с името на Крумовия брат, на когото са били подчинени двете крила и техните началници. Поради това центърът се поставя на различни места. През последните години се настоява за Маркели до Карнобат (*Аладжов 1999; Аладжов 2001, 89*). Й. Венедиков, който пръв поставя този въпрос (*Венедиков 1938, 739–740*), е посочил, че най-естествено е центърът да се е намирал там, където е намерен надписът – при с. Маломирово. Античната ара с двата надписа първоначално се е намирала върху по-малката от двете могили, издигащи се източно от селото (*Бешевлиев 1992, 116*), или в т. нар. Пашакьойско кале („старинно селище“) при Хамбарлий (*Шкорпил, Ников 1931, 339*), където по рьта южно от Хамбарлийска река е минавала според К. Шкорпил действителната граница между България и Византия. В околностите на същото село се намират останки от две крепости (*Soustal 1991, 346*), едната от които някои автори отъждествяват с Версиникия (*Бешевлиев 1992, 191; преглед у Гагова 1995, 151*). Да се постави центърът при Маломирово изглежда най-приемливо. Вододелният рът, който се простира в посока изток–запад южно от селото, е бил подходящо място да се издигне там арата с двата надписа и да бъде седалище на централната войскова група по трасето на саракта. Мястото има голямо военностратегическо предимство, обяснено от професионална военна гледна точка от Й. Венедиков. Тук веригата Странджа–Сакар е най-ниска и поради това през нея минава най-удобният и пряк път към Адрианопол.

Това военно значение е било потвърдено от избора на района на Маломирово да се съсредоточи именно там българската конница във войната срещу Турция през 1912 г. (*Венедиков 1938, 739–740*). Тук също, както при дясното крило, не е имало точно покритие между трасето на вала и мястото на центъра. Той е изнесен на почти 30 км пред линията на вала.

Що се отнася до датата на надписа, респективно до датата на издигането на саракта на Крум, според първия издател П. Ников надписът е свързан с уреждането на границата по силата на договора от 815 г. при управлението на Омуртаг (*Ников 1931, 373*). А. Грегуар смята, че е свързан с приготовленията на Крум за превземането на Константинопол и го датира в 814 г. (*Grégoire 1934, 768–769*). В. Бешевлиев се колебае между 813 и 814 г. (*Бешевлиев 1992, 192*). В действителност надписът не съдържа данни за събития, които могат да се вместят в рамките на повече от една година. Той съобщава новото статукво на територия, установено за кратко време. Важни, но противоречиви съображения в това отношение излага Й. Венедиков. В края на статията си той приема, че надписът описва събития от м. септември 812 г. до пролетта на 814 г. (*Венедиков 1938, 741*), забравяйки, че преди това е предложил друга дата – между месеците юли и ноември 812 г. Основанията му са важни. Сред крепостите на лявото крило не се споменава Месемврия – най-силната и най-важната крепост, превзета от Крум, както се знае, през средата на м. ноември 812 г. Следователно надписът трябва да е бил издълбан между превземането на Девелт през юни–юли 812 г. и преди превземането на Месемврия през средата на ноември 812 г. (*Венедиков 1938, 737–738*). До превземането на Месемврия строителството на вала–саракт трябва да е било приключило, или, трасирано по цялото си протежение, да се е намирало в много напреднала фаза, а надписът вече да е бил изсечен. Импозантно съоръжение като Еркесията напълно е подхождало да бъде наречено с подчертана гордост от Крум „моят саракт“.

Свързването на Еркесията с Крум е теза, непопулярна в нашата литература. Отдавна и до ден днешен се приема, че тя е издигната въз основа на българо-византийския договор от 815 г. и е дело на Омуртаг. Основанието е съвпадението на трасето на вала с топонимите от надписа от с. Сечище, предаващ част от клаузите на договора. Данните от археологическото проучване (*Овчаров 1970*) предлагат фрагменти от керамични съдове (необнародвани), които са непригодни за определяне на такава тясна датировка като строителство при Крум или при Омуртаг. Преди 30 години авторът на тези бележки изказа някои съображения в полза на ранната датировка (*Рашев 1976, 53–54; 1982, 64–65*), които намериха слаб отзвук и прием (*Момчилов 1999, 96*). Намирам, че те са запазили известна актуалност и поради това си позволявам да ги припомня накратко. Те са следните: 1. Погранични военни съоръжения не се изграждат след сключване на договор, определящ трасето на границата. Всяко военно строителство означава нарушаване на договора. Сега ще добавим, че именно по подобни причини – поправяне на византийски погранични крепости и заселване на ново население от Константин V Копроним – започнала българо-византийската война от 755–775 г. Хан Винех поискал увеличение на данъка заради новите крепости, получил отказ и бил принуден на настъпи пръв. Демилитаризацията на границата очевидно е била една от особеностите на българо-византийските договори; 2. Подобни мащабни градежи могат да бъдат реализирани при наличие на достатъчно собствена войска, военнопленници и гражданско население във време, когато строителят на вала има стабилно военно присъствие в зоната. Това условие е било налице по време на Крумовото присъствие в Тракия през 812 г., когато той още нямал планове да прониква южно от старата българо-византийска граница от 716 г. и е искал само потвърждаването ѝ от Византия; 3. С издигането на вала Крум е изпреварил византийското решение да признае или да не признае границата според договора от 716 г., както той предложил чрез своя пратеник Даргамер. Вероятно като резултат от последвалия отказ, или още преди това като форма на натиск, той заповядал да издигнат по нейното трасе, маркирано дотогава само с топонима Милеона, съоръжение, което в буквалния смисъл на думата издълбало трайна, незаличима маркировка на тази граница. За половин година, имайки на разположение голямо количество пленници и достатъчно войска за техния контрол, улеснен от запазването на постовете на местните византийски стратези (*Venedikov 1962, 273–275*), Крум обозначил българо-византийската граница с трайно съоръжение, което било граница до края на Първото българско царство. Отдавна е посочено, че съоръжение като Еркесията не може да се схваща като линия, която е била отбранявана по цялото си протежение. При тогавашната численост на войската това е било невъзможно. По-скоро валът е символична маркировка между две територии, нарушаването на която в който и да е пункт означава посегателство върху суверенитета на България – автора на строежа. Изобщо в изграждането на земнонасипни и вкопани съоръжения у българите основателно може да се търси израз на магико-символични представи и действия както при заобикалянето на един обсаден град, така и при прокарване на дълги линейни съоръжения (*Squatriti 2005, 86–90*).

Защо сведенията за това голямо съоръжение не се съдържат във византийските извори? Могат да се изкажат само предположения. Вероятно защото е резултат от дръзко и унизително за Византия откъсване и обозначаване с трайно съоръжение на територия, която тя с основание счита за своя. От гледна точка на традиционната ойкуменистична идея тя не е могла да приеме подобен акт и да го отрази в официалната си хроника. По подобни причини вероятно упоменаването на вала липсва и в Сюлейманкьойския надпис, където е маркирана българо-византийската граница съгласно двустранния договор от 815 г. Фактически тя съвпада с трасето на вала, но е описана не чрез самия него, а чрез топоними и селищни имена до и край него. Впрочем не може да се изключва валът да е бил споменат в началната, сега унищожена част на този надпис. Разбираема гордост не е позволявала на византийците да признаят едностранно маркиране на границата чрез подобно съоръжение, което преградило найважния сектор от тази граница.

Предложеното тълкуване на понятието *сапакт* и отъждествяването му с пограничния вал Еркесия, схващан едновременно като фронт на войска и граница на погранична територия, съдържа, разбира се, елемент на допускане, който при състоянието на източниците е неизбежен.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Айдаров 1971: Г. Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.

Аладжов 1999: Ж. Аладжов. Къде се е намирал центърът на прабългарската войска в Тракия и Хемимонт. – Археологически вести, 1999, 2, 27–30.

Аладжов 2001: Ж. Аладжов. Тракия и Хемимонт (Загоре) във външната политика на България през VII–X век. – В: България, българите и техните съседи през вековете. Велико Търново, 2001, 87–90.

Бешевлиев 1933: В. Бешевлиев. Първобългарските надписи от Хамбарлий. – ИИД, XIII, 1933, 36–47.

Бешевлиев 1934: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. Увод, текст и коментар. – ГСУ, ИФФ, кн. XXXI, 1, 1934, 5–164 + I–XXV.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. Второ прер. и доп. изд. София, 1992.

Венедиков 1971: Ив. Венедиков. Военното и административното устройство на България през IX и X век. София, 1971.

Венедиков 1938: Й. Венедиков. Хамбарлийските надписи от времето на кан Крум, разгледани от военно становище. – Българска военна мисъл, IV, 1937, кн. 33–34, 733–747.

Гагова 1995: Кр. Гагова. Тракия през българското средновековие. София, 1995.

Кулаковский 1903: Юл. Кулаковский. Византийский лагерь конца X века. – Византийский временник, X, вып. 1-2, 1903, 63-90.

Кулаковский 2002: Юл. Кулаковский. Стратегика императора Никифора. – В: Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието. Варна, 2002, 231–295.

Кучма 2002: В. В. Кучма. Два византийских военных трактата конца X века. Санкт-Петербург, 2002.

Неделчев 2003: Н. Неделчев. Римското политическо наследство на България при Тервел, Крум и Омуртаг. – Епохи, 2003, 1–2, 41–50.

Неделчев 2004: Н. Неделчев. Античното наследство на България. Шумен, 2004.

Момчилов 1999: Д. Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията" IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999.

Овчаров 1970: Д. Овчаров. Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал Еркесия в Южна България. – ГСУ, ФИФ, т. 63, кн. III, 1970, 443–462.

Рашев 1976: Р. Рашев. Към въпроса за югоизточната българска граница през VII–IX в. – Векове, 1976, 4, 48–54.

Рашев 1982: Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII – XI в.). Варна, 1982.

Словарь 1969: Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

Тодоров 2003: Опит за локализация на топонима Дултроини (Δουλτροηνους) от Хамбарлийския надпис. – В: Традиции и преимственост в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 2003, 405–413.

Шкорпил, Ников 1931: К. Шкорпил, П. Ников. Надписи от Първото българско царство в източната част на Балканския полуостров. Ч. III. – Byzantinoslavica, III, 1931, 332–381.

Янков 1995: Д. Янков. Къде е бил покръстен княз Борис I (по повод едно писмо на митрополит Методий Кусев). – В: Преслав 1100 години. 1. Шумен, 1995, 206–210.

Beševliev 1963: V. Beševliev. Die protobulgarische Inschriften. Berlin, 1963.

Beševliev 1981: V. Beševliev. Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam, 1981.

Dennis 1985: G. T. Dennis. Three byzantine military Treatises (= Corpus fontium historiae byzantinar, vol. XXV). Washington, D. C., 1985.

Grégoire 1934: A. Grégoire. Les sources épigrafiques de l'histoire bulgare. – Byzantion, XI, 1, 1934, 745–785.

Menges 1951: K. H. Menges. Altaic Eelements in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – Byzantion, 21, 1951, 85–118.

Miraculam S. Georgii, – Гръцки извори за българската история, 5. София, 1964.

Moravcsik 1958: G. Moravcsik. Byzantinotucica. I, II. Berlin, 1958.

Pritsak 1955: O. Pritsak. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.

Pseudo-Symeon: Chronograhia, – Гръцки извори за българската история, 5. София, 1964.

Scrip. Incerti: Scriptoris incerti, – Гръцки извори за българската история, 4. София, 1961.

Soustal 1991: P. Soustal. Tabula imperii Byzantini. B. 6. Thtakien (Thrakē, Rodopē und Hemimontos). Wien, 1991.

Squatriti 2005: P. Squatriti. Moving Earth and Makimg Difference: Dikes and Frontiers in Early Medieval Bulgaria. – In: Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages. Ed. by Florin Curta. Turnchout, 2005, 59–90.

Theoph. Contin.: Theophanes Continuatus. Chronographia, – Гръцки извори за българската история, 5. София, 1964.

Venedikov 1962: I. Venedikov. La population byzantine en Bulgarie au début du IXe siècle. – Byzantinobulgarica, I, 1962, 261–277.

Wendel 2005: M. Wendel. Karasura. III. Die Verkehrsanbindung in frühbyzantinischer Zeit (4. – 8. Jh. N. Chr.). Langenweisbach, 2005.

THE SARAKT OF KRUM IN THRACE

Rasho RASHEV

The author dwells on the issue about the origin and contents of the term sarakt used in inscription A from the village of Mallomirovo (former Hambarlii), Elchovo municipality, (fig. 1Б) for the first and only time in Bulgarian inscriptions written in Greek from the first half of 9th c. in the shape of τοῦ σαράκτου μοῦ. This sarakt from the time of khan Krum is described as a kind of field-work having two sides – left side in the region of Anchiallo, Sozopol, Develt and Ranouli and a right side in the region of Beroe, Doultroinni and yet another stronghold whose name is damaged and not clearly visible on the inscription. In the Bulgarian scientific literature sarakt is defined as a word from the Turkish language of the proto-Bulgarians (sarak), translated as „a state“ or „an army“. Here is reminded the unpopular opinion of A. Greguar about the Greek origin of the word – a metaplastic form of χαραξ, Genitive Case τοῦ χάρακτου meaning „a rampart“, „rampart and dike“. It is equivalent to the concept χάρακα – a siege dike and rampart, dug out by khan Krum during the besiege of Constantinople and Adrianopolis in and by czar Simeon of the same two towns in 913 and 922. The same concept is assigned to the Byzantine field camp from that time. Being not just an ordinary siege line but a multi-kilometer linear facility, the concept of sarakt from the inscription could at the same time acquire the significance of an army deployed at both its ends, as well as a borderline territory outlined by this dike and rampart and guarded by troops.

The Greek etymology of the notion allows the identification of Krum's sarakt with 130-kilometer borderline earthwork rampart from the river of Maritsa at the town of Simeonovgrad to the Black Sea at Bourgas (fig. 2). The absence of the name of the most important stronghold at the left (eastern) end of the sarakt indicates that the rampart was built between the months of June and July 812, when Krum advanced into Northern Thrace and the middle of November 812 captured Messembria after a month-long besiege. The conventional point of view that this rampart belongs to the time of Omurtag and was built in accordance with the Bulgarian-Byzantine pact from 815 appears unconvincing mainly because the conventions for arranging the common frontier excluded the possibility for military construction and the ensuing militarization of the borderline. Krum was able to erect the rampart for about six months in 812 owing to the military situation and the presence of multi-numbered native population living under his captivity. The rampart was the Bulgarian response to the rejected offer for restoration and acknowledgement of the old boundary according to the convention from 716. The drawing of the borderline in 815 designated by names of strongholds and locations along the track of the rampart and in its proximity was in conformity with the already existent frontier rampart.

КРЪСТОВЕ ЕНКОЛПИОНИ С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА СВ. ГЕОРГИ – САМ ИЛИ С ДРУГИ СВЕТЦИ

Людмила ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Едва ли има друг светец, на когото през средновековието да са посветени толкова много паметници на изкуството, както на св. Георги. Неговото име е поставяно и върху нагръдни реликвиарни кръстове. Обикновено св. Георги е изобразяван на лицевата страна, а върху обратната са гравирани орнаментални мотиви или друг светец. От различни райони на нашата страна са известни осем кръста със запазени една или две страни, върху които след отливането чрез гравиране е изобразен св. Георги, сам или заедно с други светци – Димитър, Параскева, Теодор, Власий.

СВ. ГЕОРГИ – САМ

На четири кръста – един с неизвестен произход, притежание на Археологическия институт с музей при БАН, София, инв. № 799 (табл. I, 1 а, б, табл. IV, 1 а, б), друг също с неизвестен произход, съхраняван в ИМ–Казанлък, инв. № 340 (табл. I, 2), трети, в РИМ–Шумен, инв. № 6412, открит при обхождане в м. Хоромегдан при с. Желъд, Шуменско, (табл. I, 3, табл. IV, 2) и четвърти, намерен наскоро в м. Малкото кале при с. Зимен, Карнобатско, сега в ИМ–Карнобат, инв. № 523 (табл. II, 1 а, б, табл. V, 1 а, б)[1] – е представен прав светец с вдигнати за молитва ръце. По този характерен жест, по гравировката на лицето и дрехите четирите кръста се сливат с енколпионите с т. нар. неизвестни светци. Само благодарение на името, вдълбано в горната част на отвесното рамо, се установява кой е почитаният светец. Кръстовете са с различни размери и иконография и могат да се обособят в три варианта.

Най-голям по размери (запазена дължина 10,8 см, дължина на отвесното рамо 9 см, на водоравното 6 см, дебелина 1 см) и със запазени две страни е кръстът от АИМ–БАН София. Светецът от лицевата страна е млад, с груби, силно схематизирани черти – носът започва от косите, очите са представени като две дъги, устните – с права черта. От двете страни на главата, подобно на някои кръстове със св. Богородица, са поставени висулки – препендулий. Хитонът е богато орнаментиран с наклонени и пресичащи се линии и е препасан с пояс. Стъпалата са обърнати в противоположни посоки. До вдигнатите за молитва ръце са гравирани

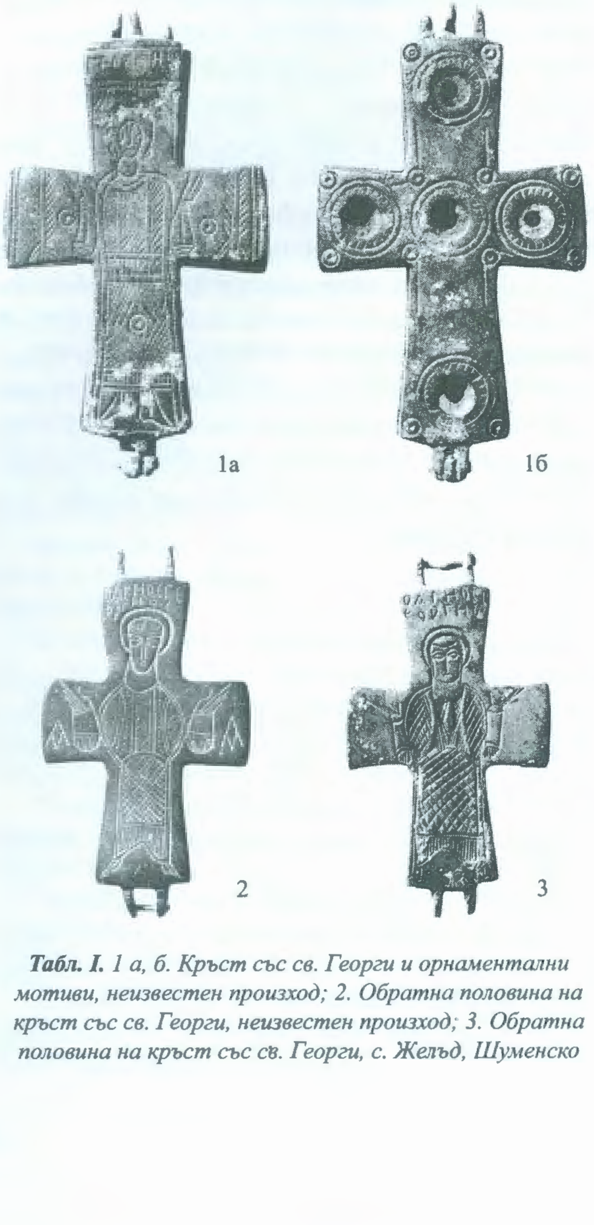

Табл. I. *1 а, б. Кръст със св. Георги и орнаментални мотиви, неизвестен произход; 2. Обратна половина на кръст със св. Георги, неизвестен произход; 3. Обратна половина на кръст със св. Георги, с. Желъд, Шуменско* две палми. Над главата е вдълбан надпис: ГЕОРГНОС (Γεώργιος). Обратната половина е била украсена с метална или стъклена инкрустация, която е изпаднала и около гнездата са вдълбани концентрични окръжности с радиални лъчи и кръгчета „птиче око“, каквито има и от лицевата страна.

По размери двата кръста със запазени само обратни половини – от ИМ–Казанлък (запазена височина 8,2 см, отвесно рамо 6,7 см, водоравно рамо 4,7 см) и от с. Желъд (запазена височина 8,3 см, отвесно рамо 7 см, водоравно 4,5 см, деб. 0,3–0,4 см) – са почти еднакви. И при тях светецът е с младежки черти, голобрад, с обикновен нимб, с подчертано с дъговидни линии чело, върху което се спуска коса, с големи бадемовидни очи, дълъг нос и малки устни. Дрехите, с очертани контури, са покрити с точки, наклонени и пресичащи се линии, а в долната част са раздвоени. Неизвестно защо от двете страни на светеца от ИМ–Казанлък до вдигнатите за молитва ръце са гравирани две алфи. Може би буквите са поставени, за да се запълни мястото, като орнамент, но може би са първата част на известната формула „Аз съм Алфа и Омега“ (Откровението на Йоан 1: 8), означаваща божествената мощ на Христос, но нямаща нищо общо с гравираната рисунка и нейния надпис. Тези две букви са вдълбани по същия начин, както в двуредовия надпис над главата на светеца: О АГНОС/ ГЄ/О/РГНОС (Ľ Εγιος Γεώργιος). По подобен начин е представен надписът при кръста от с. Желъд (ОАГНОСГ/ ЄОРГНОС) – с издължени почти унциални букви, с лапидарно А, ъгловато Г и заоблени Є и С. Как са изглеждали обратните страна и дали на тях е имало орнаментални мотиви или друг светец, не е известно.

Интересен е значително по-малкият (запазена височина 6,5 см, отвесно рамо 5,3 см, водоравно рамо 3,9 см, дебелина 0,7–0,9 см), достигнал до нас с двете половини, но без халката кръст от с. Зимен. От двете страни от един гравьор е изобразен един и същ светец с бадемовидни очи, прекалено дълъг нос и стеснено в долната част лице. Образите се свързват с т. нар. неизвестни светци. Над главата от лицевата страна се чете АГНОС, без да е изписано името на светеца. То е поставено или продължава от обратната страна, където е изписано ГЄОРГНОС. Двете фигури с незначителни детайли в украсата на дрехите са еднакви. Те нямат нищо общо с иконографския тип на младия светец. Няма съмнение, че надписът е гравиран по желание на купувача, чийто патрон е бил св. Георги.

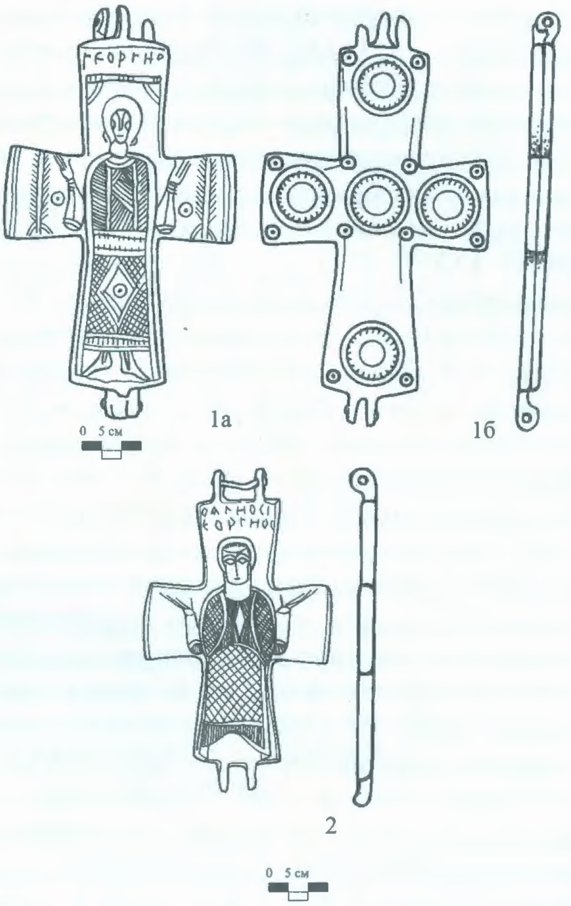

***Табл. IV.** 1 а, б. Кръст със св. Георги и орнаментални мотиви, неизвестен произход; 2. Обратна половина на кръст със св. Георги, с. Желъд, Шуменско*

Богата и разнообразна е литературата, посветена на живота, култа и иконографията на св. Георги. Предполага се, че е роден в Кападокия, че е живял по време на император Диоклециан, че е бил военен трибун, загинал в защита на християнството (*Лазарев 1953, 194; Паскалева 1967, 193 сл. и цит. лит. в бел.1–3*). Много страни от живота, мъченичеството и смъртта му са изпълнени с легендарен характер и са намерили отражение в християнската иконография. Установено е, че образът на светеца през различните периоди е имал различно значение, обусловено от социално-икономическото и политическото развитие на Византия. В периода докъм края на Х–началото на XI в. е изобразяван като мъченик и почитта към него е засвидетелствувана в Мала Азия, Сирия, Палестина и в самия византийски императорски двор. При паметниците от това време пък и по-късно (XI и дори XII в.) св. Георѓи изпълнява ролята на застъпник и посредник между бога и молещия се (*Лазарев 1953, 195*). В образа на мъченик св. Георги е облечен в хитон и мантия или в разкошни патрициански одежди. В дясната си ръка обикновено държи мъченически кръст. По този начин е изобразяван на изделия от слонова кост от X в. (*Goldschmidt, Weizman 1934, Taf. X, XXXVI, XXXVII, XLIX*$_{135,136}$, *LXI*$_{182, 184}$, *LXII*$_{187, 189}$), византийски емайли от XI в. (*Dalton 1911, 524, fig. 310, 530, fig. 314*), рядко на стеатитови икони от XI–XII в. (*Schlumberger 1905, Tabl. I; Coche de la Ferte 1958, 60; Банк 1966, № 152; Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 3*$_{3}$), стенописи от Кападокия (*Jerphanion 1925, 396, 434, Tabl. 99*$_{2}$, *118*$_{2}$), печати от IX–X в. (*Laurent 1965, № 1246, 1593*). Като застъпник, макар и по-рядко, св. Георги е представян и с вдигнати за молитва ръце. Паметниците с подобни изображения показват, че светецът е бил патрон на тези, които са ги притежавали. Така на оловен печат, датиран между 550 и 650 г., св. Георги е с хитон и химатий, прав насреща с вдигнати ръце (*Zakos, Veglery 1972, № 1299*). Същата схема се повтаря и върху нагръдните реликвиарни кръстове от АИМ–БАН София, ИМ–Казанлък, крепостите при с. Желъд и с. Зимен и върху редица други енколпиони, съхранявани в чужди музеи и колекции. Вместо в ръка в някои случаи мъченическият кръст е поставен на гърдите или от двете страни на светеца (*Косцюшко-Велюжинич 1905, 45, обр. 4, 57, обр. 15; Каргер 1949, 66, обр. 9; Корзухина 1958, 132, табл. II*$_{1,2}$; *Корзухина, Пескова 2003, 58, № 28, табл. I.2/28*). В други случаи отсъства или, както при кръста от АИМ–София, е заменен с палма – също атрибут на мъченичество (*Sachs, Radstübner, Neumann 1980, 147*).

Сред кръстовете с гравирани образи, представящи различни светци, тези със св. Георги са най-много. Те са разпръснати из различни страни, музеи и колекции и повечето от тях са с неизвестен произход. Някои по форма и иконография се свързват или почти повтарят енколпионите от България, което напомня, че са дело на едни и същи гравьори и ателиета. Най-близък паралел на енколпиона от АИМ–София, дело на същото ателие, е напълно запазеният екземпляр от Кралския музей на изкуствата и историята в Брюксел. Неговото място на намиране също не е известно. Произхожда от частна колекция и е датиран в IX–XI в. (*Splendeur de Byzance 1982, 113, № 12*). Обратна страна, много близка до нашия кръст от с. Желъд – от с. Смела, някогашна Киевска губерния, е открита през 80-те години на XIX в. от А. А. Бобринский. Датирана е в X–XII в. (*Корзухина, Пескова 2003, 55, № 17, табл. 10, I.2/17*). До тези кръстове се приближава и обратната половина от колекцията Цолозиди (*Σκλάβου-Μαυροειδή 2002, fig. 9*), както и кръст от Бейрут с апостол Йоан от лицевата страна и със св. Георги от обратната, неточно отнесен към времето преди VII в. (*Howell 1970, 131–132, fig. 1*). Кръстовете от с. Желъд, колекцията Цолозиди, от Смела и от Бейрут по изпълнение на гравираните образи (овална глава, подчертано чело, бедемовидни очи, положението на вдигнатите за молитва ръце, облеклото с орнамент от пресичащи се в ромбовидна мрежа линии) се свързват с кръст от Енисала–Румъния, при който над главата на светеца е изписано друго име – HOANHC (*Dragomir 1972–1973, 42, fig. 18*$_{20}$, *19*$_{17}$). Така петте енколпиона, днес разпръснати в пет различни държави – Ливан, Украйна, България, Гърция, Румъния, напомнят, че са изработени в едно ателие и издават почерка най-вероятно на един гравьор.

Произведение на друг гравьор са други два кръста – лицева половина, подарена на археологическата сбирка при ротондата „Св. Георги“ в Солун и датирана в VIII–IX в. (*Θεσσαλονίκη Ιστορία 1988, № 6*), и обратната страна на кръста от Аджуд (*Coman 1971, 80, fig. 6*$_{4}$; *Spinei 1975, 231, Tabl. 2*$_{1}$), където също в два реда е вдълбано ОАГНОС ГЄОРГНОС. От Гърция се споменава още един кръст със св. Георги, открит при разкопки в тайника на църквата в Порто Лагос, който не е по-ранен от XI в. (*Chronique 1953, 227; Z\κος 1984, 72–73*). По-различни кръстове са публикувани от Постена до гр. Нови пазар, Кладово и Штръбаца до Княжевца в Сърбия. На тях от обратната страна е представен различно гравиран образ на млад светец, а изписаното име над главата напомня, че това е св. Георги. Отнесени са към XI–XII в. (*Марјановић-Вујовић 1986, 5–9, обр. 1–3; 1987, № 45, 46*). Кръст с името на св. Георги е открит още в началото на миналия век във византийския Херсон на Крим, в слой с материали от XI–XII в. (*Залесская 1988, 93, обр. 1; Куницький 1990, 109, обр. 2*$_{2}$). По това време са публикувани и две лицеви страни от Смирна, без да са датирани (*Wulff 1909, Taf. XLV*$_{930, 931}$). Отчасти запазена обратна половина от Хомезьовагхели – Унгария, е отнесена към X–

XI в. (*Szatmári 1995,234–236, fig. 6*$_{1\,a,\,b}$). Кръстове със св. Георги са известни и от Християнския музей във Ватикана (*Miñoz 1906, 162, fig. 126; Bárány-Oberschall 1953, 218, fig. 67 c, d*).

Освен върху печати и нагръдни кръстове св. Георги в орантна поза е изобразен и върху рисунка на камък от църквата в кв. Веселчани в Кърджали, датирана в първата половина на XI в. (*Овчаров 1982, 45, обр. 1*).

Нека се обърнем към палеографските особености на надписите. И при четирите кръста транскрипцията с ортография ό Εγιος Γεώργιος е нарушена – Ω̣ в Γεώργιοσ е заменена с О, I – с Н. Това нарушаване на класическата ортография е характерно за провинциалните надписи и е свойствено за периода около и след X в. Буквите по начин на изчертаване се приближават до унциалното писмо. Трябва да се обърне внимание на това, че Р при кръста от АИМ и от с. Желъд е с остра триъгълна петлица, каквато се среща при църквите от Кападокия (Кокар и Пюренлъ) от X в. (*Thierry 1963, fig. 51*), както и при редица български паметници от това време – Добруджанския надпис от 943 г., надписа от Теке Козлуджа, върху фрагмент от глинен съд от Плиска, противобогомилския надпис от Ескус (*Константинова 1982, 53 и цит. лит.*). Буквата А при кръстовете от музеите в Казанлък и Шумен е лапидарна, с ъглова петлица, а при този от Зимен е с прав издължен стълбец и остра триъгълна петлица. При същия кръст от обратната страна Г и Н са свързани в рядко срещана лигатура.

Намирането на кръстове енколпиони с образа на св. Георги не ни изненадва. Култът към този светец прониква твърде рано в средновековна България – още с приемане на християнството. За това свидетелстват някои оригинални писмени паметници, създадени по това време в българските земи (*Дуйчев 1943, 70–75*). Още в края на IX–X в. е сътворен известният разказ „Чудото на св. Георги със спасяването на българина от угърски плен“, който показва, че култът към светеца е навлязъл дълбоко сред народа, тъй като героят на разказа е обикновен войник. На този почитан светец са посветени храмове, държавни служители, а по-късно и царе носят неговото име.

Култът към св. Георги се запазва и до ново време, като се счита за покровител на земеделието и скотовъдството. Светецът олицетворява животворящата пролет, във връзка с което са и разнообразните легенди, свързани с неговото тройно умиране и съживяване. В пролетния празник на светеца вероятно са пренесени някои черти от езическите божества (*Мифы 1980, 274*). С ранното пролетно събуждане може би трябва да се свържат кръгчетата „птиче око“ и кръговете с радиални лъчи върху кръста от АИМ–БАН, София.

Разгледаните четири кръста с изображение на св. Георги най-вероятно трябва да се отнесат към края на X–XI в. Основанията за това са представянето на светеца като застъпник, палеографските особености на надписите, аналогиите с печати и с някои паметници на изкуството, близките технологически и стилови белези с енколпиони с изображения на други светци. В м. Малкото кале при с. Зимен са открити византийски анонимни фолиси и керамика от XI в. (*сведение на Д. Момчилов*).

КРЪСТ СЪС СВ. ГЕОРГИ И СВ. ДИМИТЪР

Към този тип принадлежи един сравнително добре запазен реликвиарен кръст, намерен случайно в м. Калето при гр. Видин (табл. II, 2 а, б, табл. V, 2 а, б). Липсва само халката за окачване (запазена височина 7,5 см, височина на отвесното рамо 6 см, на водоравното рамо 4 см). Кръстът е притежание на РИМ–Видин, инв. № I 449. По форма и отчасти по иконография се доближава до кръста от Зимен. Старателно, макар и схематично, от лицевата страна е представен св. Георги, а от обратната – св. Димитър, което се установява по вдълбаните над главите надписи.

Средновековният гравьор се е опитал да отличи двамата светци, макар и с нетипични иконографски черти, чрез различно представяне на главите и дрехите. Свети Георги е представен стар, с издължена, неестествено прищипната долу глава и дълга брада, предадена с къси успоредни, под различен наклон линии. Челото е заобиколено с перлен нимб. С така предадения образ е нарушена напълно иконографската схема за светеца. Прекалено много внимание, достигащо до увлечение, е вложено в украсата на облеклото. Върху хитона са съчетани по различен начин точки, прави, наклонени, дъговидни линии, плетеници. В свободното пространство над вдигнатите за молитва ръце са вдълбнати кръстове, напомнящи за мъченическата смърт на светеца, а под тях – неясни фигури. В горната

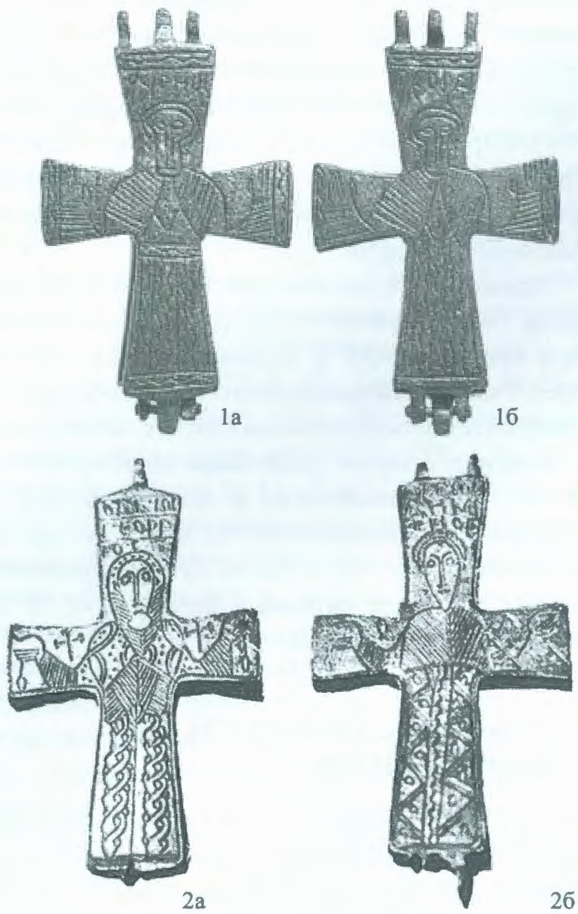
1а 1б

2а 2б

Табл. ***II.*** *1 а, б. Кръст със св. Георги, м. Малкото кале, с. Зимен, Карнобатско, ИМ–Карнобат; 2 а, б. Кръст със св. Георги и св. Димитър, м. Калето, гр. Видин*

част на отвесното рамо се чете триредов надпис: ОАГІОС/ГЕОРГ/ЮС (Ľ Εγιοος Γεώργιος).

Главата на св. Димитър е прекалено дълга, триъгълна. Над челото се вижда дъговиден перлен нимб. Но чертите на лицето са еднакви с фигурата от лицевата страна – сключени вежди, дълъг нос, кръгли очи, продиктувани вероятно от навика на гравьора. И тук хитонът е богато украсен с кръгчета, с вълнисти, прави, зигзаговидни, а нameталото – с наклонени линии. Кръстовете между вдигнатите за молитва ръце са заменени с неясни знаци или букви – ℓ и А. Триредовият надпис съобщава, че изобразеният светец е Димитър: ОАГІОС/ΔΗΜΙ/ΤΡΙΟC (Ľ Εγιος Δημήτριος).

При българи, руси и сърби е широко разпространен култът към светеца, покровител на Солун – св. Димитър, живял в края на III–началото на IV в. и убит заради привързаността си към християнската религия. Агиографите са на мнение, че светецът не е заемал военен пост, но нуждата от светци, покровители на византийската армия в края на Х в., го поставя в редовете на светците войни. Смята се, че култът към св. Димитър е проникнал твърде рано в Тракия и Македония, а по-късно българи и гърци си оспорват „покровителството на небесния стратег св. Димитър от Солун“ (*Жития на светиите 1991, 539; Sachs, Radstübner, Naumann 1980, 95*). Достатъчно е да се припомни разказът на Никита Хониат за обявяване въстанието на Асен и Петър в Търново (*История на България, 3, 1982, 119*).

В паметниците на изкуството от края на Х–началото на XI в. и рядко по-късно св. Димитър, подобно на св. Георги, е изобразяван като мъченик – прав или до пояс, насреща, облечен в хитон, наметнат с мантия и държащ в дясната си ръка мъченически кръст. Рядко светецът е сам, в повечето случаи е заедно с други светци мъченици, превърнали се по-късно в покровители на византийската армия. По този начин заедно със св. Георги е представен на камеи от халцедон, датирани в Х в. и съхранявани в Ермитажа в Санкт Петербург и Британския музей в Лондон (*Банк 1959, 214–215, табл.* II_2*, бел. 50; 1978, 133 и цит. лит., обр. 117*). Среща се върху произведения на византийския емайл, като медальон от Митрополитен мюзеум и ставротека-триптих от Пиерпон Морган лайбръри в Ню Йорк от XI в. (*Wessel 1967, 122, № 40, 155*), върху триптихи от слонова кост, като този от Палацо Венеция в Рим от втората четвърт на Х в. (*Talbot Rice, Hirmer 1959, 80, fig. 97*), икони от стеатит от XI в. (*Банк 1978, 94; Kalavrezou-Maxeiner 1985, № 3, 4*), мощехранителници (*Грабар 1982, 133, обр. 33, 35, 38*), печати (*Laurent 1963, № 287, 453, 454, 449*). Приблизително по същото това време св. Димитър е представян и в ролята на застъпник – прав насреща, облечен в хитон и мантия, но с вдигнати за молитва ръце. Макар че тази поза е характерна за реликвиарните кръстове, други енколпиони, като този от Видин с името на светеца, не са ни известни. Затова пък до нас са достигнали редица паметници на византийското изкуство, на които светецът е в поза orans. Най-ранна е мозайката от базиликата „Св. Димитър“ в Солун (края на V–началото на VI в.) (*Grabar 1946, tabl.* XXXI_1*; Лазарев 1986, 41, обр. 38*). Върху няколко златни и сребърни мощехранителници от светогорския манастир Ватопед и от съкровищницата на катедралата в Халберщад, датирани между Х и XII в., св. Димитър е прав с вдигнати за молитва ръце – поза, символизираща според А. Грабар живота и противопоставяща се на изображенията на мъртвия светец върху същите реликвиари (*Грабар 1982, 140, 142*). Най-сполучлив е образът на светеца застъпник, извършващ чудеса, защитавайки Солун, върху забележителната златна, украсена с емайли икона от Щатлихес музеум в Берлин (XI в.) (*Wessel 1967, № 36*). Блясъкът на емайлите е в унисон с позата, с изправената глава, с високо вдигнатите ръце.

От 60-те–70-те години на XI в., както това личи от паметниците на сфрагистиката, образът на светеца войн става преобладаващ.

Епиграфските особености на надписите при кръста от Видин не внасят много ново в сравнение с тези на описаните енколпиони. Буквите са малки, неравни. И тук се наблюдава замяна на Ω с О в името на Георги и на Н с I при името на Димитър. Буквата А е лапидирана с остра средна петлица, О, Є, Р са заоблени, а Δ е широка в основата, като наподобява равнобедрен триъгълник с малки клинчета от двете страни на основата. Така изписани, буквите се свързват с тези върху стенописите от Кападокия (*Thierry 1963, fig. 51*), както и от редица наши паметници от Х в., като противобогомилския надпис от Ескус, надписа върху кръста от Цар Асен, от Теке Козлуджа, някои надписи от Басараб (*Румъния*) и манастира при с. Равна (*Попконстантинов 1982, 47, бел. 15, 16*). Макар че кръстът от Видин не е намерен в ясна археологическа среда, иконографските и епиграфските особености ни разрешават да предположим, че краят на Х–XI в. е най-вероятният период за неговата изработка. Към групата „ранни типове“ от Х в. В. А. Куницкий отнася кръст, открит от М. К. Калгер в яма около източната стена на землянка № VII при Михайловския Златоверхний манастир в Киев (*Каргер 1949, обр. 9; 1958, 309; Куницький 1990, 109, обр. 1*$_{1}$). Същият кръст Г. Ф. Корзухина и А. А. Пескова поставят в по-широки граници – в X–XII в. (*Корзухина, Пескова 2003, 55, № 10, табл. 10, 1.2./10*). Обратната страна е заета от Богородица Оранта, а на лицевата със св. Георги са гравирани два мъченически кръста, подобно на изображението от Видин. В представянето на главата, ръцете и дрехите образът е по-близък до следващия кръст – от с. Ветрен.

КРЪСТ СЪС СВ. ГЕОРГИ И СВ. ПАРАСКЕВА

От средновековния Ветрен, намиращ се на около 20 км западно от Дръстър, е публикуван малък кръст (запазена височина 6,7 см, височина на отвесното рамо 5,5 см, на водоравното 3,4 см, деб. 0,5 см) със св. Георги от обратната страна (табл. III, 1 а, б). На лицевата е гравирана друга, рядко срещана фигура – св. Параскева. Кръстът се съхранява в РИМ–Силистра (инв. № III 1852). Халката за окачване и горното ухо на шарнира от лицевата страна липсват и затова в горната част на отвесното рамо е пробит отвор за окачване, който отчасти е повредил триредовият надпис с името на св. Параскева (НАГНА П/АРАСК/Є<В>ΥΗ = ^ Cγία Παράσκευή), но почти не е засегнал името на св. Георги – ОАГНОС/ГЕОРГIO/С.

И тук двете фигури са с вдигнати за молитва ръце. В позата, в предаването на дрехите имат нещо общо с образите върху кръстовете от Зимен и Видин, само че главите и чертите на лицата са гравирани много по-старателно и св. Георги, съгласно църковната иконография, е с младежко лице, а не с брада. Неговият нимб е украсен с перли. Дългите хитони покриват стъпалата, а в горната част дрехите са украсени с наклонени линии. Различия се наблюдават в долните части на хитоните, представени с прави и вълнисти линии при св. Георги и с наклонени снопчета при св. Параскева. Имената на светците са вдълбани над главите с малки неравни и повредени от допълнителния отвор букви. А е лапидарна, К е с една странична хаста, а В при името на светицата е излишна. Епитетите ОАГIОС и НАГIА са изцяло изписани.

На разглеждания кръст най-вероятно е изобразена св. Параскева Иконийска, живяла в края на II–началото на III в. в гр. Икония – Мала Азия, и наказана с отсичане на главата заради християнските ѝ убеждения (*Жития на светиите 1991, 541–542*).

Св. Параскева е представена от обратната страна на кръст от Коринт. На него тя също е в цял ръст. Реликвиарът е датиран във „византийския период“ (*Davidson 1952, Pl. 110*$_{2058}$). Близък до ветренския с образа на св. Георги е посоченият вече кръст, открит в яма в землянка № VII на Михайловския Златоверхний манастир в Киев, която се определя като „работилница за обработка на метал“ (*Каргер 1951, 18, обр. 15*$_{3,4}$).

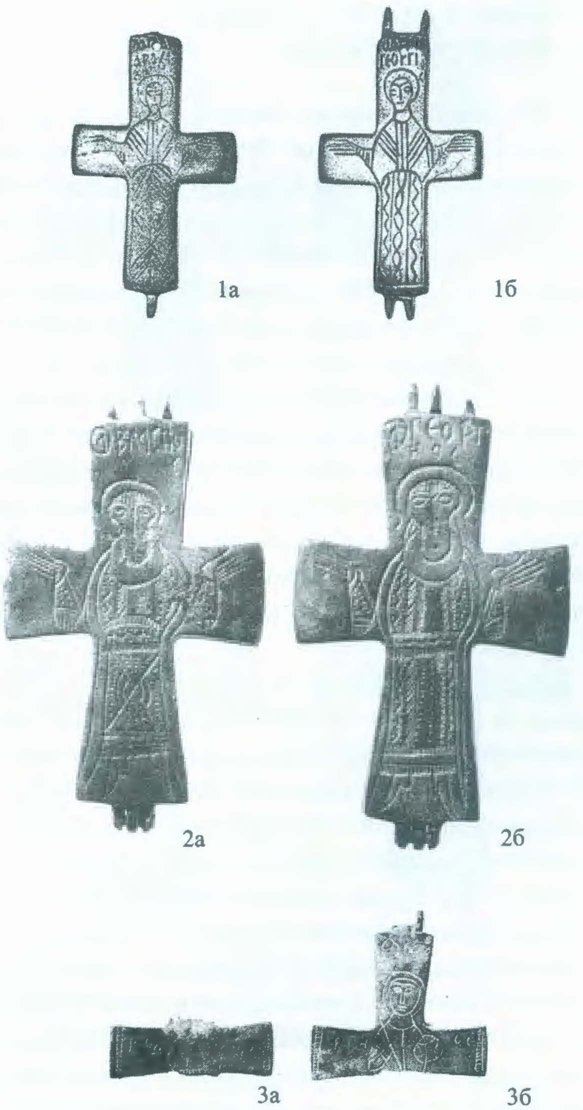

***Табл. III.** 1 а, б. Кръст със св. Параскева и св. Георги, с. Ветрен, Силистренско; 2 а, б. Кръст със св. Власий и св. Георги, м. Синански гробища, при Карасура, до с. Рупките, Чирпанско; 3 а, б. Кръст със св. Теодор и св. Георги, крепостта при с. Башево, Кърджалийско*

При публикуването на кръста от Ветрен е отбелязано, че изобразяването на св. Георги и св. Параскева върху един енколпион не е случайно. И двамата са мъченици в Мала Азия, което показва, че кръстът е изработен в този район (*Atanasov 1995, 491*). В. Н. Залесская предполага, че „зад пределите на Сирия и Палестина, но в средата на привърженици на източните традиции ...могат да се отнасят енколпиони с изображения на светците Василий, Никифор, Параскева, почитта към които не е свързана със сирийско-палестинските мартирии“ (*Залесская 1988, 97– 98*).

Най-вероятно и този кръст е бил изработен в края на X–XI в., а не, както е датиран, през XI–XII в. Самите автори отбелязват, че след 1087 или 1094 г. „за повече от век Ветрен е напуснат“ (*Атанасов, Йорданов 1994, 21*).

СВ. ГЕОРГИ И СВ. ВЛАСИЙ

През 1988 г. при разкопки по трасето на магистрала „Тракия”, 184–250 км, до м. Синански гробища недалеч от античната станция Карасура в средновековен пласт е открит сравнително добре запазен голям нагръден кръст (табл. III, 2 а, б, табл. VI, 1 а, б)[2]. Липсва халката за окачване (запазена височина 10,5 см, отвесно рамо 8,6 см, водоравно рамо 5,9 см, деб. 1,05 см). Кръстът се намира в ИМ–Чирпан (№ Sg 88/1641). От лицевата страна е представен св. Власий, а от обратната – св. Георги. Върху нагръдния кръст от Карасура образите на двамата светци са предадени по един и същ начин – с големи прищипнати в долната половина глави. Ясно личат бадемовидните очи, извитите вежди, дългият нос и малките устни, както и косите (отвесни линии) над челата. Различават се само по брадата (къси наклонени черти), която обикаля прищипаната част на главата при възрастния – св. Власий. И двамата светци са в молитвена поза. Облеклото е тържествено, богато украсено. Контурите на дрехите (в двойна линия) обикалят широките заоблени гърди и се спускат надолу до стъпалата, които са обърнати в противоположни посоки. Прави (къси и наклонени), вълнисти, дъговидни линии, точки разкрасяват и допълват изцяло хитоните и дългите ръкави. Ръцете са вдигнати за молитва от лактите, а извитите длани са с прекалено големи пръсти.

В горния край на отвесните рамена в два реда са изписани имената на светците, като определението О АГНОС е съкратено чрез поставяне на А в кръгче или в О и е следвано от името ВΛАСНО/С ('О ἅγιος Βλάςίος) от едната страна и ГЕОРГ/НОС ('О ἅγιος Γεώργιος) от другата. Сред буквите по-интересна е А, вдълбана с наклонен наляво стълбец и с дъговидна провиснала петлица. Такова А се открива при паметници от IX в., като известните с източния си произход миниатюри на Григорий Назиански в миланската библиотека „Амброзиана“ (Е 49–50) (*Grabar 1943, Pl. XXVII.2, XXXIV.1, XXXIV.4, XXXVIII.4, LVI.1.*). По-често се среща след втората половина на X–XI в. – плочи от слонова кост (*The Glory of Byzantium 1997, № 81, 87*), стенописи от кападокийските църкви – Егри Таш,

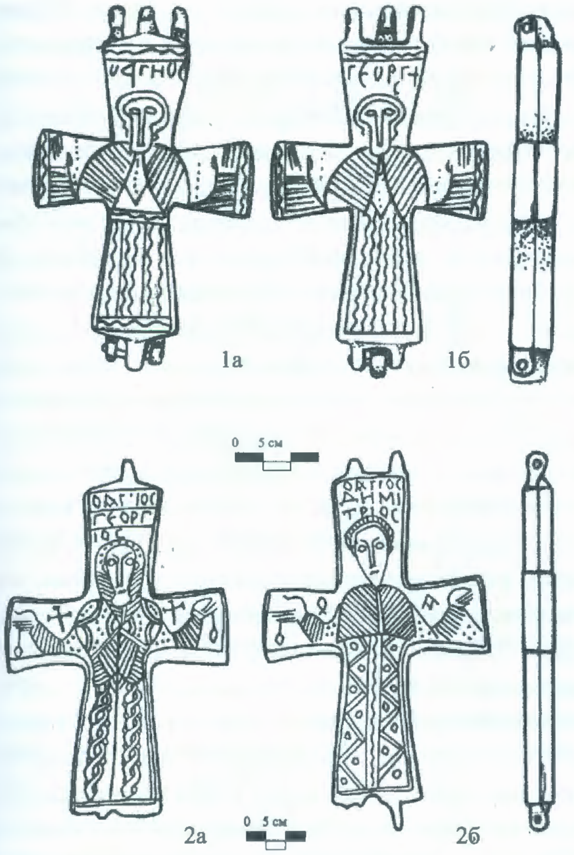

Табл. V. 1 а, б. Кръст със св. Георги, м. Малкото кале, с. Зимен, Карнобатско; 2 а, б. Кръст със св. Георги и св. Димитър, м. Калето, гр. Видин

Йъланлъ, Пюренли, Кокар (*Thierry 1963, Pl. 30, 31, 45, fig. 51. Вж. също: Gardthausen 1879, Taf. 2*).

Никак не е чудно, че двамата светци са изобразени върху един и същи кръст. В агиографията им се установяват много общи черти – живеели са по едно и също време (края на III–началото на IV в.) в малоазийската област Кападокия и са загинали в защита на християнството. Св. Власий е бил епископ в Севастия и се смята за покровител на животните (*Жития на светиите 1991, 97–98*). Приема се, че култът към него е наследен от славянското божество Велес (*Георгиева 1983, 187 сл.*). Както беше посочено, в образа на св. Георги се преплитат различни функции и подвизи, съхранени, но и видоизменени в различни времена и народи. Той също се свързва с друго славянско божество – Ярило, Яровит – бог на плодородието. Затова светецът се смята за покровител на земеделските стопани, но също така и на добитъка – връзката му с конете и конниците (*Смядовски 1991, 21, бел. 31–33*).

Други кръстове със самостоятелно изображение на св. Георги и св. Власий не са ни известни. Затова пък имената им се срещат в един друг тип енколпиони, където са свързани със св. Димитър и св. Никола (*Дончева-Петкова 1991, 11–19*). С името на св. Власий са назовавани храмове, за което съобщава надписът от Теке-Козлуджа (*Иванова 1933, 320*). При този кръст гравьорът е предал АГІОС съкратено чрез поставяне на А в кръгче, особеност, характерна за паметниците след средата на X в.

През XI в. малката църква върху базилика № 1 и средновековното селище при Карасура са разрушени и опожарени „при нашествията на печенези, узи и кумани". Открити са и анонимни византийски монети от края на X–XI в. (*Херман, Вендел, Нешева 1988, 8, 10*). Изглежда е пострадала и близката околност, където вероятно е изоставен или загубен разглежданият кръст.

Кога и къде е изработен кръстът, е трудно да се определи – може би в края на X–първата половина на XI в. Не е изключено да произхожда някъде от Кападокия – област, свързана с двамата изобразени светци. За източния му произход напомнят и особеностите в изписването на буквите (особено на А).

СВ. ГЕОРГИ И СВ. ТЕОДОР

Съвсем друг иконографски тип предлага последният кръст с изображение на св. Георги, произлизащ от крепостта при с. Башево, Кърджалийско (табл. III, 3 а, б, табл. VI, 2 а, б). За съжаление този интересен реликвиар е повреден, като от лицевата страна липсва цялото отвесно рамо, а от обратната – неговата долна част (запазена височина 5 см, запазено отвесно рамо 4,5 см, водоравно рамо 5,5 см). На обратната страна на кръста обръща внимание Н. Овчаров (*Овчаров 1982, 48, обр. 2*).

На кръстовището върху запазеното водоравно рамо от лицевата страна е изобразена фигура с поставени пред гърдите ръце. Без съмнение тя е била права, насреща и вероятно с дясната си ръка е държала копие, от което е запазен долният край. От двете страни на светеца е останала част от неточно написан надпис: ΡΟΔ/ΟС, който вероятно трябва да се възстанови така: [ΘΕΟ]ΔΟΡΟС = Θεόδωρος, за което подсказва и обратната страна на реликвиара, на която е изобразен св. Георги и се чете неговото име. На тази страна светецът е прав насреща с атрибути на воин. В дясната си ръка държи копие, което

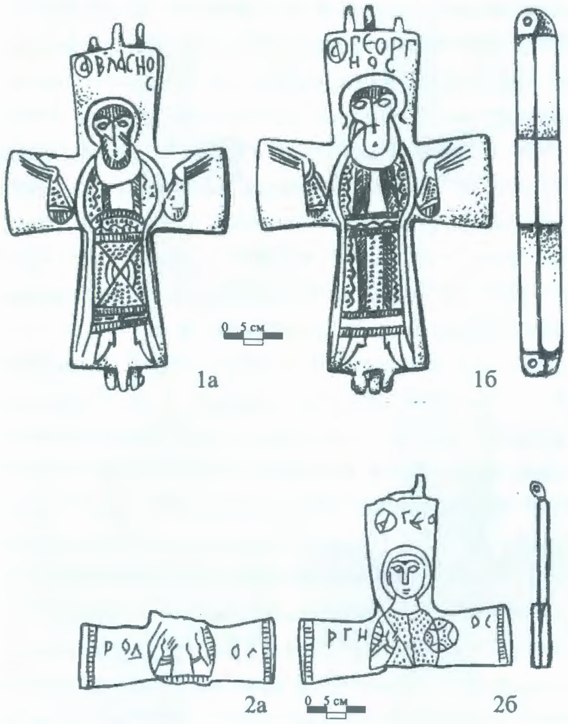

Табл. VI. 1 а, б. Кръст със св. Власий и св. Георги, м. Синански гробища при Карасура, до с. Рупките, Чирпанско; Кръст със св. Теодор и св. Георги, крепостта при с. Башево, Кърджалийско.

е опряно на рамото, а отляво, без да е предадена ръката, е гравиран кръгъл щит с вписан в него кръст. Чертите са груби – сключени вежди, големи очи, нос и устни – и не съответстват на иконографския тип на светеца войн. Облечен е в ризница, чиито халки са отбелязани чрез редици от точки. Над главата и от двете страни на водоравното рамо е изписано: ОА ГЕОРГН/ОС = Ľ Ε(γιος) Γεώργος.

От края на IX и особено през X–началото на XI в. във връзка с усилените военни действия на Византия, с укрепване на военното съсловие е нараснала нуждата от военни светци – покровители и защитници на византийската армия. Тогава се появяват светци, заемащи някаква длъжност във войската и загинали като мъченици за християнството (*Grabar 1946, I, 346*). Сред тях са св. Георги, Димитър, двамата Теодоровци. Агиографите вече обръщат внимание на извършените от св. Георги чудеса и изображенията на война започват да изместват тези на мъченика. Установяват се няколко различни иконографски образа, които отразяват не само възможностите и желанията на отделните творци, но и настъпилите промени през отделните периоди (*Лазарев 1953, 195, 199, 202*). Широко почитан светец във византийската армия е св. Теодор. До IX в. в агиографската литература е известен един светец с името Теодор, роден в Евхаита, войник в армията на император Максимилиан. Около този период се появява и друг светец, също от Евхаита, извършващ същите подвизи. Двамата Теодоровци се различават само по заеманата в армията служба – Тирон е войник, новобранец, а Стратилат – полковник. Към края на X в. – период, през който се оформя иконографията на военните светци, се установяват и различия в образите на двамата Теодоровци. Тирон приема александрийския тип и започва да се изобразява с прибрани коси и остра брада, а Стратилат – по-разпространения малоазийски тип с къдрави коси, тънки увиснали мустаци, разделена на два масура брада (*Мавродинова 1969, 33–50; 1980, 108*). В паметниците на изкуството двамата светци са различно представени – прави, въоръжени с копие или щит и меч или като конници. Срещат се и бюстови образи. В дребната пластика те не винаги могат да се разграничат. При това св. Георги обикновено се изобразява заедно с Теодор Стратилат. Най-ранният достигнал до нас паметник (около 989 г.) със св. Теодор Стратилат е миниатюра от Менологията на Василий II във Ватиканската библиотека. С дясната си ръка светецът държи изправено, опряно до земята копие, а с лявата – кръгъл щит (*Diehel 1926, 634, fig. 307*). Графичното изображение върху лицевата страна на кръста от с. Башево без съмнение е подражание на известен иконен образ. Най-вероятно е представен св. Теодор не само по аналогия със св. Георги от обратната страна, но и по надписа, чиято първа сричка в горната част на отвесното рамо липсва, а втората е написана в обратен ред.

Св. Георги върху кръста от Башево се отделя от известните изображения на светеца върху нагръдните реликвиари. Макар и линеарно, представената фигурата на светеца войн с копие в дясната ръка и кръгъл щит в лявата се свързва с редица византийски паметници след края на X в. – емайли, медальони, камеи, стеатитови, шиферни, мозаични икони, стенописи (*Пуцко 1969, 217 и цит. лит.; Ovčarov 1991, fig. 1– 10*). Но средновековният гравьор не е успял да предаде характерното за св. Георги красиво лице, заобиколено с къдрави коси.

Много често св. Георги е показван прав, държащ с дясната ръка изправено, опряно до земята копие, а с лявата придържащ поставен на земята щит. По-редки са примерите, когато копието минава пред гърдите и опира на дясното или на лявото рамо, а кръглият щит (също пред гърдите) светецът държи с лявата ръка. Така е и върху кръста от Башево. На известната миниатюра от Псалтира на Василий II от 1019 г. (*Cod. Marc. Gr. 17*) най-отгоре вдясно се вижда св. Георги с копие върху дясното рамо и кръгъл щит в лявата ръка. Но върху тази миниатюра са представени още петима светци, помощници и покровители на императора в борбата срещу българите. Между тях е и свети Теодор, чието копие, както при нагръдния кръст, е опряно на лявото рамо (*Diehel 1925, 402, fig. 186; Grabar 1936, 86 sq.*). По подобен начин – до пояс – двамата светци са изобразени и върху други паметници на изкуството, като златна емайлирана плочка от известната корона на св. Стефан (*Wessel 1967, 113 sq., № 37 g*), върху обратната, украсена с ниело страна на сребърния процесиен кръст от Мицхвариши (*Хускивадзе 1984, 28– 29, табл. 10, 11*) и на бронзовия от музея в Новгород (*Смирнов 1975, 28 сл, 30, обр. 3, 35*), върху нефритена камея от Троицко-Сергеевската лавра (*Пуцко 1970, с. 132 и цит. лит.*). Всички тези произведения са датирани в XI и рядко в XII в.

С атрибутите на военни светци св. Георги и св. Теодор са често представяни и върху многобройни оловни печати, свидетелстващи за голямата популярност на светците сред висшите кръгове на Византия. Повечето печати са от края на X (винаги бюстови образи), XI и XII в. (особено времето на Комнините). Наблюденията върху печатите показват, че в последните две десетилетия на XI в. кръглият щит се заменя с миндаловиден (*Юрукова 1983, 138*). Така появата на миндаловидния щит върху печатите и върху стеатитовите икони предшества официалната реформа в средата на XII в. (*Банк 1978, 95–96*). Този факт е от значение за датирането на кръста от Башево.

Като се привеждат тези паралели за разглеждания енколпион, необходимо е да се обърне внимание и на палеографските особености на неговия надпис. И тук, както при другите кръстове със св. Георги, буквата I е заменена с H, Ω – с O. Буквите Є, O, C, както обикновено са заоблени. P от лицевата страна е със заоблена, а от обратната – с триъгълна петлица, Δ наподобява равнобедрен триъгълник, но с незатворена основа. По-характерна е A, която се различава от гравирането ѝ върху разгледаните дотук енколпиони – острата ѝ триъгълна петлица е долепена до наклонения стълбец. Така изписано A, но обикновено с обратен наклон на стълбеца, се открива върху наши и византийски паметници от X и от XI в. (*Иванова 1933, 320; Гошев 1961, 85, 87; Попконстантинов 1982, 47, обр. 4; Искусство Византии 1977, 2, 104, № 593, 594*). И тук, както при предшестващия кръст, O АГІОС е съкратено чрез поставянето на буквата A в кръгче.

Като се има предвид иконографията – представянето на светеца като воин с кръгъл щит, както и палеографските особености на надписа – може да се допусне, че кръстът от крепостта при с. Башево е направен след X в., най-вероятно през втората половина докъм 80-те години на XI в. Въпреки общите технико-изразни средства с разгледаните „сирийски“ нагръдни кръстове, този реликвиар вероятно е изработен в друга работилница, в която майсторите са били запознати с новата иконография на светеца.

•••

Разгледаните кръстове енколпиони са били вероятно притежание на лица, чиито едноименни светци – патрони, застъпници и покровители, са гравираните върху тях светци – св. Георги, св. Димитър и св. Теодор, като военни светци са носени и почитани предимно от войните, очакващи от тях защита, а св. Власий и св. Параскева – може би от хора, носещи техните имена. Същевременно става ясно, че кръстовете енколпиони подражават на известни византийски паметници, показват и следват промените в иконографията на светците. Агиографските данни, надписите, натруфените облекла посочват, че седемте кръста са изработени в източните, най-вероятно в малоазийските ателиета. В друго ателие, следващо настъпилите иконографски промени в края на X–XI в., е бил изработен кръстът от Башево.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Атанасов, Йорданов 1994: Г. Атанасов, И. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.

Банк 1959: А. В. Банк. Несколько византийских камей из собрания Государственого Эрмитажа. – ВВр, XVI, 1959, 206–215.

Банк 1978: А. В. Банк. Прикладное искусство Византии IX–XII вв. Москва, 1978.

Георгиева 1983: И. Георгиева. Българска народна митология. София, 1983.

Голофаст, Романчук, Рыжов, Антонова 1991: Л. А. Голофаст, А. И. Романчук, С. Г. Рыжов, И. А. Антонова. Византийский Херсон. Каталог выставки. Москва, 1991.

Гошев 1961: И. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX –X в. София, 1961.

Грабар 1982: А. Грабар. Няколко мощехранителници на свети Димитър и мартириума на светеца в Солун. – Избрани съчинения, I, 1982, 132–153.

Дончева-Петкова 1991: Л. Дончева-Петкова. Кръстове еколпиони с образи а светц и надписи O Νηκόλαοσ–O Βλάσηοσ и O Γεωργηοσ–Δημήτιοσ. – Археология, 1991, 1, 11–19.

Дуйчев 1943: И. Дуйчев. Стара българска книжнина, I, София, 1943.

Жития 1991: Жития на светиите. София, 1991.

Залесская 1988: В. Н. Залесская. Связи средневекового Херсонеса с Сирией и Малой Азии в X–XII веках. – В: Восточное средиземноморье и Кавказ IV–XIV вв. Ленинград., 1988, 93–104.

Иванова 1933: В. Иванова. Старобългарски надпис от Теке Козлуджа. – ИАИ, VII, 1933, 319–321.

Искусство Византии 1977: Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки. Москва–Ленинград, 2, 1977.

История на България, 3 , София, 1982.

Каргер 1949: М. К. Каргер. Киев и монгольское завоевание. – СА, XI, 1949, 55–102.

Каргер 1951: М. К. Каргер. Археологические иследования древнего Киева. Киев, 1951.

Каргер 1958: М. К. Каргер. Древний Киев. I, Москва–Ленинград, 1958.

Константинова 1982: В. Константинова. Няколко бележки за противобогомилския надпис от Ескус. – Археология, XXV, 1982, 3–4, 50–55.

Корзухина 1958: Г. Ф. Корзухина. О памятниках „корсунского дела“ на Руси (по материалом меднего литья). – ВВр, XIV, 1958, 129–137.

Корзухина, Пескова 2003: Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликвиарии X–XIII вв. Санкт-Петербург, 2003.

Косцюшко-Валюжинич 1905: К. К. Косцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 годе. – ИИАК, вып. 16, 1905, 37–110.

Куницький 1990: В. А. Куницький. Близькосхдні енколпіони на територіі Південноі Русі. – Археологія, 1990, 1, 106–116.

Лазарев 1953: В. Н. Лазарев. Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-война в византийском и древнерусском искусстве. – ВВр, VI, 1953, 186–222.

Лазарев 1986: В. Н. Лазарев. История византийской живописи. Москва, 1986.

Мавродинова 1969: Л. Мавродинова. Св. Теодор – развитие и особености на иконографския му тип в средновековната живопис. – ИИИ, XIII, 1969, 33–53.

Мавродинова 1980: Л. Мавродинова. Земенската църква. София, 1980.

Марјановић Вујовић 1986: Г. Марјановић-Вујовић. Реликвири из околине Новог пазара. – Новопазарски зборик, 10, 1986, 5–12.

Марјановић Вујовић 1987: Г. Марјановић-Вујовић. Крстови от VI до XII века из Збирке Народог музеја. Београд, 1987.

Мифы 1980: Мифы народов мира. Москва, Т. I, 1980.

Овчаров 1982: Н. Овчаров. Към иконографията на някои светци през X–XIV в. – Археология, XXIV, 1982, 2, 43–50.

Паскалева 1967: К. Паскалева. Иконографски типове на Св. Георги в стенописите на Кремиковската църква. – ИБИД, XXV, 1967, 193–212.

Попконстантинов 1982: К. Попконстантинов. За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренско. – Археология, XXIV, 1982, 43–49.

Пуцко 1969: В. Г. Пуцко. Византийский медальон с изображением Георгия-война. – СА, 1969, 2, 217–224.

Пуцко 1970: В. Г. Пуцко. Несколько византийских камей из древнерусских городов. – Зборник радова Византолошког Иститута, 12, Белград, 1970, 113–139.

Смирнов 1975: А. П. Смирнов. Выносной чеканный крест греческой работы XI – XII вв. – В: Древнерусское искусство. Зарубежные связи. Москва, 1975, 27–40.

Смядовски 1991: С. Смядовски. За енколпионите с надписи Νηκόλαοσ, Βλάσηοσ, Γεωργηοσ, Δημήτιοσ. – Археология, 1991, 1, 19–22.

Херман, Вендел, Нешева 1988: Й. Херман, М. Вендел, В. Нешева. Археологически проучвания в Карасура. – Археология, XXX, 1988, 4, 1– 11.

Хускивадзе 1984а: Л. Хускивадзе. Византийский крест из Мицхваришии. – Зограф, 15, 1984, 24–40.

Юрукова 1983: Й. Юрукова. Нумизматически и сфрагисически паметници (867–1195/1203 г.). – Перник, 2, 1983, 102–170.

Atanasov 1995: G. Atanasov. Croix-encolpions proche-orientales de la région de la Dobrudja du sud (Bulgarie). – Akten des XII. Internationalen Kongresses für christlische archäologie. Bonn 22.–28. September, 1991, T. 1, Münster, 1995, 483–495.

Bárány-Oberschall 1953: M. Bárány-Oberschall. Byzantinische Pectoralkreuze aus ungarischen Funden. – Forschungenen für Kunstgeschichte und chrislische Archäologie, 1953, 207–250.

Chronique 1953: Chronique des fouilles et décou-

vertes archéologiques en Crèce en 1952. – BCH, 77, 1953, 1, 191–291.

Coche de la Ferté 1981: E. Coche de la Ferté. L,art de Byzanze. Paris, 1981.

Coman 1971. G. Coman. Marturii arheologice privind creştinismul in Moldova secolelor VI–XII. – Danubius, V, 1971, 75–99.

Dalton 1911: O. M. Dalton. Byzantine Art and Archaeology. Oxfort, 1911.

Davidson 1952: G. Davidson. The Minor Objects. – Corinth, XII, 1952.

Diehel 1925, 1926: Ch. Diehel. Manuel d,art byzantin. Paris, I, 1925; II, 1926.

Dragomir 1972–1973: I. Dragomir. Citatea medievală de la Enisala. Unelte arme şi obiecte de podola. – Danubius, VI–VII, 1972–1973, 24–48.

Goldschmidt, Weitzmann 1930–1934: Goldschmidt, Weitzman. Die byzantinischen Elefenbeinsculpturen des X – XIII Jahrhunderts, I – II, Berlin, 1930–1934.

Grabar 1936: A. Grabar. L,empereur dans l,art byzantin. Paris, 1936.

Grabar 1943: A. Grabar. Les miniatures du Grégoire de Naziane de L,Ambrosienne (Ambrosianus 49–50). Paris, 1943.

Grabar 1946: A. Grabar. Martyrium. Rechérches sur le culte des religieuse et l,art chrétien antique. Paris, 1946.

Howell 1970: D. Howell. St. George as intercessor. – Byzantion, XXXIX, 1970, 121–136.

Jerphanion 1925: G. Jerphanion. Les églises rupestres de Cappadoce. Paris, 1925. Planches: I.

Kalavrezu-Maxeiner 1985: I. Kalavrezu-Maxeiner. Byzantine Ikons in Steatitte. Wien, 1985.

Laurent 1963, 1965: Le corpus des sceax de L,Empire Byzantin.T. V. L,Église. Paris, 1, 1963 2, 1965.

Muñoz 1906: A. Muñoz. L,at byzantin à l,exposition de Grottaferrata. Rome, 1906.

Ovčarov 1991: N. Ovčarov. Sur l,iconographie de St. Georges aux XIe–XIIe siècles. – Byzantinoslavica, LII, 1991, 121–129.

Sachs, Badstübner, Neumann 1980: H. Sachs, E. Badstübner, H. Neumann. Christliche Ikonographie in Stichworten. Leipzig, 1980.

Schlumberger 1905: G. Schlumberger. L,épopée Byzantine de la fin du Xe siècle. Paris, III, 1905.

Spinei 1975: V. Spinei. Les relations de la Moldavei avec le Byzance et la Russie au première quart du IIe millénaire à la lumière des sources archéologiques. – Dacia, XIX, 1975, 227–242.

Splendeur de Byzance 1982: Splendeur de Byzance. Musée royaux d,Art et d,Histoire. Bruxelles, 1982.

Szatmári 1995: I. Szatmári. Bizénci topusú erekletarto mellkeresztek. Békés és Gsongrád megyében. – MFMÉ – Studia Archaeologica, I, 1995, 219–264.

Talbot Rice, Hirmer 1959: D. Talbot Rice, M. Hirmer. The Art of Byzantium. London, 1959.

The Glory of Byzantium 1997: The Glory of Byzantium. New York, 1997.

Thierry 1963: N. et M. Thierry. Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région des Hasan Gaği. Paris, 1963.

Zacos, Veglery 1972: G. Zacos, A. Veglery. Byzantine Lead Seals. 1/1– 3, Basel. 1972.

Wessel 1967: Kl. Wessel. Die byzantinische Emailkunst vom 5. bis 13. Jahrhundert. Recklinghausen, 1967.

Wullff 1909, 1911: O. Wulff. Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italianische Bildwerke. Berlin, III, 1909, 1; III, 1911, 2.

Σκλάβου-Μαυροειδή 2002: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή. Σταυροι-λειψανοθήκες της Συλλοήςδ Τσολοζιδη. Παρατηρησεις στην τεχνικη και την εικονογραφια. – ΔΧΑΕ, Περ. Δ, Τομ. Κγ. 2002, 273–278.

θεσσαλονίκη Ιστορία 1986: Έκθεση Λευκού Πύργου. θεσσαλονικη Ιστορία κια Τέχνη. Αθηνα. 1986.

Z\κοσ 1984: N. Z\κοσ. Βυςαντινό οδιπορικό ςτή θράκη. – Αρχαιολογία, 13, 1984, 71–77.

БЕЛЕЖКИ

[1] За предоставената ми възможност да публикувам този кръст благодаря на Д. Момчилов

[2] Кръстът е открит при разкопки на Петя Георгиева. Благодаря за предоставената ми възможност да го публикувам.

ENCOLPION CROSSES WITH THE IMAGE OF ST. GEORGE, ALONE OR WITH OTHER SAINTS

Ljudmilla DONCHEVA-PETKOVA

Recently in the Historical Museum of Karnobat was received a breastplate reliquary cross, on both sides of which according to the inscription by means of engraving is depicted the effigy of St. George. This cross caused the reason for reviewing other encolpions bearing the image of the same saint. From various regions of Bulgaria are familiar seven more crosses with preserved on one or both sides engravings of St. George portrayed either alone or together with other saints such as Dimitar, Theodore, Paraskeva, Vlasius.

On four crosses – one with unknown origin, in AIM-Bulgarian Academy of Science, Sofia (plate I, 1 a, b, plate

IV, 1 a, b) and another one also with unknown origin in HM of Kazanluck (plate I, 2), from the „Horromegdan“ locality by the village of Zhelud, Shoumen area (plate I, 3, plate IV, 2) and the village of Zimmen, Karnobat area (plate II, 1, a, b, plate V, 1, a, b) is presented a young saint with hands raised in a prayer. On the basis of this distinctive gesture, the engraving of the face and clothes the four crosses merge with the great number of encolpion crosses bearing the images of unknown saints. Only due to the incised into the upper part of the vertical shoulder name – O ΑΓΗΟC/ΓЄΟΡΓΗΟC (L'Εγιος Γεώργιος) is positively established that it is a presentation of St. George.

From the „Kalleto“ (the Stronghold) locality comes another cross (plate II, 2, a, b, plate V, 2, a, b), on the front side of which is engraved St. George and on the reverse – St. Dimitar. The mediaeval engraver had made an attempt to distinguish the two saints although referring to untypical iconography features by the diverse presentation of the heads and clothes, e. g. St. George is wearing a beard. In the upper part of the vertical shoulder is visible a three-line inscription – on the obverse: ΟΑΓΙΟC/ΓΕΟΡΓ/ΙΟC (L' ΕγιοοςΓεώργιος) and on the reverse ΟΑΓΙΟC/ΔΗΜΙ/ΤΡΙΟC (L'Εγιος Δημήτριος). From the mediaeval Vetren on the Danube is published a cross on the obverse side of which is presented St. Paraskeva (ΗΑΓΗΑ Π/ΑΡΑCΚ/Є<B>ΥΗ= ^ Cγία Παραάσκευή), and on the reverse St. George – ΟΑΓΗΟC/ΓΕΟΡΓΙΟ/C (plate III, 1). During excavations along the lay-out of the Trakya interstate near the „Sinnanski Grobishta“ (Cemetery of Sinnan) locality at the antique station Karasurra by the village of Roupkitte, Chirpan area in a mediaeval layer was uncovered a relatively well-preserved (without the loop) cross (plate III, 1, a, b, plate, 1a, b). On its obverse side is depicted St. Vlasius and on the reverse – St. George. The images of both saints are rendered in the one and the same manner, distinguished only by the beards rendered with short slanting lines for the more elderly St. Vlasius. On the upper end of the vertical shoulders in two lines are written the names of the saints and the definition O ΑΓΗΟC is abbreviated by inscribing A into O and is followed by the name ΒΛΑCΗΟ/C

('Ο ἅγιος Βλάςίος) on one side and ΓΕΟΡΓ/ΗΟC ('Ο ἅγιος Γεώργιος) on the other.

On these seven crosses St. George, St. Dimitar, St. Paraskeva and St. Vlasius are portrayed as patrons, standing in full face, dressed in chitons and holding their hands up in a gesture of prayer. We feel inclined to refer these crosses to the end of X–XI c. Arguments in favour of this is the presentation of the saints as patrons and defenders, the paleographic peculiarities of the inscriptions and certain analogies with seals and various other monuments of art.

The eighth cross comes from the stronghold of Bashevo, Kurdzhali area (plate III, 3 a, b, IV, 2 a, b). On the juncture upon the preserved horizontal shoulder on the obverse side was depicted St. Theodore. At both sides of the saint has remained part of incorrectly written inscription: ΡΟΔ/ΟC, that should probably be restored like this: [ΘΕΟ] ΔΟΡΟC = Θεόδωρος. On the reverse side of the reliquary is depicted St. George with an inscription ΟΑ ΓΕΟΡΓΗ/ΟC = L' Ε(γιος)Γεώργος. Here O ΑΓΗΟC is abbreviated in the same way by inscribing A into O. St. George is standing up in full face with the attributes of a warrior – a spear in the right hand, leaning against his shoulder and in the left – a cross interposed into a round shield. Having in mind the iconography – the presentation of the saint as a warrior with a round shield and the paleographic peculiarities of the inscription it could be assumed that the cross from the stronghold at the village of Bashevo was most probably made in the period from the second half to the 80-ies of XI c. and was most likely manufactured in another workshop where the artisans were familiar with the new iconography of the saint.

The reviewed encolpion crosses were possibly the possession of people who had the same names as their patron-saints whose images are engraved on the crosses – St. George, St. Dimitar, St. Theodore. As warrior saints they were certainly worn and revered by soldiers expecting the saints' guardiance, while St. Vlasius and St. Paraskeva were perhaps worn by people who were entitled to their names. Simultaneously it becomes clear that the encolpion crosses are skillful imitations of well-known Byzantine monuments and reveal certain alterations in the iconography of the saints. The agiographic data, the inscriptions, the overdressed figures of the saints are indicative for the fact that the seven crosses were worked out in some of the eastern, most probably Anatolian (Asia Minor) workshops. In another atelier following the occurring iconography changes from the end of X and XI c. was made the cross from Bashevo.

РАННОВИЗАНТИЙСКИ ПЕЧАТИ (V–VI в.) ОТ ФОНДА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ В НЕСЕБЪР

Стоянка ДИМОВА

В нумизматичния фонд на музей „Старинен Несебър“ през последните години постъпиха от откупки византийски оловни печати от околностите на Несебър и от целия Бургаски регион. Те обогатиха колекцията от печати на музея и са носители на ценна историческа информация. Основният проблем, пред който се изправяме, работейки с тях, е, че не са открити при археологически разкопки в конкретна археологическа среда, което би позволило по-точната им интерпретация, а данните за местонамирането им са по-общи и непълни.

Предмет на настоящата публикация са четири ранновизантийски печата, които са непубликувани, и нашата цел е да бъдат въведени в научно обращение. Моливдовулите от V–VI в. са рядкост и представляват голям интерес за сфрагистите. Малко са и публикуваните от този период печати от територията на България.

Ранновизантийските печати от Несебър се поделят на две групи: императорски печати и печати на частни лица.

I. ИМПЕРАТОРСКИ ПЕЧАТИ

1. Анастасий I (491–518)

Л.: Кръгов надпис около изображението, започващ отляво:

D.......SIVSPPAVG – D(ominus) n(oster) Anastasius p(er) p(etuus) Aug(ustus).

Бюст на императора с диадема с пропендули, представен във фас. Загърнат е с плащ, закопчан с фибула на дясното рамо.

Оп.: Виктория права във фас, стъпила върху глобус. В разтворените си ръце държи венци.

Диаметър 19/22 мм, дебелина 5 мм. Повърхността на моливдовула е нарушена от корозия, която е засегнала особено силно реверса. Инв. № 1967. *Местонамиране*: районът на гр. Поморие (обр. 1).

Екземплярът е непубликуван, но са известни негови паралели *(Zacos, Veglery 1972, № 1; Соколова 1991, табл.3/ № 1)*.

Можем само да предполагаме кой е адресатът на кореспонденцията на имп. Анастасий. Въпреки че той не е известен, печатът свидетелства за активните му връзки със столицата на империята и лично с императора.

По времето на Анастасий I кипи усилено строителство на защитни съоръжения в европейската територия на империята, което има за цел спиране на варварските нашествия, стигащи до Константинопол. Тогава са построени ранновизантийските крепостни стени на Месемврия, строят се и отбранителни крепости в най-достъпната източна част на Хемус. Като имаме предвид и многото административни и финансови реформи, осъществени от Анастасий, не е учудващо откриването на негов моливдовул в района на Поморие.

2. Юстиниан I (527–565)

Л.: Кръгов надпис около изображението, започващ отляво:

DNIVSTI......AVI – D(ominus) n(oster) Iustinianus p(er) p(etuus) Aug(ustus).

Обр. 1.

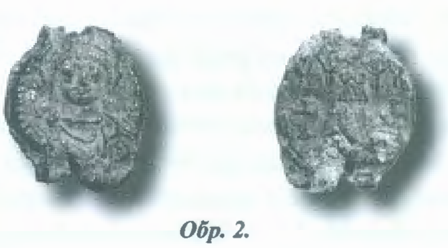

Обр. 2.

Бюст на императора с диадема с пропендули, представен във фас. Облечен, с броня, загърнат с плащ, закопчан с фибула на дясното рамо.

Оп.: Виктория права във фас, стъпила върху глобус. В дясната си ръка държи венец. В полетата от двете ѝ страни са изобразени кръстове.

Диаметър 20/23 мм, дебелина 2 мм. Добър отпечатък и добре запазен моливдовул. Инв. № 1819. *Местонамиране*: землището на с. Кошарица, община Несебър (обр.2).

Екземплярът е непубликуван, но са известни негови паралели (*Zacos, Veglery 1972, № 2802a; Йорданов, Койчев, Мутафов 1998, № 1*).

Адресатът на кореспонденцията на имп. Юстиниан I би могло да бъде както административно подчинено нему лице, така и религиозно или частно лице.

По времето на Юстиниан I Месембрия отбелязва голям разцвет – в града са построени подземната водопроводна система, внушителните ранновизантийски терми и някои от ранно-християнските базилики („Св. София“, „Св. Богородица Елеуса“ и „Св. Апостоли Петър и Павел“). Градът става седалище на архиепископия – при управлението на Юстиниан I местният епископ е издигнат в ранг на архиепископ. Логично и естествено е определени сановници и видни граждани, живеещи в района на Месембрия, да получават кореспонденция от самия император.

3. Юстиниан I (527–565)

Л.: Кръгов надпис около изображението, започващ отляво:

DNIVS…..NVS….. – D(ominus) n(oster) Iustinianus p(er) p(etuus) Aug(ustus).

Бюст на императора с диадема с пропендули, представен във фас. Облечен, с броня.

Обр. 3.

Оп.: Виктория права във фас, стъпила върху глобус. В дясната си ръка държи венец. В полетата от двете ѝ страни има кръстове.

Диаметър 17/18 мм, дебелина 4 мм. Добър отпечатък и добре запазен моливдовул. На аверса изображението не е центрирано и излиза извън ядрото. Инв.№ 2137. *Местонамиране*: района на гр. Поморие (обр.3).

Екземплярът е непубликуван, но са известни негови паралели (*Zacos, Veglery 1972, № 2802a; Йорданов, Койчев, Мутафов 1998, № 1*).

II. ПЕЧАТИ НА ЧАСТНИ ЛИЦА

1. Петрос (VI в.)

Л.: Богородица в цял ръст с нимб, химатион и мафорион, във фас. Пред гърдите си държи медальон с лика на Христос. В полетата от двете ѝ страни са изобразени палмови клонки и над тях – кръстове.

Оп.: Кръстообразен монограм, съдържащ буквите ПЕТРŎС .

Диаметър 19/20 мм, дебелина 5/6 мм. Добър отпечатък и добре запазен моливдовул. Инв. № 1820. *Местонамиране*: землището на с. Топчийско, Айтоско (обр.4).

Екземплярът е непубликуван и не са ми известни негови паралели.

Обр. 4.

Иконографията на Богородица с Христос и кръстообразният монограм са характерни за VI в. Петрос най-вероятно е виден византийски сановник, но на моливдовула не е отбелязана длъжност или титла. Това е характерно за епохата – рядко се отбелязват титли, длъжности и географски наименования върху оловните печати. Поради това определянето му като печат на „частно лице“ е условно.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Йорданов 1992: И. Йорданов. Печатите на комеркиарията Девелт. – Поселищни проучвания, 1992, 2.

Йорданов 1993: И. Йорданов. Печатите от стратегията в Преслав (971–1088). София, 1993.

Йорданов, Койчев, Мутафов 1998: И. Йорданов, А. Койчев, В. Мутафов. Средновековният Ахтопол VI–XII в. според данните на нумизматиката и сфрагистиката. – Нумизматика и сфрагистика, 1998, 2, 67–89.

Острогорски 2000: Г. Острогорски. История на византийската държава.София, 2000, 96–141.

Соколова 1991: И. Соколова. Византийские печаты VI–первой половины IX в. из Херсонеса. – Византийский временник, 1991, 52, 201–213.

Шандровская 1968: В. Шандровская. Памятники византийской сфрагистики в Эрмитаже. – Византийский временник, 1968, XXIX, 244–268.

Zacos, Veglery 1972: G. Zacos, A. Veglery. Byzantine Lead Seal. Bazel, 1972.

EARLY-BYZANTINE SEALS (5th–6th c.) FROM THE FUND OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN NESSEBUR

Stoyanka DIMOVA

In recent years the numismatic fund of the „Antique Nessebur" Museum replenished its collection by purchases of new Byzantine leaden seals. Subject of the present publication are the Early-Byzantine seals (5th–6th c.). They are divided into two groups: emperors' seals and seals of private personalities. The emperors' or imperial seals are presented by a molivdul seal of Anasthasius I (Table1) and two seals of Justinian I (Table 2 and 3). They come from the region of the town of Pomorie and the village of Kosharitsa, Nessebur Municipality. The addressees of these emperors' correspondence are unknown but the discovery of their seals in the indicated areas is far from accidental having in view the active construction and administrative activities of these emperors on the European territories of the Empire.

The last seal (Table 4) is provisionally defined as a seal of a „private personality" as a result of the absence of title, office or rank. Its iconography is typical of the 6th c. On the reverse side interposed within a cruciform monogram is discernible the name of its owner – Petros, who was probably a high-ranking Byzantine dignitary.

КИПИЛОВСКАТА КРЕПОСТ И НЕЙНОТО ЗНАЧЕНИЕ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Мери РАДЕВА

Кипиловската крепост е една от малкото достигнали до нас късноантични крепости – при това добре запазена. Описана е още през 1930 г. от К. Шкорпил (*Шкорпил 1930, 200–203, обр. 1*). По-късно Д. Цончев я разглежда в проучването си за крепостите по северните склонове на Еленския и Сливенския Балкан (*Цончев 1948, 113 и сл.*). Сава Бобчев, изследвайки крепостните кули с издаден ръб, също се спира на нея (*Бобчев 1961а, 116, 117, обр.15*). И тримата предлагат цялостен или частичен план и описание на крепостта, като всеки предлага различна дата на нейното изграждане. Шкорпил я свързва с император Юстиниан (527–565), Цончев смята, че тя е от IV век, а Бобчев я отнася към края на V век. Но и тримата автори правят своите изводи на базата на теренни наблюдения, без разкопки. Ст. Лисицов дава едно сравнително точно описание на крепостта и я датира в късната античност, базирайки се също на теренни обхождания (*Лисицов 1975, 21–33*). Благодарение на нейната добра запазеност в суперструкция не е било трудно да се очертае планът ѝ, макар и с някои непълноти (обр. 1). На отделни елементи от крепостната система се спира и Д. Овчаров в своите изследвания (*Овчаров 1982, 40, 47*).

Писмените извори не предлагат конкретни данни, свързани пряко с нея. Засега тя не е идентифицирана. С оглед на нейна консервация и реставрация през 1978 г. започнаха археологически разкопки под ръководството на Димитрина Джонова от НИПК–София и продължени през 1979–1981 г. от М. Радева от ОИМ–Сливен. Проведени макар и на малък сектор от крепостта, те предложиха повече данни за нея. Смятаме, че изводите, до които достигнахме на този етап, могат да претърпят не само допълнения, но и изменения и корекции при следващи проучвания.

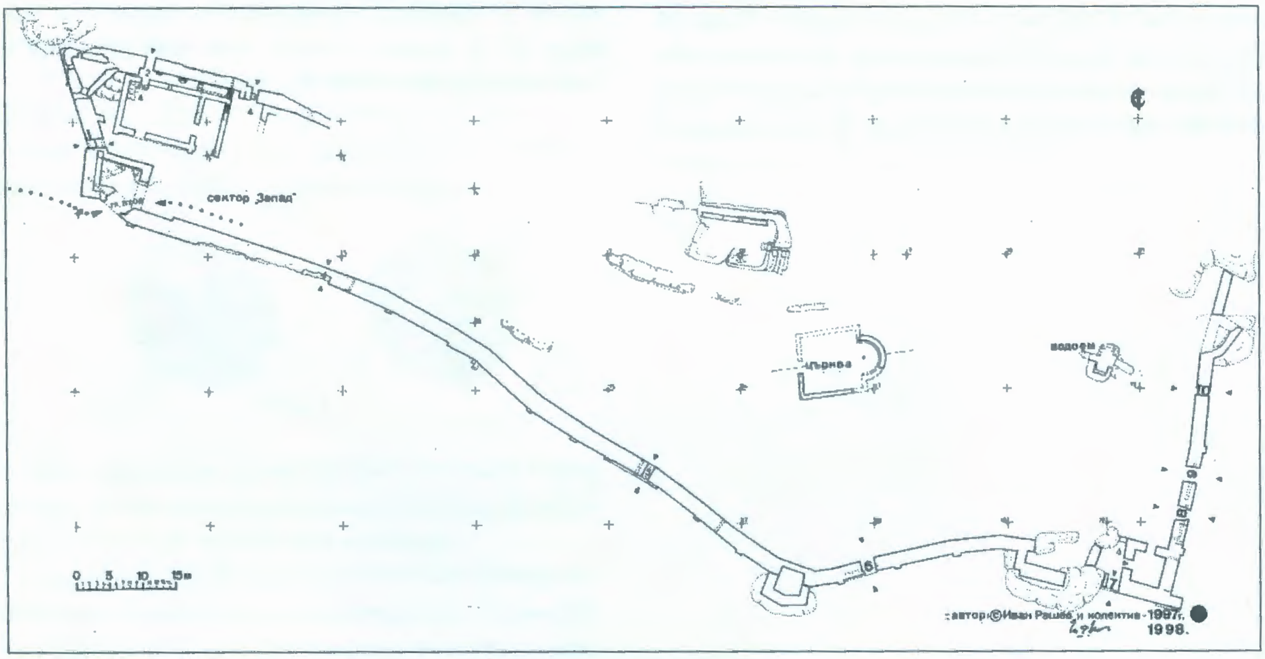

***Обр. 1.** Общ план на крепостта (по Лисицов)*

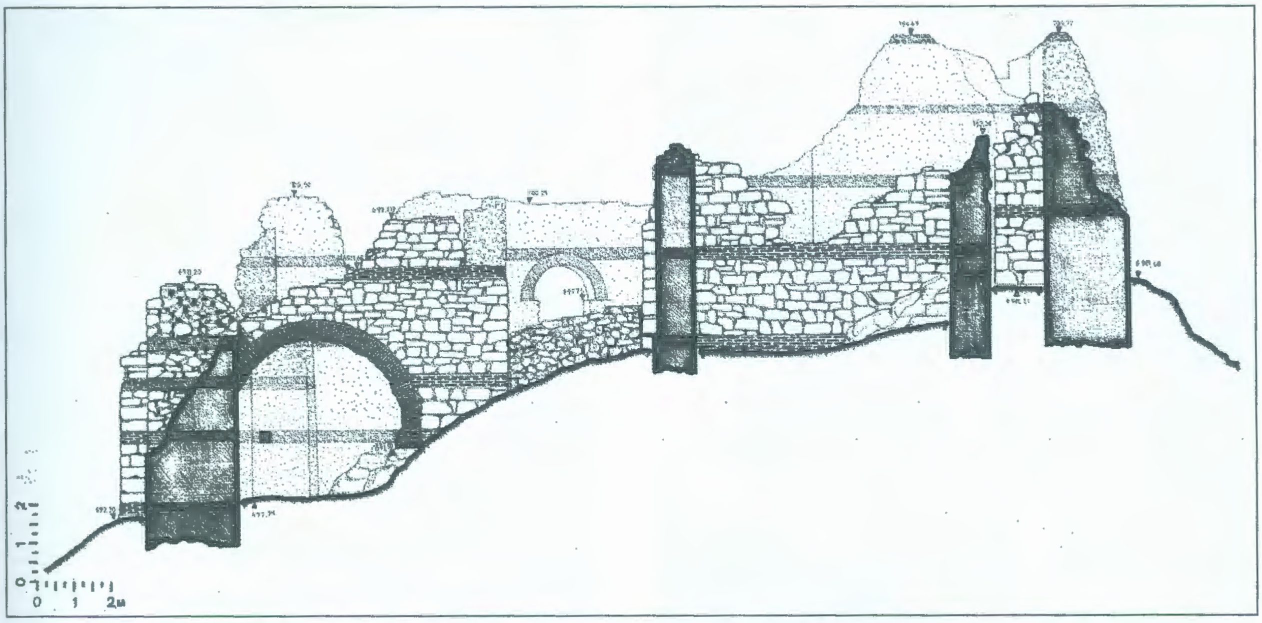

Обр. 2. *Общ план (комплексно заснемане – И. Рашев)*

Комплексно заснемане на обекта е извършено от колектив с ръководител Иван Рашев – Велико Търново през 1997–1998 г. (обр. 2 и 3).

Кипиловската крепост се намира североизточно от най-високата част на прохода Железни врата, в началото на Матор планина (Коджабалкан), разположена в северните склонове на седловината Зеленич, от която почва басейнът на р. Сайганица. Затова е позната и под името Сайганско кале. Построена е на югоизточния стъпаловиден склон на високия хребет Хасаря между притоците на р. Сайганица – Хисаралта и Курудере, заемайки горната терасовидна част на възвишението. Скалните склонове на височината са стръмни, а на места – отвесни и естествено недостъпни. Единственото достъпно място за влизане в укреплението е от запад, където е и портата на твърдината.

Крепостната куртина следва конфигурацията на терена и крепостта има удължена, неправилна, трапецовидна форма с широка основа на югоизток. Заема площ около 8 дка. Ориентирана е по посока изток–запад, има дължина около 200 м и ширина в източния край 60 м, а в западния – 20–25 м. На места скалите са включени в самия градеж, като са използвани много умело.

Суперструкцията на крепостните зидове на места е добре запазена. Западната крепостна стена, която е с дебелина 3 м, е запазена до 8–9 м височина. От входа южната стена продължава на запад и след 3,40 м завива под прав ъгъл на север, където върви по издигащия се терен. На

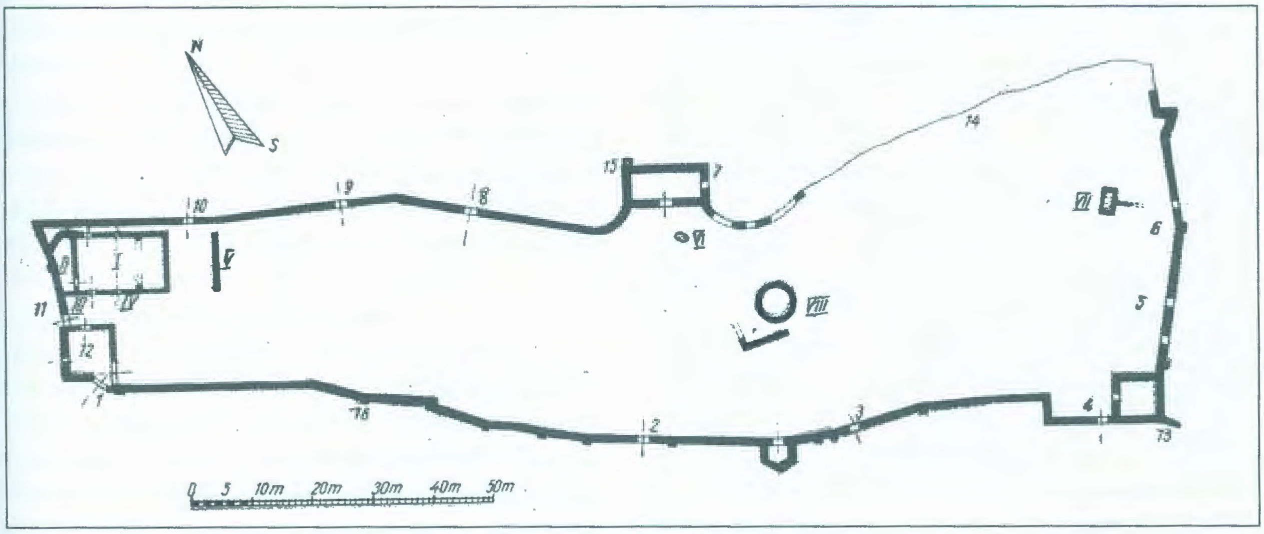

Обр.3. *Сектор „Запад“ – разрез*

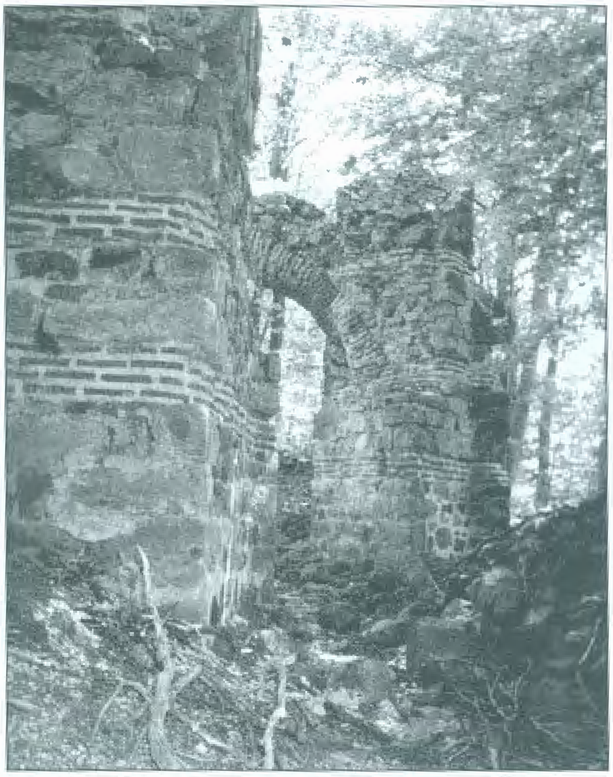

Обр.4. *Югозападен ъгъл с входа*

7 м от югозападния ъгъл стената прави чупка и продължава с посока северозапад. На север завършва с голям скален масив, включен в нея. От скалата завива на изток. Склоновете от тази страна са много стръмни и достъп почти няма. Северната стена е запазена в западната си половина, като включва и скалните масиви. На изток тя съвсем се губи и преминава в отвесни скали до североизточния ъгъл, където стена не е имало. Източната крепостна стена е с дебелина 2,50 м и е запазена до 2–3 м височина. На няколко пъти е използвана скалата. В югоизточния ъгъл стената завива под прав ъгъл. Южната крепостна стена с малки изключения се проследява почти по цялата си дължина. На 12 м от югоизточния ъгъл стената свършва до стръмни скали, а след тях е силно разрушена, след което продължава на запад изградена стъпаловидно с много дебел каменен пояс. В западния ѝ край следват два скални масива, включени в нея.

В изграждането на крепостната куртина е използвана смесена зидария – редуване на каменни и тухлени пояси в стената (opus mixtum), зидария, която е имала значително приложение в нашите земи през ранновизантийската епоха (обр. 4). Тухлените пояси са от четири реда тухли и преминават през цялата дебелина на зида. Тухлите са с размери 0,33 x 0,33 x 0,05 м, като фугите между редовете са колкото дебелината на тухлите, така че всички пояси са широки 0,40 м. Наблюдава се, че тухлените пояси са по-наблизо един до друг в долните части на крепостните зидове, а колкото се отива по-нагоре, разстоянието помежду им се увеличава. В зидовете от недостъпните страни няма тухлени пояси.

Каменните пояси са в техника opus implectum, при която лицевите части на зида са облицовани с дялани камъни с различна големина, а вътрешността се запълва с блокаж от хоросан и ломени камъни. Имплектонът от вътрешността образува здраво ядро, свързано с лицевите зидове. Смесената зидария е разгледана аргументирано от С. Бобчев, който посредством сравнителен материал установява закономерност в развитието на този вид конструкция и посредством нея – възможност за едно относително датиране на римските и византийските строежи (Бобчев 1961б, 153 и сл.).

Крепостните зидове са с дебелина 2,50 до 3 м на места и вероятно са с дълбоко фундиране на субструкцията, защото по запазената куртина никъде не се наблюдава подхлъзване по посока на високите склонове. Необходимостта от дълбоко фундиране произтичала от това, че дебелите масивни стени били строени най-често на стръмни места и съществувала опасност от подхлъзване и срутване, а също и предпазвало стените от подкопаване от страна на врага (*Овчаров 1982, 34*). Субструкцията на крепостния зид е по-дебела и от двете му страни се оформя цокъл, широк 0,25 м.

За по-голяма устойчивост крепостните стени имат в основата си контрафорси, които са конструктивно свързани със стената. Днес са запазени 12 такива. Те са широки един метър, издават се 30–40 см пред зида и са високи от 2 до 5–6 м в зависимост от терена. По отношение на разположението им няма никаква система – изградени са по-начесто, където е имало нужда. На южната стена те са 9, на източната – 2 и на западната – един.

Крепостта освен главния вход има и потерни с чисто военно предназначение. Те са тесни и се намират на недостъпни места. От потерните противника е бил изненадван с внезапни удари на защитниците. Потерните били старателно замаскирвани и обикновено разположени до кули, които ги охранявали. Често над самите потерни се издигали кули (*Овчаров 1982, 42*). Про-

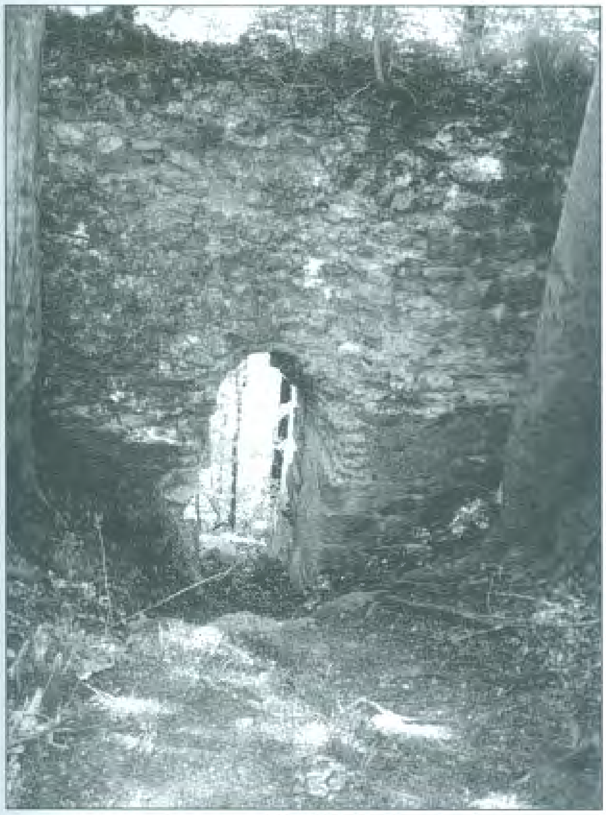

Обр. 5. *Потерна на южната крепостна стена*

следиха се 12 потерни, но изглежда техният брой е бил по-голям. Изцяло са запазени две от тях – по една на западната и на южната стена. Останалите са разрушени в горната си част. Потерната на южната стена е широка един метър и висока 2,70 м (обр. 5), като сводът ѝ е от два реда тухли от външната страна и един ред от вътрешната. Прагът е стъпаловиден, като стъпалата са изсечени в скалата намираща се от вътрешната страна. В западната ѝ страница е отворът за прибиране на гредата от вратата. От вътрешната страна на входа има следи от помещение, може би кула.

Потерната на западната стена се намира северно от главната порта и е широка 1,20 м и висока 2,50 м, отгоре засводена (обр. 6). Построена в чупка на стената, тя е 4–5 м по-висока от пътя пред портата и осигурява при нужда защитата на подхода към крепостта.

Отбраната на Кипиловската крепост се подсилвала от кули, разположени по фронта на куртината и в ъглите. Те са външни и вътрешни, а по форма са правоъгълни, триъгълни и петоъгълни. Според запазените останки те са 5, но твърде вероятно е да са били повече, но днес разрушени.

Кула № 1 е триъгълна и заема северозападния ъгъл, а кула № 2 се намира в югозападния ъгъл и е трябвало да охранява главния вход на крепостта. На тях ще се спра по-долу в изложението.

Кула № 3 е издадена пред фронта на южната куртина и е петоъгълна. За северна страна ѝ служи крепостният зид. Челният ръб на кулата е на 4,40 м пред куртината. Тя е конструктивно свързана с крепостната стена. Петоъгълни кули, издаващи се пред фронта на куртината, се срещат при редица крепости: Сердика, Долна Кабда, Несебър, Мадара и др. (*Овчаров 1982, 47*).

Четвъртата кула е вътрешна и заема югоизточния ъгъл, разположен на ръба на скалисто стъпало. Тя е охранявала две потерни – на южната и източната крепостна стена. Западно от нея се разчисти помещение, свързано с нея чрез вход. С него е свързана потерната, разположена в подножието на кулата западно от нея. От югоизточния ъгъл на кулата се издава пиластър, който се спуска по склона на стръмнината.

В средата на северната куртина се издава петата кула. Тя е външна правоъгълна с размери 14 м х 6 м, разположена върху и между отвесни скали. На източната ѝ стена има потерна, широка 1,60 м.

Най-добре е запазен западният сектор на

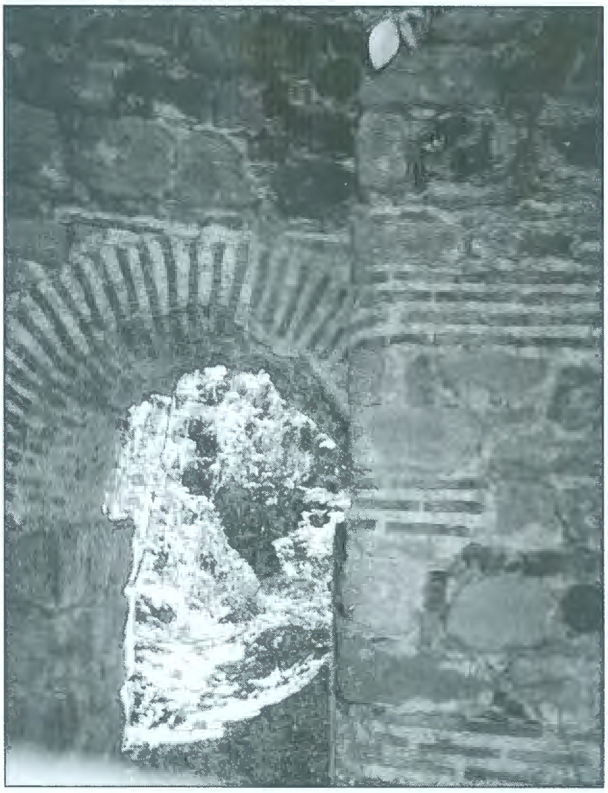

Обр. 6. *Потерна на западната крепостна стена*

укреплението, където се проведоха археологическите разкопки. Той е ограничен от три крепостни стени – западната и част от южната и северната. Включва две кули, прилежащи към съответните ъгли – петоъгълна в югозападния и триъгълна в северозападния, и самостоятелна сграда, намираща се северно от югозападната кула. Този сектор е с най-голяма денивелация. Скален масив преминава по надлъжната му ос и теренът до южната стена е 4–5 м по-нисък. Затова днес, макар и запазени до една приблизително еднаква визуална височина, южната стена на кулата е 8,5 м, а стената на северната сграда – 2,5 м.

Кула № 1 заемаща северозападния ъгъл, е вътрешна, триъгълна с издаден ръб. Образувана е, след като западната и северната куртина са били преградени със стена. Тя е почти равностранна с дължина на страните 5 м. Стените ѝ са продължение на крепостните зидове, които сключват остър ъгъл, и челният ръб е насочен в северозападна посока и не е можел да бъде атакуван фронтално. Кулата е двуетажна. Разчисти се насипът в горния етаж, който бе от овъглено дърво, трошляк от ломени камъни и тухли и незначителни фрагменти от средновековна керамика. Откри се сребърна монета на Георги Тертер (1280–1291). Разкриха се три бойници – в южния ъгъл на кулата към западната потерна (обр. 7), на западната ѝ стена до северозападния ъгъл и трета – на северната стена. От изток има вход към платформата на северната крепостна стена. Аналогично устройство има кулата на Царевец в Търново (*Ангелов 1962, 67*). Триъгълни кули се издигат и по фронта на куртината на Сердика, Варна, Пауталия и др. (*Овчаров 1982, 47*). При разчистване на коридора към триъгълната кула, оформен между западната крепостна стена и самостоятелната сграда, се стигна до скала, която се издига нагоре и заема долната част на кулата. Тя е изсечена на места като стъпала. Долният етаж е бил необитаем. Според Овчаров един съществен белег, който отличавал всички ранновизантийски кули от античните, е, че при тях не винаги е имало помещение в долната част (*Овчаров 1982, 47*).

***Обр. 7.** Бойницата в южния ъгъл на триъгълната кула*

През ранновизантийската епоха се утвърждават кулите с издаден напред остър ръб и се датират в края на V и през VI век (*Бобчев 1961а, 103*). Триъгълните и петоъгълните кули почиват на един и същ принцип – изнасяне на острия ръб напред, като се получава клин със скосени страни, който не е можел да бъде атакуван фронтално. Той е служел за защита срещу каменометна стрелба. Ядрата и тараните срещали стените на кулите под ъгъл и рикоширали (*Овчаров 1982, 46*).

Най-важна роля е изпълнявала кула № 2, намираща се в югозападния ъгъл на укреплението, която е била двуетажна и има конусовидна бойница на западната стена. Тя е с неправилна петоъгълна форма. Предназначението ѝ е било да охранява портата, като фланкира от север пътя, водещ към нея. Тази кула не е конструктивно свързана с южната стена, а се опира до нея на фуга. В югоизточната част на кулата се намира главната порта на крепостта, състояща се от две врати. От стратегическа и отбранителна гледна точка това място е най-удобно за отбрана с малък брой защитници.

При изграждане на този сектор от крепостта са отразени изключителните творчески възможности на античните строители. На терен с такава голяма денивелация е трябвало не само да се изгради непревземаема крепост, но и да се реализира удобен подход към нея – и то не само за пешеходци, но и за конница и коли. Възможност за фронтално решение на портата липсва и тогава се стига до изключително градоустройствено решение. Строителят отмества югозападния ъгъл на кулата само с един метър навътре и чрез скосяване на страниците на портата той изгражда външна засводена врата, широка 3 м. Ясно личи началото на тухления свод, от който бяха запазени първите 7 тухли. През нея се влиза в югозападния ъгъл на кулата и чрез цялостно отваряне на източната стена посредством арка, висока 5,60 м и широка 4,20 м, се влиза в крепостта чрез леко отклонение от правата ходова линия. Теренната даденост налага интересно изграждане на вътрешната порта (обр. 8). Нейната южна дъга стъпва на крепостната стена, а северната – на скален масив, изрязан стъпаловидно, висок 1,5 м. При това решение приземният етаж на кулата е ползван само за портата. Тук не попаднахме на следи от стълба за връзка между двата етажа. Горният етаж излиза на новото терасовидно ниво на терена и има вход на северната стена, който извежда направо в коридора пред малката потерна, намираща се на западната куртина.

Двете врати не са на една ос, а под ъгъл. С такова устройство се е целяло да се затрудни максимално противникът, който е трябвало да се движи известно време край крепостния зид, за да се озове пред надвратната кула. Проникавайки през първата врата, той е трябвало да измени посоката на движение, което естествено още повече го е затруднявало, или за да проникне в крепостта, той е трябвало да промени два пъти посоката си на движение и да премине известно разстояние застрашен флангово в подножието на кулата. По подобен начин е бил устроен и подходът на крепостта на Царевец (Търново), но при нея двете врати на портата са на една ос (*Ангелов 1966, 11*).

Нови данни за живота на крепостта ни предложи проучването на приземния етаж на привратната кула и на терена пред нея. Тук културният пласт бе с дебелина от 4 м до 6 м. Състои се от строителни материали – главно камък, начупени тухли и керамични фрагменти. Археологическите материали и характерът на пласта, към който те принадлежат, разкриха няколко етапа на обитаване. Броят на откритите монети е много малък – пет. Ето защо правим изводите си, базирайки се на откритите археологически материали. Най-ранните материали – главно керамика, принадлежат към ранновизантийския период.

След цялостното проучване на кулата се достигна до подовото ѝ ниво от жълта глина, което е с голяма денивелация на юг, продиктувана от естествения наклон на терена. Най-долният пласт бе силно горял слой с останки от пепел, овъглено дърво, разложени кирпичи и слаби примеси от строителни отпадъци. В него се откриха фрагменти от битова керамика, характерни за късноантичния период (части от амфори с гребенчата повърхност, ранновизантийски гърнета с канелирани шийки и дръжки и тънкостенна сиво-черна керамика, украсена с излъскани ивици). Силният пожар е довел до изпичане и натрошаване на ломения камък. Наличието на кирпичи само тук можем да свържем със съществуването на кирпичени постройки за охранителите на портата.

Вторият пласт отдолу нагоре съдържаше нападали от стените камъни, тухли и малко пръст. Преобладават фрагментите от старобългарска керамика – гърнета, покрити с врязана украса. В югозападния ъгъл на кулата се откриха начупени четири гърнета едно до друго (обр. 9).

Следващият пласт е строителен насип, съдържащ много камъни, натрошени тухли и хоросан и фрагменти от средновековни съдове, предимно гърнета и стомни от XI–XIV век.

Най-горният слой в западната част на кулата съдържаше овъглено дърво без следи от пожар, вероятно от гредореда на втория етаж на кулата. Тези напластявания не се разграничават ясно поради характера на насипа.

При проучване на терена пред вътрешната порта след изчерпване на средновековния

Обр.8. *Главната порта на крепостта с вътрешната врата*

Обр. 9. *Старобългарско гърне*

пласт, в който се откриха фрагменти от гърнета и стомни, нож с късо широко лезвие, шпора, глинен прешлен за вретено, железни върхове на стрели и железни гвоздеи, се стигна до пласт от овъглено дърво и фрагменти от ранновизантийски гърнета и тънкостенна късноантична керамика с излъскани ивици, аналогична на керамиката от първия пласт в кулата.

На базата на стратегическите наблюдения, извършени при теренните проучвания, колкото това бе възможно, и на анализа на откритите находки може да се изгради следната хронологическа картина, разбира се – условно. В проучения сектор най-долният зарегистриран пласт може да се отнесе най-общо към V–VI век. Откритият в него материал е доста фрагментиран и трудно се поддава на по-прецизна датировка. Изграждането ѝ трябва да се свърже с изграждането на Балканската укрепителна линия, състояща се от крепости и преградни стени по северните склонове на Стара планина и служеща за защита срещу неприятелски нашествия от север. През V и VI век са започнали да се строят нови крепости на мъчно достъпни височини, естествено укрепени, за по-резултатна отбрана на проходите и подстъпите към Тракия и Константинопол. Изоставен е класическият принцип на изолирано погранично укрепване (*Овчаров 1973*).

Най-вероятно Кипиловската крепост е построена по времето на император Анастасий, когато е вторият подем на крепостното строителство. Градежът на крепостната куртина на укреплението е в „опус микстум“, типичен за този период. Находките свидетелстват, че крепостта е преживяла сериозно опожаряване, но липсата на нумизматичен материал не ни дава възможност да уточним кога точно е станало това. Опожаренията по крепостната система не са били толкова големи, че да не може да се използва през следващите векове. Загиването ѝ може да се свърже със славяно-аварските нашествия. Крепостта вероятно загубва своето стратегическо значение и наново се възражда през ранното средновековие.

Археологическите материали от следващия пласт разкриват обитаването на укреплението Хърсул град през IX–X век от българите. Ранобългарската укрепителна система започва да се изгражда веднага след създаване на славянобългарската държава и голяма роля играят крепостите около проходите, като се има предвид, че южната ѝ граница минава по билото на Стара планина. Теофан отбелязва, че след като прабългарите се установили окончателно в нови земи, „поселили северите към източните части, а към юг и запад останалите седем племена“ (*Theoph. Conf., 262*). Следователно проходите, пресичащи Стара планина, са били поверени на част от тези племена.

Третият етап на обитаване на крепостта е регистриран с керамика от XI–XII в. От това време е и един византийски печат на Михаил Склир протопроедър и анаграф на Друговития, датиран в 80-те години на XI век, произхождащ от Кипиловската крепост (*Jordanov 2003, 72*).

Последният период от функционирането ѝ е регистриран с фрагменти от съдове и монети от XIII–XIV век. Вероятно по това време тя е и преустроена. Според Овчаров през този период често се практикува изолирането или стесняването на крепостните порти поради невъзможност да бъдат защитавани успешно (*Овчаров 1982, 60*). Външната врата на портата е стеснена и преградена със зид. Коридорът пред входа на западната потерна също е преграден със стена от изток, между самостоятелната сграда и втория етаж на привратната кула. Тези преградни стени от камъни без спойка имат временен характер. Вероятно са изградени при военни обстоятелства. В насипа до преградната стена в коридора се откри златна монета на император Андроник II. Твърде вероятно е Кипиловската крепост, както смята Шкорпил, да се окаже средновековната крепост Кюпилу педон, при която според византийския хронист Мануил Фил е станала битка между Тодор Светослав и византийския император Андроник Стари (*Man. Philes, 200; Иречек 1898, 253*).

Интересни данни за изграждането на укреплението предложи проучването на самостоятелната сграда. Тя е правоъгълна с размери 18,40 х 8,60 м и е ситуирана на скален масив. Стените ѝ са дебели един метър. Състои се от две помещения, свързани помежду си. Западното има три входа – един на северната стена към потерна 2, намираща се на северната куртина. От прага в помещението водят три стъпала, оформени в скалата. Вторият вход е на южната стена към коридора пред потерна 1, намираща се на западната стена, а третият – към помещението от изток. На северната стена е запазена долната част от амбразура, а на южната има голяма дупка и само може да се предполага, че е разрушена амбразура. Източното помещение е по-малко, с широк 2,60 м вход от юг. Вход е имало и в северния край на източната стена, водещ към потерна 3, но по-късно е запушен с камъни. Сградата е разположена успоредно на северната крепостна стена на разстояние 1,50 м от нея. Според Лисицов този коридор е служел за маневриране на войниците. Вероятно това е била казармена сграда и е служела за „цитадела“ в случай на последна защита.

Сред откритите по време на разкопките предмети преобладава керамичният материал, но в много фрагментарно състояние. В ранновизантийския пласт се откриха фрагменти, които можем да разделим на няколко групи съдове: фрагменти от гърнета със сиво-чер цвят и тънки стени, устен ръб, оформен като хоризонтално первазче; фрагменти от амфори с гребенчата повърхност и фрагменти от стени на сиво-черни тънкостенни гърнета, украсени с излъскани ивици. Датират се най-общо V–VI век (*Кузманов 1978, 24; Вагалински 2002, 93*).

В средновековния пласт се откриха: а) фрагменти от гърнета без дръжки с къса шийка и извито навън устие, украсени с врязани хоризонтални и вълнообразни линии в различно съчетание, характерни за IX–X век; б) фрагменти от гърнета и стомни от XI–XII в. с червен цвят, тънки стени и украса от хоризонтални линии, разположени по шийката или плещите. Откри се фрагментирана тънкостенна стомна с рисуван орнамент с тъмнокафяв цвят и един фрагмент от стена на съд с недоброкачествена златиста ангоба; в) фрагменти от съдове от кафява глина, украсени с наклонени излъскани ивици по долната част на тялото, няколко фрагмента от съдове с глазура и чучури на стомни, всички характерни за XIII–XIV век.

Прави впечатление, че не се откриха фрагменти от паници, а също и от сграфито керамика.

Освен керамичен материал се откриха 15 върха на стрели, шпора, огниво, два ножа, две огрибки, железни гвоздеи и пет монети – две византийски и три на Венеция.

Основавайки се на това, че не се откриха оръдия на труда и предмети на бита, следва изводът, че крепостта не е била населена, че не е имало тук политически и икономически живот.

Крепостта е слабо застроена. Освен казармената сграда и кулите, в източната част на укреплението се намира едноапсидна църква без притвор. Разкри се югозападният ъгъл и част от западната стена, но запазена само в основи. Със сондаж се разчисти полукръглата апсида, в единия край на която бе запазена подова настилка от тухли с хоросанова замазка. Църквата се намира на около 15 м югоизточно от скално тракийско светилище, върху което покъсно е построена северната крепостна стена.

Водоснабдяването на укреплението се осъществява чрез щерна, намираща се в североизточната част и с размери 6 х 4 м. Дълбока е 12 м. От южната страна надолу има три стъпала, а след 1 м надолу – още две. Басейнът е изсечен в скалата, а нагоре е иззидан с камъни, споени с хоросан. Има следи от засводяване. Снабден е с отточен канал, дълъг 15 и широк 0,60 м, изсечен също в скалата. Водохранилища е имало и в други крепости – на Царевец, Мезек и др. (*Вълов 1977, 27; Цончев 1931–1934, 111–114*).

Канализационната мрежа е добре развита. По външното лице на куртината, по кулите и под прага на потерните се проследиха отворите на над 50 водосточни канала.

Крепостта е служила и за убежище на населението от околните селища при вражеско нападение. На 2,5 км западно от нея в долината на р. Сайганица има следи от голямо късноантично селище, известно сред населението със същото име – Хърсул град. В единия му край се очертават основите на раннохристиянска базилика с притвор. В мирно време вероятно в крепостта е имало малки войскови части, които е трябвало да охраняват и поддържат в изправност крепостните ѝ съоръжения и пътя към нея.

Кипиловската крепост е имала предназначение да защищава близките пътища и проходи, свързващи Долна Мизия с Тракия. Заедно с останалите две крепости – Калива и калето на

Биюк дере край Кипилово, са охранявали прохода Железни врата.

Няма съмнение, че крепостта е просъществувала като фортификационно съоръжение почти през цялото средновековие – от V до XIV век, като ранновизантийско и като българско владение, загубило значението си чак след завладяването на нашите земи от турците.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Николова 1962: Н. Ангелов, Я.Николова. Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново. – ИОМВТ, I, 1962, 67–68.

Ангелов 1966: Н. Ангелов. Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. Велико Търново, – ИОМВТ, III, 1966, 11.

Бобчев 1961а: С. Бобчев. Крепостните кули с изпаден остър ръб и значението им за укрепване на античните градове – ИАИ, XXIV, 1961, 103–142.

Бобчев 1961б: С. Бобчев. Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи – ИАИ, XXIV, 1961, 153–201.

Бьотгер 1978: Б. Бьотгер. Домашната керамика от IV–VI в. от Ятрус (Долна Мизия) – Археология, 1978, 2, 30.

Вагалински 2002: Л. Вагалински. Излъскана керамика от I–начало на VII в. южно от Долни Дунав. София, 2002, 4–200.

Вълов 1977: В. Вълов. Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII–XIVв.) – Археология, 1977, 1, 17.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие, София, 1977.

Иречек 1898: К. Иречек. Български градове у Мануил Фил, ПСп., 55–56, 1989, 261.

Кузманов 1978: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от кастела на нос Калиакра. – Археология, 1978, 2, 24.

Лисицов 1975: Ст. Лисицов. Сайганското кале – късноантична крепост в Източния Хемус (в района на Кипилово, Сливенски окръг). – ГНПМ, 5, 1975, 21–33.

Овчаров 1973: Д. Овчаров. Ранновизантийско крепостно строителство по нашите земи (V–VII). – ИБИД, XXIX, 1973.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Византийски и български крепости V–X век. София, 1982, 5–166.

Цончев 1931: Д. Цончев. Водоснабдяването на крепостите Царевец и Трапезица. – ГПНБ , 1931, 111–114.

Цончев 1948: Д. Цончев. Старините по северните склонове на Еленския и Сливенския Балкан. – ГНАМПл. I, 1948, 113.

Шкорпил 1930: К. Шкорпил. Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. – Byzantinoslavica , II, 1930, 2, 200–204.

Man. Philes: Manuel Philes, – Гръцки извори за българската история, 22. София, 1980.

Theoph. Conf.: Theophanes Confessor. Chronographia, – Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.

Jordanov 2003: I. Jordanov. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 1: „The Byzantine Geographical“, Sofia, 2003, 72.

THE KIPILLOVO STRONGHOLD AND ITS SIGNIFICANCE IN THE MIDDLE AGES

Mary RADDEVA

The Kipillovo or Kipillovska stronghold is one of the few strongholds from Late Antiquity that has come to the days of present in a relatively well-preserved condition. The written sources do not offer specific data inobliquely related to the stronghold. For the time being only on the basis of archaeological research is ascertained that its purpose and designation was to protect the nearby passes and roads connecting Moesia Inferior with Thrace, and for a long time together with the other two strongholds of Kalliva and Bijuk Dere near Kipillovo secured the defense of the Zhelezni Vratta (Iron Gates) Pass. The Kipillovo stronghold went on existing as a fortification facility almost through the entire period of the Middle Ages – from 5th until 14th c. as an Early-Byzantine and also as a Bulgarian domain and lost its significance not earlier than the conquering of our lands by the Turks.

ТРАКИЯ И ХЕМИМОНТ (IV–XI В.) СПОРЕД ДАННИТЕ НА ВИЗАНТИЙСКАТА СФРАГИСТИКА

Иван ЙОРДАНОВ

Безспорно е значението на византийските печати в изучаването на различни сфери от живота на империята. Чрез тях ние реконструираме йерархичната структура на Византия, проследяваме просопографията на отделните фамилии и прочие, чрез което се приближаваме към реалностите в ежедневието на поданиците на империята. Това им значение нараства, когато можем да ги свържем с живота в конкретно селище или регион. С други думи, да ги ситуираме във времето и пространството.

Печатите с отношение към региона най-общо биха могли да се разграничат на две групи:

1. Печати с топоними на различни селища и региони от Хемимонт и Тракия.
2. Печати, намерени на територията на днешна Югоизточна България.

В рамките на това изследване ще бъдат привлечени печатите с изписани върху тях топоними от Тракия и Хемимонт през IV–XI в. Те предлагат директна информация за административната структура (гражданска, военна и църковна) на Хемимонт и Тракия през разглеждания период. Печатите попълват списъка на титулярите ръководили различни учреждения и институции в разглежданата област.

ГРАЖДАНСКА И ВОЕННА АДМИНИСТРАЦИЯ

Още от заглавието е видно, че тези земи принадлежат на административно-географското понятие Тракия, което има голяма продължителност. В рамките на нашия симпозиум са включени повече от хиляда години. Какви са данните на сфрагистиката?

ПЕЧАТИ НА ДИОЦЕЗА ТРАКИЯ (IV–VII В.)

Отношение към темата имат следните печати:

- Адриан – викарий на Тракия, VI в. (*Zacos 1972, no. 2798 а–б; Nesbit–Oikonomides 1991, no. 71.40*).
- Йоан – нотарий и викарий на Тракия (*550–650, Zacos 1972, no. 2802 а–б; Jordanov 2003, no. 35.1*).
- Пардос – скринарий на Тракия (*550–650, Zacos 1972, no. 2909; Nesbit-Oikonomides 1991 no. 71.22*).

Каква е връзката им с региона – в административно отношение регионът се ситуира, както следва: той е в префектура Изток, диоцез Тракия, провинция Хемимонт.

Представените по-горе печати са на различни чиновници от диоцеза Тракия, който най-общо включва източната част на Балканския полуостров. От територията на днешна България са намерени печати на Адриан (непубликуван) и Йоан, нотарий и викарий на Тракия. Те са намерени в крепостите при с. Шивачево и Ахтопол и илюстрират контактите на тези селища с канцеларията на викария на Тракия (*Jordanov 2003, no. 35.1*).

ПЕЧАТИ НА ТЕМА ТРАКИЯ И НЕЙНИТЕ НАСЛЕДНИЦИ (VII–XI В.)

Тракия е първата европейска тема, учредена през 679–680 г. във връзка с новосъздадената българска държава. През своето близо четиривековно съществуване тя има различен териториален обхват и функции, но винаги една-единствена стратегическа роля – да е преграда за противника по пътя за Константинопол (*Pertusi 1952, 156–160; Oikonomides 1972, 349, 355;*

Nesbit-Oikonomides 1991, 155).

В нейното съществуване, роля и функциониране могат да се разграничат следните периоди: 680–812; 812–971; 971–1081 г.

ПЕЧАТИ НА ТЕМА ТРАКИЯ (680–812 г.)

Във връзка с разширяването на българската държава и славянската колонизация на Балканите тема Тракия търпи развитие, свързано с намаляването на нейната територия и отделянето от нея на нови военноадминистративни единици. Счита се, че около 789–802 г. е учредена тема Македония, обхващаща днешна Българска и Беломорска Тракия с главен град Адрианопол. Неин стратег е засвидетелстван най-рано през 813 г. Реално тя започва да функционира след българската инвазия през 812 г. (*Pertusi 1952, 162–166; Oikonomides 1972, 349, 355; Nesbit–Oikonomides 1991, 110–111*).

За този период чрез печатите си са засвидетелствани следните институции в тема Тракия:

1. Стратег на Тракия (*Nesbit–Oikonomides 1991, nos. 71.34, 71.36–37*).
2. Хартуларий на Тракия (*Nesbit–Oikonomides 1991, no. 71.3; Jordanov 2003, 35.12*).
3. Диокет на Тракия (*Nesbit–Oikonomides 1991, no. 71.5*).
4. Комеркиарий на Тракия (*Zacos 1972, nos. 258, 274, 276, 279, 280–81;Nesbit–Oikonomides 1991, nos. 71.15–71.20; Jordanov 2003, no. 35.13*).
5. Хартуларий на дрома на Тракия (*Zacos 1972, no. 2648*).

В тема Тракия се намират Месемврия и Девелт.

В първия единствено според данните на сфрагистиката е засвидетелствано наличието на комеркиария и архонт на града (*Jordanov 2003, 117–119*).

В Девелт през този период има само архонт (*Йорданов 1992, 19–20, III.1*).

ПЕЧАТИ НА ТЕМА ТРАКИЯ И НЕЙНИТЕ НАСЛЕДНИЦИ (812–971 г.)

През разглеждания период територията на темата търпи развитие във връзка с политиката на империята и опасността от българската държава. Тенденцията е загуби на територии за сметка на българската държава и създаване на нови временни или постоянни военноадминистративни обединения.

Чрез печатите си са засвидетелствани:

1. Стратег на Тракия (*Nesbit–Oikonomides 1991, nos. 71.23–71.27; 71.29–71.38; Jordanov 2003, nos. 35.2–35.8*)
2. Турмарх на Тракия (*Nesbit–Oikonomides 1991, no. 71.39*)
3. Ек просопо на Тракия (*Nesbit–Oikonomides 1991, nos. 71.6–71.8*)
4. Протонотарий на Тракия (*Nesbit-Oikonomides 1991, no. 71.21*)
5. Месемврия: клисурарх, стратег
6. Созопол: турмарх, клисурарх; протокентарх
7. Бизия: турмарх
8. Девелт: комеркиарий.

Териториалният обхват на Тракия по това време е както следва: на югоизток тя граничи с Константинопол, на юг – с Егейско море, на изток – с Черно море, на запад – с тема Македония, а на север – с българската държава. Неин главен град е Аркадиопол. Засвидетелствани са чрез печатите три турми – Тракия, навярно намираща се на гарнизон в Аркадиопол, Бизия (*Nesbit-Oikonomides 1991, no. 74.1*) и Созопол (*Nesbit-Oikonomides 1991, no. 79.1; Jordanov 2003, 159–160*).

Във връзка с опасността от българската държава и по-гъвкавата политика на империята тук са създадени две нестандартни военноадминистративни единици: клисуриите в Созопол и Месемврия, засвидетелствани единствено чрез печатите си. Клисурата, както е известно, е военноадминистративна единица със специален статут в специфичен регион във връзка с по-добрата защита. По подобие на стратезите, клисурархът се назначава пряко от императора и взаимодейства със своите съседи – стратези на теми. Традиционно клисурата прераства в тема.

Очевидно през 40-те години на IX в. се е появила необходимостта от създаването на клисура Созопол, която е съществувала кратко време, тъй като е известен само един неин титуляр (*Jordanov 2003, 159–160, no. 74.1*). През втората половина на IX и първите две десетилетия на X в. (или по-конкретно между 864 и 917 г.) такъв статут е имала и Месемврия. Според печатите са известни трима нейни клисурарси (*Jordanov 2003, 119–120, no. 47.1–47.3*). Към края на разглеждания период и най-вероятно непосредствено преди 971 г. Месемврия е повишена в ранг на стратегия. Докато в Созопол през X век, може би през последната му третина, в града е резидирала неголяма византийска флотилия начело с протокентарх (*Йорданов 2002, 80*).

Изброените по-горе учреждения в тема Тракия са за военно противопоставяне на българската инвазия. Заедно с това обаче съществуват и учреждения за мирни търговски контакти, каквито са комеркиарията в Девелт и комеркиарията Запад. Последната вероятно покрива по-широк спектър партньори освен българската държава.

ПЕЧАТИ НА ТЕМА ТРАКИЯ И НЕЙНИТЕ НАСЛЕДНИЦИ (971–1091 г.)

1. Стратег на Тракия (*Jordanov 2003, nos. 35.9–35.11*)
2. Дук на Тракия и Месопотамия (*Jordanov 2003, no. 35.14*)
3. Стратег на Тракия и Йоанопол (*Jordanov 2003, nos. 35.15–35.18*)
4. Стратег на Тракия и Дристра (*Jordanov 2003, no. 35.20*)
5. Съдии на Тракия (*Nesbit–Oikonomides 1991, nos. 71.10–71.13*)
6. Ек просопо на Тракия (*Nesbit–Oikonomides 1991, nos. 71.6–8*)
7. Месемврия: ек просопо, анаграф, катепан (*Jordanov 2003, 121–123; nos. 47.5–47.6*)

Този период е ограничен от завладяването на Източна България от византийците до времето на Алексий I Комнин, когато е проведена административна реформа, довела до премахване на старата темна организация и въвеждането на дукства, имащи за ядро даден град. Тракия не е засвидетелствана като дукство.

През 971 г. Империята предприема експанзия за възвръщане на земите си, по които временно са се настанили варвари. Тази доктрина се илюстрира и от последвалата административна реорганизация. Твърде често към старата тема Тракия са прибавяни новите български градове и области, преименувани и нямащи нищо общо с българското си минало: Тракия Йоанопол (*Jordanov 2003, 100–102, nos.35.15–35.19*), Тракия и Месопотамия (*Jordanov 2003, 98–100, no. 35.14*), Тракия и Дристра (*Jordanov 2003, no. 35.20*) и пр.

След окончателното завладяване на българската държава през 1018 г. и включването на всички български земи в една военноадминистративна единица дукство България, Тракия възстановява предишния си характер на стара традиционна тема без особена роля в отбраната на империята. По тази причина в нея нараства ролята на съдиите и други фискални чиновници отколкото тази на стратезите.

През втората половина на XI в. ситуацията е променена. Във връзка с нашествията на новите номадски народи и разрушаването на катепаната Подунавие (*Jordanov 2003, 134–136*), който обхваща територията между Дунав и Стара планина, регионът отново придобива стратегическа роля. Защитата му се поема от катепаната Адрианопол и Месемврия (*Jordanov 2003, no. 3.9*) и по-късно от самостоятелния катепанат Месемврия (*Jordanov 2003, 122–123, no. 47.5*). Единствените източници на информация са отново и единствено сфрагистични паметници, поради което не е възможно да определим техния териториален обхват. Според моите наблюдения обаче катепанатът Месемврия обхваща днешна Югоизточна България и границата с катепаната Адрианопол е била реката Тунджа. Тази територия най-общо се покрива и с темата на нашия симпозиум.

ЦЪРКОВНА АДМИНИСТРАЦИЯ

Най-общо регионът е в диоцеза на митрополита на Адрианопол. Представени са само печатите на катедрите, включващи днешните български територии.

Месемврия (Несебър)

Стар християнски център. В началото е епископия, подчинена на митрополита на Адрианопол. От 640 г. е автокефална архиепископия. Като митрополитска катедра за пръв път е упомената през 1140 г. (*Laurent 1963, 666, Asdracha 1988, 243–244*).

Чрез печатите си са известни:

1. Давид – архиепископ на Месемврия, IX в. (*Laurent 1963, no. 857*)
2. Иларион – архиепископ на Месемврия, XI в. (*Jordanov 2003, 123–124, no. 47.7*)
3. Михаил – архиепископ на Месемврия, XI в. (*Jordanov 2003, 123–124, no. 47.8*)

Анхиало (Поморие)

Епископски център още от II век. През VII в. е повишен в ранг на автокефална архиепископия. На вселенския събор от 879 г. участва и архиепископът на Анхиало – Николай. След което името на града изчезва от епархийските списъци до края на XI в., когато отново се появява с ранг на архиепископия (*Laurent 1963, 663, Asdracha 1988, 244–245, 291–292*).

Чрез печатите си са известни:

1. Никифор – архиепископ и проедър на Анхиало, 70-те–90-те години на XI в., *(Jordanov 2003, no. 2.2*)

2. Стефан – архиепископ на Анхиало, XII в., *(Jordanov 2003, no. 2.3*).

Дебелт

В града има епископска катедра още през II в., подчинена на Адрианополския митрополит (*Йорданов 1992, 21, IV.*).

Чрез печатите си е известен единствено Константин – епископ на Девелт, X–XI в.(*Laurent 1963, no. 429; Йорданов 2003, 235*).

Созопол

Епископия, подчинена на митрополията Адрианопол през цялото средновековие. От различни наративни източници са ни известни имената на 6–7 титуляри, а от достигналите до нас печати – имената на други петима.

1. Герман – епископ на Созопол, X в., непубликуван, намерен при разкопки в катедралния храм на града през 2003 г.

2. Теодор – епископ на Созопол, XI в. (*Laurent 1963, no. 721; Nesbitt-Oikonomides 1991, no. 79.3*)

3–4. Йоан – епископ на Созопол, XI в. (*Schlumberger 1884, 117; Лихачев 1911, 77, фиг. 163; Laurent 1963, 720*)

5. Стефан – епископ на Созопол, XI в. (*Nesbit-Oikonomides 1991, 79.2*)

6. Матея – епископ на Созопол, XI–XII в. (*Laurent 1963, 723*).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Йорданов 1992: И. Йорданов. Печатите на комеркиарията Девелт, София, 1992.

Йорданов 2002: И. Йорданов. Византийски военноадминистративни учреждения в Созопол през IX в. – Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров, Велико Търново, 2002, 77–83.

Йорданов 2004: И. Йорданов. Печати на комеркиарията Девелт. Addenda et Corrigenda. – Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (Acta Musei Varnensis, II), Варна, 2004, 230–246.

Лихачев 1911: Н. П. Лихачев. Историческое значение итало-греческой иконописи; изображения Богоматери в произведениях итало-греческих иконописцев и их влияние на композиции некоторых прославленных русских икон, Санкт Петербург, 1911.

Asdracha 1988: C. Asdracha. La Thrace orientale et la Mer Noire: geographie ecclesiastique et prorsopographie (VIIIe–XIIe s.). – Geographie historique du monde Mediterraneen, Paris, 1988, 221–309

Jordanov 2003: I. Jordanov. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 1: The Byzantine Seals with Geographical Names, Sofia, 2003.

Jordanov 2003: I. Jordanov.The katepano of Paradounavon according to the Sphragstic Data. – SBS, 8, 2003, 63–75.

Laurent 1963: V. Laurent. Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome V: L'eglise, partie, 1, Paris, 1963.

Nesbit-Oikonomides 1991: J. W.Nesbitt and Oikonomides, N. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1 : Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Washington, D. C., 1991.

Oikonomides 1972: N. Oikonomides. Les listes de preseance byzantines des IXe et Xe siecles. Introduction, texte, traduction et comentaire. Paris 1972

Pertusi 1952: A. Pertusi. Constantino Porfirogenito. De thematibus. Introduzione, testo, critico, commento, Cita del Vaticano, 1952.

Schlumberger 1884: G. Schlumberger. Sigillographie de l'empire byzanin, Paris, 1884.

Zacos 1972: G. Zacos. Byzantine Lead Seals, I, Basel, 1972.

THRACE AND CHEMIMONTOS (6TH–12TH C.) ACCORDING TO EVIDENCE FROM THE BYZANTINE SPHRAGISTICS

Ivan YORDANOV

On the territory of present-day Bulgaria have been found more than 3000 Byzantine seals. Their investigation and documentation is the purpose of a project under the heading „Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria“ developed in the course of more than twenty-five years. The publication of this project will be accomplished in a number of phases: in 2003 was publicized „Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria“, volume I: „The Byzantine Seals with Geographical Names“. At the moment „Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria“, volume II: „The Byzantine Seals with Family Names“ is at the printer's. The last part „Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria“, volume III: „Seals of Byzantine Institutions (Secular and Ecclesiastical), resided in Constantinople“ is still in a process of working out. As a natural round-off of this project I envisage a special review in which the seals will be discussed in relation to the environment in which they were uncovered and attributed to the history of particular mediaeval towns, villages and settlements.

A considerable part of these seals bear direct or oblique relation to the history of the Thema of Chemimontos and the Thema of Thrace from 6th to 12th c. Most generally they could be differentiated into two groups:

1. Seals with toponomy designations of various settlements and regions of Chemimontos and Thrace.

2. Seals found on the territory of present-day Southeast Bulgaria.

The first group provides direct information about the administrative structure – civilian, military and clerical – of Chemimontos and Thrace. The seals replenish the register of titularies, who used to govern the different departments and institutions on the area in question. The information about the second group has come to us indirectly from oblique sources. At the location of discovery of the seals at some point in the past was delivered correspondence bearing a seal attached by its author. The seals were uncovered at separate locations and serve as testimony about their bonds with the other regions of the Empire revealing administrative, personal and other contacts. Besides, they provide evidence about the activities characteristic for the lifestyle in these settlements. Moreover, due to the found at separate sites seals with diverse whereabouts we could easily outline the boundary between Bulgaria and Byzantium in the period 8th–10th c.

ПРИНОС КЪМ ПРОУЧВАНЕТО НА ЖЕЛЕЗНИТЕ ОРЪДИЯ НА ТРУДА В ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА VII–X ВЕК

(по данни от двете колективни находки от крепостта „Калето“ в гр. Средец, област Бургас)

Мария БАЛБОЛОВА-ИВАНОВА

За региона на Странджа Средецкият край е един от важните земеделски, занаятчийски и търговски центрове още от древността. На територията на съвременната община са функционирали през различните исторически епохи множество селища и крепости, чието население е носителят на традициите в бита и поминъка в района на предпланинската и западната част на Странджа[1].

Приемствеността в традициите на земеделието и занаятчийството през периодите на античността, късната античност, ранното средновековие и периода от XII век се илюстрира най-добре от археологическите находки, открити при разкопки или случайно.

На територията на „Калето“ в град Средец, област Бургас, бяха открити две колективни находки от земеделски сечива, занаятчийски инструменти и оръжие. Находките бяха намерени на две отделни места, на различни стратиграфски нива и затова ги нарекохме „първа“ и „втора“ колективна находка. Първата бе разположена на 15 м югоизточно от потерната, на дълбочина 1,95 м от повърхността на околния терен, а втората – на 3,5 м източно от същата, до самия крепостен зид, на дълбочина 0,85 м.

В настоящото изследване ще се спрем на първата колективна находка, без да засягаме оръжието, което ще бъде предмет на друга тема. Вероятно предметите са били в дървен сандък, който впоследствие е изгнил. Те бяха открити наредени един над друг, а върху тях бе поставена медна кана, изцяло запазена. Навярно сандъкът е бил в помещение с лека конструкция и с под от редени каменни плочи.

От земеделските сечива са открити два палешника, седем сърпа, една лопата, една мотика и едно чесало. Останалата част от находката съдържа инструменти от различни занаяти: ковашки – два чифта клещи, три наковални, три чука, един тигел, секач, огрибки за шлака, желязна стяга; дърводелски – две тесли, четири брадви, три длета; шивашки – ножица, костено шило.

Палешниците са от типа „втулчест“ („ръкавчест“). Задната широка част е подвита и образува широка, отворена отдолу втулка (размери: дължина 28 и 30,5 см). Този тип палешници се употребява от VII до X век. Подобни са известни от Монтана (*Александров 1988, 28–29, обр. 2*), Карнобат (*Момчилов 1989, 57–58, таб. I/1*), Добрич (*Бобчева 1972, 9*) и други селища. В Русия от тях произлиза железният накрайник на сохата (*Краснов 1982, 69, рис. 4/6–10; 1986, 103–120*). Разпространени са в цяла Югоизточна Европа през VI–VII век (*Henning 1987, tab. 19/ 2, 4, 10; 18/ 4; 20/ 15*). Това се дължи на факта, че по-широката работна част на „ръкавчестия“ палешник и хоризонталното му разположение го правят по-производителен от типа на „дръжчестия“ лемеж, употребяван преди него (обр. 1/1, 2).

Сърповете са със средно издължен връх и изострен край, който е поставян в дървена дръжка. Дъговидно извитата част не е много дълбока. Аналогични са известни от Царевец (*Алексиев 1976, 33, 34, обр. 2/1*), Малко Търново, Бояджик, Ямболско (*Henning 1987, 134, № 304*), както и от други територии на Югоизточна Европа (*Henning 1987, 116, № 47*). Датират се VIII–X век (обр. 1/3).

Лопатата е изработена от железен лист, като горната част е оформена като втулка с доближаващи се един до друг краища. Раменете са леко скосени надолу. Подобни лопати са открити в Монтана (*Александров 1988, 30, обр. 4*), Дядово (*Борисов 1991, 85, обр. 4*), както и от Югоизточна Европа (*Henning 1987, 34/11*) (обр. 1/4).

Чесалото е с правоъгълна форма, изработено

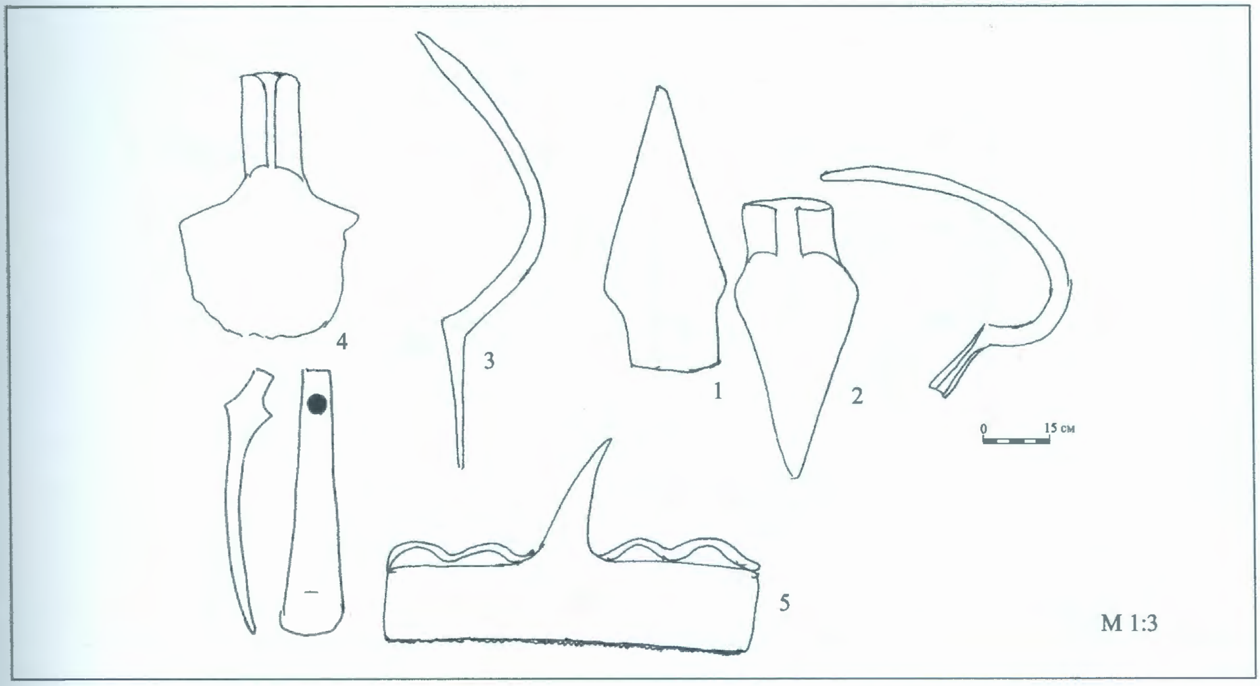

Обр. 1. *Земеделски оръдия на труда*

от плоска желязна пластина с изтеглена в средата на едната дълга страна островърха дръжка, от двете страни на която са припоени орнаменти от кръгла желязна тел с вълнообразна форма. Долната страна е ситно назъбена (*Henning 1987, 54/2*) (Обр. 1/5).

Продължителният живот на земеделските оръдия на труда се дължи на тяхната консервативност.

Откритите в Средецката крепост сечива и от двете колективни находки не са случайност. Особеностите на околния терен, по-точно равнинните местности на север от реката, която минава близо до хълма с крепостта, както и наносната почва около Средецка река са предпоставка за отглеждането на просо, зимница и едрозърнест лимец, открити в гърнета от IX век в помещение с лека конструкция пред северозападната кула на крепостта. Това ни кара да предполагаме, че в района е използвана една усъвършенствана разновидност на двуполната система, която се изразява в редуващи се есенници (зимница) с пролетници (просо). Редуването на различни култури е било необходимо, за да не се изтощава почвата, но и за разнообразяване на продуктите, които са консумирани (*Balbolova-Ivanova, 2000, 73–85*).

От занаятчийския инструментариум ще разгледаме най-напред ковашкия.

Наковалните са три типа. Едната е с форма на пресечена пирамида с четириъгълна работна част. Този тип има твърде дълъг хронологически живот – от V–VI до IX–X век. Това се дължи преди всичко на тяхната удобна и практична за работа форма (*Витлянов 1981, 54, обр. 1 а; Чангова 1962, 31, обр. 11; Velkov 1935,155,fig.5; Петров 1998, 100–120*) (обр. 2/3).

Вторият тип е представен от малка наковалня, чието тяло е с форма на пресечен конус, а работната част е кръгла. Аналогии са открити при археологически разкопки в Албания и са датирани V–VI век (*Peerrita 1990, 239, tab. XII/9*).

Третият тип е с по-големи размери. Долната част е с форма на пресечена пирамида, а работната част е триъгълна и издадена встрани от тялото. За съжаление в достъпната литература аналогии не бяха открити (обр. 2/3).

Ковашките клещи са от един и същи тип. Едните са с по-малки размери, с издути закръглени челюсти. Изработени са от две симетрични половини, свързани с болт. Подобни клещи са открити в Перник. Чангова ги причислява към т. нар. крични клещи (*Чангова, 1992, 24, 29, обр. 1, 30*). От същия тип са намерени в Преслав, Велико Търново, Разлог и Гарван (*Чангова 1992, 34, обр. 14; Николова 1974, 197, обр. 11; Мирчев Тончева, Димитров 1960, 90, обр. 66; Карелов 1973, 11; Въжарова 1986, 181, обр. 184/8*). Те биха могли да бъдат отнесени към тип I по

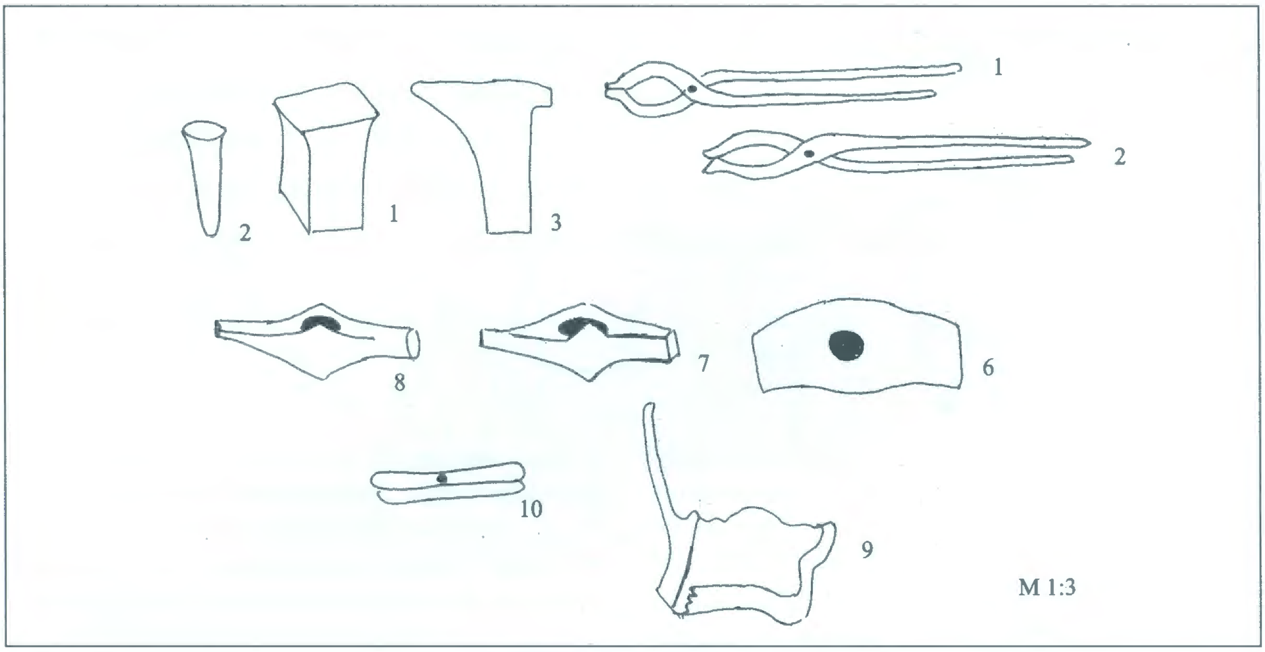

Обр. 2. *Ковашки инструментариум*

класификацията на Витлянов (*Витлянов 1981, 56–58, обр. 7*). Подобни клещи са известни от „Аничково градище" в бивша Югославия, датирани VI–VII век (*Sjramcik-Gulic 1987, 144, fig. 3*). Чангова ги отнася към X–XI век. Вероятно, поради универсалността на формата им, те се употребяват в ковашкия занаят в твърде широки хронологически и географски граници (обр. 2/1).

Вторият чифт клещи е разновидност на предния. Той е с по-големи размери, с не толкова издути челюсти, изработен също от две симетрични половини, свързани с болт (обр. 2/2). Точни аналогии на тази разновидност не бяха открити.

Чуковете са три различни типа. Единият е по-масивен, стеснен в двата края, като единият е почти квадратен, а другият – скосен при горната повърхност и оформен почти като секач. В найшироката централна част е пробит цилиндричен отвор за дървена дръжка (обр. 2/6).

Вторият тип е представен от чук, оформен в единия край като секач, а в другия – като правоъгълен чук, чиито дълги страни са разположени отвесно. В центъра е пробит широк отвор за дървена дръжка, фланкиран с издадени триъгълни уши. Аналогии не бяха открити (обр. 2/7).

Третият тип представлява малко чукче, чиито краища са с кръгло напречно сечение. В центъра цилиндричният отвор е фланкиран с триъгълни уши (обр. 2/8).

Тигелът е изработен от железен лист с форма на правоъгълна тавичка с улеи за изливане на метала. В средата на едната страна е изтеглена плоска, стеснена към върха и заострена дръжка, която навярно е влизала в друга, допълнителна, по-дълга дръжка. Подобни тигели са известни от Монтана (*Александров 1988, 33, обр. 7*) (обр. 2/9).

Огрибките за шлака приличат много по форма на чесалата, но са с гладка долна повърхност.

Откритият секач е с трапецовидна, разширена работна част, изтънена в края. Краят, предназначен за удари с чук, е с четириъгълно напречно сечение (обр. 2/11).

Малките размери на някои от инструментите с ковашко предназначение ни дават основание да предполагаме, че те принадлежат към оборудване, свързано с изработката на дребни метални предмети или ювелирство.

От дърводелските инструменти брадвите са два типа. Единият е с тясно клиновидно острие, с кръгъл отвор за дървена дръжка, фланкиран с триъгълни уши. По-късият край завършва с добре изразена плоскост, която наподобява чукче. Аналогии на този тип брадви са известни от Войвода, Перник, ранносредновековното селище Лука-Каветчинская на Среден Днестър, Гърция, Унгария и се датират V–VII век (*Милчев, Дамянов 1984, 76, обр. 54; Чангова 1992, 39, обр. 27/2; Вакуленко, Приходко 1985, 134, таб.*

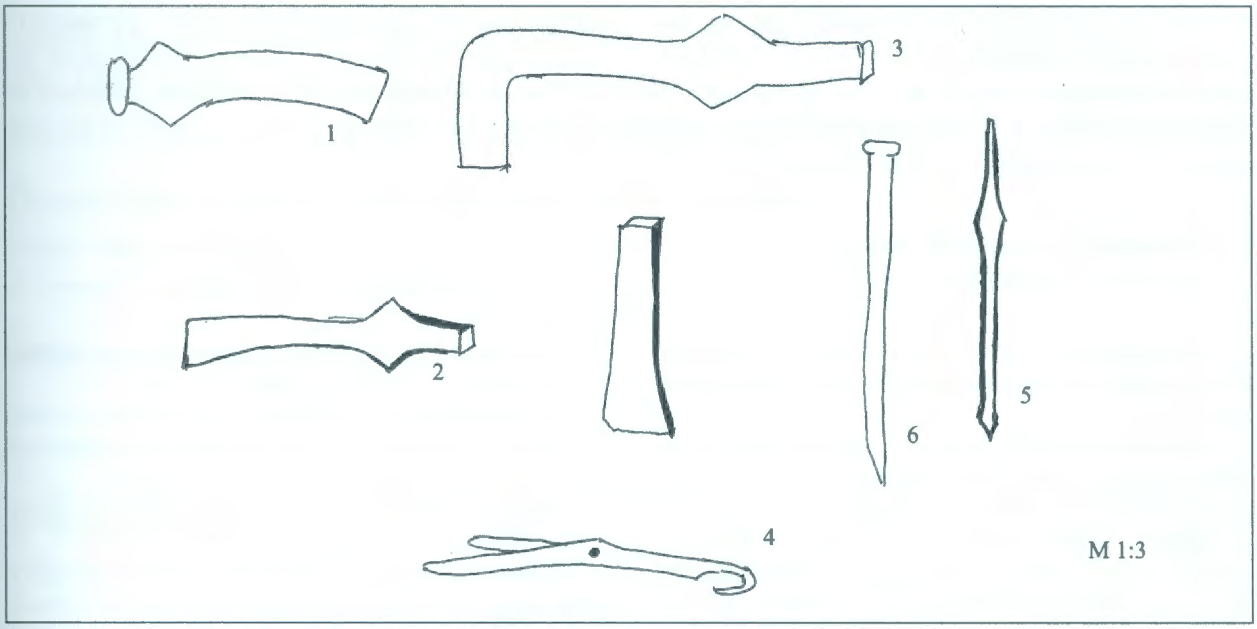

Обр. 3. *Дърводелски сечива*

29/9; Devidson 1952, 87/1414, 193;Hampel 1905, tab.110/10) (обр. 3/1,2).

Вторият тип са секирите (обр. 3/3). Предната работна част е с Г-образна форма, а задната е оформена като чукче. Отворът за дървената дръжка е цилиндричен, фланкиран с триъгълни уши. Подобни са открити в Перник и Пъкуюл луй Соаре (*Чангова 1992, 22, 23, обр. 12/4; Diaconu, Vilceanu I, 168, fig. 67,270, tab. XXXI*).

Теслите също са два типа. Едната е с вертикална отворена втулка (ръкавче). Работната част е изострена и трапецовидно разширена. Този тип би могъл да се използва за изработката на корита, гаванки и други битови съдове, но би могъл да бъде разглеждан и като длето с втулка, понеже функционалното им предназначение е почти еднакво. Аналогични има открити в Перник, Гарван, Силистренско, Русия (*Чангова 1992, 40, обр. 28/4; Въжарова 1986, 181,184/8; Ляпушкин 1968, 40, обр. 28/9, 10; Колчин 1959, 108, обр. 92*).

Вторият тип е представен от тесла, чийто край на работната част е разширен както при първия вид, но в горната част има съществена разлика: дръжката влиза в специален отвор, фланкиран с триъгълни уши. Тилната част е оформена като чукче. Предната работна част е извита така, че при мястото на свързване с останалата половина на тялото се образува тъп ъгъл. Аналогия намираме в Пернишка крепост (*Чангова 1992, 39, обр. 27/4*) (обр. 3/ 4).

Длетата са със скосена, заоблена от едната страна и изтънена при върха работна част с четириръбо напречно сечение. Горната половина е кръгла и завършва с кръгло разширение, вероятно за удари с чук (*Чангова 1992, 52, обр. 42/6*) (обр. 3/6).

От колективната находка произлиза и един свредел със скосена във форма на триъгълник с основата нагоре работна част. Горната половина е стеснена и изтънена и вероятно е влизала в дървена дръжка (*Чангова 1992, 411, обр. 29/3*) (обр. 3/5).

Шивашките ножици са твърде универсални. Те са използвани не само в шивашкия занаят, но и във всички домакинства. Изработени са от две половини, свързани шарнирно. Шарнирните ножици са разпространен навсякъде през средновековието стандартен тип, достигнал до наши дни.

За развитието на занаятите, част от чиито инструментариуми са представени в първата колективна находка от укрепеното селище в гр. Средец, са от голямо значение природните дадености на региона. Той е богат на железни и медни руди и дървен материал, необходими за ковачеството и дърводелството, както и с пасища за дребен рогат добитък, осигуряващи суровини за тъкачество и шивачество. Наличието на костеното шило в находката, както и множеството открити единични такива, говори за употреба и на кожени изделия (гамаши, колани, ремъци и т.н), за чиято изработка има също суровина в изобилие (диви животни). Консервативността на инструментариума, както и неговата функционалност дават възможност на гореизброените находки да имат дълъг хронологически живот. Тъй като обаче част от предметите се употребяват до VII (брадва тип I, ковалня тип II), а употребата на втулчестите палешници започва от VII век, находката от гр. Средец не може да бъде датирана по-рано от началото на VII век.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Александров 1988: Г. Александров. Оръдия на труда и предмети на бита от Монтана. – Археология, 1988, 3, 27–35.

Алексиев 1976: Й. Алексиев. Находки на оръдия на труда и въоръжение от Царевец. – Музеи и паметници на културата, 1976, 2.

Бобчева 1972: Л. Бобчева. Оръдия на труда от средновековието в музея в Толбухин. – Музеи и паметници на културата, 1972, 2.

Вакуленко, Приходко 1985: В. Л. Вакуленко, О. М. Приходко. Проблемы приемствености черняховской культуры и раннесредновековых древностей в свете новых исследований на Среднем Днестре.-В: Slovenska archeologia, XXXIII, 1985.

Витлянов 1981: Ст. Витлянов. Ковашки инструменти и въоръжения през средновековието в България. – Археология, 1981, 3.

Въжарова 1986: Ж. Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окрър. София, 1986.

Карелов 1973: И. Карелов. Археологически находки в Разложко. – Музеи и паметници на културата, 1973, 2.

Краснов 1982: Ю. Краснов. Древные и средневековные рала Восточной Эвропы. – Советская археология, 1982, 3.

Краснов 1986: Ю. Краснов. Ранная история сохи. – Советская археология, 1986, 1.

Колчин 1959: В. Колчин. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. – В: Труды Новгородской археологической экспедиции, II, Материалы института археологии, 1959, 65.

Ляпушкин 1968: И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. Материалы истории и археологии, 1978, 74.

Милчев, Дамянов 1984: Ат. Милчев, Ст. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг през 1970 г. – В: Разкопки и проучвания, 10, 1984.

Мирчев и др. 1960: М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне–Карвуна. – Известия на Варненското археологическо дружество, 13, 1960.

Момчилов 1989: Д. Момчилов. Средновековни земеделски сечива от фонда на ГИМ–Карнобат. – Българска етнография, 1989, 3–4, 57–58.

Николова 1974: Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическите материали. – В: Царевград Търнов, 2, София.1974.

Петров 1998: П. Петров. Новооткрити находки от Плиска. – В: Плиска, София. 1998.

Чангова 1962: Й. Чангова. Средновековни оръдия на труда в България. – Известия на археологическия институт, 25, 1962.

Чангова 1992: Й. Чангова. Крепостта Перник VIII–XIV век. – В: Перник, Т. 3, 1992.

Balbolova-Ivanova 2000: M. Balbolova-Ivanova. Contribution to the of the early medieval ceramice in Bulgaria. Ariheologiid Bulgarica, 2000, 1.

Devidson 1952: G. Devidson. Corinth, XXXIII, Princeton, New-Jercey,1952.

Diaconu, Vîlceanu: Diaconu, P., D. Vîlceanu. Pacuiul lui Soare. I, Bucureşti, 150–170.

Hampel 1905: J. Hampel. Alterthumer des fuben Mitelalter in Ungarn. III, Braunschweis, 1905.

Henning 1987: J. Henning. Sudosteuropa zwiscen und Mittelalter. Berlin, 1987.

Peerrita 1990: L. Peerita. Kestella e Peces ne periuden e antikitetit te vone dhe mejete rrethi i kukesit. In: Iliria, Tirane, v. XX, 1990, I.

Stramcik-Gulic 1987: M. Strancik-Gulic. Jurisne vas Anickovo gradisce. Archeologiski pregled. Beograd, 1987.

Velkov 1935: I. Velkov. Eine Gotefestung die Sadovetz (Nordbulgaria). In: Germania, 19, 1935.

БЕЛЕЖКИ

[1] През I в. сл. Хр. е основана римската Colonia Flavia Pacis Deultensium при дн. с. Дебелт, която през периода на късната античност и ранното средновековие е административен, религиозен, културен, икономически и търговски център в югоизточната част на днешните български земи. През IV–VI век са построени множество други укрепени селища и гарнизонни крепости – крепостта в м. Рибарника при с. Дебелт, Росеново, Факия (Садама), Горно Ябълково, Средец, Момина църква и др.

ASSETS AND CONTRIBUTION TO THE INVESTIGATION OF THE IRON TOOLS OF LABOUR IN SOUTHEAST BULGARIA IN THE PERIOD 7TH–10TH C.

(based on evidence from the two collective finds from the stronghold „Kaletto“ in the town of Sredets, Borgas District)

Maria BALBOLOVA-IVANOVA

On site of the „Kaletto“ stronghold in the town of Sredets, Bourgas District were uncovered two collective finds composed of agricultural tools, handicraft instruments and weapons. The finds were unearthed from two separate locations, at different stratigraphic levels and this is the reason to call them a „first“ and „second“ collective find. The first one was situated 15 m southeast from the poterna (the emergency small gate stronghold exit), at a depth of 1,95 m from the surface of the contiguous and surrounding terrain; the second – 3,5 m east from the first, in immediate proximity with the fortification wall, at a depth of 0,85 m.

In the present publication we'll scrutinize the first collective find without touching on the issue about the weaponry.

СРЕДНОВЕКОВНА КЕРАМИКА ОТ КРЕПОСТТА ПРИ С. ДЕБЕЛТ

Мария МАНОЛОВА-ВОЙКОВА,
Красимира КОСТОВА, Цоня ДРАЖЕВА

Известна на българската наука от края на XIX в., крепостта до римския град Деултум и днес остава слабо известна и коментирана предимно в светлината на историческите извори. Проведените археологически проучвания там са частични, а резултатите от тях са обнародвани само в едно съобщение (*Дамянов 1984*). Това прави изказването на категорични становища относно нейното възникване и функции все още несигурно и рисковано. Решаването на тези проблеми няма да бъде предмет и на настоящото съобщение. То си поставя една поскромна задача, а именно – да приведе в научен оборот достъпния керамичен материал от археологическите проучвания, за да послужи той като емпирична база за по-нататъшни археологически или исторически интерпретации.

Крепостта е разположена на естествено защитен хълм на около 2 км от римския град Деултум и съвременното село Дебелт (обр. 1). От юг, запад и север заобикаля Средецка река, а от изток е Мандренското езеро. Както беше споменато, още през 1885 г. братята Шкорпил регистрират крепостта, назовавайки я „Горното градище“ (*Шкорпил 1885, 26*). Нейното проучване започва век по-късно през 1980 г., когато при строителството на металургичния завод край с. Дебелт тя попада в обсега на работната площадка. Ръководител на разкопките е покойният н.с. д-р Ст. Дамянов.

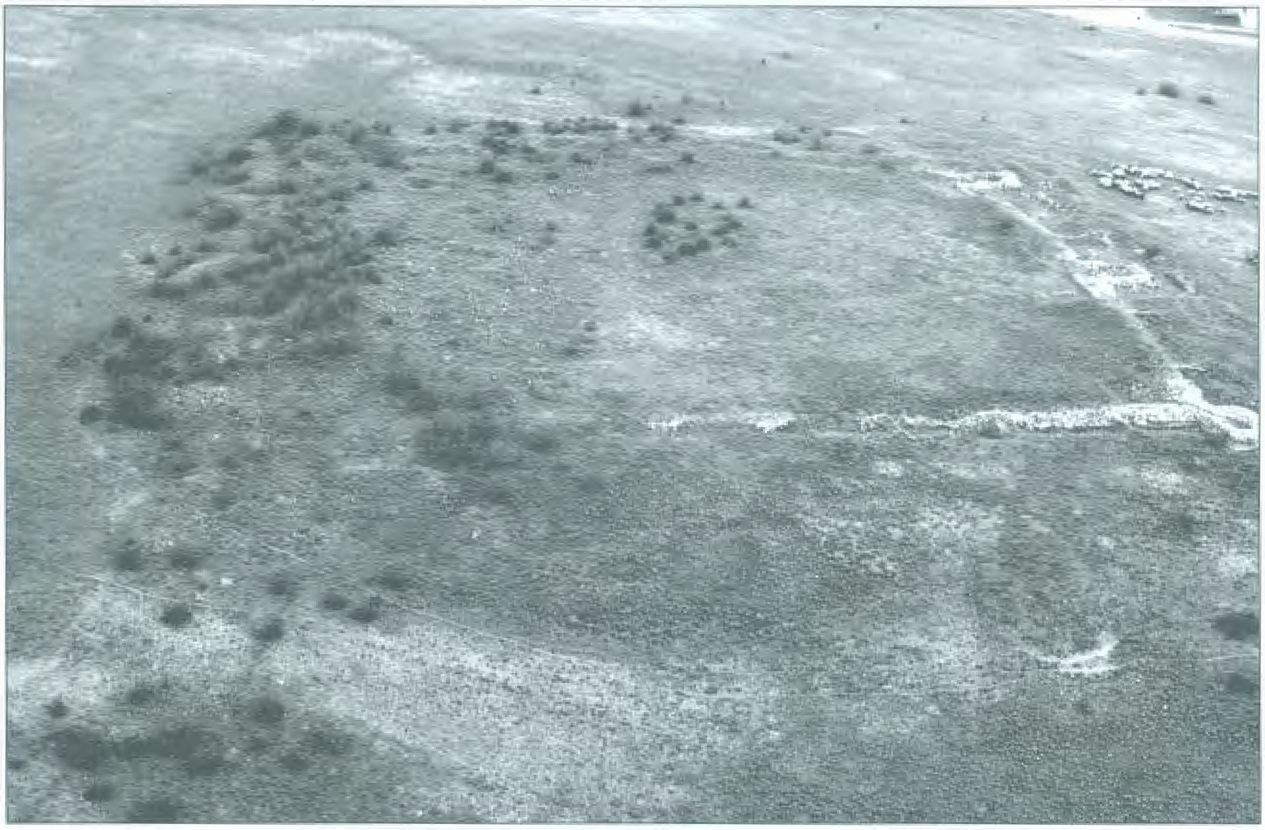

Обр. 1. *Въздушна снимка на крепостта при с. Дебелт.*

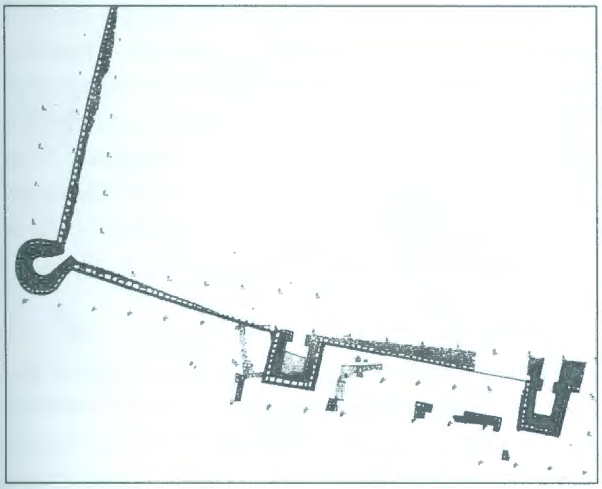

Обр. 2. План на проучената част от крепостната стена на крепостта

По време на спасителните проучвания е разкрито външното лице на източната, части от северната и от южната крепостна стена (обр. 2). На източната стена са проучени две ъглови кули и една междинна. Югоизточната е капковидна, а междинната и североизточната – четириъгълни. За жалост стратиграфските наблюдения по време на разкопките не дават категорични резултати. Както се отбелязва в дневниците на д-р Дамянов и в инвентарните книги, пластовете са били силно нарушени от вторични насипи, формирани при изваждането на камъни за строителен материал през XX в. Единствено в междинната кула се очертават два строителни периода: ранновизантийски и средновековен. Средновековната кула ляга върху част от ранновизантийска сграда, унищожена при пожар, който обаче не е датиран с монети. На няколко места пред крепостната стена също са проучени опожарените останки от ранновизантийски строежи. От този период е открита една монета на император Констанций (337–361)[1]. Вторият строителен период на крепостта е средновековният и според нумизматичните данни той може да се постави в границите на XI–XIV в. Най-ранните открити монети са от анонимен клас С (1042–1050), а най-късната е на латински феодален владетел от втората половина на XIII–началото на XIV век. Всички монети са откривани в насипи, което допълнително затруднява прецизирането на хронологията[2].

Макар и кратки, в рамките само на два сезона, археологическите проучвания натрупват огромно количество керамичен материал, който е бил обект само на едно кратко съобщение (*Дражева 1984, 94–98*). Неговото разнообразие, представителност и възможността да се идентифицират вече сигурно датирани керамични категории бяха основният ни мотив при подготовката на доклада. Тук е нужно да отбележим, че прекъсването на разкопките на крепостта след 1981 г. и най-вече кончината на д-р Дамянов, чиито преки наблюдения са били най-точни, са причина за някои методологически пропуски в анализа, който ще представим:

1. Критериите за направената през 1980–1981 г. статистика на керамиката останаха неясни за нас, поради което статистическите данни няма да бъдат включени;
2. Работата ни се базира изключително върху керамичния материал, включен в полевите инвентарни книги, който се съхранява в археологическата база на резервата;
3. Използвайки полевите инветарни номера, се налага да следваме тяхната първична селекция. Така се предпоставят някои непълноти в общата картина на керамичния комплекс. Например количественото съотношение на описаната кухненска битова керамика спрямо трапезната глазирана е от порядъка на 10% срещу 90%, което явно не отразява реалната ситуация на обекта. Непълни са данните за кухненска керамика и амфорната тара, което обезсмисля представянето им тук.

Въпреки това трябва да подчертаем, че настоящото изследване стана възможно само благодарение на перфектно изработената документация и пълен фотоархив, направени преди 25 г. от екипа на д-р Дамянов.

Според данните, с които разполагаме, керамичният комплекс на крепостта покрива всички основни категории, които са характерни за византийския бит от периода XI–XIV в. За жалост силно фрагментираното състояние на находките не позволява да бъдат изработени типологични редове. Те ще бъдат класифицирани по технологични белези и украса. Липсата на надеждни в стратиграфска среда комплекси налага датирането да се направи въз основа на паралели и аналогии.

1. БЕЛОГЛИНЕНА ГЛАЗИРАНА КЕРАМИКА

(обр. 3–6)

Находките на белоглинена глазирана керамика от крепостта представят четири от описаните в литературата пет технологически групи на константинополското производство (*Hayes 1992,12–34; Dark 2001, 120–124; Vroom 2005, 74–79*), както и още два типа с все още неустановен произход.

1. 1. Константинополско производство

GWW II / CWW II[3] (обр. 3 а–б)

Към втория клас на глазираната белоглинена керамика могат да се отнесат само два фрагмента от блюда (инв. № № 285, 685). Изработени са от светлорозова глина със зърнеста структура и дребни кварцови примеси. Изпичането е равномерно. Украсена е само вътрешната повърхност. При единия фрагмент (инв. № 285) по устийния ръб се наблюдават следи от релефен орнамент и покритие с плътна жълто-кафява глеч. Другото устие (инв. № 685) е украсено с врязани линии, а покривната глазура е тъмножълта, на места нюансира до тъмнозелено поради добавените медни окиси. Под нея на места прозират петна червена ангоба. Класът е константинополско производство и е широко разпространен в района на Константинопол, Егея, Анатолия, Балканите, Крим, Кипър и Гърция (*Dark 2001, 120–122*). Познат е и от селища на територията на днешните български земи (*Čimbuleva 1980, 204–212, 217–223; Манолова 2000а, 2–3*). Датира се в широки граници: от края на IX до края на XII в. (*Hayes 1992, 18–29*).

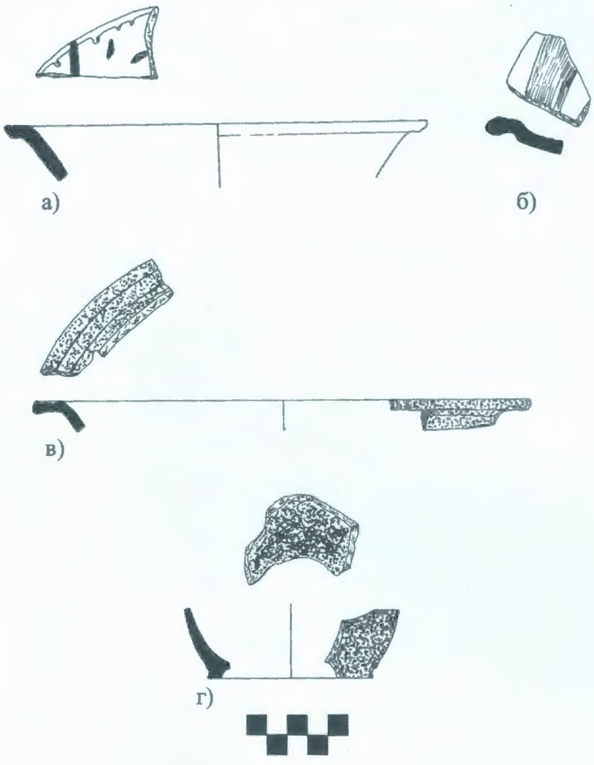

***Обр. 3: а, б** – клас GWW II / CWW II;*
***в, г** – клас GWW III / CWW III*

GWWIII / CWW III (обр. 3 в–г)

Част от фрагментите с петниста украса могат да бъдат отнесени към третия технологичен клас на константинополското производство (инв. №№ 660, 644, 903). Изработвани са от същата глина като полихромната керамика – бяла, здрава, пречистена, понякога с малки червени или сиви частици. Глазурата обаче е с различен състав и вероятно съдържа алкален елемент, тъй като при стареенето образува трудно отстранима тъмна кора. Украсата е от пръски тъмнокафяв пигмент, нанесен върху чирепа. Запазените фрагменти са от тънкостенни чашки, купи и блюда с широка хоризонтална периферия. Приема се, че типът има генетична връзка с полихромната керамика и е произвеждан в малки ателиета в околностите на Константинопол през втората половина на XI и началото на XII в. (*Hayes 1992, 29–30*). Разпространен е в малки количества в селищата на териториите на Гърция, Кипър, Балканите, Крим и Анатолия (*Dark 2001, 120–121*). Обнародвани находки има и от селищата на съвременната българска територия (*Манолова 2000а, 9–10*).

GWW IV / CWW IV (обр. 4, 5)

Белоглинената глазирана керамика от клас IV е открита при проучванията на крепостта в найголеми количества. Находките са от различни форми и с разнообразна украса. Източвани са от слюдеста глина с леко зърнеста структура. Изпичането е равномерно, чирепът е бял до бежов, светлосив или бледорозов. Глазурата е положена на фин слой, като при по-зле изпечените екземпляри се излющва. Обикновено покрива само вътрешната повърхност на отворените форми, а върху външната могат да се видят отделни петна от същата глеч. Украсата е разнообразна.

Значителна част от съдовете нямат подглазурна декорация (обр. 4 а–б). Единствената украса е самата покривна глазура, която обхваща само вътрешната повърхност на блюдата или

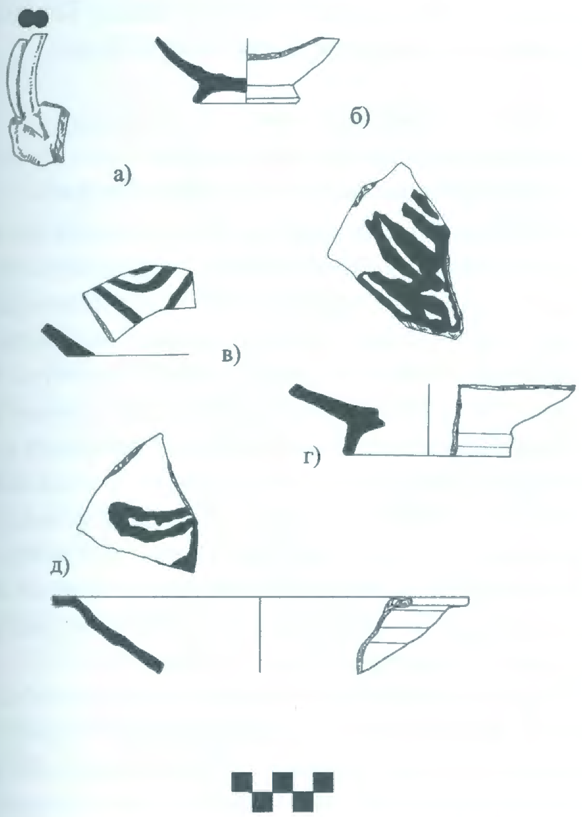

Обр. 4. *Фрагменти от клас GWW IV / CWW IV без подглазурна украса и с монохромна рисунка в кафяво.*

външната страна на затворените форми. Цветовете ѝ варират от бледожълто до жълто-кафяво и от млечнозелено до маслиненозелено. Обикновено тоновете са равномерни без окисни акценти. Съдовете са тънкостенни, удебелени към дъното. Сред формите доминират блюда със сферично тяло и високо конусовидно или пръстеновидно столче. Открити са фрагменти от разлати плитки блюда с широка периферия, малки чашки с двойна дръжка и дъна от малки затворени форми, вероятно стомнички.

Фрагментите с рисувана подглазурна украса са най-многобройни. Те са от масивни блюда с високо конусовидно столче, което в някои случаи е профилирано; малки тънкостенни купички; блюда с широка периферия; малки или големи чаши с двойни дръжки. Върху вътрешната повърхност се полага украсата, която може да е монохромна (в кафяво и тъмнокафяво до черно или синьо) (обр. 4 в–д) или двуцветна (комбинации от зелено и тъмнокафяво или порядко кафяво и синьо). Глазурната рисунка е покрита с фин слой безцветна прозрачна или бледожълта глеч (обр. 5). Декорацията е нанесена със свободна четка и пресъздава силно стилизирани растителни мотиви с размит контур. Много по-често орнаментите са неопределими и се свеждат до произволни петна, а в някои случаи съзнателно е търсен ефектът на мраморизиране. Интересно е да се отбележи, че сред находките има едно дъно с производствен дефект (инв. № 599) (обр. 5 г). Глазурата върху вътрешната повърхност е нарушена вероятно от слепването ѝ с друг съд при опалването в пещта. На сегашния етап на проучвания този дефектен продукт не би могъл да се приеме за белег на местно производство. Присъствието му в крепостта може да се обясни с внос на дефектни и съответно по-евтини съдове, които са били пригодни за ежедневна употреба.

Съдовете от клас IV са сред най-широко разпространените находки на територията на Константинопол, Егея, Анатолия, Балканите, Черноморския район, Кипър и Гърция (*Dark 2001, 120–121; Vroom 2005, 74–77; Манолова 2000б, 175–185, 190–197 и цит. там лит.)*. Масово се срещат и в селищата от територията на днешните български земи (*Čimbuleva 1980, 232–252;Овчаров, Хаджиева 1992, 74–75; Дражева 1992, 299; Костова, Манолова-Войкова 2005, 102; Борисов 2002, 156–159; Манолова 2000а, 4–9*). Проучвателите на Константинопол ги определят като „местен продукт" от XII и началото на XIII в. По-късна дата – XIII в. – се допуска само за белоглинените съдове със синя подглазурна рисунка (*Hayes 1992, 30–33*).

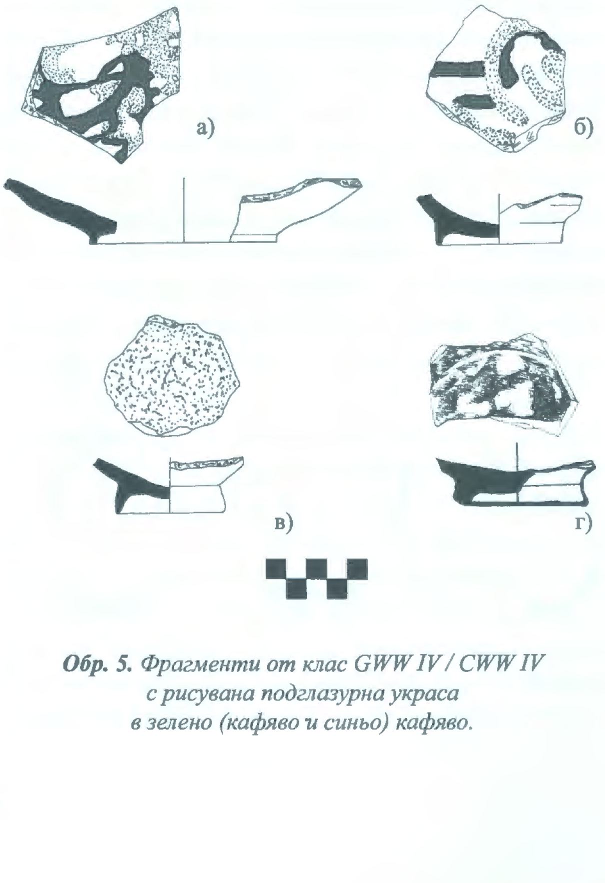

Обр. 5. *Фрагменти от клас GWW IV / CWW IV с рисувана подглазурна украса в зелено (кафяво и синьо) кафяво.*

GWW V / CWW V

Само няколко фрагмента от стомна (инв. № 638) могат да се отнесат към петия клас на белоглинената глазирана керамика. Глината е розова, със зърнеста структура и дребни кварцови примеси. Външната повърхност на съда е покрита с тънък слой жълтеникава глазура, която на места е олющена. Класът се определя като константинополско производство от XI и XII в. (*Hayes 1992, 33–34*). Като внос се разпространява в Егейския и Черноморския район, Кипър, Гърция и Балканите (*Dark 2001, 120–121*).

1. 2. Производства с неустановен произход

Полихромна керамика (обр. 6 а–б)

По време на проучванията са открити единични находки на полихромна керамика (инв. №№ 519, 864). Единият, представен тук фрагмент е от тънкостенна чашка, чиято вътрешна повърхност е глазирана в тъмножълто с кафява ивица под устието. Отвън е нанесен растителен орнамент със зелена, кафява и жълта глеч. Изработен е от фино пресята бяла глина. Вторият фрагмент е дъно от купичка на ниско столче. В центъра му от вътрешната страна са нанесени четири тъмнокафяви точки в бял кръг. Над тях стените са глазирани в тъмножълто. Външната повърхност е покрита със същата тъмножълта глазура, като в средата на тялото е нанесена хоризонтална тъмнокафява ивица. Нашите находки имат поредица от паралели в Константинопол (*Hayes 1992, pl. 8/s; Peschlow, Sismanoglu 1977–1978, 27–28, Taf.141/8; Ebersolt 1910, 32, N112, fig.31)*, Коринт *(Morgan 1942, 66, fig. 48/n.) и* Северна Добруджа *(Baraschi, Damian 1993, fig. 21/286; Barnea 1967, fig 141/17)*. Датира се в XI в. Различни са предположенията относно произхода на този тип луксозни съдове – района на Константинопол, Коринт, Спарта или Анатолия (*Dark 2001, 124*).

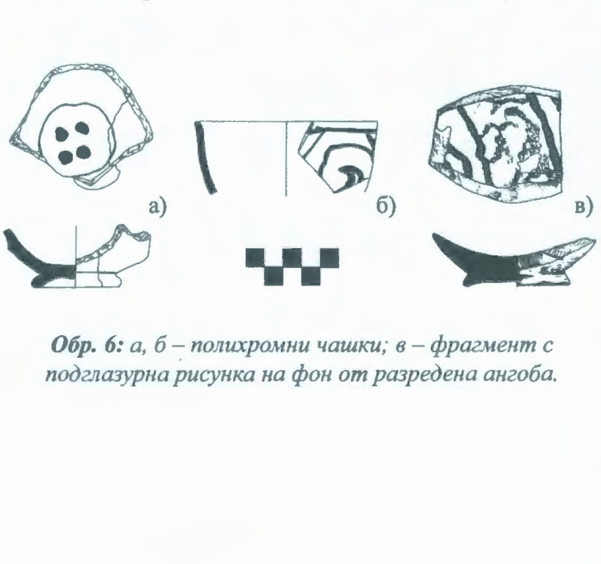

Обр. 6: *а, б – полихромни чашки; в – фрагмент с подглазурна рисунка на фон от разредена ангоба.*

Белоглинена керамика с подглазурна рисунка на фон от резредена червена ангоба (обр. 6 в)

Тази рядко срещана във византийските земи група е представена в Дебелт от фрагменти от малки купички (инв. №№ 479, 949). Източени са от бяла глина със слаб примес на слюда. Чирепът е тънък, с леко зърнеста структура и след опалването има сиво-бял цвят. Украсата заема вътрешната повърхност и е оформена от контури зелена глеч, между които е нанесена разредена червена ангоба. Ангобата е силно разредена и има вид на малки мехурчета. Вътрешна повърхност се покрива с фин слой бледожълта блестяща глазура, докато външната страна се глазира в тревистозелено.

Центровете за производство на разглежданата група все още не са идентифицирани. Подобни находки липсват в някои от добре проучените византийски центрове – Коринт, Спарта и Атина. Украсата е нехарактерна за константинополското производство и до този момент оттам е известен само един фрагмент (*Stevenson 1947, 48, pl. 24/4*). Подобно използване на червена ангоба в комбинация с безконтурна глазурна рисунка във виолетово-кафяво е познато от средновековната керамика на Грузия и Армения (*Майсурадзе 1954, табл. 39, 40, № 305; Шелковников 1957, 15–16, рис. 1*), което дава основание да се предположи, че групата е с източен произход. В голямата си част находищата на белоглинена керамика с рисунка на фон от разредена ангоба се откриват в селища по делтата на Дунав и Северното Причерноморие (*Baraschi, Damian 1993, 242, fig. 15/197–199, fig. 21/198; Barnea 1967, fig. 148/16; Залесская 1988, 98–99, рис. 7, 8; Макарова 1967, 22, табл. V/4–6*) в стратиграфски пластове от XI и XII в. Направеният спектрографски анализ на фрагменти от Тмутаракан показва, че съставът на глината и структурата на тестото съществено се отличават от стандартните характеристики на константинополското производство. Глазурите обаче са типично византийски. На сегашния етап на проучванията се приема хипотезата, че класът е произвеждан в Трапезунд (*Макарова 1967, 21; Залесская 1988, 99*).

2. СГРАФИТО КЕРАМИКА

(обр. 7–12)

Сграфито керамиката от разкопките на крепостта напълно илюстрира богатия репертоар от декоративни техники, използвани от византийските керамици и българските керамици през периода XII–XIV в. Съобразно с тях се подразделят няколко големи класа:

- „Fine Sgraffito Ware“ (Талбот-Райс група B1; Early Sgraffito Ware; Fine Style Sgraffito; Mid-12th century Byzantine Sgraffito)
- „Painted Fine Sgraffito Ware“ (Painted Sgraffito Ware)
- „Incised Sgraffito Ware“ (Coarse Incised Ware; Aegean Ware; Aegean Wares)
- сграфито с украса нанесена с гребен („Българско сграфито“)
- „Zeuxippus Ware“
- солунска монохромна сграфито керамика „Monochrome and One Colour Sgraffito Ware From Thessaloniki“[4]

2.1. „Fine Sgraffito Ware“ (Талбот-Райс група B1; Early Sgraffito Ware; Fine Style Sgraffito; Mid-12th century Byzantine Sgraffito)

(обр. 7)

Находките, които отнасяме към класа „Fine Sgraffito Ware“, се характеризират с прецизна изработка и фино нанесена гравюра. Източвани са от добре пречистена глина, равномерно опалена и добила светлооранжев до светлокафяв цвят. Повърхността е покрита с плътна бяла ангоба. Украсата е нанесена с тънък резец и леко отнема повърхностния слой ангоба. Покривната глазура е безцветна или с леки оттенъци на жълто или зелено. Най-често украсата се разполага в хоризонтални фризове, които подчертават архитектониката на съда (обр. 7 а–в). Тази декоративна схема е характерна за коринтското производство от т.нар. Fine Style, който се датира в първата четвърт на XII в. (*Morgan 1942, 117–120*).

Друг засвидетелстван в крепостта на Дебелт сграфито стил от средата на XII в. е „Developed Style“ (обр. 7 г–е). Стилът предлага разнообразни композиционни схеми и изображения. Много характерни са растителните мотиви, разположени свободно около животински изображения. Най-често това са силно разтеглени листа, наподобяващи палмови (*Morgan 1942, pl. XLII a–c, f, h, j; pl. XLIII f*), които в някои случаи са силно стилизирани и представени само чрез двойки пресичащи се линийки (*Morgan 1942, pl. XLIII b, d*). Животинските изображения заемат широк сектор от дъното, без да са ограничавани от медальонна рамка. Такива са двете дъна с изображения на птици, които за съжаление са само частично запазени.

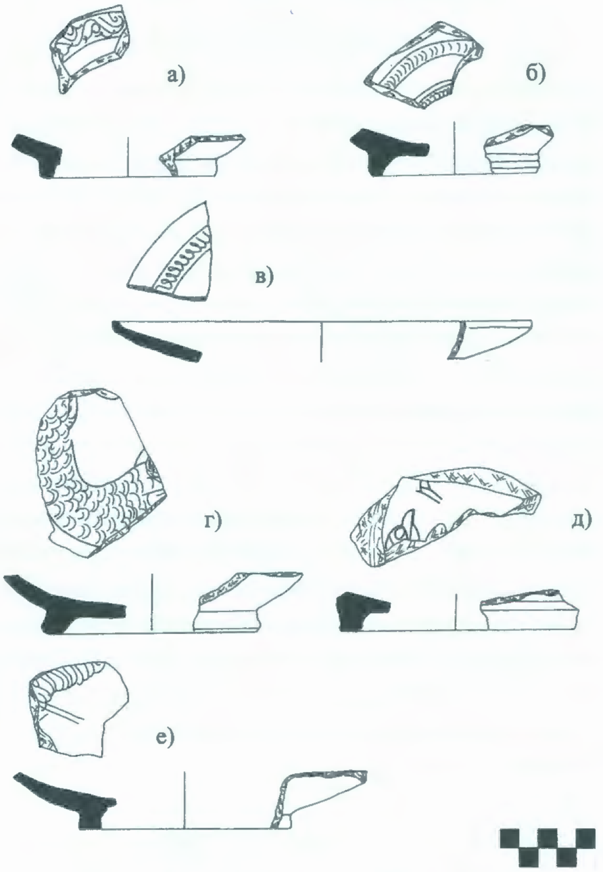

Обр. 7. „Fine Sgraffito Ware“

Производственият център за керамиката от „Developed Style“ е все още неясен. Само малка част от находките в Коринт се определят като местни, а като цяло стилът се приема за импорт от друг византийски производствен център (*Morgan 1942, 127*).

Съвременните проучвания показват, че ролята на Коринт като производствен център за Fine Sgraffito Ware не би трябвало да се абсолютизира, тъй като делът на глазираната керамика там осезателно нараства едва след средата на XII в. (*Sanders 2000, 166*). Други възможни производствени центрове са Константинопол, Атина, Аргос и Спарта (*Dark 2001, 130-131; Vroom 2005, 85*).

2. 2. Painted Fine Sgraffito Ware (Painted Sgraffito Ware) (обр. 8)

Само няколко фрагмента от Дебелт се отнасят към класа. Изработени са от глинено тесто, което наподобява предишната група сграфито. Повърхността е изцяло покрита с плътен слой бяла ангоба. Украсата ефектно съчетава фино гравиран орнамент с глазурна рисунка в зелено и/или кафяво. Врязаната декорация се свежда изцяло до стилизирани растителни и спирални орнаменти. Обикновено на дъното има медальон, изпълнен с растителна плетеница или спирали. Около него се добавят цветни акценти със зелена или кафява глазурна боя. Покривната глазура е прозрачна, с леки оттенъци на жълто или зелено. Класът е широко разпространен на територията на Континентална Гърция, Балканите, Пелопонес, Крит, Западна и Южна Турция. Датира се във втората половина на XII в. За възможни производствени центрове се считат Солун или селища на територията на днешна Турция (*Vroom 2005, 87*).

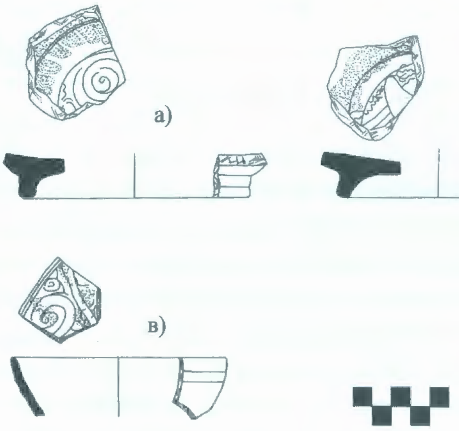

Обр. 8 „Painted Fine Sgraffito Ware“

2.3. „Incised Sgraffito Ware“ (Coarse Incised Ware; Aegean Ware; Aegeaa Wares) (обр. 9)

Значителен дял сред сграфито керамиката от Крепостта заема т.нар. Егейска група. Изработвана е от оражево-червена глина, в която често могат да се видят дребни варовикови частици. Вътрешната повърхност е покрита с дебел слой ангоба и светложълта глазура. Често с ангоба се покрива и външната страна на съдовете. Фрагментите са от масивни плитки блюда с леко извит навътре устиен ръб и ниско столче. Врязванията са широки и дълбоки. Украсата заема цялата вътрешна повърхност на съда, а репертоарът ѝ е ограничен до геометрични фигури, свободно поставени линии, спирали и силно схематизирани растителни орнаменти. Разпространението на класа е изключително широко и обхваща територии от Южна Франция и Италия до Крим, Турция, Палестина и Сирия. Стратиграфските данни от всички обекти утвърждават датирането му във втората половина на XII–началото на XIII в. (*Papanikola-Bakirtzi 1999, 19–20; Stevenson 1947, 50–52; Parman 1989, 287; Peduto 1993, 94; Якобсон 1979, 128–131*). Приема се, че през този период са функционирали едновременно няколко производствени центъра със сродна продукция – Коринт, Константинопол и вероятно Кипър (*Vroom 2005, 131*).

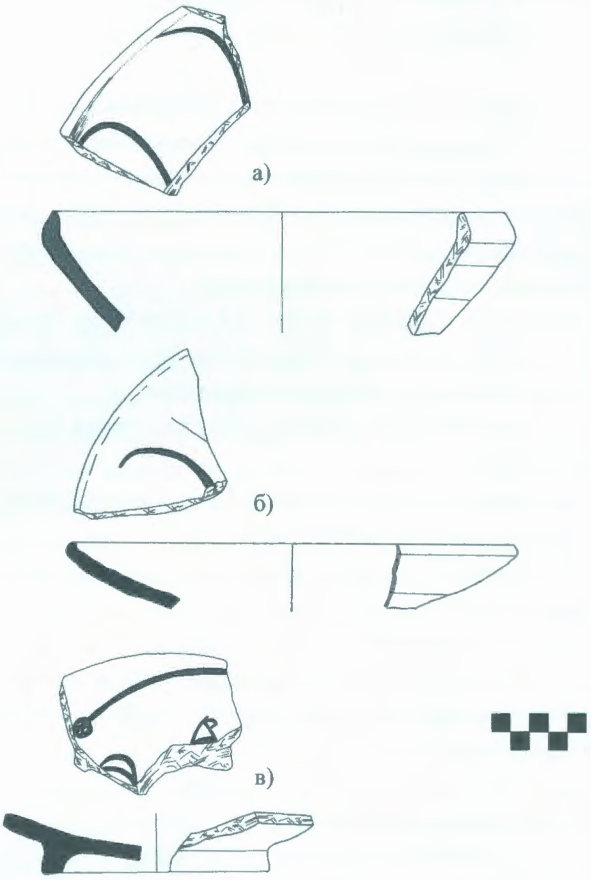

Обр. 9 „Incised Sgraffito Ware“

2.4. Сграфито керамика с украса, нанесена с гребен („Българско сграфито“) (обр. 10)

Наличието в Дебелт на значително количество фрагменти от т.нар. група българско сграфито е закономерно с оглед на специфичния ареал

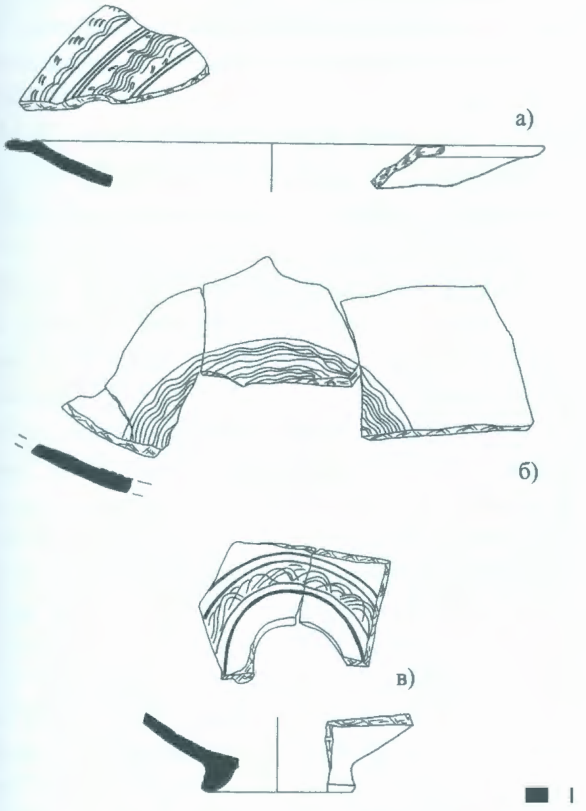

Обр. 10 „Българско сграфито“

на нейното разпространение – Североизточна Тракия. Подобно на описаните в литературата съдове, находките от крепостта на Дебелт са източвани от добре пречистена глина, която след опалването е със светлокеремиден цвят. Вътрешната повърхност е покрита с плътен слой бяла ангоба, а украсата се свежда до хоризонтални пояси от вълнообразни линии, врязани с гребен. Покривната глазура е в гамата на жълтото. Както вече бе споменато, в последните години класът бе описан като характерен за керамичния комплекс на селищата от днешните югоизточни български земи. Вече е утвърдено становището, че типът е с местен произход. Според Б. Борисов предполагаем център за производството му е Сливен, което не изключва възможността за изработка на подобна керамика и в други селища от района. Данните от археологическите проучвания поставят хронологията на типа в рамките на периода от края на XI в. до XIII в. (*Борисов 2002, 192–204*).

2.5. „Zeuxippus Ware“ (обр. 11)

Идентифициран през 1968 г. при разкопките на баните на Zeuxippus в Константинопол (*Megaw 1968, 67–89*), класът е всѐ още в центъра на ред дискусии. Хетерогенният характер на групата, нейната масовост, липсата на сигурно установен производствен център и твърде широкият ареал на разпространение възпрепятстват изграждането на стройна типологична схема и често предизвикват объркване при определянето на находките. Поради това при анализа на дебелтския материал ще се придържаме към описанията на първооткривателя A. Megaw.

Принципно основните черти на Zeuxippus са следните: много здрав червен чиреп; фини стени и внимателно източване; пръстеновидно столче; блестяща здрава глазура. По-голямата част от находките са малки блюда с разнообразни профили на устието. Вътрешността на купите е покрита с плътна бяла ангоба, която понякога излиза и от външната страна на стените като езици. От вътрешната страна съдовете са украсени с фино врязване или рулетиране. Изпичани са с триноги (*Megaw, Armstrong, Hatcher 2003, 91–100*).

Според класификацията на A. Megaw, керамиката Zeuxippus се разделя в две категории. Първата има монохромна глазура, а втората е с прибавени цветни нюанси към врязаната украса (зелени или жълто-кафяви). Първата категория се подразделя според глазурата: Ia – кремавобяла; Iв – оранжево-кафява; Ic – зелена. С оглед на тази класификация трябва да се отбележи, че в Дебелт не са установени образци на категория I. Фрагментите, с които разполагаме, отговарят на описанието на класовете Ia и Ic. Да-

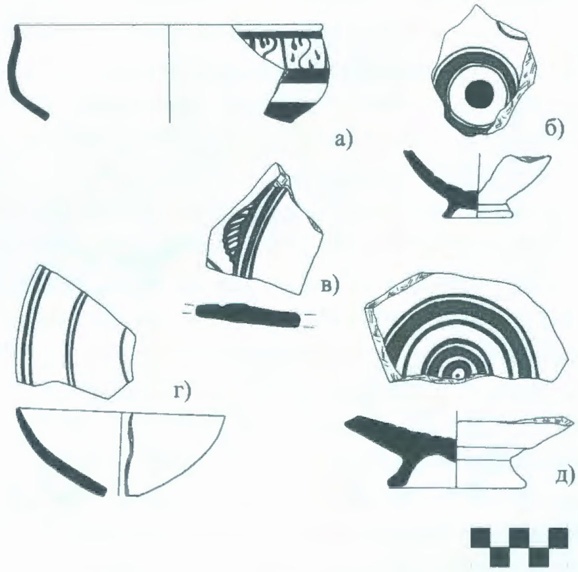

Обр. 11 „Zeuxippus Ware“

тират се в периода от началото на XIII до началото на XIV в. (*Megaw, Armstrong, Hatcher 2003, 91*). Въпреки целенасочените дирения на производствените центрове за Zeuxippus и множеството спектрални анализи на глини от района на Тракия, Константинопол и Гърция, все още не е локализиран първоизточник. Приема се, че клас I е произвеждан на много места в Източното Средиземноморие, в Италия и Черноморието до началото на XIV в. (*Megaw, Armstrong, Hatcher 2003, 91*).

2.6. Солунска монохромна сграфито керамика (обр. 12)

Съдовете, които определяме като солунско производство, се отличават с твърд, с незначителни примеси, добре изпечен чиреп с тъмнооранжев или оранжево-червен цвят. Вътрешната повърхност на съдовете е покрита с бяла ангоба, която може да се види и по горната част на екстериора (често нанесена като украса). Вътрешността на блюдата е покрита с характерна златистожълта блестяща глазура. Съдовете са изпичани с триноги, което е видно от запазените белези по дъната. Врязаната украса е фино нанесена и има характер на линеен или стилизиран растителен орнамент. Всички открити фрагменти са от блюда. Производството на Солун е добре проучено и се датира във втората половина на XIII и в XIV в. (*Papanikola-Bakirtzi 1999, 188–189*). Вносна солунска продукция е установена в Егея, Константинопол, Пергамон, Коринт и Италия (*Vroom 2005, 115*).

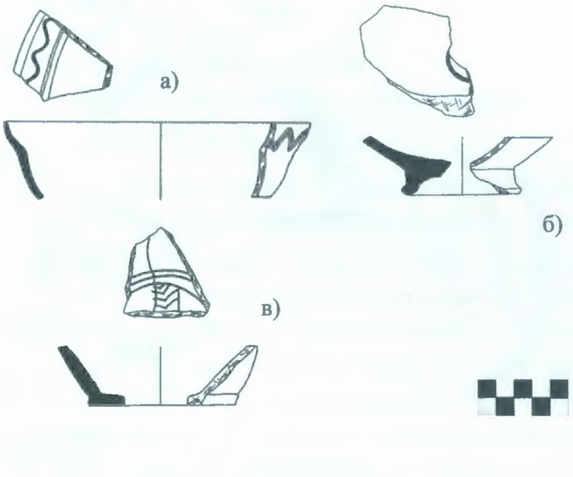

Обр. 12. *Солунско сграфито*

3. ЧЕРВЕНОГЛИНЕНА ГЛАЗИРАНА КЕРАМИКА С РИСУВАНА УКРАСА

3.1. Рисувана ангобна украса (обр. 13, 14)

В Дебелт се срещат две различни по хронология и произход керамични категории, чиято подглазурна украса е изпълнена с ангоба.

Едната може да бъде отнесена към коринтското производство. Представени са двата коринтски стила „Dotted slip-painted“ и „Linear slip-painted“ (*Morgan 1942, 95–103*). Съдовете са източвани от фино пресята червена глина, която след опалването има яркочервен цвят. Вътрешната повърхност е украсявана с рисунка („Linear slip-painted“) (обр. 13 б–д) или точки („Dotted slip-painted“) (обр. 13 а) от бяла ангоба. Ангобният разтвор е бил гъст, при което декорацията придобива почти релефен характер. Върху рисунката е полаган плътен слой безцветна или бледожълта глазура. Външната повърхност е покривана само с безцветна глазура или с разредена бяла ангоба и безцветна глазура. Открити са изключително фрагменти от

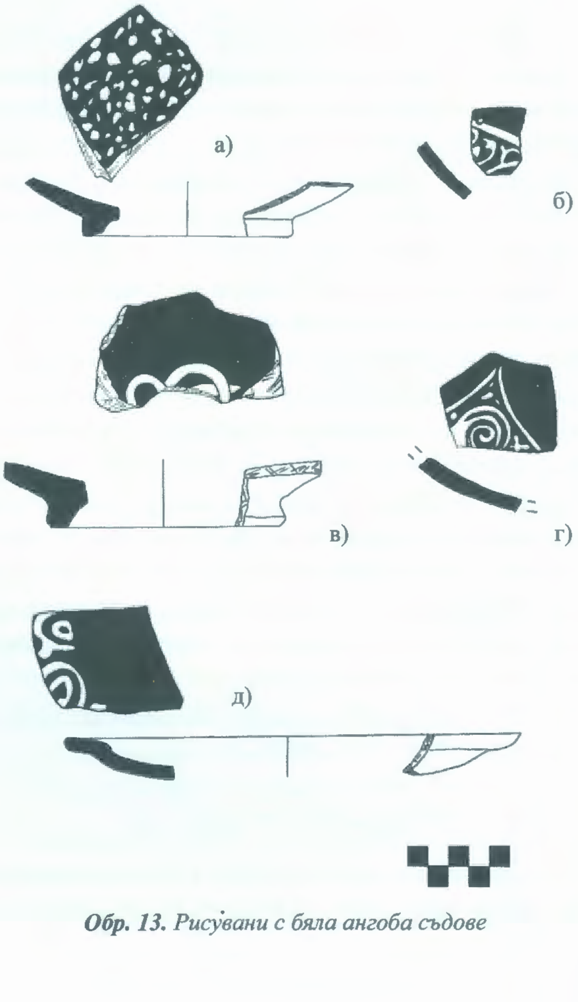

Обр. 13. *Рисувани с бяла ангоба съдове*

широко отворени блюда. При „Linear slip-painted“ рисуваните мотиви силно напомнят орнаментиката на сграфито керамиката. Основни елементи на украсата са спирали, развод и други силно стилизирани растителни мотиви. Наподобявайки стила на сграфито украсата, в някои случаи те са включени в хоризонтални фризове. Групата е с подчертано луксозен характер и явно високо ценена, както подсказва наличието на един фрагмент със следи от поправка.

Находките от Дебелт намират редица паралели на територията на целия Византийски свят – в Константинопол (*Stevenson 1947, 50, pl. 20/2, pl. 25/12*), Тебис (*Armstrong 1989, pl. 3/ 1–10, pl. 7/ 1–13, pl. 9/ 2, 4–5, pl. 10/ 1–11*), Спарта (*Dawkins, Droop 1910–11, 27, pl. XVIII*), Ефес (*Parman 1989, fig.14*), Атина (*Franz 1938, A8, 24, 25*) и Пергамон (*Spieser 1996, 18, Taf. 59/571–573*). В малки количества този вид луксозна керамика се открива в градовете от Северна Добруджа – Диногеция (*Barnea 1967, fig. 147/ 8–10, 13–15*) и Нуфъру (*Baraschi/Damian 1993, 245, fig. 18/ 291–293, fig. 21/ 292*). Датировката на рисуваните с ангоба съдове първоначално е определена в XI в. (*Morgan 1942, 95–103*). Според по-новите изследвания тя е ревизирана и се отнася към XII в. (*Sanders 1995, 240–242*). Коринтският произход поне на част от находките недвусмислено се доказва от открити полуфабрикати в Коринт (*Sanders 1999, 161, fig.6)* и анализи на глината (*Megaw, Jones 1982, 238–239*).

Втората група съдове с ангобна украса от Дебелт са изработени от фино пречистена и опалена тъмночервена глина (обр. 14). Фрагментите са от тънкостенни блюда. Ангобната рисунка е положена направо върху чирепа. Орнаментите са пресичащи се кръгове или кръгове, запълнени с точки. Покривната глазура е с кафеникав или зеленикав оттенък. На този етап на проучвания находките от Дебелт трудно могат да се обвържат с някое конкретно производство. Датирането е също така проблемно, като се има предвид, че през периода след XIII в. различни керамични школи на териториите на Балканите, Мала Азия и Крим използват същия метод за украса (*Романчук 2003, 26–34; Vroom 2005, 124–125; Dark 2001, 140–142*). Фрагменти с идентична украса се срещат не само по крайбрежието на Черно море, но и във вътрешността на българските земи[5].

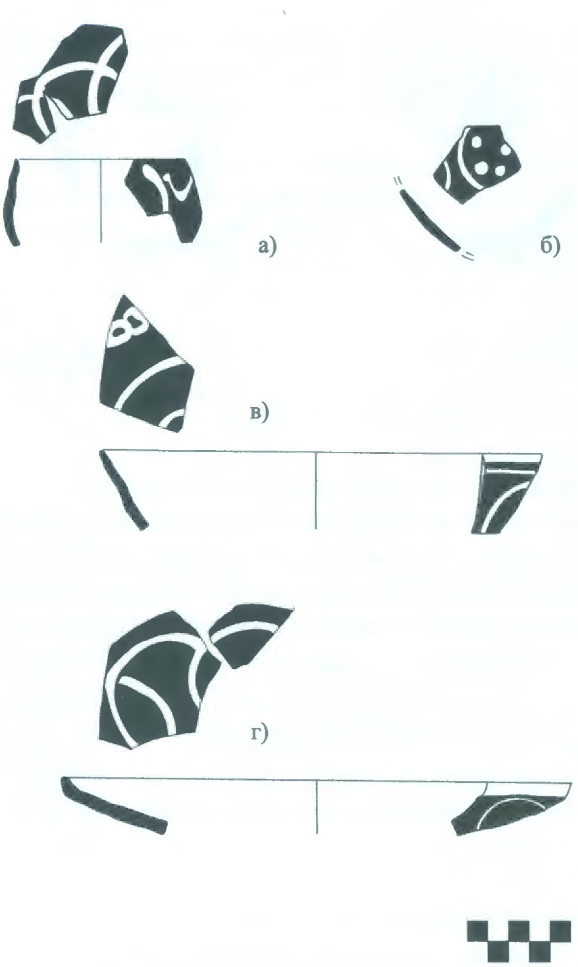

Обр. 14. *Рисувани с бяла ангоба съдове*

3.2. Рисувана глазурна украса (обр. 15)

Групата е представена в Дебелт от фрагменти от масивни блюда, изработени от светлочервена добре пречистена и изпечена глина. Цялата повърхност на съдовете е покрита с плътна бяла ангоба. От вътрешната страна е нанесен с широка четка растителен или небрежен геометричен орнамент с кафява или кафява и зелена глазурна боя, над който е поставен фин слой блестяща глазура с лек жълтеникав оттенък. Началото на този тип украса се свързва с опитите на Коринт да имитира константинополското производство на белоглинена керамика. Според Ch. Morgan местното производство на този вид червеноглинени съдове е започнало в края на X в. (*Morgan 1942, 72*). По-късните анализи на G. Sanders прецизират датировката и отнасят първите находки към последната четвърт на XI в. (*Sanders 1995, 244*). Според стиловите особености на рисуваната украса в Коринт са отличени пет отделни групи, които се разпро-

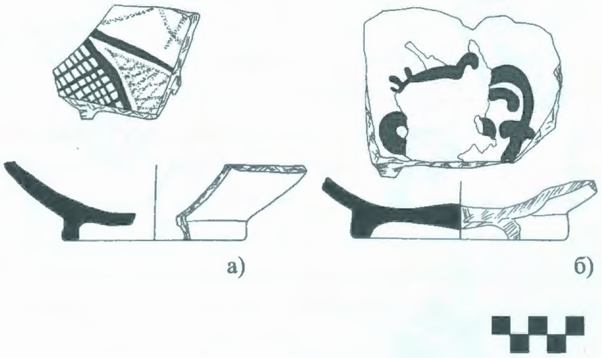

Обр. 15. Рисувани с глазурни бои съдове

страняват от XI до XIII в. (*Morgan 1942, 72–83*). Наблюденията на Ch. Morgan показват, че единствено първата група е изцяло продукт на коринтското производство. В останалите стилови и хронологически серии присъства значителен процент находки, които се отличават от местните грънчарски изделия и се приемат за внос. Технологичните белези и украсата на част от фрагментите в Дебелт се доближава до характеристиките на местното коринтско производство.

В заключение могат да се направят няколко извода:

1. Според достъпния ни керамичен материал и описанията в Инвентарните книги от разкопките на крепостта през 1980–1981 г. глазираната трапезна керамика доминира в количествено отношение (факт, който може да се обясни със специфичния първичен подбор на находките);

2. Датирането на керамиката е в границите на периода от XI до първата половина на XIV в., като най-многобройни са находките, които могат да се отнесат към XII и XIII в.;

3. Наличието на голямо количество внос доказва широки търговски контакти, които селището е поддържало с различни византийски производствени центрове (вероятно чрез посредничеството на Константинопол);

4. Интензивни търговски контакти са поддържани и с производствен център от територията на Североизточна Тракия (вероятно Сливен);

5. На този етап на проучвания не са установени данни за местно производство.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI–XII в. от територията на днешна Югоизточна България. – „Марица-Изток“ Археологически проучвания, 6, Раднево, 2002.

Дамянов 1984: Ст. Дамянов. Проучванията в Дебелт – переспективи и проблеми. В: – Програма за научни изследвания „Странджа–Сакар“ Втори интердисциплинарен симпозиум – 1980. Малко Търново, 1984, II, 2.

Шкорпил 1885: Х. и К. Шкорпил. Няколко бележки върху археологическите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, 26.

Дражева 1984: Ц. Дражева. Сграфито керамика от средновековния Дебелт. В: – Странджанско-сакарски сборник, Малко Търново, 1984, II, 2, 94–98.

Дражева 1992: Ц. Дражева. Мастерская по производству „сграфито“ керамики из Созопля. In: Guzelev, V. (ed.). Bulgaria Pontica Medii Aevi. III. Nessebre, 27–31 Mai 1985. Sofia, 1992, 293–302.

Залесская 1988: В. Залесская. Связи средневековного Херсонеса с Сирией и Малой Азией в X–XII вв. In: Восточное Средиземноморье и Кавказ IV–XVI вв. Ленинград, 1988, 93–104.

Костова, Манолова-Войкова 2005: Кр. Костова, М. Манолова-Войкова. Средновековна керамика от Ахтопол. – Известия на музеите от Югоизточна България, XXI, 2004–2005, 101–113.

Майсурадзе 1954: З. Майсурадзе. Грузинская художественная керамика XI–XIII вв. (Ангобированная керамика Дманиси). Тбилиси, 1954.

Макарова 1967: Т. Макарова. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства древней Руси. – Археология СССР. Свод археологических источников Е1–38. Москва, 1967.

Манолова 2000а: М. Манолова. Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика в българските земи от края на VIII до края на XII в. – Археология, XLI, 2000, 1–2, 1–15.

Манолова 2000б: М. Манолова. Луксозна керамика в българските земи през Византийското владичество (XI–XII в.). Дисертация за присъждане на научно-образователна степен „доктор“. София, 2000.

Овчаров, Хаджиева 1992: Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастира в гр. Кърджали – център на архиепископията Ахридос (XI–XIVв.). (Разкопки и проучвания XXIV). София, 1992.

Романчук 2003: А. Романчук. Глазурованная посуда поздневизантийского Херсона. Портовый район. Екатеринбург, 2003.

Шелковников 1957: Б. Шелковников. Поливная керамика на раскопок города Ани. Ереван, 1957.

Якобсон 1979: А. Якобсон. Керамика и керамическое производство средновековой Таврике. Ленинград, 1979.

Armstrong 1989: P. Armstrong. Some Byzantine and Later Settlements in Eastern Phokis. – ABSA 84, 1989, 1–42.

Baraschi, Damian 1993: S. Baraschi, O. Damian. Considerations sur la ceramique emaillee de Nufaru. – DACIA XXXVII, Bucarest. 1993, 237–278.

Barnea 1967: I. Barnea. Ceramica de import. In: Dinogetia I. Bucurest. 1967, 229–276.

Čimbuleva 1980: J. Čimbuleva. Vases à glaçure en argil blanche de Nessèbre (IX e–XIII e s.). – In: Venedikov (ed.) Nessèbre, 1980, II, Sofia, 202–253.

Dark 2001: K. Dark. Byzantine Pottery. Tempus Publishing Inc., 2001.

Dowkins, Droop 1911: R. Dowkins, J. Droop. Byzantine Pottery from Sparta. – Annual of the British School of Athens XVII, 1911, 23–28.

Ebersolt 1910: J. Ebersolt. Catalogue des poteries byzantines et anatolienes du Musee de Constantinople. Paris, 1910.

Frantz 1938: A. Frantz. Middle Byzantine Pottery in Athens. – Hesperia 7, 1938, 2, 429–466.

Hayes 1992: J. Hayes. The Pottery. In: Excavations at Saraçhane in Istanbul. Vol. II. Princeton, 1992.

Megaw 1968: A. Megaw. Zeuxippus Ware. – Annual of the British School of Athens, Institut of Classical Studies, 63, London, 1968, 67–89.

Megaw, Jones 1982: A. Megaw, R. Jones. Spectographic Analyses of Byzantine and Allied Pottery. – Jahrbuch der ostrreichen Byzantinistik, Actes du XIV Congres International d`Etudes Byzantines. Vienne, 1982, 557–585.

Megaw, Armstrong, Hatcher 2003: A. Megaw, P. Armstrong, H. Hatcher. Zeuxippus Ware: an Analytical Approach to the Question of Provenance. In: VIIe Congrès International sur la Cèramique Mèdièvale en Mèditerranèe. Thessaloniki, 11–16 Octobre 1999. Actes. Editès par Ch. Bakirtzis. Athenes 2003, 91–100.

Morgan 1942: Ch. Morgan. The Byzantine Pottery. In: Excavations at Corinth. Vol. XI. Cambridge Mass., 1942.

Papanikola-Bakirtzi 1999: D. Papanikola-Bakirtzi. Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito. Athens, 1999.

Parman 1989: E. Parman. The Pottery from St. John`s Basilica at Ethesos. In: Recherches sur la ceramique Byzantine. – BCH Suppl. XVIII, 1989, 277–289.

Peduto 1993: P. Peduto. Ceramica Bizantina dalla Campania. In: La ceramica nel mondo Bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l`Italia. Atti del Seminario, Certosa di Pontignano (Siena), 11–13 marzo 1991. Firenze, 1993, 93–99.

Peschlow, Sismanoglu 1977–1978: Urs. Peschlow, G. Sismanoglu. Byzantinische Keramik aus Istanbul. Ein Fundkomplex bei der Irinenkirche. – Istanbuler Mitteilungen. Deutches archaologisches Institut (Tubingen) 27–28, 1977–1978, 363–414.

Sanders 1995: G. Sanders. Byzantine Glazed Pottery at Corinth to c. 1125. A thesis submitted to the Faculty of Arts of the University of Birmingham for the degree of Doctor of Philosophy. Birmingham, 1995.

Sanders 2000: G. Sanders. New Relative and Absolute Chronologies for 9th to 13th Century Glazed Wares at Corinth: Methododlogy and Social Conclusions. In: Byzans als Raum. Zu Methoden und Inhalten den Istorischen Geographie des österlichen Mittelmeerraumes (eds. Kl. Bleke, Fr. Hildt, J. Koder, P. Sustal). Wien, 2000, 153–173.

Spieser 1996: J. Spieser. Die Byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon. In: Pergaminische Forschungen. Band. 9. Herausgegeben im Auftrag des Instituts von Wolfgang Radt. Berlin - New York, 1996.

Stevenson 1947: R. Stevenson. The Pottery. In: The Great Palace of the Byzantine Emperors. First Report 1935-1938. Oxford, 1947, 29–63.

Vroom 2005: J. Vroom. Byzantine to Modern Pottery in the Aegean. Bijleveld, 2005.

БЕЛЕЖКИ

[1] Данните са взети от Дневника на проучванията на д-р Ст. Дамянов.

[2] Данните са взети от Инвентарната книга на монетите от крепостта.

[3] Типовете са изписани с възприетите в специализираните изследвания наименования. Класификацията следва тази на J. Hayes и K.Dark.

[4] Класификацията следва схемата на J. Vroom. За да се избегнат неточности, всеки клас е упоменат с вариантните си имена. Vroom, J. Op. cit.

[5] Непубликувани материали от разкопките на Владетелската църква във Велики Преслав.

MEDIAEVAL CERAMICS FROM THE STRONGHOLD AT THE VILLAGE OF DEBELT

Maria MANOLLOVA-VOIKOVA,
Krassimira KOSTOVA, Tsonya DRAZHEVA

The ceramic complex of the mediaeval stronghold at the village of Debelt comprises all principal categories characteristic for the Byzantine urban and civic culture from the period 11th–14th c. Unfortunately the strongly fragmented condition of the finds does not allow their grouping into typology-based orders and the ceramic articles are classified in accordance with their technological features and ornamentation. The lack of reliable complexes in the stratigraphic environment necessitates the determination of the ceramics' dating to be done on the grounds of parallels and analogies.

Conclusions:

1. Among the ceramic articles from the exploration of the stronghold is isolated a small number of vessels worked out on a manual potter's wheel which could be accepted as earlier than the beginning of 11th c. The scanty amount and their highly fragmented state impede the analytical typification of the finds.

2. The principal share of ceramic articles consists of glazed dining dishes. Their dating is assigned to the period within the chronological boundaries between the beginning of 11th and the end of 14th c.

3. In the ceramic complex is available a large amount of objects distinguished by their luxurious character.

4. The ceramic articles bear testimony about the broad commercial contacts, which the settlement maintained with the major Byzantine cities (probably through the mediation of the Constantinople marketplace).

5. Ceramics that could be attributed to the period after 14th c. has not been uncovered and is probably not available in the complex.

СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. МОГИЛА, ОБЛАСТ ЯМБОЛ

Стефан БАКЪРДЖИЕВ, Илия ИЛИЕВ

През 2004 г. в рамките на спасителни археологически проучвания на надгробна могила в м. Големия кайряк в землището на с. Могила, Ямболска област, бе цялостно проучен и средновековен некропол. Некрополът се състои от 15 гроба[1], разположени в източната половина на могилния насип на надгробна могила, натрупана в периода на ранната бронзова епоха (обр. 1).

Практиката да се използват надгробните могили като място за погребване през средновековието е често срещано явление в региона, но и в Тракия като цяло (*Танчева-Василева 1991, 93; Бакърджиев 2005, 151*).

Проучените гробове са разположени равномерно, като не бе регистриран случай от застъпване и разрушаване. Единственият случай на частично унищожаване може да се свърже със съвременната епоха, когато е поставен триангулачният знак, при което частично е унищожен гроб № 2. Дълбочината на погребване в некропола се колебае между 0,50–0,75 м от повърхността на могилния насип. Въпреки сравнително малкия брой на гробовете се наблюдават известни различия в оформлението на гробните съоръжения. Малко повече от половината (53 %) са камери от плочести камъни. Друга група гробове (28 %) са обикновени четириъгълни или леко трапецовидни ями със заоблени ъгли. Следващата група е от гробове в ями с маркиране от камъни при краката на погребания (13 %). При един от гробовете ямата е с подложка от плоски камъни – гроб № 3. Също

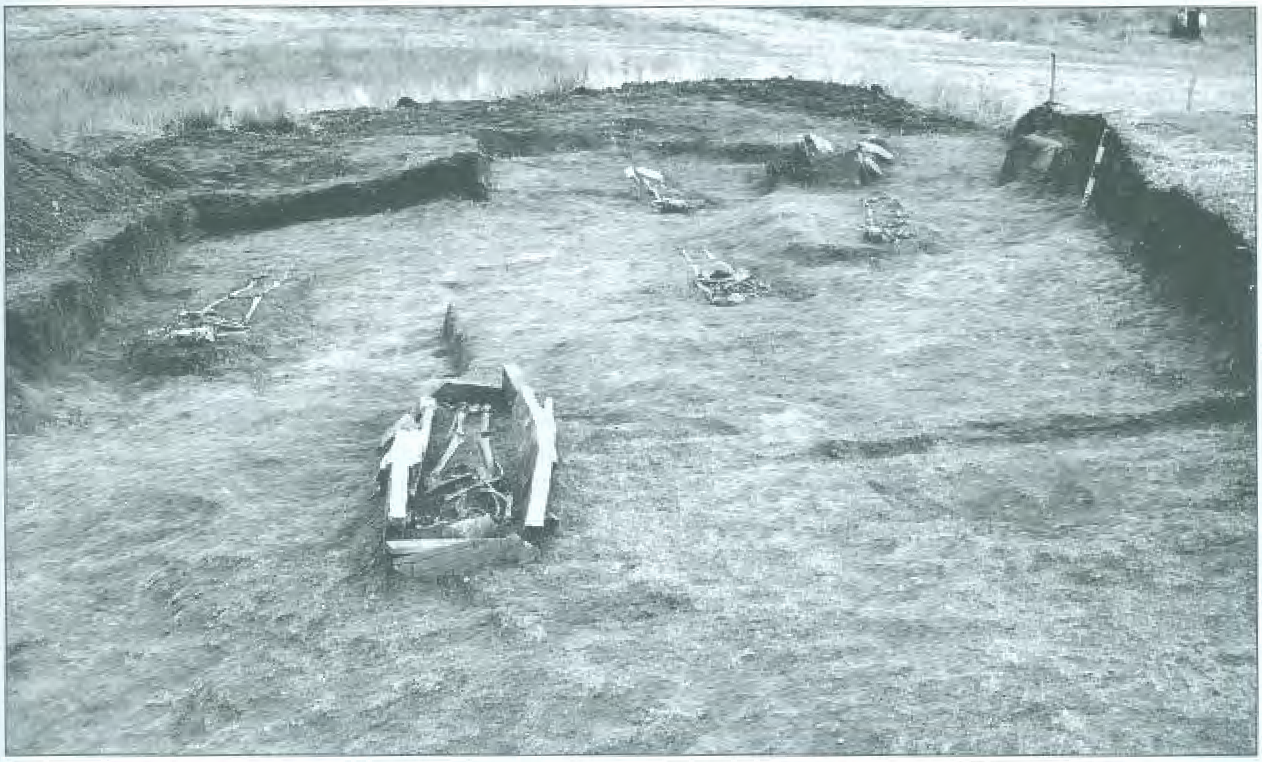

Обр. 1. *Обща снимка на разположението на част от средновековния некропол в Североизточния сектор на могилата*

така само в един се откриха и останки от дървен ковчег – гроб № 16. При повечето от гробовете се наблюдава отклонение от посоката изток–запад, но броят на отклонените гробове в посока ЮЗ–СИ и СЗ–ЮИ е почти равен – съответно 40% и 33%. Останалите четири гроба са точно ориентирани. Относно характеристиката на погребалния ритуал в некропола може да се каже, че отклоненията от християнския канон са незначителни. По отношение положението на долните крайници при 67 % те са в изпънато положение, при 13% са прибрани в колeнете, като при един от гробовете – №7 – десният крак е изпънат, а левият е свит. При 13% не бе в състояние да се определи.

По отношение положението на ръцете се наблюдават четири варианта. При 40 % от гробовете и двете ръце са поставени върху коремната област. При 20% те са свити и поставени върху гърдите. При 13% дясната ръка е върху корема, а лявата върху слабините. При 7% дясната ръка е поставена върху гърдите, а лявата – върху корема. При три от гробовете (20%), основно на съвсем малки деца, положението на горните крайници не можа да се установи.

Във възрастово отношение съотношението между деца и възрастни при погребаните е почти равно – 53% към 47%. Въпреки че липсва антропологическо изследване, можем да разделим погребаните в некропола деца най-общо в две възрастови групи – първата до 5 г. (67%), а другата над 6 г. (33 %). Делението по полове е относително и е извършено по вторични полови белези, т.е. наличието на женски накити в гробовете. В такъв случай в некропола са погребани 33% жени и 67% мъже. Като цяло характеристиката на гробните съоръжения и погребалния ритуал в некропола при с. Могила не го отличават съществено от другите средновековни некрополи от днешните български земи.

Прецизиране на хронологията в случая може да се извърши на базата на открития в 7 от гробовете (46%) инвентар. Той включва преди всичко накити за глава и тяло, украшения към облеклото, нагръдни кръстове. И в този случай се потвърждава установеният и на други места факт, че най-богат инвентар съдържат детските гробове, а също така – че в сложно устроените гробни съоръжения не се откриват находки (*Гатев 1977, 30; Борисов 1982, 49; Borisov 1989, 348*).

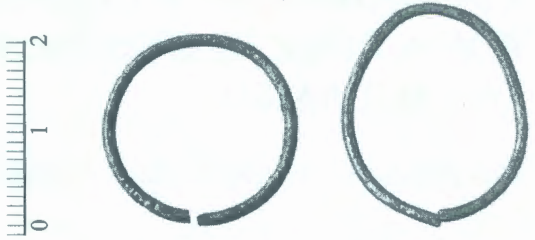

Обр. 2. *Обеци от гроб № 4*

Най-масовият погребален инвентар от представения некропол са обеците, общо 5 броя в 4 гроба. Прави впечатление, че две обеци са открити само в един от детските гробове – № 4, а другите 3 гроба (№ 1, 3 и 16), в които са погребани възрастните, се открива само по една обеца. Това може да се обясни с факта, че през средновековието възрастните жени са носели само по една обеца от лявата или дясната страна, а девойките и момиченцата са носели по две и повече (*Гатев 1985, 137*).

Всички открити в некропола обеци принадлежат към най-разпространения през средновековието тип – те представляват кръгла или елипсовидна отворена халка, често със застъпващи се краища (обр.2). Изработени са от тънък бронзов тел – тип I по Гатев (*Гатев 1977, 33*). Масовото присъствие на този вид обеци в некрополите от IX–XIV в. е признак за тяхната популярност като евтин и достъпен накит, но същевременно не могат да послужат за прецизна датировка на археологическите комплекси, в които се откриват (*Гатев 1977, 33; Капелкова 1989, 48*).

Другият погребален инвентар, който може да бъде причислен към накитите, са бронзовата гривна и огърлицата, открити в гроб № 14.

Гривната е изработена от бронзов тел с кръгло сечение, който в краищата е оформен като паралелепипед, чиито стени са украсени с насечки чрез врязване. Точен паралел на металната гривна не ни е известен (обр. 3).

Огърлицата е съставена от 84 мъниста с различна форма и цвят (обр. 4). Сред мънистата, като датиращ елемент можем да споменем наличието на т.нар. прищипнати тръбички от синьо стъкло. Според някои изследователи те изчезват от нанизите към края на XI век (*Гатев 1977, 37*).

В същия гроб № 14 се откриха и 4 броя метални апликации, изработени от пресовани върху матрица кръгли сребърни плочки от тънка ламарина (обр. 5). Плочките впоследствие са

Обр. 3. Бронзова гривна от гроб № 14

позлатени. Върху лицевата част на плочките е изобразена осемлъчна розета с дебел бордюр, върху който има дупчици за пришиване. Аналогични по вид и размери позлатени апликации са откривани сравнително рядко – и то досега само в некрополите от XI век в Плиска (*Дончева-Петкова 1984, 188, обр. 4, 9; Антонова, Витлянов 1985, 69, табл. 9; Димитров 1995, 49*) и Одърци (*Дончева-Петкова 1993, 138, табл. III*).

Откриването на тези апликации в горната част на гърдите, по-точно около раменете и врата, и наличието на дупчиците по тяхната периферия предполага, че те са се пришивали към костюма. И то най-вероятно около деколтето (обр. 6).

Според проучвателите на тези некрополи откриването на подобни апликации показва, че в Североизточна България по това време е налице една „мода“ в облеклото, различаваща се до известна степен от тази на населението южно от Стара планина (*Дончева-Петкова 1993, 138; Димитров 1995,: 49*). Според В. Григоров, който отново изследва апликациите от некропола при Източната порта във Външния град на Плиска, те са част от почелник (*Григоров 2003, 30*). В нашия случай обаче те със сигурност принадлежат към украсата на костюма.

Безспорно най-голям интерес представляват откритите в два от детските гробове (№7 и № 8) нагръдни кръстове. Първият от тях е изработен от бронз и принадлежи към групата на плоските единични кръстчета с разширени и заоблени в краищата рамене, които са изпълнени с „птиче око“. В средата на кръста е запазено кръгло гнездо за поставяне на полускъпоценен камък или цветно стъкло (обр. 7). Най-близък аналог на открития кръст произхожда от м.Калето, с. Суворово, Варненско (*Дончева-Петкова 1992а, 317, обр.3г*). Въпреки че повечето от този тип кръстове са без археологически контекст. Откритите при археологически разкопки дават основание на авторите да ги датират в периода

Обр. 4. Огърлица от гроб № 14

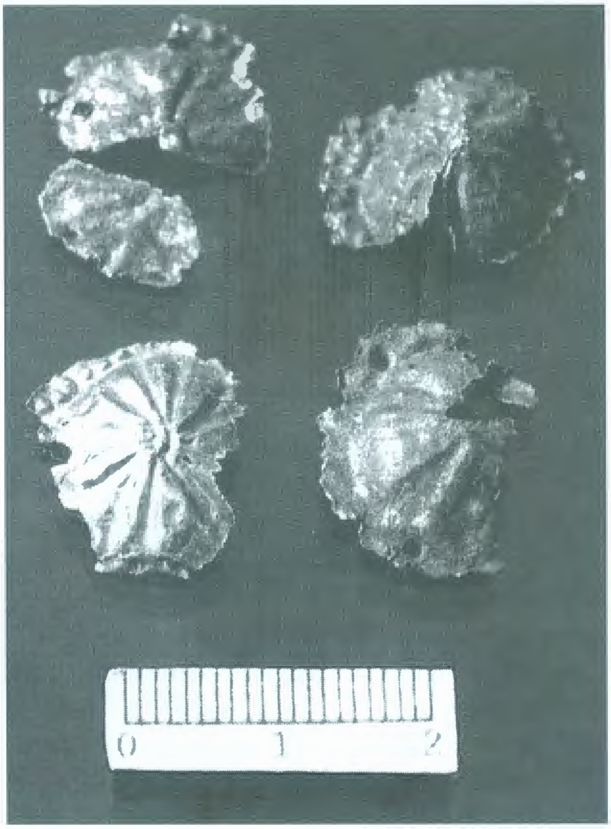

Обр. 5. Позлатени апликации от гроб № 14

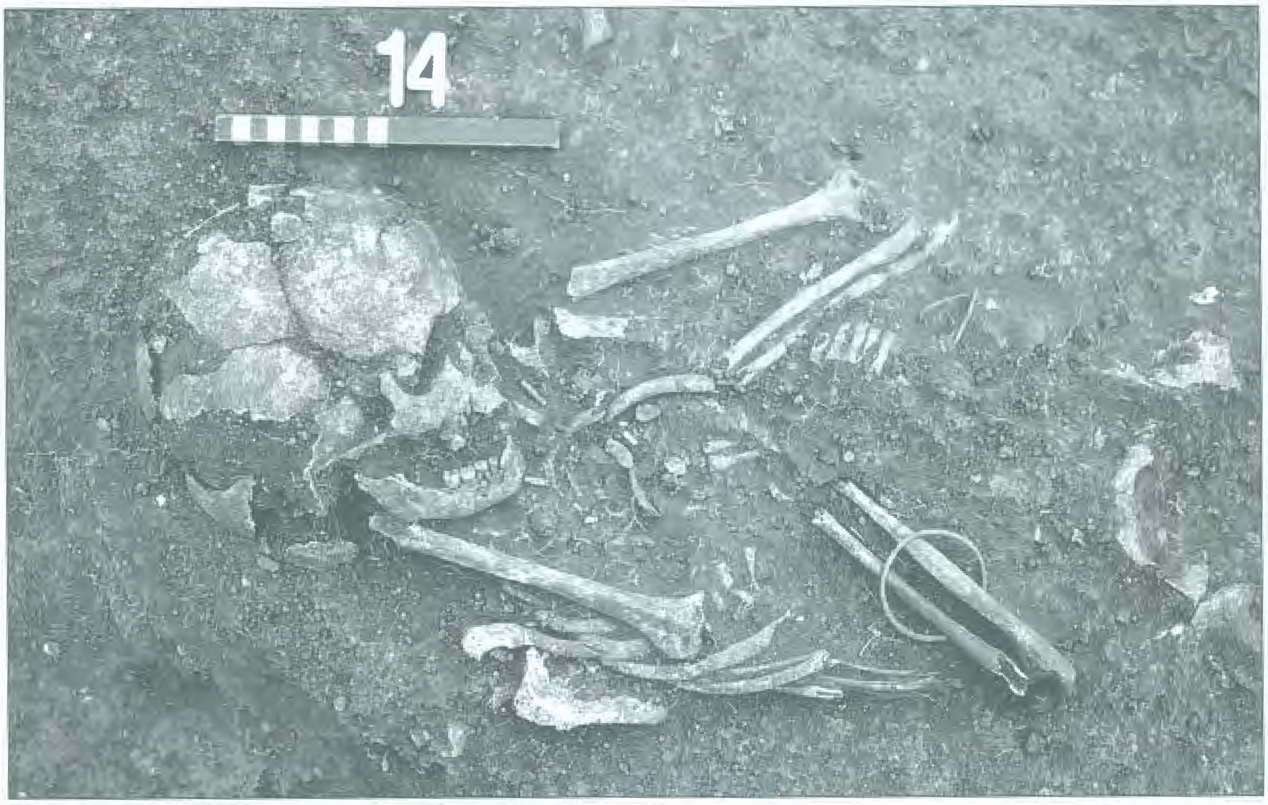

***Обр. 6.** Гроб № 14 – детайл*

края на X и първите десетилетия на XI в. (*Дончева-Петкова 1992а, 317*). Откритият в гроб № 7 кръст е с едно отчупено рамо, което е показател най-вероятно за дългата му употреба.

Вторият кръст, открит в гроб № 8, е изработен от олово и е идеално запазен (обр. 8–9). Той представлява изключително интересен паметник на християнското изкуство. Кръстът е единичен, но с изображения и от двете страни. Кръстът има сравнително големи за този тип паметници размери. Вертикалното рамо е почти равно по ширина, но в долния и горния край плавно се разширява. Двата му края завършват със заобляне почти сферично. Горе и долу има по два кръгли, симетрично разположени израстъка с релефна пъпка в средата. Хоризонталното рамо е късо, равно и се раздвоява от по два кръгли израстъка като тези на вертикалното рамо. Сцените и от двете страни на кръста са изпълнени в дълбок релеф. В горната част на вертикалното рамо е припоена малка халка.

На лицевата част е изобразена сцената „Разпятие Христово“. По отношение на пълнотата на схемата може да се спори (*Вълева 1981, 78–79; Дончева-Петкова, Атанасов 1997, 293*). Кръстът, на който е разпънат Христос, не е предаден. Христос е предаден с леко наклонена към дясното рамо глава с кръстат нимб. Начинът на изобразяване не дава възможност да се види лицето на Христос. Той е изобразен гол, като по тялото чрез три точки са предадени неговите рани, препасан е с перисома. Ръцете са къси, дланите му са обърнати и предадени неестествено големи. Над главата на Христос ясно са изобразени слънцето и луната, които са свързани с дъга, показваща смяната на деня и нощта. Под краката на Христос е изобразена глава, хоризонтално разположена. Главата е предадена детайлно – сравнително кръгло лице, къса коса, нос, мустаци, къса, леко заострена

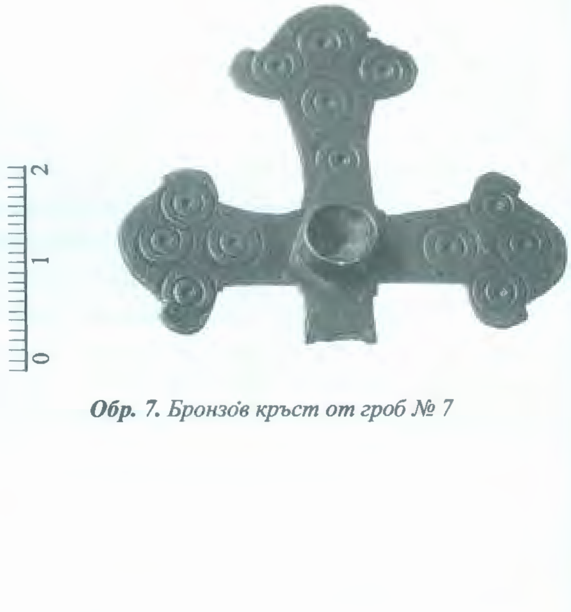

***Обр. 7.** Бронзов кръст от гроб № 7*

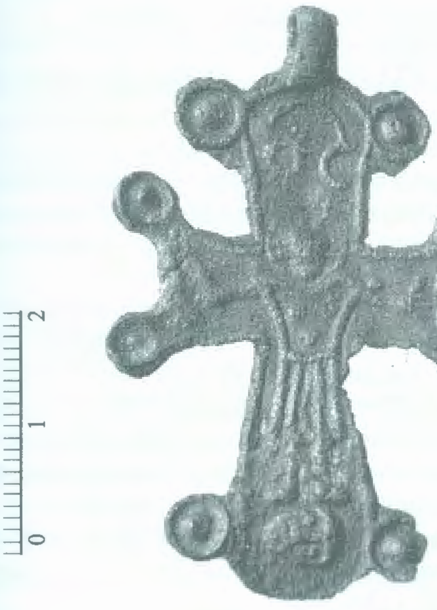

Обр. 8. *Оловен кръст от гроб № 8 – лице*

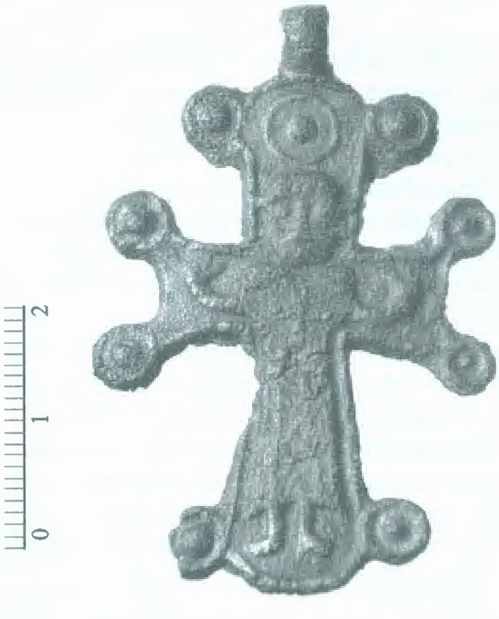

Обр. 9. *Оловен кръст от гроб № 8 – опаки*

брада и кръгли очи.

На обратната страна е изобразена мъжка фигура в орантна сцена. Лицето е кръгловато – детайлно са изобразени косата, носът, мустаците и късата остра брада. Прави впечатление голямата прилика с главата, изобразена под Разпятието. Светецът е облечен в дреха без ръкави с изобразен на гърдите кръст, ясно се вижда, че е препасан с епирептарий. Прави впечатление също така и липсата на нимб. Над главата е изобразен голям кръг с точка в средата – символизиращ Христос като „светлината на света“. Така предадена, сцената ни дава основание да предполагаме, че това е изображение на някой от светците. Точен аналог на открития в гроб № 8 оловен кръст няма. Наличието на две сцени в обикновен нагръден кръст го прави близък до кръстовете реликварии. От друга страна, за първи път се сблъскваме с изображение на глава в нозете на Христос, която вероятно символизира Голгота. Дълбокият релеф и детайлното предаване на сцените показва, че това произведение на християнското изкуство вероятно се свързва с източните провинции на Византия (*Дончева-Петкова, Атанасов 1997, 297*). По отношение на датировката на кръста се опираме на факта, че Христос е изобразен облечен в перисома, която според някои автори се появява след X век (*Вълева 1981, 77; Дончева-Петкова 1992а, 264–265*). Друг факт, потвърждаващ подобна датировка, е и изображението на светец. От откритите в археологическите комплекси нагръдни кръстове с изображения на светци има известни основания да се предполага, че те се отнасят към X и най-късно към началото на XI век (*Дончева-Петкова, Атанасов 1997, 287*).

Изложените дотук данни показват, че проученият средновековен некропол върху могилата в м. Големия кайряк е изключително интересен, а множеството паралели с некрополите от Североизточна България ни показват, че българският етнически произход на погребаните не буди никакво съмнение. По отношение на датировката, опирайки се на материалите преди всичко от гроб № 14 и гроб № 8, считаме, че некрополът може да бъде датиран в първата половина на XI век.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Антонова, Витлянов 1985: В. Антонова, Ст. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена – сектор Север (археологически разкопки през 1973–1975 г.). – В: Плиска–Преслав, 4, 1985, 181–91.

Бакърджиев 2005: Ст. Бакърджиев. Спасителни археологически разкопки на Могилен некропол в м. Събев баир, с. Дражево, община Тунджа. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 150–152.

Борисов 1982: Б. Борисов. Средновековното селище и некропол върху селищната могила до с. Дядово. – Expeditio THRACICA, 3, 1982, 49.

Вълева 1981: Ю. Вълева. Средновековни кръстове енколпиони от Националната художествена галерия. – Археология, 1981, 1–2, 72–86.

Гатев 1977: П. Гатев. Накити от погребения от XI–XII в. – Археология, 1977, 1, 30–46.

Гатев 1985: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. – Разкопки и проучвания, XII, София, 1985.

Григоров 2003: В. Григоров. Принос към проучването на старобългарската диадема (VIII–XI в). – Археология, 2003, 1, 29–38.

Димитров 1995: Я. Димитров. Църква и некропол във вътрешния град на Плиска (кр. на X– XI). – В: Сб. Плиска–Преслав, 7, 1995, 42–70

Дончева-Петкова 1984: Л. Дончева-Петкова. Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 181–191.

Дончева-Петкова 1992а: Л. Дончева-Петкова. Два нагръдни кръста от Националния археологически музей. Годишник на Националния археологически музей, VIII, 1992, София, 261–267.

Дончева-Петкова 1992б: Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони с езически и еретични елементи. – Известия на Исторически музей–Кюстендил, IV, 1992, 315–325.

Дончева-Петкова 1993: Л. Дончева-Петкова. Средновековен некропол при с. Одърци, Добричко (предварително съобщение). – Добруджа, 10, 1993, 138.

Дончева-Петкова, Атанасов 1997: Л. Дончева-Петкова, Г. Атанасов. Кръстове-енколпиони от Шуменския музей. – Годишник на Националния археологически музей, X, 1997, София, 284–300.

Капелкова 1989: К. Капелкова. Накити от Средновековния некропол край Симеоновград. – Археология, 1989, 1, 48–56.

Танчева-Василева 1991: Средновековно селище и некропол върху развалините на Античния град Кабиле. – Кабиле, 2, 1982, 93.

Borisov 1989: B. Borisov. Djadovo, 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th–12th c.). Tokyo, 1989, 323.

БЕЛЕЖКИ

[1] Общият брой на гробовете от бронзовата епоха и Средновековието в могилата е 30. Номерацията е поставена според реда на тяхното откриване.

A MEDIAEVAL NECROPOLIS ON THE FARMING LAND OF THE VILLAGE OF MOGILLA, YAMBOL DISTRICT

Stephen BACKURDJIEV, Ilija ILIJEV

In 2004 within the frames of salvage archaeological research of a tumulus mound in the „Gollemyat Kairyak", locality situated on the farming land of the village of Mogilla, Yambol District, was thoroughly investigated a mediaeval necropolis consisting of 15 tomb-graves. They are localized in the eastern half of the tumulus mound embankment from the period of the Early-Bronze Age and can be attributed to the first half of 11th c. The multiple parallels with necropolises from Northeast Bulgaria indicate that the Bulgarian ethnical descent of the buried deceased arouses no suspicions and the origin of the tomb-graves is beyond any doubt.

ВИЗАНТИЙСКАТА ТЕМА ТРАКИЯ И ЙОАНОПОЛ И ВЪПРОСЪТ ЗА СЕВЕРОИЗТОЧНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ В КРАЯ НА X–ПЪРВИТЕ ГОДИНИ НА XI В.

Валери ЙОТОВ

За византийската тема Тракия и Йоанопол знаем от Taktikon Scorialensis (*Taktikon Oikonomidès – Oikonomidès 1972*), а също и от 11 (12?) печата на трима (четирима?) нейни стратези (*Йорданов 1993, 128–132*). Ясно е, че това е териториално обединение на старата тема Тракия[1] и създадената след успешната за Византия военна кампания на император Йоан Цимисхи (969–976) тема Йоанопол[2]. Темата навярно е включвала земите на юг и север от Източна Стара планина – от близките околности на столицата на империята Константинопол до околностите на бившата (след 971 г.) столица на Първото българско царство Преслав (*Божилов 1988, 24; Стоименов 1988, 51 и бел. 108*).

Има различни мнения за времето (а) на съществуването на темата Тракия и Йоанопол и за последователността (б) на управление на стратезите[3].

- Иван Божилов (*Божилов 1988, 22 (Б.2), 24–26*): а) 971–976 г. – още „след завладяването на българския престолен град Велики Преслав (и преименуването му в Йоанопол) императорът (Йоан Цимисхи) създал стратегията Тракия и Йоанопол“; б) Протоспатариите Теофан, Никифор Ксифий („управлението на първите двама е било сравнително краткотрайно“) и Леон Саракинопул – последен („по-продължителен срок“).
- Д. Стоименов (*Стоименов 1988, 51*): а) 972/3–974/5 г. – един от аргументите е датировката на Taktikon Scorialensis „към годините 972–973“; б) Пръв управител е протоспатарий Леон Саракинопул, следват протоспатариите Ставракий (всички автори се съгласяват, че четенето на печата на този офицер е несигурно) и Теофан и „последният по време стратег бил императорски протоспатарий Никифор Ксифий.
- И. Йорданов (*Йорданов 1993, 117 (при коментара за тема Доростол), 128–132*): а) Темата Тракия и Йоанопол съществува най-общо в периода 971–986 г.; б) Управителите са в следния ред – протоспатариите Леон Саракинопул, Теофан, Ставракий и последен Никифор Ксифий.

Освен на писмените извори и легендите на византийските печати, коментариите и изводите на авторите се основават и на успешни, понякога недотам успешни логически разсъждения[4].

Трудностите за окончателното изясняване на проблема са посочени неведнъж (*Стоименов 1988, 40; Божилов 2004, 78*). И наистина, наличните извори позволяват различни възможности за времето на съществуване на темата Тракия и Йоанопол и последователността на управление на стратезите, но някои мнения са неприемливи.

Възможността Тракия и Йоанопол да е първата създадена от Йоан Цимисхи тема (само И. Божилов) е построена основно на логиката, че промените са обвързани с последователността на завладяването на отделни български области[5]. Смятам, както приемат прочее И. Йорданов (*Йорданов 1993, 117, 134–137*) и Д. Стоименов (*Стоименов 1988, 48*), че по-вероятно, военноадминистративните промени са правени не в хода, а след края на военните действия (август 971 г.). Така хипотезата ми за последователността на промените е в следния ред.

ДОРОСТОЛ

Първата стратегия, която е организирана от Йоан Цимисхи преди отпътуването му към Преслав през август 971 г., а оттам към Константинопол, е Доростол (превзетият български дунавски град Дръстър, на който е възстановено старото име). Сигурният управител на стратегията Доростол е Леон Саракинопул, както е обозначено върху два произхождащи от Преслав печата (*Йорданов 1993, 117–119*). Дали е първият назначен стратег или не, е без особено значение в случая.

В Taktikon Scorialensis няма стратегия Доростол, а е изписана Δϱίστϱας (Дръстър). За да примири противоречието, че Леон Саракинопул е бил и стратег на Доростол, И. Божилов приема, че той е последният управител на темата Тракия и Йоанопол (*Божилов 1988, 25–26*). В тази връзка уместно е да се припомни аналитичната бележка на Д. Стоименов, че „като се има предвид времето на съществуване на административната уредба, неотразена в тактикона [Taktikon Scorialensis], то периодът на неговото създаване може да се стесни към годините 972–973“[6]. С други думи, навярно към 971 г. тема Тракия и Йоанопол не е съществувала. Иначе би следвало в Taktikon Scorialensis да бъде изписана тема Доростол[7].

Няма съмнение, че Леон Саракинопул е лицето, което се ползва с най-голямо доверие от страна на император Йоан Цимисхи и което ръководи новите земи. Напълно е възможно на него да е възложено и да ги (ре)организира, за което може да се съди по постоянно променящите се титли и топоними. На два печата Леон Саракинопул е стратег на Доростол. Самото име на стратегията показва, че става дума за времето непосредствено след завладяването, преди връщането на очевидно вече утвърдилото се българско име Дръстър. Преди това Леон Саракинопул е доместик на Западните иканати и участва във военната кампания срещу княз Светослав като командир на частта, намираща се на гарнизон в европейската част на Византия (*Йорданов 1993, 95, 168–174*).

ЙОАНОПОЛ

След превземането на Преслав (5 април 971 г.) Йоан Цимисхи оставя гарнизони в бившата столица на българите (наименувана вече Йоанопол) и в превзетите крепости по пътя към Дръстър. При обсадата на Дръстър те са повикани на помощ. Това наистина означава, че има координация, която според мен може да се определи като военнотактическа, но едва ли е и административна (реорганизация, стигаща до създаване на теми от стратегическо значение).

Изказани са противоречиви предположения, че за краткото време между превземането и края на обсадата на Дръстър начело на Преслав (Йоанопол) са протоспатариите: Йоан (*Йорданов 1993, 146–147, № 291–297*), известен по 7 печата от Преслав; Катакалон или Петър (*Йорданов, 1993, 134–135–№ 252–258*). Протоспатарий Йоан (изписан καὶ στϱατηγὸς Πεϱσϑλάβας) навярно е стратег на бившата българска столица не веднага след 971 г., а през XI в., след трайното установяване на византийското господство, когато срещаме името Преслав[8]. И. Божилов излага и други доводи към една такава теза (*Божилов 1988, 22–23*). Що се отнася до Катакалон, четенето е несигурно.

Още нещо. Смятам, че по време на обсадата на Дръстър т.нар. административна сграда на стратегията в Преслав (в тези месеци вече Йоанопол) не функционира като център, където пристига кореспонденция[9]. Иначе нормално би било там да има печати на император Йоан Цимисхи и на някои от известните от хрониките лица – участници във военната експедиция. В похода участват магистърът Варда Склир, друнгарият Леон, паракимоменът Василий, проедърът Василий, Теодор от Мистия, стратопедархът Петър, магистърът Йоан – син на Роман Куркуа, Анема – син на критския цар, патрицият Роман – син на император Константин (*Leo Diacon., 245–276; Ioan. Scylit.–Geor. Cedr., 198–340*). Сред огромната колекция от 552 печата няма техни печати. Разбира се, неоткриването (липсата) на извори не е доказателство, но наймалко озадачава.

Стратегия Йоанопол е създадена след края на войната. Напълно е възможно това да е станало при завръщането на императора от Дръстър „в земите на ромеите“, когато той взема със себе си пленения български цар Борис II. Сигурният неин управител (може би първият) е протоспатарий Петър, по-късно стратег на Дръстър.

ЙОАНОПОЛ И ДОРОСТОЛ

След известно време Доростол е обединен с Йоанопол и пръв стратег пак е Леон Саракинопул, както личи от 19 негови печата (Λεών Σαϱακινόπουλος βασιλικὸς πϱωτοσπαϑάϱιος καὶ στϱατηγὸς Ἰωαννουπόλεως Δοϱοστόλου – *Йорданов 1993, 136–137, № 259–277*). Като се има предвид, че темата с по-висок ранг обикновено се изписва накрая, то вероятно той резидира в дунавския град, което обяснява и голямото количество негови печати, открити в Преслав[10].

ДРЪСТЪР

След 972 г. на дунавския град е възвърнато името Дръстър (Δρίστρας) и се обособява стратегия с това име, както е посочено в Taktikon Scorialensis и както нееднократно е споменато името на града у Йоан Скилица и Йоан Зонара ὁ Δοροστόλου, ὃ καὶ Δρίστρᾶ. Възможен стратег на Дръстър в това време е Петър, преди това управител на Йоанопол (*Йорданов 1993, 117–119, № 218–219*).

ТРАКИЯ И ЙОАНОПОЛ

В следващите години е била извършена нова административна промяна. Отделните стратегии Тракия и Йоанопол са обединени в една административна единица (στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Ἰαννουπόλεως). Обособяването на Тракия и Йоанопол е продиктувано вероятно от отделянето на Доростол (вече Дръстър – Δρίστρας) от обединената тема Йоанопол и Доростол.

Относно реда на управителите на темата приемам последователността, както е изложена от И. Йорданов. Първият стратег е същият Леон Саракинопул според шест негови печата от стратегията в Преслав и един от колекцията на Ермитажа. Следват Теофан, Ставракий (несигурен) и Никифор Ксифий (*Йорданов 1993, 128–132*).

Мисля, че темата Тракия и Йоанопол навярно е едно от най-трайните формирования (за това и за Никифор Ксифий виж по-долу).

Неясно е докога продължава стабилността на византийското управление в новите територии. Българската историография още от времето на В. Златарски и П. Мутафчиев приема, че тия земи са отвоювани от комитопулите начело със Самуил, а румънската следва най-общо линията, че Византия запазва влияние на Долния Дунав. Както вече отбелязах, често разсъжденията са чисто логически и трудно намират подкрепа в историческите извори[11].

За „отпадане“ или „отмятане“ на покорените Северна и Североизточна България от византийско влияние в последните десетилетия на X в. няма други сведения освен „изненадващата“ според някои изследователи (*Йорданов 1993, 145*) бележка на Йоан Скилица и Йоан Зонара за похода на патриций Теодорокан и протоспатарий Никифор Ксифий в 1000 г. на север от Стара планина. Йоан Скилица: „В 6508 г., 13 индикт (1000 г.), императорът изпратил силна войска срещу българските крепости оттатък Хемус под предводителството на патриций Теодорокан и на протоспатарий Никифор Ксифий. Ромейската войска превзела Големия и Малкия Преслав, както и Плиска и се върнала невредима и победоносна“. Йоан Зонара: „Той (император Василий II) превзел чрез военачалници и Велики и Мали Преслав, и Плиска“. Тези текстове всъщност са единствените извори, които дават основание да се твърди, че държавата на Самуил се разширява и в североизточна посока. Друг извор е т.нар. „Записка на готския топарх“ (= „Анонимът на Хазе“), върху който има натрупана огромна литература. В нея се говори за пътуване на един византийски сановник по р. Днепър и за събития, които го карат да се обърне към царуващия на север от р. Дунав. И. Божилов, който се занима най-обстойно с този несигурен документ, смята, че „царуващият отвъд Дунав“ е Самуил и това становище бе наложено в българската историография (*Божилов 1979, 125–126; История на България 1981, 401–402; И. Божилов 2004, 75*). Ако този документ изобщо е меродавен, аз споделям отдавна изразеното мнение на В. Тъпкова-Заимова, че под този неясен владетел („царуващият отвъд Дунав“) по-скоро трябва да се разбира руски княз (*Тъпкова-Заимова 1976, 44–51*). Тук не се спирам на погрешната теза, че Самуил присъединил (възстановил българската власт) и (в) земите на доскорошната Отвъддунавска България. Дори да се приеме, че „Записка(та)...“ е автентично съчинение, то остава твърде самотно и влиза в противоречие с всички други сведения за предоставянето на тези земи на печенезите, мощта на руските князе, възможностите на Византия да контролира устието и долното течение на р. Дунав.

Необяснимо е също така защо при упоритото повтаряне как походът на Никифор Ксифий и Теодорокан възстановил властта на Византия в Североизточна България с освобождението на Големия и Малкия Преслав и Плиска се пропуска едно важно обстоятелство – изворите нищо не казват за Дръстър, т.е. дунавският град е във византийски ръце[12].

Със сигурност византийската власт над североизточните български земи е стабилна и след смъртта на Йоан Цимисхи (976 г.)[13]. Една от хипотезите за датировката на един надпис на гръцки от Силистра за строителство на църква е за 976–981 г. (тоест градът е византийски – Salamon 1971, 487–496), а анонимният персийски географски трактат от 982 г. съобщава, че провинция „Бурджан“ е „част от Византия и плаща данък на византийския император“ (*цит. по Стоименов 1988, 54*).

Няколко печата от стратегията в Преслав показват (според техния издател) още по-категорично докога след 971 г. този център е действал активно и земите са под византийски контрол. Два от тях са на Стефан Контостефан и два са на Леон Мелисин (*Йорданов 1993, № 159–160, 161–162*). Тези сведения намират потвърждение и в хрониките. Става дума за византийски пълководци от времето на походите на император Василий II срещу Самуил. Стефан Контостефан е обвинен и като главен виновник за поражението при Траянови врата (986 г.). Според И. Йорданов има няколко възможности за определяне на етапите в кариерата на двамата византийски пълководци (*Йорданов 1993, 88–90*), но почти сигурно е, че откриването на техни печати в Преслав е едно от последните свидетелства по дата за съществуването на адресат (стратег или друг) в бившата българска столица и се отнася за времето след поражението в прохода при Траянови врата – следователно до 987–988 г. тия земи са византийски.

Така темата Тракия и Йоанопол навярно съществува до 987–988 г., каквото е предположението и на И. Йорданов. Нещо повече. Според мен темата, макар и номинално, съществува и в последното десетилетие на X в. Удачно е предположението на И. Йорданов, макар и в бележка под линия, че през 1000 г. Никифор Ксифий е стратег на тема Тракия и Йоанопол (независимо че някои от териториите на темата са извън контрол) и в качеството си на такъв, заедно с патриций Теодорокан, е в поход за освобождение на земите на север от Стара планина, които са и част от подчинената нему тема. Другата „банална“ възможност, както казва същият автор, е да става дума за баща и син (*Йорданов 1993, 132, бел. 3*). Старата българска столица към 1000 г. се нарича Йоанопол (?) или поне е в името на темата. Няма нищо смущаващо в споменаването у Йоан Скилица и Йоан Зонара на други имена – Велики и Мали Преслав, тъй като те пишат съчиненията си, съответно в средата на XI в. и в началото на XII в., когато епитета μεγάς вече е в употреба (*Йорданов 1995, 76–77*). Според мен всичко това е в подкрепа на становището, че макар византийците да са загубили контрола над някои земи на север от Стара планина, както личи от кратката бележка за похода от 1000 г., то и Самуил не е успял да възстанови напълно териториалния обхват на Първото българско царство. Не е случайно, че походите, в които лично император Василий II се ангажира, са в западна и северозападна посока. Също така синът на цар Петър – Роман (независимо от неяснотите около неговата съдба), след бягството му от византийски плен (976 г.) е цар на българите, макар и номинален, и е оставен да управлява Скопие – град, далечен от старите български столици и за днешните представи. Най-после, важно е да се отбележи, че за края на X – началото на XI в. наблюдаваме много примери на самостоятелни решения на местните власти[14], каквито ни се струва, че е имало в земите около Преслав, и те вероятно са предизвикали похода от 1000 г. Некоментиран от историците факт например е производството на разпространените най-вече в Североизточна България лети имитации на византийските анонимни фолиси клас А (969–1028). Този недокрай изяснен феномен „мина“ през датировка в третата четвърт на XI в. (*Йорданов 1980, 9; Юрукова, Пенчев 1990, 190*), докато находките от крепостите Скала и Одърци не позволиха датирането специално на малките модули (тип „Златарица“) преди първите десетилетия на същото столетие (*Йотов 1998, 130–134; Парушев 1999, 132–133; коригираното мнение на Вл. Пенчев – Пенчев 2000, 40–48*). Пръв румънският нумизмат E. Oberländer-Târnoveanu обърна внимание (също в бележка под линия), че тези монети може би са производство от времето на въстанието на комитопулите[15].

Важно е също така да се отбележи, че за разлика от описването на походите на юг, където се споменава едва ли не всеки управител на област или крепост, то за похода на север от Хемус не се споменават такива – тук сякаш не е имало Самуилови войводи.

Няколко бележки и за Никифор Ксифий. Приема се, че Никифор Ксифий управлява тема Тракия и Йоанопол към 986–988 г. (изключение И. Божилов – през 971 г. и следващи (?)), т.е. преди повторното превземане на източнобългарските земи от византийците. Цялата постройка идва от възприетото мнение, че при похода от 1000 г. на север от Стара планина стратегия Тракия и Йоанопол вече не съществува. Дали е така? Според Йоан Скилица през 1003 г. Никифор Ксифий е стратег на Филипопол: „Във Филипопол пък поставил за стратег протоспатарий Никифор Ксифий, понеже Теодорокан се оттеглил по старост“[16]. Ако приемем мненията на повечето автори, то излиза, че от 986–988 г. до 1003 г. (повече от 15 години) императорският протоспатарий и управител на значима територия, обхващаща земи от подстъпите на Константинопол до р. Дунав, не е бил повишен. В историята на Йоан Скилица Никифор Ксифий заема важно място като талантлив пълководец на императора, комуто се възлагат специални мисии. На някои от тях си струва да се обърне внимание. През 1014 г. в битката при Беласица отначало Самуил успява да отблъсне византийските атаки, а „Императорът бил вече изгубил надежда за преминаване, когато Никифор Ксифий, назначен от него по това време за стратег на Филипопол (?), го склонил да остане там… И тъй като взел своите войници, върнал се и заобиколил намиращата се на юг от Клидион твърде висока планина, …, и като минал през стръмни и непроходими места, на 29 юни, 12 индикт, внезапно се показал от височината в гърба на българите. Уплашени от внезапното му появяване, те ударили на бяг“[17]. За тази успешна акция е повишен в ранга на патрициите – Йоан Скилица: „Императорът..., изпратил в областта на Мъглен войска начело с патриций Никифор и Константин Диоген, който станал стратег на Солун след Ботаниат“. През 1016 г. Никифор Ксифий е един от най-активните пълководци на Василий II в българските земи и участва в превземането на редица градове и крепости. През 1019 г. му е поръчано да разруши и изравни със земята всички крепости в Сервия и Соск. През 1022 г. е стратег на Анатолик, където заедно с патриций Никифор Фока участва в заговор срещу императора, а след неуспеха е бил пощаден „заради заслугите му във войната срещу българите“. Умира между 1028–1034 г.

Трябва да се запитаме на колко години би могъл да бъде през 986 г. при положение, че през 1014 г. има физическите сили да оглави труден преход през планината, през 1016 г. е активен пълководец – участник в много походи, през 1019 също поема важни задачи по превземане на крепости, а през 1022 г. предприема инициатива за заговор срещу императора. Например ако през 1014 г. е на 50 г., то през 1000 г. е на 36 г. (нормално), но през 986 г. и по-рано (когато според някои управлява Тракия и Йоанопол – тема от подстъпите при Константинопол до долното течение на р. Дунав) би следвало да е 22-годишен младеж (!). В тази връзка ще припомня, че според „Стратегикон“ на император Маврикий към византийското военно съсловие се предявяват ред изисквания, едно от които е пределна възраст около 40 години. Такова ограничение срещаме и няколко столетия по-късно в трактата, приписван на император Никифор II Фока (*Кучма, 1979, 65*).

Така проследена кариерата на Никифор Ксифий по-скоро помага, а не затруднява решенията на въпросите относно византийската тема Тракия и Йоанопол.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Божилов 1979: И. Божилов. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век. София, 1979.

Божилов 1988: И. Божилов. Бележки върху византийската администрация в Североизточна България 971–1000. – В: Сборник в чест на академик Христо Христов. София, 1988, 18–27.

Божилов, Гюзелев 1999: И. Божилов, В. Гюзелев. История на Средновековна България VII–XIV в. София, 1999.

Божилов, Гюзелев 2004: И. Божилов, В. Гюзелев. История на Добруджа. Т. 2. Велико Търново, 2004, 78–81.

Василевски 1997: Т. Василевски. България и Византия IX–XV в. София, 1997, 101 (Катепанство и дукство на Паристрион през XI в.).

Йорданов 1980: И. Йорданов. Ранни форми на монетно производство (XI–XII в.) в българските земи. – Нумизматика, 2, 1980.

Йорданов 1993: И. Йорданов. Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993.

Йорданов 1995: И. Йорданов. Името на Преслав в писмените източници. – Плиска–Преслав, 7, 1995, 71–80.

Йотов 1998: В. Йотов. Печати и монети. – В: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X–XI в. до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998, 125–134.

Кучма 1979: В. Кучма. Византийские военные трактаты VI–X вв. как исторический источник. – Византийский временник, 40, 1979, 49–75.

Острогорски 1952: Г. Острогорски. Постанак тема Хелада и Пелопонез. – ЗРВИ, 1, 1952, 65.

Парушев 1999: В. Парушев. Моливдовули и монети. – В: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство. Том 1. София, 1999, 132–133.

Пенчев 2000: Вл. Пенчев. Ранни български имитации на византийски монети, намерени при археологическите разкопки в Силистра. – Нумизматика и сфрагистика, VII, 2000, 2, 40–48.

Стоименов 1988: Д. Стоименов. Временна византийска военна администрация в българските земи (971–987/989). – ГСУ – Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, том 82 (2). София, 1988, 39–66.

Тъпкова-Заимова 1976: В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. София, 1976.

Цветков 1992: Б. Цветков. Ключката отбранителна линия на цар Самуил от 1014 година – научни постижения, проблеми и нови данни. – Приноси към българската археология. София, 1992, 87–91.

Юрукова, Пенчев 1990: Й. Юрукова, Вл. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990.

De thematibus: Constantin Porphyrogenitus. De thematibus. Bonnae, 1840.

Ioan. Scylit.–Geor. Cedr.: Ioannes Scylitzes–Georgius Cedrenus. Historia. 1, – Гръцки извори за българската история, 6. София, 1965

Jordanov, Tăpkova-Zaimova 1988: I. Jordanov et V. Tăpkova-Zaimova. Quelques nouvelles donnés sur l'administration byzantine au Bas Danube (X^{e}–XIe s.). – In: Géographie historique du monde méditerranéen. Paris, 1988, 119–126.

Oberländer-Tärnoveanu 1983: E. Oberländer-Tärnoveanu. Un atelier monétaire Byzantin inconnu de la deuxième moitié du XIe siecle dans le thème de Paristrion. – RESEE, 21, 1983, 3.

Leo Diacon.: Leo Diaconus. Historia Libri X, – Гръцки извори за българската история, 5. София, 1964.

Oikonomidès 1972: N. Oikonomidès. Les listes de préséance byzantine des IXe et Xe siecles. Paris, 1972.

Salamon 1971: M. Salamon. Some Notes on aa Inscription from medieval Silistra. – RESEE, IX, 3, 1971, 487–496.

БЕЛЕЖКИ

[1] Първата тема на Балканския полуостров, която е създадена според Константин Порфирогенет (De thematibus, 44, 16; 45, 18) от Константин IV във времената, след като българите са преминали Дунав, навярно около 680 г. Вж. кратките бележки и препратки у: *Острогорски 1952, 65.*

[2] На въпросите относно промените на византийската администрация в Североизточна България има посветена значителна литература: *Oikonomidès 1972; Божилов 1988, 18–27; Jordanov, Tăpkova-Zaimova 1988, 119–126; Стоименов 1988, 39–66; Йорданов 1993; История на Добруджа 2004, 78–81.*

[3] Тук се спирам на мненията само на българските автори. Те от своя страна коректно са използвали и цитирали чуждите мнения.

[4] Логическите конструкции са повече у И. Божилов. Вж. например у И. Божилов: „промените са следвали логиката, която не може да бъде пренебрегвана при военноадминистративното деление на една страна“ и на други места. – Божилов 1988, 24; Същият. Добруджа през ранното средновековие. – В: История на Добруджа 2004, 75 и сл. Логическите разсъждения се оспорват например от Д. Стоименов – вж. Стоименов 1988, бел. 140.

[5] След статията „Бележки върху...“ същата датировка на времето и последователността на управителите на тема Тракия и Йоанопол е застъпена от И. Божилов и в: Българският апокалипсис (976–1018). – *Божилов, Гюзелев 1999, 309; Божилов 2004, 75.*

[6] *Стоименов 1988, 50.* Първоначалната датировка на Taktikon Scorialensis в 975–979, впоследствие е коригирана от N. Oikonomidès в 971–975: – *Тъпкова-Заимова 1976, 38 и бел. 11.*

[7] Другата възможност предполага, че смяната на имената на градовете е краткотрайна (само за няколко месеца (?).

[8] И. Йорданов допуска две възможности за времето, когато Йоан е бил стратег на Преслав: непосредствено след завладяването му през април 971 г. или след 1000 г. – вж: *Йорданов 1993, 146–147, № 291–297.*

[9] И. Йорданов допуска Йоан – стратег на Преслав, да участва в обсадата на Дръстър и да пише до свой подчинен в Преслав (?) – Йорданов 1993, 16, 147.

[10] Темата Доростол е с по-висок ранг и се изписва втора след Йоанопол. За това вж: Василевски 1997, 101 (Катепанство и дукство на Паристрион през XI в.). И. Йорданов правилно допуска, че в това си качество Леон резидира в Дръстър, но пък смята, че главният град е Йоанопол. Вж: *И. Йорданов 1993, 117.*

[11] Един от най-сполучливите анализи на този период е направил И. Божилов. Сполучлив, но само в частта, отнасяща се до началните действия на комитопулите и последвалите на Самуил като самодържавен (както е наречен в Битолския надпис) владетел. – Вж. *Божилов. Българският апокалипсис (976–1018). – И. Божилов, В. Гюзелев. 2004, 312–324.*

[12] Походът през 1000 г. е по суша. Ако имаше владения на българите по р. Дунав и крайбрежието на Черно море, то би следвало, както е обичайната византийска практика, да участва и флотът.

[13] И. Божилов също приема, че евентуалното „освобождаване“ на североизточните български зе-

ми се отнася след 986 г., най-късно към лятото на 990 г. – *И. Божилов 1979, 125.*

[14] Нека припомним за дошлите от Констанция и от другите крепости, намиращи се отвъд Истър, които поискали прошка от Йоан Цимисхи и се предавали с укрепленията през 971 г.; за свадата между Самуил и брат му Арон, който водил преговори за мир с Василий II; за брата и сина на Кракра, които предали на Василий II Перник и още 35 крепости. В следващите десетилетия бунтовете на отделни градове и области са често явление.

[15] *E. Oberländer-Tärnoveanu 1983*, note 6: „les émissions anépigraphiques des foles anonymes classes A-1et A-2 ont été frapées par les autorités bulgares pendant la révolte des comitopuloi".

[16] Стратег на Филипопол не е понижение. Патриций Теодорокан е стратег на Филипопол преди Никифор Ксифий. Според изворите е на първо място като пълководец при похода на север от Стара планина. В тези години Филипопол е център за дислокация на войските при походите срещу Самуил. Като се има предвид по-късното издигане на Ксифий в първостепенен пълководец на Василий II, напълно естествено е да е стратег на Филопопол.

[17] Обходният планински преход на отряда начело с Никифор Ксифий е продължил 3–4 дена. Вж: Цветков 1992, 87–91 и посочената там литература.

THE BYZANTINE THEMA OF THRACE AND IOANOPILIS AND THE QUESTION ABOUT THE NORTHEASTERN BULGARIAN LANDS AT THE END OF 10TH–THE FIRST YEARS OF 11TH C.

Valeri YOTTOV

The author believes that the establishment of Thrace and Ioanopolis as the first thema founded by John Tsimischi (969–976) is a remote possibility based only on the ungrounded point of view that the occurring at that time events were related to the particular sequence in the conquering of the separate Bulgarian domains during the campaign against prince Svetoslav (945–972). The facts speak in favour of the circumstance that the military and administrative reforms were not accomplished in the course of the battlefield activities but actually after they were put to an end, i. e. in August 971.

The thema of Thrace and Ioanopolis is among the latest established themae (terminus ante quem – 975) preceded by the already existing Dorostol, Ioaopolis and the common thema of Ioanopolis and Dororstol.

Regarding the succession of strategists at the head of the thema of Thrace and Ioanopolis the author's standpoint is in agreement with the consecution suggested by J. Jordanov, according to which the first to rule there was the same governor and strategist Leon Sarachinopolus, followed by Theophanos, Staurakios (not positive) and Nichiphoros Xyphios.

The thema of Thrace and Ioanopolis was probably one of the most enduring and long-lasting formations which kept on existing till 987–988. Moreover, it preserved its nominal existence in the last decade of 10th c. when the domain was governed by Nichiphoros Xyphios. What a lot of authors describe and make reference to as „the annexation of the Northeastern Bulgarian lands to the State of Samuel" is based upon the excerpts from two passages in the writings of two authors both referring to the year 1000 and the campaign of Theodorochan and Nichiphoros Xyphios to the north of the Balkan Mountains.

It's inexplicable why the incessant repetition of the statement that the liberation of Preslav Major and Preslav Minor along with Pliska reinforces the conclusion that this campaign led to the restoration of the Byzantine domination in Northeast Bulgaria, leaving out of consideration the important circumstance that none of these sources make mention of Drustar and pointing to the fact that it was still a Byzantine dominion.

ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ В СЕВЕРОИЗТОЧНА ТРАКИЯ ПРЕЗ XI–XII В. (по археологически данни)

Борис Д. БОРИСОВ

Преди повече от 20 години при публикуването на основните резултати от разкопките на средновековното селище до с. Дядово, Новозагорско, въз основа на откритите съоръжения и намерените археологически материали и на анализа на наличните дотогава данни за развитието на селищната мрежа на територията на днешна България, изказах предположението, че селищата до Дядово и това върху тракийския град Севтополис са възникнали на нови, необитавани през Средновековието преди това места, във втората четвърт на XI в., и че са заселени от население, преселило се от територията на Северна България (*Borisov 1989, 381–383*). Оттогава досега, благодарение на щастлива случайност, имах възможност да проведа редовни или спасителни проучвания на повече от десет селища, всичките разположени в Североизточна Тракия (източната част на Горнотракийската низина) – крепостта до с. Искрица, Гълъбовско, и селищата край с. Караново и Съдиево, Новозагорско, Знаменосец, Гледачево–1, 2 и 3, Гипсово, П. Градец и Трояново–Голяма Детелина, Радневско, и Крум, Димитровградско (*Борисов 1993, 130–145; Шейлева 1995, 243–287; Борисов 1994, 101–109; Шейлева 1998, 93–112; Борисов 1997, 129–183; Борисов 2003а, 227–234; Борисов, Шейлева 2003а, 196–203; Борисов 2003б, 291–294; Шейлева 2003, 135–137; Борисов, Шейлева 2003б, 137*), – както и да обработя масовия керамичен материал от селищата до с. Езеро и Асеновец, Новозагорско, и от селището край гр. Любимец (*Борисов 2002*). В резултат на това стана възможно определянето на етапите в развитието на селищната мрежа (*Борисов 1997, 130–139*) през периода на византийското владичество в българските земи, а и през цялото Средновековие. По-късно на базата на комплексния анализ на керамичния и нумизматичния материал бе направена синхронизация на проучените селища, която показа категорично, че през втората четвърт на XI в. се наблюдава рязко увеличаване на броя на селищата вследствие на миграционна вълна от Северна към Южна България (*Borisov 2001, 141–148*).

Междувременно проучванията на територията на Северна България и Добруджа потвърдиха нашите предположения и показаха, че през първата половина на XI в. по-голямата част от средновековните селища са напуснати завинаги, а една част от населението им мигрира на юг (*Атанасов 1991, 75–89; 1992, 13–30; 1996, 3–30; 2001, 185–214; Дончева-Петкова 2005, 63–72*).

В такъв случай, за да проследим настъпилите демографски промени на територията на Североизточна Тракия през XI–XII в., което е и целта на настоящата статия, е необходимо най-напред да обърнем внимание на събитията и процесите, протекли в днешните северномбългарски земи и предизвикали миграцията на население от север на юг.

•••

И така, след „златния век“ България изпаднала в дълбока криза, която завършила с падането ѝ под византийска власт. На 5.IV.971 г. след дълга и упорита война византийският император Йоан Цимисхи разгромил руско-българските обединени сили и превзел столицата Преслав, като пленил българският цар Борис II. Оттук нататък войната продължила още няколко месеца и след битката край Дръстър на 24.VII.971 г. за кратко време била окупирана цяла Североизточна България. Последвало триумфално шествие в столицата Константинопол, където Йоан Цимисхи отвел българския цар Борис II и брат му Роман и отнел знаците на българското царско достойнство. Този символичен акт означавал за Византия край на българското царство. От този момент нататък територията на България станала част от Византийската империя. В завладените земи била въведена византийска военноадминистративна организация.

Междувременно още през 969 г. в югозападните български земи се отцепили четиримата братя комитопули Давид, Аарон, Мойсей и Самуил, които повели борба за възстановяване на българската държава. Възползвайки се от войната на Византия срещу арабите и междуособиците след смъртта на Йоан Цимисхи, за кратко време те успели да присъединят цяла Североизточна България, Южна Македония и Тесалия.

През 976 г. обаче на византийския престол се изкачил младият и амбициозен император Василий II, който за кратко време успял да сложи край на междуособиците и да обедини аристокрацията около себе си и който си поставил за цел окончателно да покори българската държава. Оттук нататък събитията са известни. Последвал 42-годишен период на жестоки битки между България и Византия, който в крайна сметка завършил с покоряването на България през 1018 г.

Първият удар в развитието на селищната система в Североизточна България и в частност в Добруджа бил нанесен обаче доста по-рано – още по време на похода на руско-варяжкия княз Светослав през 968–969 г., когато много селища, пък и крепости пострадали и голяма част от тях били напуснати. Пряко свидетелство за това са и данните от археологическите разкопки на голям брой селища и крепости в пространството между Преслав и Дръстър, където са установени следи от пожари, маркиращи събитията от 968–971 г. В тях не се срещат материали от последната четвърт на X и началото на XI в. (*Атанасов 2001, 191*). Така в редица селища, разположени на пътя Преслав–Дръстър, а и встрани от него (Попина, Нова Черна, Ветрен, селището над античния кастел Ятрус и др.) липсват анонимни монети от клас А-1, сечени в периода 969–976 г., което се приема като свидетелство, че не са били обитавани, а жителите им са ги напуснали (*Дончева-Петкова 2005, 64*). Впрочем за тези събития откриваме свидетелства и в „Повесть временных лет“, където е отбелязано, че Светослав превзел 80 крепости (*Повесть временных лет 1950, 301*). Населението на загиналите селища се съсредоточило главно в крепостите, които оцелели или били възстановени след второто завладяване на днешна Северна България през 1000 г. Една част от тях са разположени по Черноморското крайбрежие – Варна, Балчик, Каварна и Калиакра, друга част са по Дунав – Ветрен, Тутракан, Аппиария, Дръстър, Пакуюл луй Соаре, Хърсово, Диногеция, Исакча и Нуфъру, а трети са разположени във вътрешността – Цар Асен, Скала, Средище, Вълнари, Беловец, Руйно I и II, Одърци, Окорш, Завет, Балик и други, където според някои автори били настанени византийски гарнизони (*Атанасов 2001, 191*). Според други автори обаче липсват достатъчно сигурни данни за наличието на войскови единици. Така или иначе, обаче в споменатите крепости в началото на XI в. рязко се увеличава броят на анонимните фолиси от клас А-2 (976–1023), нараства делът на вносната византийска керамика, появяват се нови типове накити, а на редица места се срещат и моливдовули (Дръстър, Скала, Одърци, Балчик, Ветрен и др.).

При походите на Светослав и Йоан Цимисхи в периода 968–971 г. селищната мрежа от територията на Добруджа и днешна Североизточна България пострадала, една част от селищата и крепостите били напуснати завинаги, а друга част били възстановени и животът в тях продължил. Все пак обаче тези събития не предизвикали голяма миграционна вълна от север на юг.

Втори, гибелен удар в развитието на селищната мрежа в земите на днешна Северна България и Добруджа нанесли печенежките нашествия от първата половина на XI в. При кое точно от нашествията – през 1027, 1032, 1034, 1035, 1036 или 1048 г. – са загинали селищата и дали това е станало наведнъж, е много трудно да се отговори. Според някои автори голямата преселническа вълна е станала по време на нашествията от 1032 г. (*Атанасов 2001, 193*), според други – от 1034 г. (*Тъпкова-Заимова 1976, 72–75*), а трети я свързват с периода 1032–1036 г. (*Diaconu 1970, 47–49*). Най-голямото печенежко нашествие обаче започнало през 1048 г., когато според Йоан Скилица 800 000 печенеги начело с Тирах преминали замръзналия Дунав и подложили на опустошение не само Северна България, но и Тракия и Македония, а отделни отряди достигнали дори до столицата Константинопол (*Златарски·1972, 91*).

След тази дата животът продължил само в някои крепости край Дунав и Черно море – Ветрен, Дръстър, Тутракан, Пакуюл луй Соаре, Диногеция, Нуфъру, Хърсово, Исакча, Калиакра, Варна и някои други. Точно по това време загинали завинаги селищата край селата Попина, Цар Асен, Гарван и Малък Преславец, Силистренско; Одърци и Кладенци, Добричко; Хърсово, Шуменско; Кривина, Русенско; Гиген, Плевенско, както и крепостите край Мездра, Скала, Руйно, Кладенци, Хума, Разградско, Връв, Старо село и Лиляче, Врачанско, и още много, много други. По време на тези нашествия загинали всичките 6 крепости около гр. Исперих, които били обитавани по времето на Първото българско царство, в Тутраканско от 16 ранносредновековни селища оцеляло само едно. Същата участ споделила и околността на първата българска столица Плиска, където от 56 селища оцелели само три (*Станев 2004, 42–43*).

Опустошителните печенежки нашествия принудили оцелялото население да търси спасение на юг, което предизвикало масова миграционна вълна. Една част от населението се заселило в естествено защитените предпланински и планински райони, където точно по това време били възстановени редица крепости, изоставени в края на VI или началото на VII в. Друга част от населението намерило спасение в равнините на юг от Балкана, където се наблюдава истински бум в развитието на селищната мрежа. Една част от селищата възникнали на нови, необитавани по-рано през Средновековието места. Към тях се отнасят селищата върху тракийския град Севтополис, в чашата на яз. „Копринка“, край с. Ковачево, Пазарджишко, до с. Дядово и Езеро, Новозагорско, Гълъбово, Св. Кирилово, Мъдрец, Златна Ливада, Чирпанско, Любимец и други, някои от които са цялостно изследвани чрез археологически разкопки. Съществуват и редица селища, обитавани през XI–XII в., които възникнали още през втората половина на IX в. Към тази група се отнасят средновековната Констанция, крепостта край с. Искрица, Гълъбовско, и селищата край селата Караново, Новозагорско, Раднево – ЦРБ, Гледачево-3, Знаменосец и Полски Градец, Радневско, селището над античната пътна станция Карасура, Харманли и др. За съжаление данните от археологическите разкопки досега не дават ясен отговор на въпроса дали и тези селища са били заселени отново по време на голямата миграционна вълна от север на юг, или са продължили живота си без прекъсване. Трудността идва от обстоятелството, че в повечето от тях не е установен със сигурност хиатус между културните пластове преди и след печенежките нашествия. От друга страна, редица селища и на територията на днешна Южна България пострадали по време на някои от печенежките нашествия. По това време загиват завинаги крепостта „Хисаря“ в Хасково (*Аладжов 1997, 275*) и селището край с. Съдиево, Новозагорско (*Шейлева 1998, 102–104*). Градът на Хисарлъка в Сливен бил превзет от печенегите и известно време останал в тяхно владение, а българското население за известно време го напуснало. Свидетелство за печенежкото нашествие на Хисарлъка в Сливен са и печенежката керамика (котли с вътрешни уши и тенджери) и една колективна монетна находка, в която най-късните монети се отнасят към клас А-2, 3, т. е. към периода 976–1030/35 г. (*Щерева и др. 2002, 121*). По време на печенежките нашествия пострадали и селището над Карасура, както и редица крепости и селища в Източнородопската област (*Аладжов 1973, 135–159, 1997, 134, 171*). Доколко тези селища от територията на днешна Южна България са пострадали по време на печенежките нашествия и дали са били заселени от новодошлото от север население, или в тях е останало старото българско население, заселено още през втората половина на IX в., не е съвсем ясно. Сигурно е обаче, че към края на първата половина на XI в. гъстотата на селищната мрежа на юг от Балкана се увеличила много.

Трудно е да се отговори и на въпроса наведнъж ли е станало това заселване, или миграционната вълна е била неколкократна. Ако изхождаме от изследванията, засягащи Североизточна България и Добруджа, то тази преселническа вълна е била най-малко двукратна – по време на нашествията от 1034–1036 г. (*Атанасов 2001, 193–194*), а според мен най-вече от 1048 г. Това се потвърждава и от комплексния анализ на масовия керамичен и нумизматичен материал от археологическите проучвания на редица селища в Югоизточна България. По това време рязко се увеличава делът на вносната керамика, както и на местната керамика, работена на крачно грънчарско колело. Всъщност вариациите в съотношенията на керамиката на ръчно и крачно колело в отделните селища подсказва, че те не са били заселени едновременно. Така в селището край с. Знаменосец и в крепостта до с. Искрица, които като цяло възникват още в средата на IX в., съотношението на двата вида керамика е съответно 44,05:54,85% в полза на крачното колело в първото селище и 32,87:66,77% в Искрица. В селищата край Любимец, Дядово и Полски Градец съотношенията почти не се различават – в първото то е 26,82:73,07%, във второто – 25,75:74,15%, а в третото – 24,86:75,1% (*Борисов 2002, 81–84, обр. 62*). В случая почти еднаквите съотношения според нас са свидетелство за едновременното им възникване. Тук обаче не бива да забравяме, че селището до П. Градец възниква както Знаменосец и Искрица още по времето на Първото българско царство. В този смисъл би могло да се допусне, че по време на нашествията това селище е било изоставено и почти веднага след това заселено от мигрирало от север население. Това би обяснило съвсем еднаквото съотношение на двата вида керамика, но за голямо съжаление е много трудно доказуемо по археологически път.

За възникването на селищата към края на първата половина на XI в. свидетелства и нумизматичният материал. В селището до Дядово най-ранните монети се отнасят към класове А-2 и А-3, сечени в периода 976–1028 г. (*Borisov 1989, 369–370, fig. 377*). Подобна е и ситуацията в Знаменосец, където най-ранните монети са отново от клас А-2 (976–1025 г.) и клас В (1030–1040) (*Борисов 1991, 245–247, обр. 33 а–и*). В селището над Севтополис най-ранни са анонимните фолиси от клас В (1030–1042), сечени по времето на Михаил IV (1034–1041) (*Чангова 1972, 138; Пенчев 1984, 137*).

Към доказателствата за възникване на селищата около средата на XI в. би могъл да се посочи и случаят със селището до с. Дядово, което възниква върху руините и останките на ранновизантийска крепост, чиито крепостни стени в различните ѝ сектори били запазени на различна височина и на места са преизползвани през Средновековието. Така жилище № 21 и стопанското помещение № 3 са залепени на фуга за външното лице на крепостната стена (*Borisov 1989, 56-57, 71, figs. 45 a–b, 57 a–b*). Очевидно в най-голяма височина е била запазена североизточната ъглова кула, която е срината окончателно по време на голямото земетресение от 23.IX.1063 г. Под руините на кулата са намерени няколко фрагмента от средновековна керамика, повечето от които принадлежат на един и същи съд. Това обстоятелство е от изключителна важност за началната дата на средновековното селище, още повече че под руините на ранновизантийската кула липсва средновековен културен пласт, което категорично показва, че селището е възникнало малко преди 1063 г., за да не се наслоят все още културни отлагания. Именно това обстоятелство е едно от доказателствата, че селището до с. Дядово е възникнало най-вероятно след 1048 г. (*Borisov 1989, 378–379*), когато вероятно са възникнали и тези до Езеро, Любимец, Севтополис и редица други.

Освен масовото преселване на българско население от север на юг и появата на нови средновековни селища, на територията на днешна Южна България са установени и редица данни за етнодемографски промени, за които свидетелстват редица находки – печенежката керамика в Хисарлъка в Сливен и околността му, някои апликации от конска амуниция (Дядово), няколко типа стремена, които се свързват отново с печенегите, намерени в Перник, Хасково и Дядово, единичният вторичен гроб със сабя, стреме и конска кожа от надгробна могила в землището на с. Медникарово, в района на комплекса „Марица-изток“ (*Борисов, Шейлева 2000, 247–251*). По-голямата част от тези находки все още не са свидетелство за заселване на чуждо, вероятно късно номадско население на юг от Балкана, но при всички случаи маркират поне преминаването му през тази територия през XI в. В редица регулярни християнски некрополи обаче са открити, макар и неголям брой гробове, в които погребенията са по езически погребален обред – в кръгли ями със свити крака, в хокерно положение или пък с ориентация изток–запад (Дядово I, Ковачево) и др. Откриването на тези, макар и единични езически гробове сред християнските некрополи категорично доказва мирното съжителство на местното българско население с отделни представители на „чуждо“ население, вероятно по линията на смесените бракове.

Може би за наличието на „чуждо“ население свидетелства и керамиката със златиста и червена ангоба, чийто произход и производство в българските земи в последно време се свързва със заселените около Филипопол павликяни, грузинци и арменци по произход (*Shtereva, Manolova 2004, 71–81*). Според мен обаче свързването на двата вида керамика, разпространени през XI–XII в. със севернокавказко население, се нуждае от още много и надеждни доказателства.

След демографските промени към края на първата половина на XI в. настъпило относително спокойствие, вероятно породено от обхваналия Византийската империя икономически растеж (*Гюзелев 2005, 33–44*). Може би точно на този икономически възход се дължи новият етап в развитието на селищната мрежа около средата на XII в., когато се забелязва известно „роене" на селищата и възникване на нови квартали или направо на нови селища покрай старите. Свидетелство за нарастването на селата е и появата на нови некрополи, което се наблюдава в селищата до Дядово, Караново, Знаменосец, П. Градец, Карасура, крепостта край с. Искрица и редица други. Точно по това време възникват селищата край селата Гипсово и Гледачево, Радневско, Асеновец и обособеният квартал в селището край Караново, Новозагорско, Крум, Димитровградско, и др. Доказателство за по-късното възникване на тези селища е и увеличеният дял на керамиката на крачно колело, който достига 81,25% в Гипсово, 82,46% в Асеновец, 91,61% в квартала в Караново, 91,61% в Гледачево-1 и 96,2% в Крум (*Борисов 2002, 80–84, обр. 62*).

Голям удар в развитието на селищната мрежа и нови големи демографски промени в южнобългарските земи настъпили по време на Третия кръстоносен поход от 1189–1190 г. Изворите свидетелстват, че и сега военните действия се водели в областта между Филипопол и Берое. Въпреки водените преговори с византийското правителство и този път преминаването на кръстоносците било съпроводено с много кървави сблъсъци, от които пострадало най-много българското население. Участникът в похода Ансберт, описвайки с най-големи подробности превземането и опожаряването на Филипопол и Берое, твърди, че „между Филипопол и Константинопол не ще се намери обитател нито на град, нито на укрепление" (*Ansbert, 283*). И наистина жестокостите на западните рицари предизвикали нова изселническа вълна, този път от юг на север, за което пряко свидетелстват и резултатите от археологическите проучвания. Във връзка с тези събития намерили гибелта си много селища, други били организирано напуснати завинаги, а Филипопол и Берое били опожарени напълно. По време на Третия кръстоносен поход загинали селищата край с. Ковачево, Пазарджишко (*Гатев 1985, 155*), Дядово и Езеро, Новозагорско, Раднево-ЦРБ, Знаменосец, Гипсово, Полски Градец, Гледачево 1 и 3, Радневско, крепостта край с. Искрица, Гълъбовско, Крум и Ябълково, Димитровградско, и много други, за което категорично свидетелстват данните от археологическите проучвания (*Борисов 2006, под печат*). Във всички селища последните монети се отнасят към началото от управлението на Исак II Ангел и в тях напълно липсват т. нар. български или латински имитации, които са характерни за началото на XIII в.

Походът на кръстоносците преживели само онези селища, които останали встрани от пътя им и са разположени по южното подножие на Средна гора или Стара планина – градът на Хисарлъка в Сливен, селището над тракийския град Севтополис, Асеновец и Караново, Новозагорско, и редица други, които доживели до началото на XIII в., когато вероятно по време на войните на цар Калоян с Латинската империя били също напуснати (*Borisov 2001, 147–148*).

Спасилото се от безчинствата на кръстоносците население потърсило спасение на север, където междувременно било възобновено българското царство. Новата миграционна вълна бележи нов етап в развитието на селищната мрежа в земите на днешна Северна България, когато възникват нови или се възобновяват редица стари селища и крепости – Хотница, Великотърновско, „Чиракмана" край Каварна и др. По този начин Третият кръстоносен поход се оказал катастрофален за развитието на селищната мрежа в Североизточна Тракия. След него цялата равнинна част на тази немалка територия за дълго била обезлюдена, което се потвърждава и от данните от археологическите проучвания.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аладжов 1973: Д. Аладжов. Материалната култура на Югоизточна България през IX–XI в. – В: Славяните и средиземноморският свят VI–XI век, София 1973, 135–159.

Аладжов 1997: Д. Аладжов. Селища, паметници, находки от Хасковския край. – Хасково, 1997, 275.

Атанасов 1991: Г. Атанасов. Етнодемографски промени в Добруджа (X–XVI в.). – ИПр., 1991, 2, 75–89.

Атанасов 1992: Г. Атанасов. Поглед към Добруджанския дунавски бряг от X до XV в. – ИПр., 1992, 8–9, 13–30.

Атанасов 1996: Г. Атанасов. Етнодемографски и етнокултурни процеси по Добруджанското черноморие през Средновековието. – ИПр., 1996, 2, 3–30.

Атанасов 2001: Г. Атанасов. Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. – В: Изследвания в чест на чл. кор. професор Страшимир Димитров, София, 2001, 185–214.

Борисов 1991: Б. Борисов. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – „Марица-изток“. Археологически проучвания. Т. 1, София, 1991, 205–306.

Борисов 1993: Б. Борисов. Керамиката от средновековната крепост край с. Искрица и мястото ѝ в керамичния комплекс на Североизточна Тракия през XI–XII в. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в., София–Сливен, 1993, 130–145.

Борисов 1994: Б. Борисов. Сравнителна характеристика на кухненската керамика от средновековното селище край с. Караново, Новозагорско. – ИМЮИБ, XVII, 1994, 101–109.

Борисов 1997а: Керамиката от средновековното селище край с. Гледачево. – „Марица-изток“. Археологически проучвания. Т. 4, Раднево, 1997, 129–183.

Борисов 1997б: Основные этапы в развитии системы поселений Северо-восточной Фракии в XI–XII вв. – Проблемы славянской археологии. Труды VI международного Конгресса славянской археологии, 1, Москва, 1997, 130–139.

Борисов 2002: Керамика и керамично производство през XI–XII в., от територията на днешна Югоизточна България. – Марица-изток. Археологически проучвания, Т. 6.

Борисов 2003а: Една нова селищна категория от Средновековието в земите на днешна Южна България. – ИИМ Кюстендил, VIII, 2003, 227–234.

Борисов 2003б: Рисуваната глазирана керамика от средновековното селище в м. Градището до с. Полски Градец, в комплекса „Марица-изток“. – Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов, В. Търново, 2003, 291–294.

Борисов 2006: Б. Борисов. Археологическата култура през периода на византийското владичество в българските земи (XI–XII в.). – Културата на средновековна България, София, 2006, под печат.

Борисов, Шейлева 2000: Б. Борисов, Г. Шейлева. Археологически данни за късни номади на юг от Балкана. – Плиска–Преслав. Т. 8, 2000, 247–25.

Борисов, Шейлева 2003а: Б. Борисов, Г. Шейлева. Една новооткрита категория в структурата на ранновизантийската селищна система (Предварително съобщение). – Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев, В. Търново, 2003, 196–203.

Борисов, Шейлева 2003б: Б. Борисов, Г. Шейлева. Спасителни проучвания на средновековно селище в м. Ченгене дере край с. Крум, Димитровградско, по трасето на автомагистрала „Марица“ от км 32+000 до км. 32+200. – АОР за 2002 г. София, 2003, 137.

Гатев 1985: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишко. – РП, XII, София, 1985, 155.

Гюзелев 2005: В. Гюзелев. Бележки върху историята на българските земи и българите половин столетие преди въстанието на Асеневци (1186–1188). – Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура, В. Търново, 2005, 33–44.

Дончева-Петкова 2005: Л. Дончева-Петкова. Добруджа в края на X–XII в. – Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.), Acta Muzei Varnaensis, III-2, Варна, 2005, 63–72.

Златарски 1972: В. Златарски. История на българската държава през средните векове. – София, 1972, II, 91.

Пенчев 1984: В. Пенчев. Монетите от средновековното селище над Севтополис. – Севтополис, 2, София, 1984, 137.

Повесть временных лет. I. Москва, 1950, 301.

Станев 2004: К. Станев. Миграция на българи през 30-те г. на XI в. от Северна България към западните български земи. Нов поглед към предисторията на въстанието на Петър Делян. – Минало, 2004, 3, 42–43.

Тъпкова-Заимова 1976: В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав – граничната зона на византийския Запад. Към историята на североизточните български земи в края на X–XII век. София, 1976, 72–75.

Чангова 1972: Й. Чангова. Средновековното селище върху тракийския град Севтополис (XI–XIV в.). София, 1972, 138.

Шейлева 1995: Г. Шейлева. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989–1994 година (Предварително съобщение). – „Марица-изток“. Археологически проучвания, Т. 3, Раднево, 1995, 243–287.

Шейлева 1998: Г. Шейлева. Средновековна керамика от с. Съдиево, Новозагорско. – ИМЮИБ, XIX, 1998, 93–112.

Шейлева 2003: Г. Шейлева. Спасителни разкопки на средновековно селище в землището на селата Трояново и Голяма Детелина, в комплекса „Марица-

изток“. – АОР за 2002 г., София, 2003, 135–136.

Щерева и др. 2002: И. Щерева, Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова. – Туида-Сливен 1, София, 2002, РП, XXVIII, 121.

Ansbert: Historia de expeditione Friderici imperatoris, – Латински извори за българската история, 3. София, 1965.

Borisov 1989: B. Borisov. Djadovo 1. Mediaeval Settelment and Necropolis (11th–12th Century. Tokyo, 1989.

Borisov 2001: B. Borisov. Synchronisation der mittelalterlichen Siedlungen des 11–12 Jahrhunderts in Nordostthrakien. – Karasura 1, 2001, Beier&Beran, Weissbach, 141–148.

Diaconu 1970: P. Diaconu. Les Petchenegues au Bas-Danube. – Bucarest, 1970, 47–49.

Shtereva, Manolova 2001: Shtereva I., M. Manolova. About the Problem of the Origin of Slip-Coated Ceramics from 11th–12th Century Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, 2001, V, 3, 57–63.

Wendel 2004: M. Wendel. Bemerkungen zur Mittelalterlichen Keramik des 11 und 12 Jh. aus Karasura (Südbulgarien). – Archaeologia Bulgarica, VIII, 2004, 3, 71–81.

DEMOGRAPHIC CHANGES IN NORTHEAST THRACE IN 11TH–12TH C.

(based on archaeological data)

Boris D. BORISOV

After the „Golden Age“ Bulgaria lapsed into a deep crisis put to an end by the fall of the state under Byzantine domination. During these events the development of the settlement system in Northeast Bulgaria and Dobroudja in particular suffered a severe blow causing damages and devastation and the most seriously impaired settlements were abandoned by their inhabitants. As evidenced by archaeological research a lot of towns and strongholds between Preslav and Druster bear traces of fire marking off the events from 968–971. In these settlements are not available materials from the last quarter of 10th or the beginning of 11th c., as well as the anonymous coins from class A-1 minted in the period 969–976, certifying the fact that they had been deserted by their inhabitants.

A second disastrous blow on the settlement network of Northeast Bulgaria and Dobroudja was inflicted by the Pechenegian incursions from the first half of 11th c. After these events life went on existing only in a number of strongholds near the Danube and the Black Sea, namely Vetren, Druster, Tutrakan, Pakuiul lui Soare, Dinogentsia, Nufuru, Hursovo, Isakcha, Kalliakra, Varna and some others. Simultaneously with that ceased the existence of the settlements near Poppina, Czar Assen, Garvan and Maluck Preslavets, Silistra area, Odurtsi and Kladentsi, Dobritch area, Hursovo, Shoumen area, Krivina, Rousse area, Giggen, Pleven area, as well as the strongholds near Mezdra, Skalla, Ruino, Kladentsi and Humma, Razgrad area, Vruv, Staro sello and Lilliache, Vratsa area and plenty of others. During these invasions perished all six strongholds around the town of Isperich; in Toutrackan area out of the sixteen previously thriving settlements survived only a single one. The same fate befell the environs of the First Bulgarian Capital Pliska, where remained only three out of altogether fifty-six settlements.

The devastating Pechenegian invasions compelled the surviving population to search for salvation to the south cauing the formation of a large-scale migratory wave. As a result of this the expansion of the settlement network to the south of the Balkan Mountains underwent a rapid boost. A part of the settlements appeared at new sites, like the one above Sevtopolis, by the village of Kovachevo, Pazardjick area; by the villages of Dyadovo and Ezerro, Nova Zagora area; Gullubovo, St. Kirrilovo, Mudrets, Zlatna Livada, Chirpan area, near the village of Ljubimets and others. There were a number of settlements, inhabited still in 11th–12th c., which had sprung into existence still in the second half of 9th c. To this group is attributed the mediaeval Konstantsia, the stronghold by the village of Iskritsa, Gullubovo municipality and the settlement near Kranovo, Nova Zagora area, Radnevo – CRB, Gledachevo – 3, Znamenosets and Polski Gradets, Radnevo municipality, the settlement above the antique road station Karrasura, Harmanli area and others.

The origination of the settlements towards the end of the first half of 11th c. is certified by the abrupt increase of the import materials – luxury ceramic articles and adornments, as well as the rapidly expanding share of ceramic objects manufactured on a treadle (foot-controlled) potter's wheel along with the piling-up numismatic material. In the settlement near Dyadovo the earliest coins are referred to classes A-2 and A-3, struck in the period 976–1028. In Znamenosets the earliest coins are once more attributed to class A-2 (976–1025) and class B (1030–1040). From the settlement above Sevtopolis the earliest coins are the folises from class B (1030–1042), minted at the time of Michail IV's rule (1034– 041).

After the demographic changes about the end of the first half of 11th c. settled a relatively peaceful situation evoked by the economic progress diffusing the entire Byzantine empire, owing to which began a new stage in the construction of the settlement network around the middle of 12th c. At this time is observed a certain „swarming" of the towns and villages and the appearance of new living-quarters or virtually brand new settlements in proximity with the old noes. The increased number of the new necropolises witnessed in settlements like Dyadovo, Karranovo, Znamenosets, Polski Gradets, Karrasura, the stronghold near the village of Iskritsa and others is yet another piece of evidence for the fast-growing number of settlements. At that time appeared the settlement by the villages of Gipsovo and Gledachevo, Radnevo municipality, Assenovets and the detached autonomous quarter in the settlement near Karanovo, Nova Zagora area, Krum, Dimitrovgrad area, etc.

Disaster didn't wait to strike again and another pernicious blow on the settlement network, in parallel with new large-scale demographic changes took place during the Third Crusaders' Campaign from 1189–1190. A lot of towns and strongholds were en masse deserted by the entire population – the settlement near Kovachevo, Pazardjik area, Dyadovo and Ezero, Nova Zagora area, Radnevo-CRB, Znamenosets, Gipsovo, Polski Gradets, Gledachevo 1 and 3, Radnevsko, the stronghold by the village of Iskritsa, Gullubovo municipality, Krum and Yabulkovo, Dimitrovgrad area and many others. In all settlements the latest coins refer to the rule of Isak II Angel and provide a good example for the total absence of the so-called Bulgarian or Latin imitations, characteristic for the beginning of 13th c. The surviving from the crusaders' outrageous plundering population sought salvation to the north, where in the meantime was renovated and restored the Bulgarian Kingdom.

Only those settlements, which remained aside from the calamitous path of the looters and were situated at the south foot of Sredna Gora or the Balkan Mountains, lived through the deadly march of the 3rd Crusade. Such are the town of Hissarluka in Sliven, the settlement above Sevtopolis, Assenovets and Karanovo, Nova Zagora area and a number of others, which lived up to the beginning of 13th c. when probably at the time of czar Kaloyan's wars with the Latin Empire were also abandoned and depopulated.

The new migratory wave designates a new stage in the development of the settlement network of the lands in present-day Bulgaria, when sprang up or were revived and restored a number of old settlements and strongholds – Hotnitsa, Veliko Turnovo area, „Chirakmanna" by Kavarna and others. In this manner the Third Crusade appeared to be catastrophic for the development of the settlement network of Northeast Thrace. In the ensuing period the whole plain part of this quite large territory remained for long denuded and forsaken, a circumstance corroborated by profound archaeological research.

КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА ОТ ВИЗАНТИЙСКИ АНОНИМНИ ФОЛИСИ КЛАС А2, НАМЕРЕНА МЕЖДУ СЕЛАТА ПЛАНИНИЦА И РУПЧА, БУРГАСКА ОБЛАСТ

Игор ЛАЗАРЕНКО

През 2003 г. в Археологически музей–Варна постъпи колективна находка от 82 анонимни византийски фолиса клас А2[1]. Според информацията от приносителя им те са намерени на поляна над две чешми по пътя между селата Планиница и Рупча, община Руен, Бургаска област. През античността и средновековието в този район е минавал път, който пресича Стара планина. За неговата охрана са били изградени крепости и преградни стени, останки от които са запазени до днес (*Момчилов 2001, 236–237, 242–244*).

Всички монети от находката са еднотипни и имат следното описание:

Л. IC – XC; + ЄMMA – NOVHΛ. Бюст на Христос с нимб, туника и химатион, насреща. Пред гърдите си държи евангелие. В кръста на нимба и върху подвързията на евангелието има различни знаци.

Оп. Четириредов надпис:

+IhSЧS
XRISTЧS
bASILЄЧ'
bASILЄ'

Над и под надписа – различни знаци.

При различните емисии от фолиси клас А2 украсата на нимба около главата на Исус Христос и евангелието, което той държи, е различна. Различни са и допълнителните символи (т.н. тайни знаци) над и под четириредовия надпис. Тези различия се използват при разпределянето на анонимните фолиси клас А2 по варианти (*Bellinger 1928, 1–27; Grierson 1973, 645, tab. 24; Ivanisevic 1989, 23*). В разглежданата находка има фолиси от следните варианти[2]:

Вариант 1а (обр. 1) – 1 бр.
тегло – 7,77 г; диаметър – 26/27 мм

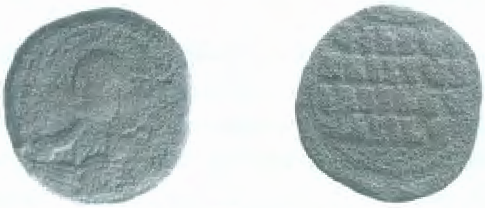

Обр. 1

Вариант 3? (обр. 2) – 1 бр.
тегло – 14,65 г; диаметър – 32 мм

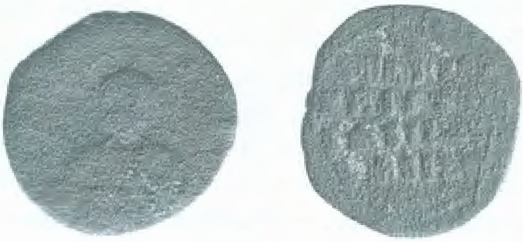

Обр. 2

Вариант 4 (обр. 3) – 1 бр.
тегло – 13,05 г; диаметър – 31,5/33 мм

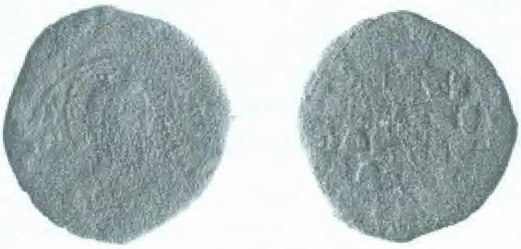

Обр. 3

Вариант 14b (обр. 4) – 5 бр.
тегло – 9,20 г; 9,61 г; 9,46 г; 5,59 г; 5,18 г.
диаметър – 26/27 мм; 27/28,5 мм; 28/29 мм; 26/27 мм; 26/27 мм

Обр. 4

Вариант 15а? (обр. 5) – 1 бр.
тегло – 5,35 г; диаметър – 26/28 мм

Обр. 5

Вариант 2, 4, 20 или 24b (обр. 6) – 1 бр.
тегло – 6,51 г; диаметър – 28,5/28 мм

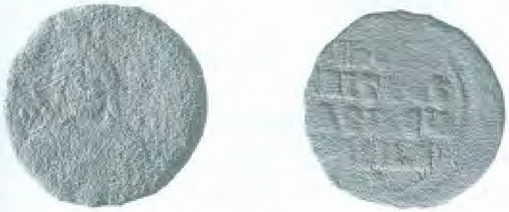

Обр. 6

Вариант 22, 35 или 41 (обр. 7) – 7 бр.

тегло – 7,75 г; 9,73 г; 8,81 г; 7,05 г; 8,64 г; 8,78 г; 8,10 г.

диаметър – 26/28 мм; 27/29 мм; 27 мм; 29/32 мм; 27/31 мм; 28/30 мм; 27/28 мм

Обр. 7

Вариант 24а (обр. 8) – 1 бр.
тегло – 14,33 г; диаметър – 22,5/23 мм

Обр. 8

Вариант 24а, 39, 40, 40а или 40b? (обр. 9) – 6 бр.

тегло – 8,16 г; 14,51 г; 11,81 г; 9,64 г; 8,49 г; 5,18 г.

диаметър – 26/29 мм; 28/29 мм; 29/31 мм; 27/28 мм; 26/27 мм; 23/26 мм

Обр. 9

Вариант 32 (обр. 10) – 1 бр.
тегло – 7,36 г; диаметър – 27,5 мм

Обр. 10

Вариант 33 (обр. 11) – 3 бр.
тегло – 9,59 г; 10,97 г; 8,40 г.
диаметър – 27/29 мм; 29/31 мм; 27/29 мм

Обр. 11

Вариант 38 (обр. 12) – 1 бр.
тегло – 6,74 г; диаметър – 25/24 мм

Обр. 12

Вариант 39 или 40 (обр. 13) – 12 бр.

Тегло – 7,13 г; 10,32 г; 9,64 г; 11,41; 8 г; 7,05 г; 7,20; 7,07 г; 8,12 г; 7,13 г; 7,77г; 6,64 г.

диаметър – 27/28 мм; 28,5/30 мм; 29/30 мм;

27/28 мм; 27 мм; 28/27 мм; 25,5/26 мм; 24/29 мм; 24/26 мм 26 мм; 24/26 мм; 25/25,5 мм

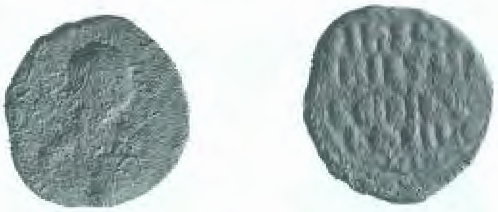

Обр. 13

Вариант 40а (обр. 14) – 4 бр.
тегло – 10,45 г; 10,49 г; 7,77 г; 8,43 г.
диаметър – 26/27 мм; 27/29 мм; 24,5/27,5 мм; 25/28 мм

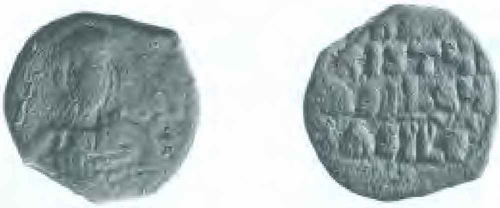

Обр. 14

Вариант 41 (обр. 15) – 2 бр.
тегло – 7,98 г; 5,31 г; диаметър – 28/27 мм; 29/27,5 мм

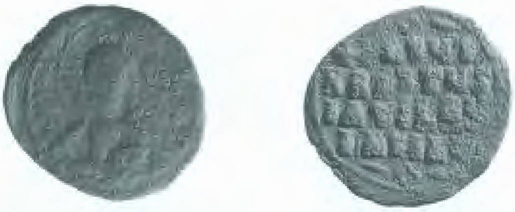

Обр. 15

Вариант 42 (обр. 16) – 1 бр.
тегло – 6,44 г; диаметър – 26 мм

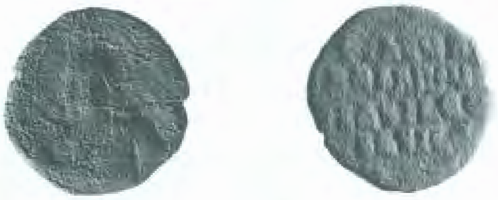

Обр. 16

Вариант 43 (обр. 17) – 1 бр.
тегло – 10,53 г; диаметър – 28 мм

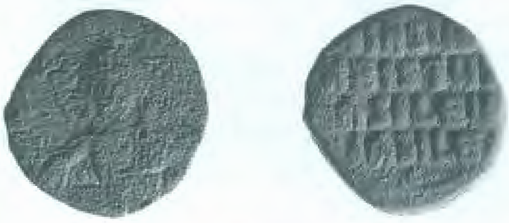

Обр. 17

Вариант 45 (обр. 18) – 3 бр.
тегло – 9,08 г; 10,29 г; 6,41 г;
диаметър – 28 мм; 31/27 мм; 27/31 мм

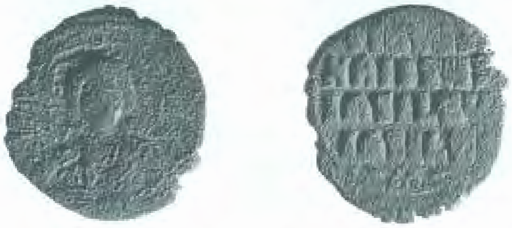

Обр. 18

Вариант 47 (обр. 19) – 4 бр.
тегло – 7,93 г; 8,85 г; 4,72 г; 8,92 г.
диаметър – 26 мм; 24/28 мм; 27/29 мм; 29/31 мм

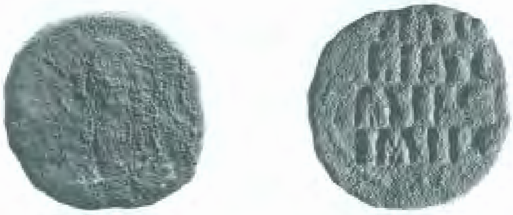

Обр. 19

Неопределен вариант (обр. 20, 21) – 26 бр.
тегло – от 5,30 г до 14,02 г; средно тегло – 9,25 г.
диаметър – от 24 мм до 32 мм; среден диаметър – 28 мм

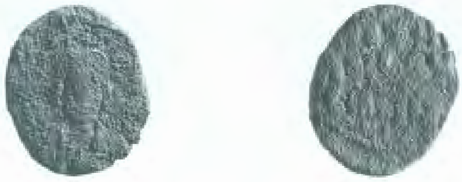

Обр. 20

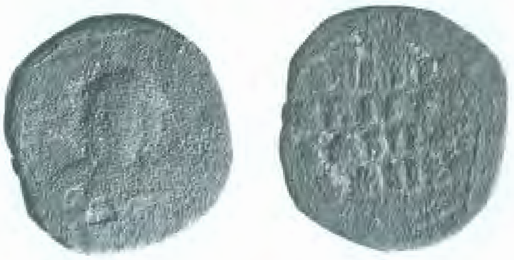

Обр. 21

Отсичането на анонимните фолиси клас А2 започва през управлението на император Василий II (976–1025), но не е ясно докога е продължило. М. Томпсън, С. Морисън, В. Иванишевич и В. Парушев приемат, че те са сечени до края на управлението на император

Константин VIII (1025–1028), а фолисите от следващия клас В са сечени през управлението на император Роман III Аргир (1028–1034) (*Thompson 1954, 109–115; Morrisson 1970, 586-600; Ivanisevic 1989, 19–40; Парушев 1999, 132–134*). Д. Меткалф разделя фолисите клас А2 на класове А2 и А3 и първоначално мисли, че клас А2 се сече до 1020 г., клас А3 – до 1028 г., а фолисите клас В – при император Роман III Аргир (*Metcalf 1970, 199–219*). Впоследствие приема, че фолисите клас А2 са сечени до 1015, а фолисите А3 – в периода между 1015 г. и 1030 г. (*Metcalf 1979, 44, 57–58*). В момента разделянето на фолисите клас А2 на класове А2 и А3 и датировката на фолисите клас А3 до 1028 г. се приема от повечето румънски и от някои български учени (*Oberländer-Târnoveanu 1994–1995, 71, 74–76, 83–85; Custurea 2000, 112; Mãnuci-Adameşteanu 2001, 106–109, 487–488; Poenaru Bordea, Ocheşeanu, Popeea 2004, 135–141; Йотов 2004, 322–323, 329–330*). Според Ф. Гриерсън отсичането на анонимните фолиси клас А2 продължава до 1030/1035, а фолисите клас В са сечени в периода 1030/1035–1042 (?) (*Grierson 1973, 639*). Това мнение се поддържа от Г. Атанасов (*Атанасов 1999, 33–56*)[3], от Ив. Йорданов (*Йорданов 2000, 137*) и от В. Пенчев (*Пенчев 2001, 47–57*). Г. Атанасов, без да се ангажира с крайна дата за отсичане на анонимните фолиси от клас А2, предлага 1034 или 1035 г. за начална дата на отсичането на анонимните фолиси клас В (*Атанасов 1999, 45*).

Възможно е да съществува хиатус между отсичането на анонимните фолиси от класовете А2 (А3) и В. Анонимните фолиси клас А2 (А3) може да са сечени до 1028, но отсичането на анонимни фолиси клас В да е започнало в периода между 1030 и 1035[4] и по-конкретно през 1034/1035 г.

Монети от описаната находка не са добре запазени и макар да са ясни като тип, не е възможно да се правят детайлни наблюдения върху печатите, с които са отсечени, или на тегловния им стандарт. Въпреки това може да се каже, че основната част са от емисии, отсечени след 1016/1020, т.е. към края на управлението на Василий II и при неговия наследник или наследници. Хомогенният състав на находката позволява нейното укриване да бъде поставено в годините преди отсичането на анонимните фолиси от клас В, но споровете около началната дата на отсичане на фолисите клас В изключват нумизматичните критерии при датирането на съкровището. Затова при уточняване на времето, когато то е било укрито, по-полезни ще са писмените извори за варварски нашествия на юг от р. Дунав и по-конкретно в тема Тракия[5] през двадесетте и тридесетте години на XI в. и датировките на проучени археологически обекти, в които са намерени аналогични по състав монетни находки.

Анонимните фолиси клас А2 (А2 и А3) са най-масово разпространените монети от първата половина на XI в. на територията на средновековна България. На север от Стара планина те се появяват след повторното налагане на византийската власт в този район през 1000 г. Тъй като се откриват в укрепени селища, разположени до главни пътища и на стратегически места, може да се приеме, че техни основни ползватели са били войниците от византийските гарнизони (*Атанасов 1999, 40; Парушев 1999, 132*).

До момента са публикувани или съобщени осемнадесет находки, съставени само от анонимни фолиси клас А2 (А2 и А3), и такива, в които има незначителен брой фолиси клас В, които са намерени на територията на Сърбия, България и Северна Добруджа (Румъния).

От Сърбия има известни четири колективни находки. Те са открити в Мачванска Митровица (2 находки, съдържащи съответно 9 бр. и 4 бр.), в Морава (14 бр.) и в Браничево (6 бр.) (*Иванишевић 1997, 133–134, бел. 15 и 16*).

В Северна България и в Северна Добруджа случайно са намерени съкровищата от с. Бежаново, Луковитско (около 2 кг) (*Герасимов 1938, 454*), от с. Чавдарци (бившето Лъжене), Ловешко (100 бр.) (*Герасимов 1937, 318*), от с. Добротица, Омуртагско (18 бр.) (*Герасимов 1957, 323*), от околностите на Преслав (около 20 бр.) (*Герасимов 1966, 213*), от Силистра (41 бр.) (*Герасимов 1965, 249*), от Девня (888 бр.) (*Мирчев 1966, 148–151*) и от с. Хория, окръг Тулча, Румъния (15 бр.) (*Mãnuci-Adameşteanu 1992, 51, № 1; Custurea 2000, 162*). При разкопки са намерени двете находки от крепостта Скала до с. Кладенци, Тервелско (едната съдържа 98 бр. фолиси клас А2 и 1 фолис клас В, а втората е съставена от 28 бр. фолиси клас А2) (*Йотов, Атанасов 1998, 130*) и от средновековното селище до с. Одърци, Добричко (7 бр.) (*Парушев 1999, 134*).

В Южна България случайно са намерени находките от Пловдив (6 бр.) (*Цончев 1960, 208*),

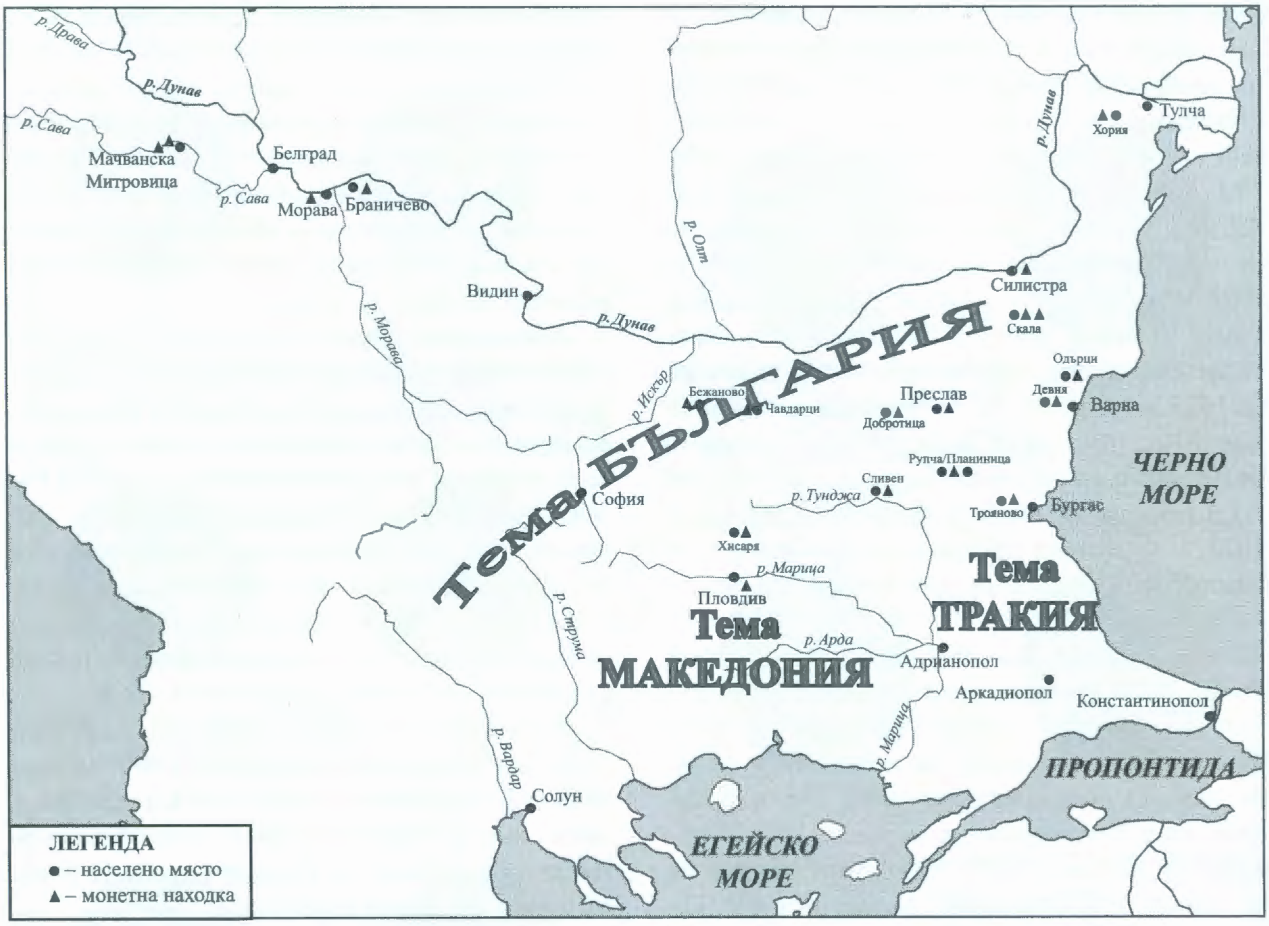
р. Драва
р. Дунав
р. Сава
Мачванска Митровица
Белград
р. Сава
Морава
Браничево
Видин
р. Морава
р. Олт
р. Дунав
Хория
Тулча
Силистра
р. Дунав
Скала
Тема БЪЛГАРИЯ
Одърци
Девня
Варна
Преслав
Добротица
Бежаново
Чавдарци
р. Искър
София
Рупча/Планиница
Сливен
р. Тунджа
Трояново
Бургас
ЧЕРНО МОРЕ
Хисаря
р. Марица
Пловдив
Тема ТРАКИЯ
р. Струма
Тема МАКЕДОНИЯ
р. Арда
Адрианопол
Аркадиопол
Константинопол
р. Марица
р. Вардар
ПРОПОНТИДА
Солун
ЕГЕЙСКО МОРЕ
ЛЕГЕНДА
● – населено място
▲ – монетна находка

Карта. *Монетни находки с анонимни фолиси клас А2 (А2 и А3), укрити в периода 1026/1027–1036 г.*

до източната стена на крепостта в Хисаря, Пловдивско (около 3 кг) (*Цончев 1960, 207*) и от с. Трояново, Бургаско (765 бр. фолиси клас А2 и 1 фолис клас В) (*Пенчев 2001, 47–57*), а при разкопки – находката от Хисарлъка при Сливен (7 бр.) (*Владимирова-Аладжова 2001, 99, 104*).

В находките от крепостта Скала, от Девня, от с. Трояново, от сливенския Хисарлък и от района на селата Планиница и Рупча има късни емисии анонимни фолиси клас А2 (определяни и като А3). Това показва, че укриването им е станало, след като отсичането на този тип монети вече е било извършено, т.е. най-рано около 1028 г. Тъй като част от находките са намерени в опожарени укрепени селища (Скала, Одърци, Хисарлъка при Сливен, Хисаря, Пловдивско), причината за тяхното укриване може да бъде само една – неприятелско нападение. Същата причина може да се приеме и за съкровищата, които са заровени извън населени места, какъвто е случаят с монетите от района на селата Планиница и Рупча.

В началото на втората четвърт на XI в. европейската част на Византия е обект на поредица печенежки нашествия. Основният писмен извор за тези събития е хрониката на Йоан Скилица. От нея знаем, че през 1026 г. (или 1027 г.) е нападната България (*Scylitzes-Cedrenus, 298*). Става дума за тема България, която след 1018 г. включва цялата територия на Самуиловата държава и присъединените към Византия през 1000 г. български земи между Черно море, р. Дунав и Стара планина (*Jordanov 2003, 134–136*). Ударът обаче е бил насочен само към западната част на темата (*Diaconu 1970, 39–41; Тъпкова-Заимова 1976, 72; Атанасов 1999, 37*)[6]. Второто печенежко нашествие е през 1032 г. Този път била нападната Мизия (*Scylitzes-Cedrenus, 299*). Мизия по това време е част от тема България. Очевидно нападението е засегнало само територията между Стара планина и р. Дунав и затова е назована конкретно пострадалата област, а не цялата тема. Третото нападение е през 1034 г. Отново е била засегната тема България. Печенегите са минали през Мизия и стигнали до Солун (*Scylitzes-Cedrenus, 300*). Нашествениците вероятно са се движили по долините на реките Искър и Струма (*Атанасов*

1999, 37). Затова находките с анонимни фолиси клас А2, които се намират в Централна, Северна и в Западна България, както и в Сърбия, може да са укрити през 1026–1027 г., 1032 г. или 1034 г.

Изброените нашествия не са засегнали Югоизточна Тракия и не биха могли да бъдат причина за укриването на находките от района на селата Планиница и Рупча, от с. Трояново, Бургаско, от Хисарлъка при Сливен и от Хисаря, Пловдивско. Според мен тези съкровища са попаднали в земята през зимата на 1035 г.[7], когато печенегите са минали по замръзналия Дунав и са нападнали Мизия, Тракия и Македония (*Scylitzes-Cedrenus, 300*). В случая Скилица вероятно е имал предвид византийските теми Тракия с център Аркадиопол и Македония с център Адрианопол, но дори и да е дал имената на географски области, сведението му пак е единственият запазен писмен източник за печенежко нахлуване в Тракия в периода между 1026/27 г. и 1036 г.

Ако монетните находки от с. Трояново, от с. Планиница/ с. Рупча, от Хисарлъка при Сливен и Хисаря, Пловдивско, действително са укрити през 1035 г., то трябва да приемем за вярно предположението на Г. Атанасов, че фолисите от клас В започват да се отсичат през 1034 г. или 1035 г. Четирите находки са се формирали на територия, която е имала нормално снабдяване с монети, и ако фолисите от клас В са били отсечени няколко години преди 1035 г., те без съмнение щяха да имат сериозно присъствие в споменатите съкровища.

Сходният състав на съкровищата с анонимни фолиси клас А2 (А2 и А3) на север и на юг от Източна Стара планина поставя отново въпроса кога са били разорени и изоставени укрепените селища във вътрешността на днешна Добруджа. Дали това е станало през 1032 г. (*Парушев 1999, 134*), през 1035 г. (*Атанасов 1999, 37*) или през 1036 г. (*Diaconu 1970, 46–49; Атанасов 1999, 45–48*)?

Студът, който Йоан Скилица изтъква като предпоставка за печенежкото нахлуване във Византия през 1035 г., и голямата територия, засегната от нашествието, подсказват, че печенегите едва ли са бързали да напуснат пределите на империята и вероятно са останали поне до пролетта. Не е известен пътят, по който те са се движели от Източна Тракия (темите Тракия и Македония) към селищата си на север от р. Дунав, но избраният маршрут може би е бил такъв, че им е гарантирал най-много плячка. Ако до 1036 г. Североизточна Мизия не е била обект на нападения заради добрата си укрепеност от север и трудната си достъпност от запад, логично е печенегите да са се изтеглили точно през нея. Затова мисля, че тази област е била опустошена през пролетта на 1036 г. от завръщащите се от Тракия печенеги, които са минали през проходите на Източна Стара планина и са нахлули в днешна Добруджа от юг. Степният характер на релефа е позволил на нашествениците да навлязат на широк фронт, без да бъдат възпрепятствани от природни или човешки фактори. Това се е оказало фатално за неукрепените и укрепените селища в Североизточна Мизия. Крепостите в района са били втори ешелон на основната отбранителна линия по р. Дунав (*Атанасов 1999, 39–40*) и не са били предвидени и подготвени да поемат масиран вражески удар от юг. Предположението, че селищата и крепостите във вътрешността на Добруджа са разорени през пролетта на 1036 г. от печенеги, които са нахлули в областта от юг, е по-логично, отколкото предположението, че са станали жертва на печенеги, които идват от север, след като са преминали р. Дунав. През пролетта реката е най-пълноводна и трудна за преминаване, а и в пасажа у Скилица, в който става дума за трите пролетни нашествия от 1036 г. (*Scylitzes-Cedrenus, 300*), не се казва, че печенегите са минали реката, докато за нахлуванията им от 1027 г., 1032 г., 1034 г. и 1035 г. това изрично е отбелязано. Затова споделям мнението, че част от трагичните за Византия събития, които са се случили през пролетта на 1036 г., са се разиграли в днешна Добруджа, но мисля, че те са продължение на зимната печенежка кампания от 1035 г. и са започнали от територия, която се намира на юг от р. Дунав, може би дори на юг от Стара планина.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Атанасов 1999: Г. Атанасов. Откога започва сечението на анонимните византийски фолиси клас В и кога печенегите опустошават Добруджа? – Studia Numismatica, 3–4, 1999, 33–56.

Владимирова-Аладжова 2001: Д. Владимирова-Аладжова. Монети и монетна циркулация на селището в Хисарлъка край Сливен. – Разкопки и проучвания, XXVIII, 2001, 97–114.

Герасимов 1937: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1935 и 1936 г. – Известия на Българския археологически институт, XI, 1937, 315–324.

Герасимов 1938: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1937 и 1938 г. – Известия на Българския археологически институт, XII, 1938, 450–457.

Герасимов 1957: Т. Герасимов. Колективни монетни находки през 1955 г. – Известия на Българския археологически институт, XXI, 1957, 323–327.

Герасимов 1965: Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1964 г. – Известия на Българския археологически институт, XXVIII, 1965, 249–251.

Герасимов 1966: Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1965 г. – Известия на Българския археологически институт, XXIX, 1966, 212–214.

Иванишевић 1993: В. Иванишевић. Оптицај византијских фолиса XI века на простору Централног Балкана. – Нумизматичар, 16, 1993, 79–92.

Иванишевић 1997: В. Иванишевић. Четири оставе византијског новца из збирке Народног музеја у Београду. – Нумизматичар, 20, 1997, 131–146.

Йорданов 2000: Ив. Йорданов. Монетите и печатите от Плиска (1899–1999). В: Плиска–Преслав. Т. 8, 2000, 135–167.

Йотов 2004: В. Йотов. Археологически приноси към историята на Варна през средновековието (1). – Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (=Acta musei Varnaensis II), 2004, 312–342.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Мирчев 1966: М. Мирчев. Колективни монетни находки. – Известия на Народния музей Варна, 17, 1966, 148–150.

Момчилов 2001: Д. Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и “Еркесията” IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 2001.

Парушев 1999: В. Парушев. Моливдовули и монети. – В: Одърци. Селище от Първото българско царство, Т. 1. София, 1999, 131–136.

Пенчев 2001: В. Пенчев. Колективна находка с медни византийски анонимни монети от XI в., намерена край село Трояново, Бургаско. – Известия на Националния исторически музей, XII, 2001, 47–57.

Тъпкова-Заимова 1970: В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав – гранична зона на Византийския запад. София, 1970.

Цончев 1960: Д. Цончев. Колективни находки на монети. – Годишник на Народния археологически музей Пловдив, IV, 1960, 206–215.

Bellinger 1928: A. Bellinger. The Anonymous Byzantine Coinage. – Numismatic Notes and Monographs, 35. New York, 1928, 1–27

Diaconu 1970: P. Diaconu. Les Petchénègues au Bas–Danube. Bucarest, 1970.

Grierson 1973: Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. III: LeoIII to Nicephorus III (717–1081), part 2: Basil to Nicephorus III (867–1081). Washington, 1973.

Custurea 2000: G. Custurea. Circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX–XI). Constanţa, 2000.

Ivanisevic 1989: V. Ivanisevic. Interpretation and Dating of the Folles of Basil II and Constantine VII – the class A-2. – In: Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, 27–28, 1989, 19–40.

Jordanov 2003: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Vol. 1. Byzantine Seals with Geographical Names. Sofia, 2003.

Mãnucu-Adameşteanu 1992: Gh. Mãnucu-Adameşteanu. Monede bizantine din colecţia Muzeului de Istorie şi Artă al Municipiului Bucureşi. – Revista Muzeelor, 3, 1992, 51–54.

Mãnucu-Adameşteanu 2001: Gh. Mãnucu-Adameşteanu. Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice. Bucarest, 2001.

Metcalf 1970: D. Metcalf. Interpretation of the Byzantine „Rex Regnantium“ Folles of Class „A“. – Numismatic chronicle, 3th series, 10, 1970, 199–219.

Metcalf 1979: D. Metcalf. Coinage in South-Europe (820–1396). London, 1979.

Morrisson 1970: C. Morrisson. Cathalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale, 2. Paris, 1970.

Oberländer-Târnoveanu 1994–1995: E. Oberländer-Târnoveanu. Monede antice şi bizantine descoperite la Nufăru (jud. Tulcea) păstrate în colecţia Muzeului militar Naţional. – Buletunul Societăţii Numizmatice Române, LXXXIX–LXXXX, 1994–1995, 71–85.

Poenaru Bordea, Ocheşeanu, Popeea 2004: G. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, A. Popeea. Monnaies byzantines du musée de Constanţa (Roumanie). Wetteren, 2004.

Scylitzes-Cedrenus. Historiarum compendium,–Гръцки извори за българската история, 6. София, 1965.

Thompson 1954: M. Thompson. The Athenian Agora, 2. Coins. From the Roman Through the Venetian Period. Princeton. New Jersey, 1954.

БЕЛЕЖКИ

[1] Монетите са заведени във фонд „Нумизматика" от инв. № IV 2826 до IV 2907

[2] Вариантите на монетите са по Grierson 1973, 645, tab. 24.

[3] Същата статия на Г. Атанасов е публикувана с подобни заглавия на руски език в Stratum plus и на френски език в Acta musei Varnaensis II. Виж Г. Атанасов. Анонимные византийские фоллисы класса „В" и нашествие печенегов в Добруджу 1036 г. – Stratum plus, 1999, 6, 111–121; G. Atanasov. De nouveau pour la date initiale de folles byzantines anonymes classe „B". – In: AMV, II, 289–298. Тук ще бъде цитиран само българският вариант на статията му.

[4] Изглежда че В. Иванишевич има такова виждане, защото въпреки че според него анонимните фолиси клас А2 са сечени до 1028 г., приема мнението на Ф. Гриерсън, че фолисите клас В са сечени в периода 1030/35–1042(?). За тези датировки виж Ivanišević 1989, 39–41 и Иванишевић 1993, 83.

[5] В самото начало на XI в. към тема Тракия е предадена територия между Източна Стара планина и р. Дунав (днешните области Лудогорие и Добруджа) и е образувана тема Тракия и Дръстър, но по-късно, през първата четвърт на XI в., отново има самостоятелна тема Тракия, която на север граничи със Стара планина.

[6] П. Дякону мисли, че това нашествие не засяга днешна Добруджа, защото тя не е част от тема България (Diaconu 1970, 39–41). На същото мнение е и Г. Атанасов, който приема, че по същата логика не е засегнато и Лудогорието (Атанасов 1999, 37). Макар че приемам идеята за посоката на нахлуването, не съм съгласен с тезата за обхвата на тема България през 30-те години на XI в. По това време вече не съществува темата Тракия и Дръстър, а все още не е създадена темата Паристрион (Парадунавон).

[7] Според В. Пенчев съкровището от с. Трояново, Бургаско, е укрито по време на печенежкото нашествие през 1034 г.

COIN HOARD OF BYZANTINE ANONIMOUS FOLISES CLASS A2, UNCOVERED BETWEEN THE VILLAGES OF PLANINITSA AND ROUPCHA, BOURGAS DISTRICT

Igor LAZARENKO

The article presents the publication of a collective monetary find of 82 anonymous Byzantine folises class A2, uncovered between the villages of Planninitsa and Roupcha, Ruen Municipality, Bourgas District.

The coins were probably hidden during some of the barbarian invasion to the south of the Danube River in the second fourth of 11th c.

At the beginning and the second fourth of 11th c. the European part of Byzantium suffered a succession of Pechenegian invasions. The principal written source about these events is the chronicle of John Skillitsa, in which are registered invasions that took place in the years 1026 (or 1027), 1032, 1034, 1035 and 1036. The commented treasure, as well as other three familiar finds composed of folises class A2, found on the territory of present-day South Bulgaria, by the village of Troyanovo, Bourgas area, in Hissarluka at Sliven and in Hissarja, Plovdiv area, were probably buried into the ground in the winter of 1035, when the Pechenegs crossed the frozen Danube and attacked Moesia, Thrace and Macedonia. In this case Skillitsa probably had in mind the Byzantine thema of Thrace with its centre of Arcadiopolis and the theme of Macedonia with its centre of Adrianopolis. Even if he had rendered the names of some geographic areas, this piece of information coming from his chronicle is the only preserved written source about the Pechenegian invasion of Thrace in the period between 1026/27 and 1036.

The similar contents of the treasures consisting of anonymous folises class A2 to the north and south of the Eastern Balkan Mountains raises once more the question when were ruined and abandoned the fortified settlements in the interior of present-day Dobroudja. Should this have happened in 1032, in 1035 or in 1036?

The cold, emphasized by John Skillitsa as the basic prerequisite for the Pechenegs' invasion into

Byzantium in 1035 and the vast territory inflicted by the incursion, suggest that they were not in a haste to leave the confines of the empire and had probably stayed there till the beginning of spring. The route they chose for their return journey from Eastern Thrace – the themae of Thrace and Macedonia – to their settlements to the North of the Danube is not well known but it's not hard to presume that they took the path guaranteeing the greatest possible loot. If till 1036 Northeast Moesia was not a target of assaults due to its good fortification to the north and its impregnability to the west, it'll be a good point to say that the Pechenegs withdrew right through its territory. This makes me believe that the entire area was devastated in the spring of 1036 by the coming from Thrace Pechenegian plunderers who had used the passes of the Eastern Balkan to pervade the present-day Dobroudja lands from the south. This turned out to be fatal for the unfortified twons and strongholds of Northeast Moesia, whose inhabitants were taken aback unprepared to withstand a massive enemy strike from the south.

ЕДНО ВИЗАНТИЙСКО ИМПЕРАТОРСКО ИМЕНИЕ ОТ IX–XII В. – АДМИНИСТРАТИВНИЯТ ЦЕНТЪР ПОД ПЕРПЕРИКОН

Николай ОВЧАРОВ,
Даниела КОДЖАМАНОВА,
Димитър СТОИМЕНОВ

През IX в. във Византийската империя стават паметни събития. Стабилизацията на икономиката и външната политика довеждат до цялостно укрепване на държавата. Православието побеждава на събора през 843 г. и оттук следва невероятен скок в архитектурата, изобразителното изкуство, литературата. Този процес се илюстрира чудесно на Перперикон и поточно от един обект, който се откри в неговото подножие.

Новооткритият архитектурен ансамбъл се намира на левия бряг на р. Перперешка в местността Клисе башъ (Главната църква) и в землището на днешното с. Чифлик. Според още живи очевидци само допреди двадесетина години са стърчали високо запазени стени и дори арки, под които децата си играели. За съжаление в социалистическите времена някой е решил на удобната поляна да се засадят лозя. Тракторите разрушили зидовете и риголвали дълбоко, унищожавайки голяма част от старините. Когато през 2001 г. се започна археологическото проучване, на поляната нямаше нищо с изключение на няколко иманярски изкопа.

Обектът е разположен на първата незаливна тераса на реката с известен наклон от изток на запад и добър поглед спрямо крепостта Перперикон. Реката представлява постоянен водоизточник, но в околността има и още няколко извора. Тези дадености предопределят плодородието, а то е карало хората да се заселят там в дълбока древност. Засега изследванията дават възможност най-ранните следи от живот да се датират през V–IV в. пр. Хр. с продължителност на живота до XIII в. Откриха се интересни находки, като ранни сребърни тракийски монети, статуарна пластика, керамика. Но определено разцветът е в епохата на византийското средновековие.

Главно място в създадения към IX в. комплекс безспорно заема вече проучената изцяло църква. Тя е с три апсиди от изток, две от север и юг, а някога над нея се е извисявал голям купол. Сградата е с дължина 13,5 м и широчина 12 м. От запад два стълба оформят галерия пред централния вход, който е бил увенчан с монументален фронтон с украса от вписан в кръг разцъфнал кръст. Фасадите на църквата са много елегантни – апсидите са полигонални; външността е декорирана със слепи арки и двустъпални ниши; стените са изпълнени със смесена зидария – редуващи се пояси от тухла и бял дялан камък.

Олтарната част е силно издължена и е триделна с входове между отделните части. Интересен момент е, че в трите свещени помещения има по една олтарна маса – древна раннохристиянска традиция, според която в един ден не трябва да се служи два пъти на един жертвеник. Централната олтарна маса е с масивен стълб-колона, стъпила върху квадратна плоча с висок перваз. Много добре е запазена тази в северното олтарно помещение, която бе възстановена и монтирана изцяло. През този период олтарът се е разделял от централната част на храма не с иконостас, а с ниска декоративна преграда, правена основно от мрамор. При разкопките се откриха фрагменти от такава преграда.

Рядък елемент в декоративната схема на църквата е употребата на белоглинена рисувана керамика. Това са ленти и орнаментирани керемидки, разположени някога в олтарната преграда. Те са изпълнени със сложна растителна и геометрична украса в бяло, зелено, синьо, черно и охра. Керамиката е с изключително високо качество и несъмнено е изработена в ателиетата на Константинопол.

Подът на църквата е старателно изграден от тухли, като за дъгите на апсидите те са с помалък формат. Пред олтарната част е създадено прекрасно мозаечно пано в прочутия стил „опус сектиле“. Това са редуващи се квадратни и триъгълни бели мраморни блокчета и червени тухли, използвани в различни комбинации. В крайна сметка се оформя красив килим със стилизиран кръст. Над него, високо от купола, се е спускал огромен бронзов полилей със стъклени кандила. Детайли от това произведение на приложното изкуство се откриха при разкопките.

Като архитектура храмът се отнася към константинополската строителна школа и може да се датира в началото на IX в. С вековете към него се добавят и други сгради, като преди всичко е построен от север малък параклис. В него са изградени гробница и костница за високопоставените духовници, пребивавали в това място. Може би втори параклис е имало и от юг, където се откри двуделна сграда и правоъгълно помещение, заето от голяма гробница от мраморни плочи.

Край църквата и параклисите се развива обширен светски некропол. По-голямата част от гробните съоръжения са камери, оформени с каменни плочи. Вижда се рядко срещан през средновековието обичай да се маркира гробът на повърхността. Това се извършва чрез каменни стълбчета с дълбоко врязан кръст, поставяни в източната страна на съоръжението. В проучените над 100 гроба не се наблюдават отклонения от православния обред. Откриха се множество бронзови и каменни нагръдни кръстове. Многобройни са накитите – сребърни и бронзови висулки, пръстени, гривни и обеци.

Освен наблюденията върху църковната и гробничната архитектура изключителен интерес представлява значителният брой паметници на приложното изкуство. Необикновен и уникален в световното изкуство е един сребърен ажурен ключ, в изработването на който са използвани различни техники. Той има чупещо се рамо и позволява подпечатване с восък след заключване на ковчежето за скъпоценности, за което е бил предназначен. Много интересен е обсидиановият печат, открит в притвора на църквата. Той е призматичен и с ухо за окачване. На подпечатващата повърхност майсторът каменорез е изобразил архангел Михаил. Кръглата сребърна иконка с изображение на св. Василий вероятно е била част от по-голяма сборна икона и се датира към средата на IX в. Намерените стъклени и оловни ампули са служели за съхраняването на свещеното миро. Многобройни са и откритите бронзови кръстове енколпиони с релефни и врязани изображения.

Но нека се върнем към архитектурата на разкривания комплекс. Югоизточно от църквата се развива голяма верижна сграда. След много преустройства в окончателния ѝ вид се оформят две просторни зали с представителен характер. На изток пък се откриват три масивни самостоятелни сгради с проходи помежду им. Входовете им са със стълбища. Още една група сгради се наблюдава от юг. Всички открити досега постройки са обитавани ежедневно.

Разкритите до момента сгради, тяхната планировка и отношение към главната църква поставиха под съмнение първоначалната работна хипотеза, че се касае за голям манастир. Необичайно се оказа откриването на огромна колекция оловни печати моливдовули, скрепвали някога официалната кореспонденция. Появиха се въпроси – дали това е епископско средище, или пък е административен център,откъдето са се управлявали Източните Родопи.

Общо при археологическите разкопки през периода 2000–2004 г. бяха намерени 84 броя византийски печати. По неофициални данни обаче през 90-те години на миналия век иманярите са изровили над 150 моливдовула. Хронологически откритите находки се разполагат във времето от IX до първата половина на XII в. Вече бе изказано предположението, че те са следи от дейността и архива на административно учреждение, където се е извършвала дейност по управлението на областта. Значителното количество моливдовули ни позволи да ги групираме по видове, както е прието във византийската сигилография.

Императорската власт е представена чрез една сфрагидия (тесера) на император Алексий I Комнин (1081–1118) с бюстови изображения на императора и императрица Ирина. Личната императорска канцелария е представена с 5 моливдовула на четирима асикрити, доверителни императорски секретари, като някои са изпълнявали допълнително и други служби: Теодор, асикрит и съдия на Другувития (X–XI в.) (2п.), Андроник, спатарокандидат и асикрит (X–XI в.), Николай Таронит, протоспатарий и асикрит (XI в.), и Михаил, асикрит (XI–XII в.). От императорската канцелария са и моливдовулите на императорския нотарий Йоан, който е бил и съдия на Хиподрома (XI в.), и на каниклия Никифор (X–XI в.), антипат и патриций, отговарящ за мастилницата с червено мастило, с което императорът е подписвал найважните документи. От близкото обкръжение на императора са били и Йоан, протоспатарий при Хризотриклиниума, нарекъл се „човек (антропос) на могъщия и свят наш император" (X–XI в.), Василий Монах, известният пълководец във войните срещу печенезите от средата на XI в., и севаст Георги Палеолог – византийски военачалник, сратник и баджанак на император Алексий I Комнин и съпруг на внучката на последния български цар Иван Владислав (1015–1018). Екзакторът Теодул (?), протоспатарий, е участвал в императорския съд (средата на XI в.).

До административното учреждение са изпращали писма служители в двореца и притежатели на различни рангови титли. Илия Дептерос, императорски протоспатарий "епи ту теофилакту китону" (първа половина на XI в.), е изпълнявал длъжност, свързана с охраната на покоите на императора и включваща отговорности за охраната на неговия гардероб и частното императорско съкровище. Евстатий е изпълнявал длъжността на остиарий (вратар), свързана с дворцовия церемониал (първа половина на XI в.). Йоан е бил ректор (последна третина на XI в.) – длъжност с все още неизяснен характер. Рангови титли са притежавали Константин Скифос, вестарх (60-те–70-те години на XI в.), Евстатий Митрополианос, проедър (последна четвърт на XI в.), Варда, протопроедър (последна четвърт на XI в.) и Николай, вест (края на XI–началото на XII в.). Интересен е моливдовулът на протовестарха Давид, представил се чрез своя баща протопроедъра Какикий Аниот, бившия княз на Велика Армения Гагик II (края на XI–началото на XII в.).

Службите на императорските домени и частното императорско съкровище вестиариона са представени от четирима свои служители. Императорският спатарокандидат и „епи тон икеакон" Константин е управлявал императорските домени към края на X–началото на XI в. А протоспатарий Константин Мономах е бил начело на тази служба през 30-те години на XI в., когато името ѝ се променя на иконом „тон евагон икон". Частното императорско съкровище се е управлявало от протовестиарий, който е имал много подчинени служители. Вторият след него се е наричал примикирий. Именно от такъв служител е получено писмо с печат от средата на XI в., на който пише: „Господи, помагай на своя раб Теодор, остиарий и примикирий на вестиария". Подобен печат, но от друга матрица е публикуван от В. Лоран в неговия корпус от моливдовули на централната администрация (т. II). По време на разкопките през 2003 г. бе намерен печат на Йоан, монах, „диикит (събирач на данъци) и човек (антропос) на протовестиария" (след 30-те–40-те години на XI в.).

Централната армия е представена с печатите на: Никифор, магистър, вест и дук на целия Запад (50-те години на XI в.), стоял начело на всички византийски войски, намиращи се на Балканския полуостров, а по-късно назначен за дук на тема България; катепан Григорий Мавро-катакалон, военачалник, участвал във войната срещу печенезите през 1087 г.; Евтимий Апокавк, протоспатарий и екскувит (втора половина на XI в.) от корпуса на екскувитите, намирал се в Константинопол и премахнат в началото на XII в., и Андроник Рупениос, протоспатарий и таксиарх – командир на военна единица от 1000 души, въоръжени с пики, копия и лъкове (втора половина на XI в.).

Към представителите на провинциалната военна администрация принадлежат двата моливдовула на Евтимий (?) Ксифия, патриций, комес на императорската конюшня и стратег на Другувития от средата на XI в. Гражданската администрация в провинциите пък е представена от три печата: на Теофил, протонотарий на тема Македония от първата половина на IX в., на Йосиф, императорски спатарий, съдия (?) и хартуларий на Македония (IX–X в.), и на Константин, спатарокандидат и кумеркиарий на Солун (IX–X в.).

Специално внимание обръщаме на групата на църковните печати, които наброяват 16. Сред тях са особено важни моливдовулите на епископите на Ахридос: Тома (три от края на X–началото на XI в.), Теодор (средата на XI в.) и Евстатик (два от втората половина на XI в.). Към тях трябва да се добави и великолепно запазен моливдовул на Константин, епископ на Ахридос (края на XI–началото на XII в.), абсолютно идентичен с публикувания преди почти 70 години от Н. Мушмов и намиращ се във Виенския кабинет на медалите. По този начин блестящо се получи последно потвърждение на изказаната от нас още преди 20 години хипотеза за съществуването на автокефалната епископия Ахридос с център манастира „Св. Йоан Продром“ на територията на съвременния Кърджали. Двата, отстоящи недалеч един от друг грандиозни архитектурни комплекса се очертават като светския и духовния център на властта в Източните Родопи, които са кореспондирали оживено помежду си през X–XII.

Сред църковните печати от колекцията се откриват тези на епископите на филипополската епархия Великия Стефан (втора половина на XI в.) и предполагаемия Гликитий (или Гликерий) (X–XI в.), както и на епископа без катедра Роман (два екземпляра от XI–XII в.). По време на разкопките през 2003 г. пък беше открит печат на Василий, още един епископ на Великия (средата на XI в.), от същата матрица като друг, намерен по същото време в Акропола на Перперикон. Към тях се прибавя половинка на печат с текст „Господи, помагай на своя раб Теофан, епископ на Другувития (?)“ (средата на XI в.). Необходимо е да се отбележи и половинка от печат с предполагаемо четене „Господи, помагай на своя раб Михаил, епископ“ (X–XI в.) без означена катедра. В тази група са и два не много добре запазени моливдовула на представители на столичната църковна администрация: Йоан, кувуклисий (XI в.), и Михаил, кувуклисий (X–XI в.). Кувуклисиите са имали привилегията при църковни процесии да предшестват патриарха и да носят неговия пастирски жезъл.

Групата на частните лица е от 15 моливдовула, които съдържат само техните имена. Например с името Йоан има три различни печата от XI в. От втората половина на XI в. са моливдовулите на Теодор, Теодул (3 п.), Вутумит, Симеон, Григорий и др. Най-интересни са печатът на Теодора Даласина (XI в.) от известния арменски род Даласини, от който произлиза Ана Даласина, майката на император Алексий I Комнин, и печатът на Георги Панфилос (XI–XII в.). И двата моливдовула нямат познати паралели. Любопитен е и печатът на Давид от IX–X в., който е представил името си под формата на монограм „ДАД“.

Четири моливдовула са анонимни само с иконографски изображения и обикновено се датират към XI–XII в. Десет печата поради изключително лошото им състояние са с непълен текст и не могат да бъдат разчетени.

От казаното дотук се вижда, че областта е водела твърде оживена кореспонденция, която не е била едностранна, за което говорят и намерените 36 оловни ядра за печати. Връзките ѝ са били главно със столицата Константинопол и по-малко с областите Великия и Драгувития. Кореспондентите ѝ са били предимно служители в императорската канцелария, двореца, приближени на императора лица, управители на императорските домени и личното императорско съкровище. Това потвърждава изказаното вече предположение за предимно гражданския характер на дейността на административното учреждение под Перперикон и че тук вероятно е било настанено местното управление на императорски домен. Връзките с военните ведомства са спорадични и са били във връзка с войните срещу печенегите през 50-те и 80-те години и срещу куманите в началото на 90-те години на XI в. Те не са засегнали пряко областта, а по всяка вероятност тя е била източник на ресурси и военна подкрепа за засегнатите райони на Филипопол и Адрианопол. Може да се предположи, че по всяка вероятност този домен е бил формиран някъде към средата или през втората половина на X в., а дотогава областта е била в тема Македония, за което говорят споменатите печати на протонотария Теофил (IX в.) и на хартулария Йосиф (IX–X в.). Засега не можем да отговорим точно на въпроса какъв е бил по характер този домен и дали е бил управляван от куратор, василик, ктиматин или епискептит. От тези земи са били вземани имоти и раздавани на висши светски и духовни аристократи. Документално за Ахридос това е засвидетелствано в типика на Бачковския манастир от 1089 г. Тогава великият доместик на Запада Григорий Бакуриани издейства от императора да му бъдат дарени две села от областта Ахридос.

Колекцията от открити печати моливдовули са всъщност архивът на администрацията от областния център под Перперикон. Хартията е изтляла, но са оцелели скрепващите оловни печати. По-голямата част от находките се локализират в една сграда, която очевидно е представлявала основният административен корпус. Сбирката е втората по големина, открита при археологически разкопки, след тази от стратегия Преслав (558 п.) и е по-голяма от тази в комеркиарията Дебелт (60 п.). Но докато при печатите от Преслав най-многобройни са тези на служители във военната администрация в провинциите и централната армия, а при тези от Дебелт – на служители в централната администрация и по-специално на логотета на геника (отговарящ за събирането на приходите от митниците), то при печатите от Клисе башъ преобладават моливдовули от императорската канцелария, управление на императорските домени и съкровище, и от приближени на василевса.

Важна причина за създаването на административния център под Перперикон е добивът на злато. Става дума за уникалните златни рудници на 2 км от Перперикон до днешното с. Стремци. Оказва се, че те са създадени още в древността, но са доразработени през средновековието. И днес златните мини са проходими на 540 м, а цели километри галерии са затрупани. Може да се възстанови целият процес на добива на скъпоценния метал. В рудниците се влиза чрез множество входове, водещи към хоризонталните галерии. По издълбани вертикални комини е ставало изкарването на рудата и проветряването на вътрешността. Днес са запазени изсичанията в скалите, където са били монтирани подемните устройства. Най-сетне в подножието на хълма край водите на планинска река се откриват отвалите – остатъците от промиването на златото.

Напоследък тези рудници се свързват с интензивния добив на злато, организиран от византийския император Алексий Комнин. През 1082 г. василевсът прави реформа на златната си единица и осезателно повдига нейното съдържание. Тя получава и ново име – „хиперперон" или „перпера". Не може да не направи впечатление близостта с пълното наименование на града – Хиперперакион. Още е под въпрос дали монетата е получила името на крепостта, около която е открито значително количество злато, или, обратно, крепостта е била наречена на новата единица.

През IX–XII в. цялата плодородна долина под Перперикон е била осеяна с множество светски и духовни имения. През лятото на 2002 г. се наложи спешната намеса на археолозите за проучване на сериозно застрашен от иманярите обект. На около 2,5 км западно от Клисе башъ, в землището на съседното с. Висока поляна, бе частично проучен архитектурен комплекс, състоящ се от църква и верижни сгради около нея. Храмът е обикновен, малък и с двускатно покритие, но вътрешността му изцяло е била покрита с изящни стенописи. Запазените фрагменти с изображения на човешки лица и дрехи показват майсторската ръка на средновековния художник. Най-вероятно става дума за класическо светско имение, каквито са описани в документите от XI–XII в.

Животът в административния център под Перперикон внезапно прекъсва към началото на XIII в. Досега не са установени следи от насилствено унищожение. Просто резиденцията на областния управител се премества на друго място поради превръщането на Ахридос в самостоятелна тема. В самия край на XII в. се създава новата административна единица Ахридос, отделила се официално от Пловдивската област през 1198 г. За кратко време се наблюдава изключително интензивно строителство на нови и възстановяване на старите градове, оформили инфраструктурата на Ахридос. От византийските източници се знаят техните имена – Мнеакос, Перперикон, Устра, Ефраим, Кривус и Патмос. Пак от тези извори става ясно, че средището на властта се установява край днешния гр. Кърджали. Заедно с функциониращия епископски манастир там се оформят новият областен център Мнеакос и укрепената резиденция на архонта край сегашното с. Вишеград.

Крепостта на Перперикон продължава и през XIII–XIV в. да бъде сред най-важните твърдини. От документ на Вселенската патриаршия се знае, че през 1339 г. в него има епископска катедра, отделила се от автокефалната епископия Ахридос. През 1343 г. войските на цар Иван Александър превземат града и там е назначен царски архонт, т.е. управител на Ахридос. За кратко време областта има двама управители: византийски – в Мнеакос, и български – в Перперикон. Малко по-късно обаче ромеите организират контраофанзива и изтласкват българите на север.

A BYZANTINE INPERIAL DOMAIN FRO 9TH–12TH C. – THE ADMINISTRATIVE CENTER BELOW PERPERICON

Nicholay OVCHAROV,
Daniella KODJAMANOVA, Dimitar STOYMENOV

The report presents a scientific announcement of a so far unfamiliar Byzanine imperial domain from 9th–12th c. The on-going processes of stabilization in the economic and external political structure of this period led purposefully to the large-scale consolidation of the Byzantine Empire in the middle of 9th c. exemplified by a variety of sites, one of which is situated at the foot of Perperikon.

The architectural complex was uncovered on the left bank of the Perperikon River in the „Klisse Bashu" locality, on location of the farming land of the village of Chiflick. Central place in the site is occupied by a church thoroughly investigated at present.

Some of the most intriguing and significant finds – eighty-four seals, the archive of the adninistrative district centre below Perperikon, etc. – were uncovered in the period 2004–2005. Sixteen church seals, fifteen molivdul seals of private personalities and four anonymous ones stand out conspicuously among the rest. The collection is the second largest after that of the Preslav Strategy allowing for the accomplished comparative analysis in relation to office and rank juxtaposed to those of the seals from Preslav and Debelt.

An important prerequisite for the establishment of the administrative centre below Perperikon was the yielding of gold from the unique gold mines localized 2 km off Perperikon by the present-day village of Streltsi.

A plentitude of secular and cleric domains were scattered throughout the entire fertile Perperikon valley in the period 9th–12th c. However, life in Perperikon suddenly ceased its existence towards the beginning of the 13th c. The reason for this was not some kind of violent intervention but the transfer of the district governor's residence to another location. The new center of Mineakos grew near prsent-day Kurdjali to a state of ousting Perperikon. The formerly thriving district center was conquered in 1343 by Ivan Alexander and for a short time used to be headed by two governors.

ТОКИ С МИТОЛОГИЧНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ОТ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Стела ДОНЧЕВА

Неотдавна колекцията от изделия на средновековното металопластично изкуство при Средновековния отдел на музея в Шумен се попълни с нови и интересни предмети. Те са допълнение към наскоро публикуваните бронзови токи с изображения на лъвски фигури (8 на брой) от Североизточна България (*Дончева 2005, 52–56*). Обект на настоящото проучване са нови 6 предмета, които за разлика от първите бележат по-голямо разнообразие в своята декорация. Половината от тях са с разпространените и познати отпреди лъвски фигури, които, макар и да се различават помежду си, все пак са сходни в композиционно решение. Останалата част от групата представя релефни изображения на грифони и крилати коне[1].

До момента има два опита за класификация на този вид предмети. Първата е на Ж. Аладжов, който разделя токите на три групи според вида на гравираните по лицевите им повърхности фигури (*Аладжов 1981, 22–27*). Тук той включва известните до момента подобни предмети – около десетина на брой, повечето от които са от археологически проучвания (*Дончева-Петкова 1980, 38–42; Момчилов 1991, 27–49; Инкова 1974, 104, обр. 3б; Мавродинов 1959, 232, обр. 277; Станчев 1960, 29–30, обр. 3в; Михайлов 1963, 9, обр. 6; Джингов 1968, 227–278, обр. 13; Вѫжарова 1965, 157; Манова 1963, 78, обр. 5; Станчев 1955, 4–5*). Към тип А попадат токите с по-грубо гравирани образи, към тип Б – тези с лъвски изображения, предадени по-грижливо и релефно, и към третия тип В – токи с висок релеф и прецизно оформени крилати животни. Втората класификация е на В. Плетньов, който най-общо ги разделя на три типа според украсата им – с изображения на лъв, на борещи се и гонещи се животни и на крилат кон. Към всеки тип има и подтипове, които се определят от прецизността, с която е изпълнен самият образ (*Плетньов 1997, 71–83; 2005, 124–130; Pletnyov 2005, 75–86*). От проучването на голямата група от токи с лъвски изображения, за която стана дума, се оказа, че тяхното многообразие и индивидуални черти са толкова големи, че според нас не е възможно да бъдат обхванати в тези групи. Едно бъдещо цялостно изследване на все по-нарастващия брой на тези паметници може би ще даде възможност това разпределение да се допълни и прецизира. Вероятно и то пак ще е условно, защото се оказва, че почти всяко изображение носи свои индивидуални черти, определяни както от уменията на майстора занаятчия, така и от интерпретацията на утвърдените вече образи по лицата на предметите от дребната пластика.

В настоящото изложение разделяме токите на три групи – с изображения на лъвски фигури, на грифони и на крилати коне. Първата група включва три токи, точното местонахождение на които не ни е известно. Имаме само най-обща информация, че са намерени в Североизточна България и по-конкретно в близост до непроучения напълно производствен център до с. Надарево, Търговищко.

Тока 1. (Обр.1, фиг.1). Токата е с правоъгълна форма, излята е от бронз и има размери: дължина – 3,2 см, ширина – 2,2 см и дебелина – 0,2 см. Носещата рама не е запазена, докато при опорната е съхранена и основата на езика, прикрепена към железен щифт, която заедно с останалите елементи, като например шарнирното окачване на токата, са съединени в единно цяло вследствие на корозията на щифта. Лицевата повърхност е заета от релефно изображение на лъв в ход наляво. Задните крайници са предадени в движение, а главата – анфас. Детайлите по лицето са реалистично моделирани с помощта на резец. По подобен начин, но с насечки е пред-

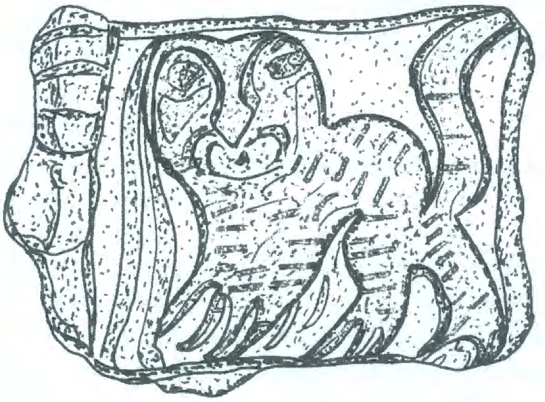

Фиг. 1.

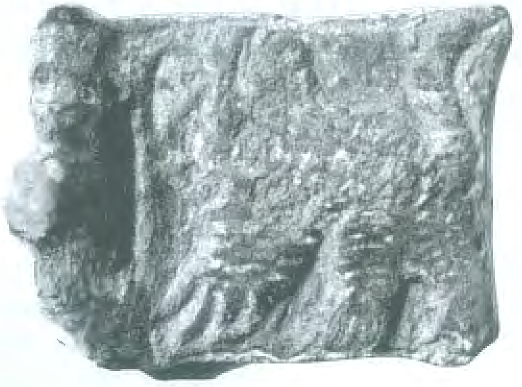

Обр. 1.

ставена и козината на животното. Както при публикуваната вече тока със сходно изображение, така и тук фигурата на животното е по-обемна и по-реалистична, с плавни извивки, следващи анатомичните подробности от тялото на животното. По очертанието на токата минава рамка, която не е запазена изцяло и която обхваща цялото изобразително поле. Обемната трактовка на животинската фигура и подчертаното детайлизиране на образа са сходни с представената вече тока от Североизточна България (*Дончева 2005, 52, фиг.1*) и с една друга от Констанция (*Плетньов 1997, 84, табл. I, 10; Pletnyov 2005, 77, fig. 1, 10*). Тяхното видимо различие от останалите подобни предмети ни дава основание да предполагаме, че те са дело на някой опитен майстор гравьор, който определено е следвал традициите на византийския културен кръг. Въпросът дали тези токи са произведени в някое ателие на византийската столица или в някой от провинциалните центрове, където са правени подобни предмети (*Davidson 1952, 268, 273, No 2215*), остава не докрай изяснен поради липсата на достатъчно подобни на представения тук предмети. Реално е обаче да смятаме, че тези няколко токи са с по-ранен произход от останалите. Намерената в Констанция тока в среда от IX в. ни определя това време (*Аладжов 1993, обр.7, 3*).

Тока 2. (Обр. 2, фиг. 2). Токата е с леко разширяваща се трапецовидна форма, излята е от бронз и има размери: дължина – 2,7 см, ширина – 2,4 см, дебелина – 0,3 см. Носещата и опорната рама не са запазени, само част от горния край на втората. Лицевата повърхност е заета от релефното изображение на лъвска фигура, чието тяло е предадено много схематично. Задните крайници са представени раздвоени в долния край и в движение, гърбът е извит, а опашката е заострена в края. Главата е анфас, очертана е овално, без да са изобразени ушите. По цялото тяло на животното има плитки насечки, загатващи за козината му. Фонът на изобразителното поле е грубо загладен с резец и рамка, която да обхваща полето, тук липсва, за-

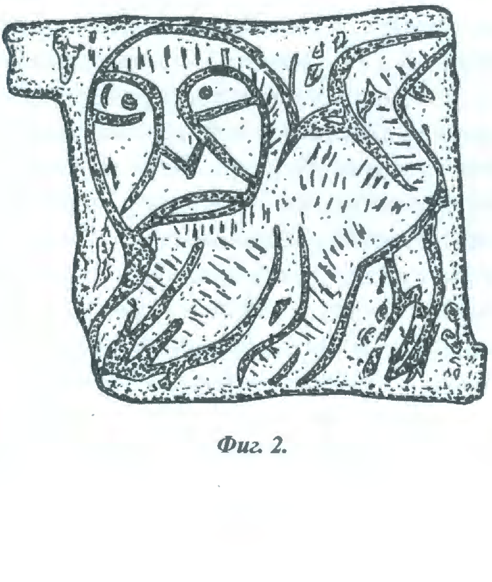

Фиг. 2.

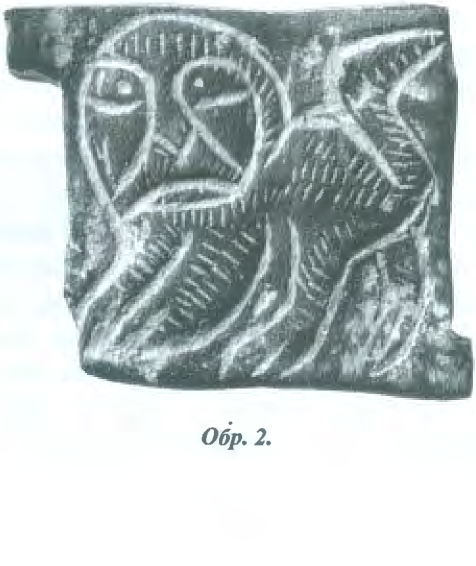

Обр. 2.

щото фигурата е разположена по цялото пространство и достига до самото очертание на предмета. Представената тока се доближава до тази, намерена при Стърмен (*Михайлов 1963, 8, обр.6*) и при северната крепостна стена на Преслав (*Аладжов 1981, 22, обр.1*), както и до двете токи с подобни изображения от Североизточна България (*Дончева 2005, 52–53, фиг. 2–3*). Изображението е сходно до това върху тока, намерена при крепостта „Калето" в гр. Средец, Бургаско (*Балболова–Иванова 2005, 98, обр.7*), както и до това върху тока от карнобатската крепост „Маркели" (*Момчилов 1995, 34–35*). Въпреки очевидните сходства обаче представената тока се отличава от посочените както по вида на главата, така и по положението на тялото, което тук е изцяло предадено в движение, докато при посочените то е по-скоро статично и само задните крайници са в ход наляво. По-близки паралели изображението има с намерената в Херсон тока, където фигурата на лъва е също в движение и подробностите от тялото, като положението на главата, извивката на гърба и опашката, са много сходни (*Чичуров 1991, 99, обр. 98*).

Тока 3. (Обр.3, фиг. 3). Токата е с подчертано трапецовидна форма, отлята е от бронз и е с размери: дължина – 2,7 см, ширина – 2,2 см, дебелина – 0,2 см. Носещата рама не е запазена, а от опорната са запазени краищата на шарнирното закрепване, които са с диаметър 0,3 см. Върху плочката, която е отчупена в единия край, е изобразена лъвска фигура, която повече прилича на котка. Тя е представена схематично, в ход наляво, с глава анфас и слабо извит гръб и опашка. Подробности от тялото като очи, мустаци и козина са предадени с по-дълбоки или по-плитки насечки. Фонът е гладко оформен с резец и по цялото изобразително поле върви релефна тясна рамка. Токата много се доближава до тази, намерена при северната крепостна стена в Преслав, и до тази от гроба на Мостич, определена от Ж. Аладжов като тип Б (*Станчев 1955, 4–5; Аладжов 1981, 23, обр.3*). До нея се доближават и две токи, намерени съответно в Добричко и Североизточна България (*Плетньов 1997, 84, табл. I, 3; Pletnyov 2005, 77, fig. I, 3*), които са определени по аналогия с токата от Коринт в X в. Подобни на тях са две токи от Украйна (*Орлов 1973, обр. 1–2*). Представената тока тук е почти идентична с един от споменатите вече предмети от североизточните части на страната (*Дончева 2005, 54, фиг. 5*). Ако не беше различието в извивката на опашката, то съвсем спокойно можехме да твърдим, че са излети в един калъп. Приемливо е обаче допускането, че вероятно токите са произведени в един и същи район, а защо не и в една работилница. Като се има предвид, че са намерени в близост до недопроучения център за металопластика в Надарево, съществувал в X в., то можем да предполагаме, че те произхождат именно от там. Бъдещите проучвания и резултатите от тях ще допринесат не малко за доизясняването на този въпрос. Определено може да се твърди обаче, че последните две токи са различни от първата, представена тук, и могат да се включат в отделна подгрупа, подобните представители на която хронологически се определят в малко по-късно време – към средата на X в. Може да се предполага, че това е времето, когато модата да се носят подобни метални украси е достатъчно популярна, за да започне тяхното

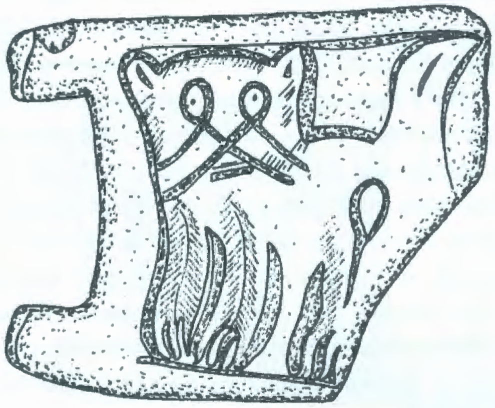

Фиг. 3.

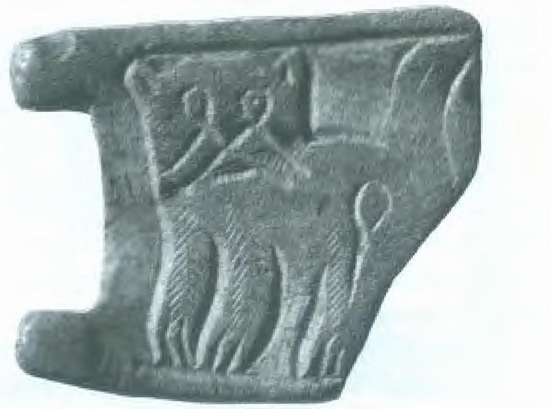

Обр. 3.

имитативно производство в местата на тяхното първоначално разпространение.

Токи с изображения на лъвски фигури се срещат през X в. и сред византийската пластика в Унгария, но тук образуват съвсем малка група (*Bálint 1991, 109, Abb. 29, Taf. XXXIII–29*). Тяхното намиране не само в земите на Долния Дунав, но и в Мала Азия, в Коринт, в Украйна и в некропола при Гнездово, Смоленск, показва, че разпространението им не е само по българските земи, а в широкия ареал на цялата византийска култура. Не са малко примерите от средновековната българска култура, където лъвската фигура е предпочитан изобразителен мотив и присъства под формата на скулптура или релефно изображение в много от произведенията на изкуството от този период. От това време са лъвските скулптури от Плиска (*Моллов 1943, 69–70, обр. 138*), от аула на Омуртаг край с. Хан Крум, Шуменско (*Антонова 1961, 151–152, обр. 26*), както и лъвските глави от м. Аврадака в Преслав (*Иванова 1948, 28–30, обр. 22–26*). Участва и в композицията на Мадарския скален релеф (*Минаева 1989*). Двете плочи от Стара Загора – на лъв и лъвица с лъвче, са изработени в плосък релеф, а подробностите по телата са гравирани впоследствие (*Мавродинова 1976, 89*). Подобни на тях са шиферните релефи от църквата „Св. Ирина“ в Киев от XI в., където са изобразени борба на човек с лъв, Херакъл с лъва и триумфът на Дионис (*Пуцко 1988, 288, обр. 1; 289, обр. 2–3*).

Обичайна практика през средновековието става поставянето на лъвски фигури при портите на крепостите, която се свързва с функцията им на апотропеи и стражи. Подобна практика е обичайна и за древноизточното изкуство и античния свят. Според Макробий лъвовете са емблема на Земята, „майката на боговете“, а двойка лъвове изобразяват „господаря на двойната сила“, пазителя на врати, порти, съкровища или Дървото на живота (*Купър 1993, 122–124*). Използвани като чучури, чешми или фонтани, лъвските глави изобразяват древното слънце и водата, която се спуска като дар върху земята. Подобно значение имат лъвските глави гаргуи от манастирските сгради на Аврадака (*Мавродинова 1976, 100*).

Семантиката на изображението в християнската култура е не по-малко богата и разнообразна. Двойствен като силата и властта на Христос да превърне „ревящия лъв“ (дявола) в ревностен християнин, лъвът е символ на духовна бдителност и непреклонност. Лъвът е изображение и на св. евангелист Марко, тъй като неговото евангелие набляга на царствеността и величието на Христос. „Лъвът на Иуда“, за когото става въпрос из цялото Свещено писание, се изправя в личността на Христос – „Млад лъв е Юда... Легнал и разпрострял се е като лъв... Не ще липсва скиптър от Юда, Нито управител с жезъл отсред нозете му, Докле дойде Силот; И нему ще се покоряват племената.“ (*Битие 49: 9, 10*). Той е „лъвът, който е от Юдовото племе, който е Давидовият корен, превъзмогна, за да разгърне книгата и да разпечата нейните седем печата“ (*Откровение 5:5*).

Единоборството с лъва е сюжет от триумфалния императорски цикъл във византийското светско изкуство, където императорите са сравнявани с лъвоборците – Херакъл, Самсон и Давид и е изтъквано справедливото им гражданско управление и войнска доблест. Такива риторически изявления като „новия Ахил“, „новия Давид“ или „новия Соломон“ по отношение на императора на „новия Рим“ били традиционни за гръцките панегиристи (*Даркевич 1975, 238*). Ана Комнина нарича цар Алексей „новия Херакъл“ (*Комнина 1965, 74*). Сюжетите от историята на Давид върху сребърните съдове от Кипър (610–629 г.) и миниатюрите от Парижкия псалтир (първата половина на X в.) демонстрират намерението на майсторите да представят паралелите между управлението на библейския цар и управлението на съвременните василевси (*Grabar 1936, 96–97*). Конните самодържци, поразяващи с копие лъва, върху тъканите от VIII–IX в. от музея в Лион са изделия на царските работилници, вдъхновени са от сасанидските модели и имат триумфален характер (*Grabar 1936, 59–60, tabl. IX, 1*). „Царят (Мануил Комнин), наречен лъв, уверен в своята сила, разбил варварите като стадо бикове и кози“ (*Акоминат 1860, 115*). С нападащ лъв се сравнявал Андроник Комнин (*Акоминат 1860, 329*).

Най-общо като втора основна група предмети в настоящото изследване могат да бъдат обособени токите с изображение на грифон и крилат кон. Те са само три, но достатъчно на брой, за да очертаят част от голямото разнообразие на мотиви и форми, които дават представа за богатия репертоар на майсторите гравьори, както и за вкуса и предпочитанията на обикновения човек от тази епоха. До момента са намерени само няколко токи с изображение на грифони, всяка от които се отличава от останалите и си има свои специфични особености. Едната от тях е намерена при разкопки на Царевец в Търново (*Инкова 1974, 104, обр. 3*), друга – при проучвания на средновековния пласт над античния град Ескус при с. Гиген, Плевенско (*Аспарухов 1988, 45–47, обр. 1*). Подобни токи са намерени във Варненско (*Плетньов 1997, 87, табл. IV, 32; Pletnyov 2005, 83, fig. IV, 32*) и найобщо в Североизточна България (*Плетньов 2005, 130, обр. 4–5*). От Южна България също има две бронзови токи с изображения на грифони – от с. Овчарово, Хасковско (*Аладжов 1993, 299, обр. 7, 2*) и от средновековния град Констанция (*Аладжов 1993, 299, обр. 7, 1*). Всички приведени примери хронологически се определят в X в., затова и представените тук предмети могат да се определят в това време. Те нямат точно местонамиране, но е известно, че произхождат от районите около Шумен.

Тока 4. (Обр.4, фиг.4). Токата не е напълно запазена, отлята е от бронз, има леко трапецовидна форма и размери: дължина – 3,8 см, ширина – 2,6 см, дебелина – 0,2 см. Носещата рама е изцяло запазена, а от опорната е достигнала до нас само горната част от шарнирното окачване. Върху плочката, в правоъгълно поле, оградено с плоска рамка, е поместена релефната фигура на крилато животно – грифон с орлова глава. Образът на митичното същество е представен в движение наляво, в профил, с вдигнати глава и опашка, между които са поместени крилата. Крайниците са раздвоени в долната си част. Главата е предадена умело, като акцентът е голямото око на животното, което заема почти целия ѝ обем. Орловият клюн е леко разтворен. Подробностите по тялото на грифона са предадени с насечки, които са нанесени с резец след отливането на токата. Фонът около изображението е сравнително гладък и има следи от допълнителна доработка. Най-близко до разглежданата тока са тези, намерени в средновековна Констанция и Варненско, където фигурата на животното е очертана от дълбоки канелюри, а подробностите по тялото са предадени с коси насечки.

Тока 5. (Обр. 5, фиг. 5). Токата не е изцяло запазена, отлята е от бронз и има размери на плочката: дължина – 2,2 см, ширина – 2,4 см, дебелина – 0,2 см. Носещата рама и част от плочката с изображението не са запазени, но пък опорната рама е изцяло съхранена заедно с езика от желязо. Нейната форма е елипсовидна и е с размери: дължина – 2,7 см, ширина – 2,0 см, дебелина – 0,3 см. Върху плочката в по-плитък релеф е представена фигурата на грифон с лъвска глава. За съжаление образът е запазен само до половината – предната част от фигурата до крилата. Въпреки това ясно се вижда, че животното не е статично предадено, а в движение. Главата е прецизно моделирана и подробностите като око, уши и муцуна са много точно очертани. Предните крайници са раздвоени в долния си край и са доближени до главата, което създава представата за готвещо се за скок животно. По цялото тяло има насечки, нанесени след отливането на токата. Фонът е допълнително загладен с резец, а изобразителното поле е обхванато с тясна плоска рамка. До момента няма открит аналог на представения предмет с подобно изображение върху

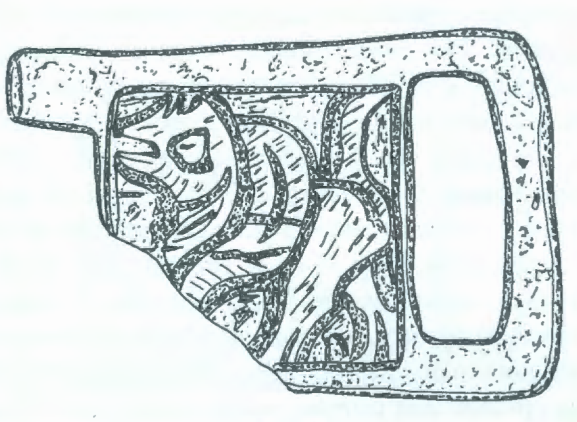
Фиг. 4.

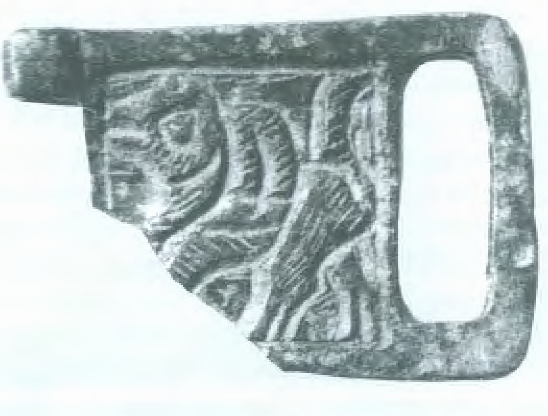
Обр. 4.

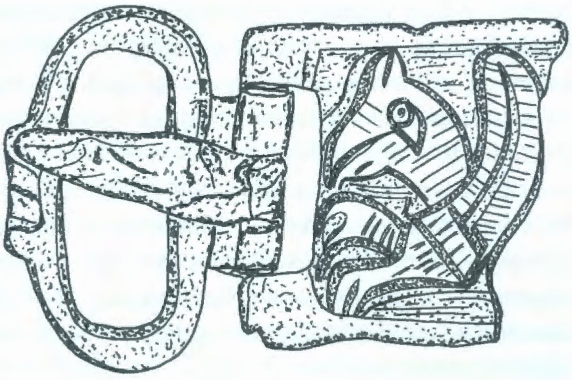

Фиг. 5.

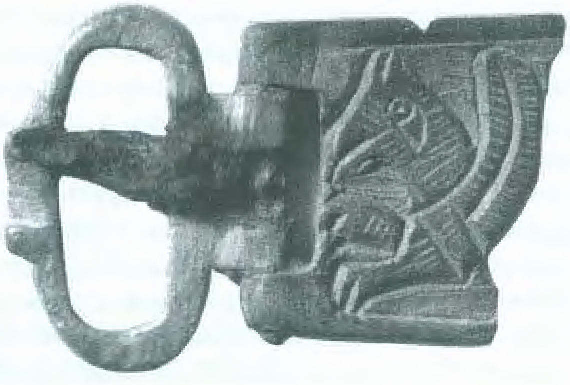

Обр. 5.

тока от територията на страната ни, но има сходни композиции върху други предмети.

Не са малко примерите, които доказват, че грифонът с орлова или лъвска глава е предпочитан мотив в средновековното българско изкуство както по време на Първото българско царство, така и през Късното средновековие (*Дончева-Петкова 1996, 13 сл.*). Известните досега произведения на каменната пластика, монументалната архитектура и пластиката върху дърво показват, че грифонът е често изобразяван мотив при тези паметници – графичните рисунки от Плиска (*Дончева-Петкова 1996, 28*), плочата от Преслав, варовиковият капител от Нова Загора, мраморният капител и шиферната плоча от Стара Загора, дървеният сандък от катедралата в Терачина (*Дончева-Петкова 1979, 22–39*). Изображението на митичното същество е предпочитано и не рядко срещано и върху метални предмети и украси, като съдовете от съкровището от Наги сент Миклош (*Мавродинов 1959, 131*), коланните краища от Аврадака, Преслав (*Иванова 1948, 42, обр. 39*), с. Преселка, Шуменско (*Дончева-Петкова 1996, 16, обр.2*) и някои апликации, като тези от с. Одърци, Добричко (*Дончева-Петкова 1996, 30, обр. 15*), от разкопките на източната крепостна стена в Преслав (*Овчаров 1985, 155, обр. 44*), както и от Крумово кале, Търговищко (*Овчаров 1973, 230, обр. 9*). Не на последно място трябва да посочим и плочките от златната преславска диадема (*Тотев 1994, 20*). Всички посочени примери се вместват в хронологическите граници от VIII до X в. Интересното при представените в настоящото изследване токи е, че те предлагат и двата типа грифони – с орлова глава и с лъвска глава, като вторият тип е по-рядко срещан (*Дончева-Петкова 1996, 32*). Същевременно те предлагат и две различни положения на тялото. Животното върху първата тока е изобразено спокойно крачещо и изправено, докато при втората тока – готвещо се за скок и дори в самия му полет.

Трапецовидни токи с изображения на грифони се срещат и извън територията на нашата страна, което дава основание на някои автори да ги определят като византийски (*Орлов 1973, 87, обр. 2–3, 4*). Известно е, че митологичният образ на грифона е известен и популярен още в Иран и в изкуството на Ахеменидите, откъдето преминава в средноазиатското изкуство като символ на обожествения владетел и отражение на космическата борба на Доброто и Злото (VI–IV в. пр. Хр.) (*Пугаченкова 1959, 70–84*). Изображението му става широко разпространено и в изкуството на Северното Черноморие, където се обособяват три типа грифони – ориенталски или предноазиатски, гръцки и скитски (IV–III в. пр. Хр.) (*Погребова 1948, 62–67*). През Античността многобройните паметници с грифони са били най-често употребяваните апотропеи. Тук своеобразният античен реализъм е бил толкова голям, че изпълненият по-такъв убедителен начин образ на грифона е започвал да прилича на истински (*Пугаченкова 1959, 83*). Трябва да се отбележи, че образът на грифона с лъвска глава прониква в изкуството на Средна Азия през V–IV в. пр. Хр., където получава иконографско въплъщение в някои нови изобразителни варианти с кучешко или коневидно подобие. Втората тока с изображение на грифон има именно такъв израз. Главата на същество прилича по-скоро на куче, отколкото на лъв. Очевидно тези варианти проявяват определена устойчивост във времето, за да достигнат дори до средновековната епоха, макар и с по-различна интерпретация и трактовка на образа. Ако се сравнява с образите на орела и лъва, може да се твърди, че грифонът обединява земната мощ на лъва и небесната енергия на орела, което го вписва в символиката на спасителните сили (*Шевалие, Геербрант 1995, 225; Бидерман 2003, 82–83*).

По-късно във византийското светско изкуство образът му влиза в царските емблеми и започва да олицетворява войнска доблест и пълководчески гений. Изображенията на грифони стават обичайни за императорските дрехи, често се срещат в дворцовата живопис и по луксозните метални предмети (*Даркевич 1975, 242*). Грифонът от средновековната емблематика заимства от символиката на лъва и орела, което е раздвоение на слънчевата му природа. Той притежава и земни, и небесни черти и с това става символ на двете природи на Христос – божествената и човешката.

Не са малко примерите на подобни на нашите предмети с изображение на грифон от територията на Русия (*Вагнер 1964, табл. 13 и пос. лит.*). В Херсон например е намерена бронзова тока от X в. с изображение на грифон, която много се доближава до нашите тук както по начин на изработка, така и по самата гравировка на образа. От VIII–IX в. е ремъчният край, намерен при проучването на Тиганския некропол (*Халикова 1976, 171, рис.12*). Настоящото изследване няма за цел да посочи и обобщи всички известни примери с подобна орнаментация, затова си позволяваме да посочим само някои от тях, които са близки до обсъжданата тема.

И последният представен предмет, образуващ самостоятелна група, е тока с изображение на крилат кон, която се намира в много добро състояние и за разлика от останалите е единствена тук.

Тока 6. (Обр.6, фиг.6). Токата е запазена изцяло, отлята е от бронз и има размери: дължина – 4,7 см, ширина – 2,7 см, дебелина – 0,2 см. Носещата рама е с не много голям правоъгълен изрез, а при опорната рама има запазен метал при шарнирното окачване. Върху изобразителното поле на плочката на токата е представен във висок релеф крилат кон в тържествен ход наляво. Цялата фигура е много прецизно очертана. Всички подробности по нея са били предварително нанесени в негативната страна на калъпа, в който е отлята токата. За разлика от другите предмети, представени тук, няма следи от допълнително дооформяне с резец. Позата на коня е тържествена – изправено спокойно тяло, повдигнат преден крак, разперени крила – дясното над главата, а лявото пред нея, и пусната опашка. Над копитата в долния край на крайниците има израстъци, които са характерен елемент в описанието на митичните крилати коне с рог на главата, наречени корнипети и описани от Клавдий Клавдиан като „летящи“ и подобни на „кентаври“ (*Claud. Claudianus, 193, 204)*[2]. Може да се каже, че тази тока е най-прецизно направена и най-рядко срещаща се (*Аладжов 1981, 22*). Полето около фигурата е загладено и включено в правоъгълна рамка, от която след отливането са различими долното и страничното очертание непосредствено до носещата рама.

До настоящия момент са известни няколко токи с подобен сюжет. Това е бронзовата тока от м. Калето при с. Одърци, Добричко, намерена в

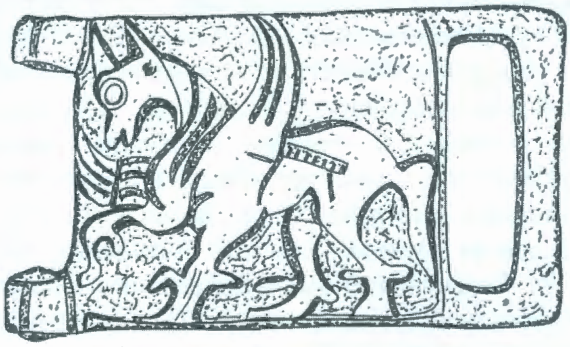

Фиг. 6.

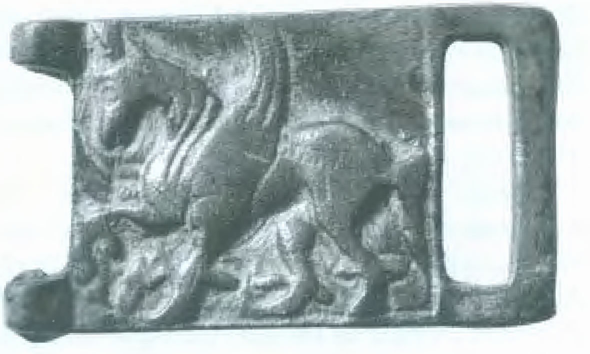

Обр. 6.

пласт от X в. (*Дончева-Петкова 1980, 39, обр. 2*). От същия период е и токата, открита на разкопки на Царевец в Търново (*Инкова 1974, 104, обр. 3*), както и тази от с. Седларе, Кърджалийско (*Дончева-Петкова 1996, 76, обр. 61*). При последната е интересно да се отбележи, че върху задната част на тялото с поансон е нанесен слънчевият символ – кръг с точка в центъра. Последната известна тока, отнесена след средата и към края на X в., се съхранява в музея в Карнобат, но косвени сведения сочат, че мястото на намирането ѝ е някъде около Шумен (*Момчилов 1991, 47–49*). Извън страната много близко е изображението върху тока от Константинопол (*Плетньов 1997, 87, табл. IV–3; Pletnyov 2005, 83, fig. IV–39*) както по самия плавен контур на очертанието на фигурата, така и по положението на тялото и крайниците. Разликата тук е единствено в наличието на израстъци над копитата при образа на коня. Високият релеф и прецизната изработка на представената тока рязко я отличават от известните досега подобни паметници, открити на територията на нашата страна. Всички те са по-грубо и схематично моделирани без подчертаване на анатомичните подробности на животното, а рисунъкът е по-обобщен и доработен след отливането на предмета с помощта на резец. Всичко това липсва при токата тук. Прецизната гравировка на образа и плавните преходи в подчертаването на подробностите от тялото на фигурата издават ръката на много опитен майстор, който по всяка вероятност е работил в някое ателие на византийската столица. Близките аналогии с подобни предмети от там, за които стана дума, само потвърждават едно подобно предположение. Всички известни до момента сходни токи (от унгарски гроб при Криел, Източна Франция; от Мала Азия; Солин, Далмация, Константинопол и Макри (*Плетньов 1997, 87, табл. IV, 37-41; Pletnyov 2005, 83, fig. IV-37–41*) хронологически се отнасят към X в., което ни дава основание да предполагаме подобна датировка и за представената тока от Шуменско.

Появил се в края на II хилядолетие пр. Хр. в произведения на иранското изкуство, образът на крилатия кон се разпространява в Средна Азия, а по-късно и в паметниците на Мала Азия и Гърция (образа на Пегаса) (*Дончева-Петкова 1980, 40*). През средновековието изобразяването на крилатия кон е не по-малко популярно и разпространено, за което говорят и отлетите от бронз дръжки на железни огнива от края на първото хилядолетие (*Голубева 1964, 120, обр. 2*). Образът на крилатия кон се среща и върху тъкани от Византия (*Дончева-Петкова 1996, 80*), където за разлика от неговия първоначален сасанидски тип е изобразен по-реалистично, както и върху токата, представена тук. От малко по-ранен период (VIII–IX в.) е коланният край от Тиганския некропол, върху който има изобразен крилат кон и грифон. От същия некропол произхожда и висулка също с крилат кон в ход наляво (*Халикова 1976, 171, рис. 12, 2; 163, рис. 4, 8*). Тук разбира се не можем да посочим всички паралели и аналогични изображения на този тип, но и казаното ни дава основание да считаме, че култът към крилатия кон е бил съхранен и разпространен в ранното средновековие по българските земи. Подобно изображение е открито върху блок от западната крепостна стена на Плиска, а рисунки на коне, тълкувани като „небесни", са известни от Минусинската котловина (VII–X в.), където върху краката на някои от тях са представени слънчеви символи (*Дончева-Петкова 1996, 75; Вяткина 1961, 192, обр. 3*). В основата на всички тези изображения стои соларната символика, а значението ѝ, пречупено през призмата на християнската знаковост, добива различно съдържание. Това се показва от ослепително белия кон на Христос Вседържител, от една страна, и от „апокалиптичните ездачи" в Откровението на св. Йоан Богослов, от друга (*Откр. 6:2–8*). Образът съчетава виталността и силата на коня с присъщата на птиците освободеност от земното притегляне, което го свързва с неудържимия дух към висините, обитавани от пренебесния Бог. Крилатият кон е символ и на пратениците на Бога – ангелите, които изявяват Неговите закони в човешката история (Зах. 6:2–6), (Откр. 6:2–8) (*Шиваров 1992, 98*).

Крилатият кон е израз на творческото въображение и неговото действително извисяване, на духовните и способни да извисят човека добродетели, стоящи над опасността от поквара. Именно когато яхнал Пегас, Белерофонт успял да победи Химера (*Шевалие, Геербрант 1995, 171*). Така крилатият кон се превръща в слънчев и небесен и като олицетворение на завършената красота е резултат от властта на духа над сетивата. С подобна семантика вероятно се е възприемал и в ранносредновековна България, доказателство за което са откритите на територията ѝ предмети с изображения на крилати коне.

От значение за всички тези паметници са също така мястото и времето на тяхното производство и разпространение. Изказаното мнение за техния византийски произход от Р. Орлов (*Орлов 1973*) е доразвито от Д. Чалани, който предполага, че тези токи, както и някои други с изображения на реални или фантастични животни са произвеждани не само в Константинопол, но и в някои други центрове (*Čsallány 1954, 109, tabl. IV, V*). Приведените няколко примера в настоящото изложение доказват, че тези предмети не са произвеждани само в столичните ателиета, нито само в близките византийски центрове. Начинът на изработка на повечето от токите чрез допълнително доработване с помощта на резец, както и високата степен на схематизация на изображението са показател за това. Постепенното декоративно опростяване на формата и отдалечаване от триизмерната форма на натурата водят до наивната стилизация на художествения израз, който не е характерен до такава степен за византийските произведения от този период. В същото време намирането и на токи с недотам прецизна изработка в провинциалните византийски центрове предполага и тяхното производство тук. Вероятно въпросът опира до уменията на майстора гравьор, както и до широкото разпространение на този вид метални украси, които започват да се произвеждат масово и повсеместно. Всичко това допринася за понижаване качеството на самия продукт и до постепенното схематизиране на изображението, което рязко се отличава от по-ранните образци, за които стана дума.

Определено можем да смятаме, че последната тока с изображение на крилат кон, както и първата, представена тук, са изделия на столичното ювелирно изкуство. Това личи както от прецизната изработка на предметите, така и от трактовката на самите изображения по лицевите им повърхности. Те са изработени във висок релеф и така създават представа за обемност на самите фигури. Много е вероятно тези две токи да са продукт на внос или резултат от търговия от по-ранно време – края на IX–началото на X в. Попаднали веднъж на територията на страната ни, подобни предмети стават обект на подражание и разпространение. Всичко това е показател за тяхното явно местно производство вероятно в някой от центровете за металопластика, каквито са Надарево и Новосел, Шуменско, например. Не случайно и повечето от токите с неясен произход, представени в настоящото изложение, са най-общо от района на Шуменско. Това не означава обаче, че всички подобни предмети са били произведени тук, което става ясно от намирането им на различни места в страната. При всяко едно по-голямо селище, където със сигурност е имало такива работилници, и то по всяка вероятност не една, тези предмети биха могли да бъдат изработени по един от познатите начини – или да бъдат отлети в каменни калъпи, или да се използва формовъчна пръст, в която предварително е отпечатано в негатив изображението от някой готов предмет.

Хронологическите рамки на производството и разпространението им могат да бъдат отнесени към края на IX в. и най-вече в X в., което се потвърждава както от сигурно датираните примери от територията на страната ни, така и от аналогичните паметници, разпространени извън нея. Бъдещите проучвания и намирането на нови подобни предмети ще допринесат за изясняването на тези и други, възникнали в хода на изложението теми. На този етап можем да твърдим със сигурност, че токите с изображения на митични същества са интересно и оригинално допълнение към представите ни за декоративния репертоар по паметниците на ранносредновековната българска торевтика, носейки част от духа и вярванията на тази епоха.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Акоминат 1860: Н. Акоминат. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина, Москва, 1860.

Аладжов 1981: Ж. Аладжов. Бронзови токи с животински изображения от ранното средновековие. – Археология, 1981, 4, 22–27.

Аладжов 1993: Ж. Аладжов. Археологически данни за средновековния град Констанция. – В: Сб. Преслав, Т.4, 1993, 287–307.

Антонова 1961: В. Антонова. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум (Чаталар) през 1959 г. – В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. София, 1961, 131–153.

Аспарухов 1988: М. Аспарухов. Произведения на ранносредновековната пластика от средновековното селище при с. Гиген, Ловешка област. – ИМСЗБ, Т. 14, 1988, 45–47.

Балболова-Иванова 2005: М. Балболова-Иванова. Дребни метални предмети от късноантичната и средновековна крепост „Калето“ в град Средец, Бургаска област. – ИМЮИБ, XXI, 2005, 91–99.

Бидерман 2003: Х.Бидерман Речник на символите. София, 2003.

Вагнер 1964: Г. Вагнер. Декоративное искусство в архитектуре Руси X–XIII веков. Москва, 1964.

Въжарова 1965: Ж.Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI. София, 1965.

Вяткина 1961: К.Вяткина. Наскальные изображения Минусинской котловины. – МАЭ, XX, 1961, 189–196.

Голубева 1964: Л. Голубева: Огнива с бронзовым рукоятками. – СА,1964, 3, 115–133.

Даркевич 1975: В. Даркевич. Светское исскуство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII. Москва, 1975.

Джингов 1968: Г. Джингов. Городище эпохи раннего средневековья у с. Стырмен в Болгарии. – СА, 1968, 2, 277–288.

Дончева-Петкова 1979: Л. Дончева-Петкова. Грифонът в изкуството на Средновековна България. – Археология, 1979, 4, 22–39.

Дончева-Петкова 1980: Л. Дончева-Петкова. Крилати коне върху ранносредновековни паметници от България. – Векове, 1980, 3, 38–42.

Дончева-Петкова 1996: Л. Дончева-Петкова. Митологични изображения от българското средновековие. София, 1996.

Дончева 2005: С. Дончева. Бронзови токи с изображение на лъвски фигури от Североизточна България. – В: Паметници, реставрация, музеи, 2005, 5–6, 52–56.

Иванова 1948: В. Иванова. Разкопки на Аврадака в Преслав. – РП, III, 1948, 13–64.

Инкова 1974: В.Инкова. Благородна патина с почвен произход върху произведения от мед и медни сплави. – МПК, 1974, 2–3, 102–110.

Комнина 1965: А. Комнина. Алексиада, Москва.

Купър 1993: Д. Купър. Илюстрована енциклопедия на традиционните символи. София, 1993.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първата българска държава. Т. 1, София, 1959.

Мавродинова, В. 1976: В. Мавродинова. Културата и изкуството на Първата българска държава. – В: История на българското изобразително изкуство. Т. I, София, 1976.

Манова 1963: Е. Манова. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. – Археология, 1963, 3, 75–83.

Минаева 1989: О. Минаева. Мадарският конник. София, 1989.

Михайлов 1963: С. Михайлов. Разкопки на градището при с. Стърмен. – Археология, 1963, 3, 5–13.

Моллов 1943: И. Моллов. Почиствания и проучвания в Плиска през 1930 и 1931 година. – ИАИ, XIV, 1943, 69–72.

Момчилов 1991: Д. Момчилов. Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей. – Археология, 1991, 2, 27–49.

Момчилов 1995: Д. Момчилов. Старобългарска тока от карнобатската крепост „Маркели“. – Археология, 1995, 3, 34–45.

Овчаров 1973: Д. Овчаров. Преславски паралели в крепостта Крумово кале при Търговище. – ИНМШ, VI, 1973, 225–236.

Овчаров 1985: Д. Овчаров. Разкопки и проучвания на източната стена на Вътрешния град в Преслав (1970–1976 г.). – Плиска–Преслав, Т. 4, 1985, 132–160.

Орлов 1973: Р. Орлов. Изображения звiрiв на вiзантiйських пряжках X ст. – Археологiя, 11, 1973, 86–93.

Погребова 1948: Н.Погребова. Грифон в искусстве Северного Причерноморья в эпоху Архаики. – КСИА, XXII, 1948, 62–67.

Плетньов 1997: В. Плетньов. Токи с изображения на животни от Североизточна България. – Епохи, 1997, 3–4, 71–83.

Плетньов 2005: В. Плетньов. За датировката и произхода на трапецовидните токи с изображения на животни. – В: Сб. Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и Средновековната българска култура. София, 2005, 124–130.

Пугаченкова 1959: Г. Пугаченкова. Грифон в Античном и Средневековом искусстве Средней Азии. – СА, 1959, 2, 70–84.

Пуцко 1988: В. Пуцко. Шиферны рельеф из церкви Св. Ирины в Киеве. – В: Древнерусское искусство. Художественая культура X–XIII в. Москва, 1988, 287–292.

Станчев 1955: С. Станчев. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. – В: Надписът на чъргубиля Мостич. София, 1955, 3–42.

Станчев 1960: С. Станчев. Материали от Дворцовия център в Плиска. – ИАИ, XXIII, 1960, 22–65.

Тотев 1994: Т. Тотев. Преславското съкровище. Шумен, 1994.

Халикова 1976: Е. Халикова. Больше – Тиганский могильник. – СА, 1976, 2, 158–178.

Чичуров 1991: И. Чичуров. Византийскиий Херсон. Каталог выставки. Москва, 1991.

Шевалие, Геербрант 1995: Ж. Шевалие, А. Геербрант. Речник на символите. София, 1995.

Шиваров 1992: Н. Шиваров. Речник на библейските символи. София, 1992.

Bálint 1991: C. Bálint. Südungarn im 10. Jahrhundert. – Budapest, 1991.

Davidson 1952: G. Davidson. The minor objects. – Corinth. XII. Princeton, 1952.

Claud. Claudianus: Claudius Claudianus. Camina, – Латински извори за Българската история, 1. София, 1958.

Čsallány 1954: D. Čsallány. A bizánci femmüvesség emlékei. – Antik tanulmányok, 1954, 1–3.

Grabar 1936: A. Grabar . L'empereur dans l'art byzantin. Paris, 1936.

Pletnyov 2005: V. Pletnyov. Buckles with Animal Images from Morth-East Bulgaria (9th–10th C AD). – Archaeologia Bulgarica, 2005, 1, 75–86.

БЕЛЕЖКИ

[1] Токата с изображение на крилат кон е постъпила в Средновековния фонд по-рано – през 1985 г., и е с инв. № 20213.

[2] Изказвам своите благодарности на ст.н.с. Павел Георгиев за посочените паралели в латинската историография.

BUCKLES WITH MYTHOLOGICAL DEPICTIONS FROM THE BULGARIAN MIDDLE AGES

Stella DONCHEVA

Not long ago the collection of mediaeval metalwork pieces of art at the Middle Ages Department of the Shoumen Museum was replenished by some new and interesting objects. They appear as supplement to the recently published bronze buckles and clasps with lion-figure depictions (8 of them altogether) from regions in Northeast Bulgaria (*Doncheva 2005, 52–56*). Subject of the present publication are six new objects, displaying greater variety with respect to decoration and style. Half of them bear the widespread and previously familiar lion figures and although different, they show conspicuous resemblance regarding the structural pattern. The remaining part of the group is presented by embossed depictions of griffins and winged horses. The reviewed in the present account monuments confirm that this type of objects was produced neither only in the capital workshops nor in the nearby Byzantine centres. The style of workmanship of most buckles additionally worked off by means of a chisel, along with the high degree of the imagery schematization are indicative for the circumstance in question. The gradual ornamental simplification of the shapes and the deviation from the naturally three-dimensional figures bring forth the highly naïve stylization of the artistic expression, not so strongly distinctive for the Byzantine metalwork of the period. Simultaneously with that the uncovering of buckles characterized but not really accurate craftsmanship in the provincial Byzantine centres suggests their local manufacture. Probably it's largely a matter of the master-engraver's skills and none-the-less the widespread distribution of this kind of metal ornaments whose mass production became large-scale and ubiquitous. All these factors led to the deteriorated quality of the products and the gradual schematizing of the depictions acutely contrasted to the samples from the earlier periods mentioned above.

The chronological boundaries of these articles' production and distribution can be referred to the end of 9th and predominantly the 10th c., corroborated by securely dated examples from the territory of our country, as well as analogous monuments coming from external sources. The future research and discovery of new similar objects will contribute largely to the clarification of this and other raised in the course of the exploration topics. At this stage we have the grounds to positively claim that the buckles or clasps with images of mythical creatures represent intriguing and original replenishment of our ideas about the decorative repertory on the monuments of the Bulgarian mediaeval toreutics as a partial embodiment of the spiritual beliefs of the period.

ПЪТЕШЕСТВИЕТО НА МАНУИЛ ГАВАЛА ДО ВРИЗИС

Петър АНГЕЛОВ

Сведенията за природните дадености на близки и далечни земи, както и за манталитета на техните обитатели са нещо типично и често срещано във византийската историография[1]. Редица автори споделят схващането, че природата не е просто естествената среда, в която протича човешката история. Според тях географските условия и особеностите на климата оказват активно въздействие върху формирането на човешкото поведение. Разсъждения в духа на този своеобразен географски детерминизъм откриваме в съчиненията на Прокопий Кесарийски, Агатий Миринейски, Никита Хониат, Никифор Григора, Лаоник Халкокондил и др.[2] Казаното от тях ни убеждава, че през средновековието на отношението общество–географска среда не може да се гледа като отношение на „субект“ към „обект“. Средновековният човек всъщност е считал себе си за неотделима част от природата, към която е изпитвал винаги особено страхопочитание и респект. Той я разглеждал като организъм, надарен с човешки качества, способен да носи както добрини, така и да се гневи, да наказва и погубва. Съдбовната зависимост на средновековния човек от земята, върху която се е родил и израснал, неговото невежество, подхранвано от наивни религиозни обяснения за устройството на света, а така също и липсата на надеждни и безопасни пътища са една от главните причини за пораждането на изкривени представи и страх от това, което се намира извън видимия хоризонт. Всяко пътешествие, предприемано надалеч извън сигурните крепостни стени на селището, се е считало за проява на особена смелост и предизвикателство с непредвидими последици. На тези мисли ни навеждат запазените във византийската литература разкази на различни пътешественици – най-вече духовници или дипломатически емисари, които описват своите преживявания, пътувайки през непознати земи. Тук бихме посочили например разказа на византийския дипломат Теодор Метохит за пътуването му до Сърбия през 1229 г.[3], както и интересното описание на Никифор Григора за преминаването му през Македония през 1324 г.[4] В настоящото съобщение ще обърнем внимание на още един такъв своеобразен пътепис, който общо взето е останал настрана от полезрението на изследвачите. Става дума за писмото на Мануил Гавала до великия хартофилакс на Константинополската патриаршия, писано през май–юни 1332 г.[5] В него Мануил, чието духовно име е Матей, описва своето пътешествие през

---

[1] За характера на географската литература във Византия вж. Hunger, H. Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner. T. II, Munchen, 1978, 275 sq.; Бородин, О. Развитие географичесской мысли – В: Культура Византии, I, М., 1984, с. 432–467.

[2] В това отношение византийските автори се проявяват като приемници на схващания, характерни за редица антични автори. За тази така наречена теория на средата вж Тойнби, А. Изследвания на историята. Т. I, С., 1985, 106 сл. Авторът е скептично настроен към усилията да се търси винаги пряка връзка между географската среда и поведенческите особености на човека.

[3] Последно издание на теста с превода на П. Ников под наслов Послание на Теодор Метохит до Никифор Хумнос у Гюзелев, В Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. С., 1994 , с. 80–119.

[4] Nicephorus Gregoras, Byzantina Historia. ГИБИ, Т. 11, С., 1966, с.148–149. Интересни разсъждения относно това как пътуващите византийци отразяват света около себе си вж. у Galatariotou, C., Travel and Pereception in Byzantium. – DOP, 1993, 47, с. 221–243. Отчасти споделям становището, изказано в статията, че всеки, който търси конкретни факти във византийските пътеписи, ще остане разочарован. В тях доминираща си остава единствено емоцията от преживяното. Към това може да добавим, че не е изключено понякога, за да се увеличи емоцията, разказът да бъде поукрасен и с измислени неща.

[5] Писмото е публикувано в превод на Илия Илиев под наслов Писмо на Мануил Гавала до Великия хартофилакс на Цариградската църква от май–юни 1332 г. у Гюзелев, В. Цит.съч., 147–161 (по-нататък Гавала)

Тракия до град Вризис (дн. Бунар Хисар), за да заеме отредения за него митрополитен престол. Той всъщност бил митрополит на Ефес от 1329 г., но живеел в Константинопол, тъй като Ефес попаднал в турски ръце. Направеното доуточнение според нас е важно, тъй като виждаме, че става дума за човек, който е трябвало да се лиши от своя спокоен живот в столицата и да изостави интелектуалния си приятелски кръг, за да поеме за „дълбоката провинция“. Неговата съдба в това отношение напомня живота и на други висши светски и духовни лица, като Теофилакт Охридски, Григорий Антиох, Димитър Хоматиан и други, които дълго време прекарвали извън Константинопол и непрекъснато намирали поводи да „оплакват“ своята незавидна съдба[6].

В писмото на Мануил има два момента, които представляват интерес за нас. Първият е свързан с описанието на природната среда по пътя към Вризис, а вторият се отнася до чувствата, които предизвиква у него срещата му с хората, обитаващи различни тракийските селища. Както личи от началото на писмото, първоначално Мануил и придружаващите го лица – носачи и въоръжена охрана, се движел по черноморския път Константинопол–Деркос–Мидия–Ахтопол, но впоследствие той бил изоставен и бил избран по-къс път, водещ към вътрешността на Източна Тракия. Това според Мануил било грешка, тъй като се оказало, че никой не познава добре новия път. Така групата, която се състояла от девет души, стигнала до една непозната планина. Започнало безкрайно лутане по различни пътеки, което ги довело до останки от някаква крепостна стена. Според Мануил тя била изградена още навремето, за да предпазва ромеите от нападенията на мизи и скити[7]. По всичко изглежда става дума за останки от известната стена на император Анастасий I, построена, за да защитава Константинопол и неговите околности от нашествията на варварите. Съвременниците, както е известно, нарекли тази стена „паметник на страхливостта“[8].

Разказът за преживените премеждия е типичен пример за това, как неизвестността поражда у човешката душа страх и ужас. За Мануил величието на природата, с която се сблъсква, не предизвиква ни най-малко възхищение или преклонение. Напротив, той драматично описва своите очаквания всеки момент отнякъде да изскочат, по думите му, „разбойници и човекоубийци“, които да се нахвърлят върху спътниците му. За щастие обаче те срещат един дружелюбен дървар, който ги упътва, и те скоро достигат до някакво село. Разказвачът така и не споменава неговото име, нито от каква народност са обитателите му, но прави интересно наблюдение за техния манталитет. Той споменава, че местните „хора не бяха диви, а водеха земеделски начин на живот, нито знаеха да правят злини, нито можеха“, освен ако някой разбойник, появил се от близкия гъсталак, не ги научи на това[9]. Казаното от Мануил кореспондира напълно с една утвърдена представа във византийската историография още от времето на Прокопий, че земеделските народи, за разлика от номадите, са далеч по-уравновесени по нрав, миролюбиви и добре настроени към чужденците. Ще припомним само думите на Прокопий по отношение на славяните, които според него не били изобщо „зли и коварни“. А в своя „Стратегикон“ Псевдо-Маврикий ще намери за нужно да отбележи, че те били и изключително гостоприемни. Убеждението, че поминъкът влияе върху нравите, споделят също автори като Никита Хониат, Никифор Григора, Йоан Кантакузин и др.[10]

Спокойствието, което обхванало Мануил сред тези земеделци, било нарушено само от обстоятелството, че когато един от неговите хора посетил селската кръчма, там се натъкнал на група селяни, които пиели неразредено вино и разказвали разпалено за своите кръвожадни подвизи[11].

На следващия ден, след като за всеобщо облекчение на всички те не били нападнати от никого, пътят им продължил през една местност, която тамошното население наричало с латинското название Санта Мария[12]. Със своя страховит вид – тесни клисури, гъсти гори и пропасти – тя внушавала особен страх сред пътуващите. Мануил ще я нарече „проклета и злокобна страна, най-омразна за всички хора“. За да сгъсти краските, той допълва, че в „тази земя не виреело нищо облагородено, за сметка на всичко диво и негостоприемно, което отблъсква чуждото“. Нещо повече, „песните на живеещите там птици били тъжни, може да се каже като горски плач“[13]. Изказаните от Мануил чувства напомнят прочее по дух твърде много впечатленията на Григорий Антиох, който за известно време пребивавал в София по поръка на император Мануил I Комнин (1143–1180). В едно писмо той се оплаква, че и там земята на българите не раждала нищо хубаво, не се чувало даже пеенето на птиците. Освен всичко друго непрекъснато валяло дъжд, тъй като имало само един годишен сезон – зимата, а това карало човек да се чувства потиснат[14].

---

[6] Вж. Ангелов, П. България и българите в представите на византийците. С., 1999, с. 24 сл.

[7] Гавала. Цит.съч., 154.

[8] Това предположение се съдържа в коментара на писмото у Гюзелев, В. Цит.съч., 273, бел.4.

[9] Гавала. Цит.съч., 155.

[10] За тези схващания на византийските автори вж. Ангелов, П. Цит.съч., 109 сл.

[11] Гавала. Цит.съч., 155.

Независимо от факта, че в разказа на Мануил чувствата очевидно преобладават над конкретните картини и описания, той все пак дава две твърде интересни сведения. Първото от тях се отнася до слуха, пуснат от местни жители, че недалеч от тях кръстосвал отряд от 50 мизи (т.е. българи). В този факт едва ли трябва да се съмняваме, тъй като самото пътуване на Мануил протича във време, когато българи и ромеи враждуват в Тракия (т.е. пролетта на 1331 г.). Вероятно става дума за разузнавателен отряд, който е трябвало да следи за действията на ромеите. Ще припомним само, че в резултат на последвалата битка при Русокастро през 1332 г. българите успяват да си върнат една част от загубените в предишните две години земи и градове в Тракия[15]. Другото сведение се отнася до описанието на особени каменни могили, отгоре с кръстове, на които се натъкнали пътешествениците. Не е изключено в случая Мануил да говори за тракийски долмени, които впоследствие вторично са били използвани за християнски гробове[16]. Разбира се, в свойствения му стил да създава един злокобен образ на природата, той предполага, че в тези гробове са били погребани жертвите на разбойническите нападения, с които изобилствала областта.

След много препятствия и страхове групата на Мануил са спряла за кратко време в град Виза и накрая благополучно стигнала до целта на пътешествието – град Вризис. Последвалите описания на Мануил за мястото, където е трябвало да изпълнява своите свещенически задължения, с нищо не променят тона на писмото. Свещеникът е изцяло разочарован от гледката, която се разкрила пред него. Според думите му животът и нравите на местните хора били напълно съизмерими с града – незначителни и неструващи нищо. И тук той не говори за етническия състав на населението. Определя само накратко живота му като скотовъдски, номадски, селски и занаятчийски[17]. Онова, което го впечатлило най-много, било, че повечето жители по цял ден киснели в кръчмата и вечер трудно можело да се срещне трезвен мъж. След като се наливали с неразредено вино, което за изтънчения вкус на Мануил е проява на простотия, те се впускали в необуздани и неприлични танци, като се правели по думите му на „бакхусци и вакханки“. По всичко изглежда тук става дума за все още живи езически обичаи, които местните жители продължавали да почитат. Мануил се оплаква, че никой не бил в състояние да обуздае тяхното безхаберие и разгул. Напразни останали опитите му със заповед да ги събере в църквата и да послушат божието слово. Изказва се възмущение, че населението нехаело за душевното си усъвършенстване и оставало вярно на своите някогашни обичаи[18]. Трябва обаче да си зададем и въпроса дали това пренебрежение към църковните проповеди не се е дължало на факта, че повечето жители били българи, за които гръцката литургия си оставала неразбрана и чужда. Това между другото е била навремето една от главните причини, както сочи

---

[12] Утвърденото латинско название на местността подсказва, че не е изключено сред местните хора да е имало и заселници, дошли в Тракия в резултат на кръстоносните походи или, което е по-вероятно, вследствие на половинвековното съществуване на Латинската империя.

[13] Пак там, с. 155–156.

[14] Gregorii Antiochi, Opucula, ГИБИ, 264.

[15] Вж. Ангелов, Д. Българо-византийски отношения през периода 1331–1341 от царуването на Иван Александър. – В: Из средновековното ни минало. С., 1990, с. 405 сл.

[16] Вж. Гюзелев, В. Цит.съч., 273, бел.7.

[17] Гавала. Цит.съч., 159.

[18] Пак там, с. 159.

Теофилакт Охридски, жителите на Охрид да се отнасят пренебрежително към религиозните му проповеди[19].

От разказа на Мануил се разбира също, че царящото безверие във Вризис се е предало и на живеещите там свещеници, които според Мануил по нищо не се отличавали от останалите, освен по облеклото си. В края на разказа си той споменава и неща, които може би дават до известна степен отговор на въпроса кои са корените на това отчаяние, обхванало жителите на Вризис. Както се разбира, от една страна, те страдали от епидемиите, които ги спохождали и сеели смърт най-често сред жените и децата, от друга страна, не били пощадени и от природните бедствия, които унищожавали реколтата. Не на последно място, до града непрекъснато достигали и тревожни вести, че българите се готвят да нападнат областта. Това карало цялото население от околността заедно с добитъка и покъщнината периодично да търси сигурност зад крепостните стени на Вризис, които обаче се оказвали тесни да приютят изплашените хора[20].

Казаното дотук, по мое мнение, е достатъчно да се направи заключението, че писмото на Мануил Гавала представлява един твърде интересен извор за историята на Тракия през XIV в. Независимо че в описанието на пътешествието до Вризис връх взимат чувствата и че понякога конкретиката отстъпва място на художествената хипербола, пред нас е един документ – рядко свидетелство не само за природата, но и за ежедневието и страховете на обикновеното население в една област, която често сменяла своите политически господари.

THE JOURNEY OF MANUIL GAVALLA TO VRIZIS

Peter ANGELOV

An interesting document about the history of Southeast Thrace in the second quarter of 14th c. is presented by the letter of the metropolitan bishop Manuil Gavalla to the Grand Chartophilax of the Tsarigrad Patriarchy from May – June 1332. Manuil relates the story about his journey from Constantinople to the town of Vrizis – present-day Bunar Hissar – where he was inaugurated as a metropolitan. Subjected to analyses are two principal issues of his narrative. The first refers to the description of the natural environment and scenery along the way to Vziris, the second is a revelation of the feelings evoked by his encounter with the inhabitants of different Thracian settlements. Prevalent as a whole are the sensations aroused by his familiarizing with the unknown rather than specific description of particular events. However, it's not possible to deny that we come upon intriguing pieces of evidence, as for instance the second-hand implementation of the Thracian dolmens in the burial practices of the local population. Besides, the document gives an account about some features of the customs, rituals and mentality of the Vrizis' inhabitants, by whose pagan character Manuil Gavalla was strongly disappointed.

---

[19] За отношението на Теофилакт към българите вж. Ангелов, П., Цит.съч., 123 сл.

[20] Гавала. Цит.съч., 159–160.

ТРАКИЯ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ ОТ XV ВЕК

Владимир АНГЕЛОВ

Едни от най-интересните, но сравнително слабо използвани извори за средновековната българска история са съчиненията на византийските историци от XV в. Халкокондил, Дука, Критовул и Псевдо-Сфранцес, а така също и някои кратки византийски хроники. В тях откриваме важни сведения за периода на Втората българска държава, както и за събития, случили се в българските земи през XV в. В центъра на вниманието на споменатите съчинения стои зараждането на османската държава и затова неслучайно османското завоевание на Балканския полуостров е широко отразено. Както е известно, то започва от Тракия, където редица български градове, като Пловдив, Стара Загора, Ямбол и Несебър, стават арена на сблъсък с нашествениците.

Първото известие, на което ще обърнем внимание, се съдържа в съчинението на Лаоник Халкокондил. Откриваме го в един пасаж, разказващ за завоеванията на османския предводител Орхан и за напрегнатите отношения между българи и византийци по времето на цар Михаил III Шишман. Както е известно, още след идването си на престола българският владетел предприема активни действия в Тракия срещу византийците с цел да възстанови българската власт над редица градове, завзети от империята. За кратко време е освободена територията между Сливен и Месемврия, а във византийски ръце остава единствено Пловдив. Очевидно Халкокондил има предвид точно тези военни действия, споменавайки, че *„елинските императори били заети да воюват с мизийците в Тракия, които организирали поход срещу тях“*[1]. Известно е, че впоследствие Михаил Шишман е принуден да промени политиката си към Византия, тъй като е изправен пред едно евентуално сърбо-византийско сближение. С цел да го предотврати, през 1324 г. българският владетел сключва договор с Андроник III, по силата на който е призната българската власт над градовете Русокастро, Поморие, Айтос и Ктения, а византийците запазват Пловдив и Созопол.

Следващото сведение, което представлява интерес за нас, откриваме в хрониката на Псевдо-Сфранцес. То е свързано със събитията, случили се в самото начало на управлението на цар Иван Александър (1331–1371). Става дума за избухналия през 1331 г. военен конфликт между България и Византия. Тогава, както е известно, възползвайки се от ангажираността на Иван Александър в потушаването на бунта на вуйчо си Белаур, обхванал областта около Видин и поречието на реките Тимок и Морава, византийците нахлуват в Източна Тракия. Въпреки затрудненото положение, в което се намира държавата, Иван Александър успява да събере войска и се отправя към Айтос. Започналите преговори с император Андроник III, който е убеждаван от българския цар да се оттегли от земите, които е окупирал, не дават резултат. Така се стига до сблъсъка между българи и византийци при крепостта Русокастро на 18 юли 1332 г., завършил с поражение за византийците. Тези събития са предадени накратко от Псевдо-Сфранцес, който се задоволява единствено да спомене, че *„императорът воювал с българите и завладял някои техни крепости“*. Сключеният след битката договор между българи и византийци е характеризиран от Псевдо-Сфранцес като *„голям мир“* (ειρηνη μεγαλη). Отбелязва се също така, че императорът дал за жена на *„пър-*

---

[1] Laonici Chalcocondylae. Historiarum Demonstrationes emend. E.Darko. Budapestini, 1922, p. 19.

вородния син на владетеля на мизите“ една от дъщерите си[2]. Авторът обаче пропуска да спомене, че според постигнатото споразумение се предвижда повечето от крепостите в Приморска Тракия да се върнат в пределите на българската държава. Трябва да се отбележи, че в съчиненията на Никифор Григора и Йоан Кантакузин разказът за тези събития е много по-обстоен, но очевидно въпросните съчинения не са били достъпни на Псевдо-Сфрандзес.

В съчинението на Халкокондил се съдържат някои интересни сведения за първите османски завоевания в българските земи по времето на Иван Александър. Както е известно, османците започват масирано настъпление в Тракия след превземането на Одрин през 60-те години на XIV в. Тук трябва да направим уговорката, че хронологията на османските завоевания в Тракия е доста объркана и малко събития могат да се датират със сигурност. Това се дължи на факта, че основните, а в повечето случаи и единствени извори са от османски произход. Те от своя страна са създадени в един по-късен период – XV–XVI в., откъдето произтича и неясната датировка[3]. Поради тази причина годината, в която Одрин пада в османски ръце, дълго време предизвиква дискусии. Така например според османските автори превземането на града е станало към 1361 г., а в науката дълго време съществува мнението, че Одрин е завладян от Мурад непосредствено след идването му на власт, т.е. през 1362 г. Съществуват обаче известни податки, които доказват, че византийците са контролирали града поне до 1366 г. Поради това напоследък се налага становището, че Одрин е превзет след тази дата, най-вероятно през 1369 г.[4] Следователно първите османски завоевания в българските земи могат да се датират към края на 1369–началото на 1370 г.

Според разказа на Халкокондил, след като превзел Одрин, братът на султан Мурад, Сюлейман, се „*отправил към Филипопол и го завладял, принуждавайки жителите му да приемат неговите условия...*“[5]. Малко по-нататък Халкокондил отново се връща на завоевателните действия на османците, като споменава, че те „*се настанили в равнината Загора и в околностите на Филипопол*“[6]. Известно е, че след падането на Одрин освен Пловдив са превзети Стара Загора и някои други тракийски градове. Така до началото на 70-те години на XIV в. по-голямата част от Тракия вече се намира в османски ръце.

Известни сведения за описаните от Халкокондил събития се съдържат и в хрониката на Псевдо-Сфранцес. Научаваме, че Мурад започнал война с България, като „завладял много части от нея и спечелил големи битки“[7]. По всичко изглежда, че в случая авторът има предвид точно завоевателните действия на османците в Тракия.

В съчинението на Лаоник Халкокондил срещаме едно любопитно описание на природните дадености на Тракия. Разказвайки за битката при Черномен на 26 септември 1371 г., в която съюзените сили на братята Вълкашин и Углеша претърпяват поражение от османците, Халкокондил споменава, че били изпратени съгледвачи край река Теарос, която „*имала много добра за пиене вода, която лекува различни болести...*“[8]. Подобно описание се съдържа и в съчинението на Критовул, който разказва, че Теарос „*имала отлична и най-добра за пиене вода, освен това била и твърде полезна при много болести...*“[9]. Трябва да се отбележи, че тази река е спомената още от Херодот, но е трудно да се установи коя е тя. По всяка вероятност става дума за някой от притоците на Марица. Любопитно описание на самата река Марица откриваме у Критовул, който подчертава нейното важно значение за икономическото развитие на региона, споменавайки, че *„Хеброс храни най-различни видове риба – по-голяма и по-малка, и дава възможност на хората, които живеят край нея, да се занимават с търговия, плавайки по нея към вътрешността на страната...“*[10].

---

[2] Georgios Sphrantzes Memorii, In annexa Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica, ed. V. Grecu. Bucuresti, 1966, 180–182.

[3] За спорните моменти около османските завоевания в Тракия вж. Ников, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. (Известия на историческото дружество в София, VII–VIII), 1928, 49–51. Авторът изказва становището, че Одрин е завладян в 1364 г.

[4] Вж. Матанов, Хр., Михнева, Р. От Галиполи до Лепанто. С., 1988, с. 44; Вж. също и Тютюнджиев, Ив., Павлов, Пл. Падането на България под османска власт (Проблеми на периодизацията). – ВИС, 1988, 4, с. 507.

[5] Chalc., p. 29.

[6] Ibid., p. 94.

[7] Pseudo-Phrantzes, p. 220.

[8] Chalc., p. 30; По всичко изглежда, че Халкокондил е ползвал като извор съчинението на Херодот, който прави следното описание на река Теарос: „За Теарос живеещите край него разправят, че водите му са най-лековити, особено за лекуване на краста както и при хората, така и при конете...“ Херодот, История, ч. II. С. 1990, с. 35.

[9] Critobul din Imbros, ed.V. Grecu, Bucuresti, 1963, p. 193.

Следващите сведения, които представляват интерес за нас, са свързани с началото на завоевателните действия на османците по българското черноморско крайбрежие в края на 70-те и началото на 80-те години на XIV в. От текста на една кратка византийска хроника от средата на XV в. научаваме, че *„в годината 6888 (1379–1380) по Великден беше нападната и Месемврия“*[11]. Тъй като в текста е отбелязано *„и Месемврия“*, написаното в хрониката би могло да се приеме за косвено свидетелство, че по това време са извършени нападения и над други черноморски градове.

От друга кратка хроника научаваме за времето, по което османците за пръв път превземат Несебър. Текстът ѝ гласи, че *„в годината 6905 (1396), пети индикт* (октомври?), *турците завладяха Месемврия и преселиха населението край река Цимона“*[12]. В съчинението на Дука „Турско-византийска история“ откриваме някои косвени сведения, които потвърждават, че за пръв път Несебър пада в османски ръце през 1396 г. Авторът обаче поставя това събитие малко преди битката при Никопол на 25 септември 1396 г. В т. нар. Месемврийска хроника, благодарение на която разполагаме с подробни сведения за историята на Несебър през XIV–XV в., също се посочва годината 6905 (1396–1397).

В началото на XV в. българските земи, и в частност Тракия, стават арена на редица събития, свързани с избухналата в османската държава след 1402 г. междуособна борба между синовете на султан Баязид I. Сред главните участници в междуособицата е Муса, а за неговите първи действия на Балканския полуостров свидетелства една кратка хроника. В нея се споменава, че Муса се *„насочил към черноморското крайбрежие и обсадил Месемврия“*[13]. Според друга кратка хроника, след като вдигнал обсадата на Несебър, Муса се отправил към Ямбол, където на 13 февруари 1410 г. разгромил и пленил румелийския бейлербей Саруджа паша. Твърде интересен е краят на хрониката, според който след тази победа *„крепостите в Румелия заедно с цялата област се предали“*[14].

Впоследствие Муса предприема опустошителни набези в балканските земи, като особено тежки са последиците за селищата в Тракия. По този повод ще споменем един пасаж от съчинението на Дука, разказващ за жестокостта на Муса спрямо местното християнско население. Според Дука, Муса наредил да се съберат на едно място всички жители на едно село в Тракия, да ги завържат заедно с жените и децата им и да ги затворят в колибите им. *„И деца, и родители, и роднини заедно с колибите и цялото село – добавя Дука – били изгорени и превърнати в пепел“*[15]. Трябва да се отбележи, че прекалената жестокост на Муса прави впечатление дори на османските хронисти, които не могат да намерят оправдание за неговите действия. Именно заради тези прояви на необуздана жестокост в паметта на балканските народи Муса остава като свиреп главорез (кеседжия).

Следващото известие, което представлява интерес за нас, се съдържа в съчинението на Дука. В един кратък пасаж, разказващ за обсадата на малоазийския град Синопе от султан Мехмед II (1451–1481), се споменава, че султанът обещал на управителя на Синопе да му предостави *„Филипополската област“* в замяна, ако доброволно му предаде властта над града[16].

Последното сведение, което ще споменем, откриваме у Лаоник Халкокондил. В едно кратко описание на устройството на завладените от османците територии при управлението на Мехмед II научаваме любопитни подробности за Пловдив. Халкокондил разказва, че били *„обособени няколко големи града, като Скопие, Филипопол и други, които се ръководели от висши военачалници“*[17]. Написаното от Халкокондил е ценно и малко използвано свидетелство за важното положение, което заема Пловдив в наложената на Балканския полуостров османска военноадминистративна система.

---

[10] Ibid., p. 193.

[11] Schreiner, P. Die byzantinischen Kleinerchroniken. Wien. T. I, 1975–1979, p. 98.

[12] Ibid., S. 214.

[13] Schreiner, P. Die byzantinischen..., S. 215.

[14] Ibid., S. 636.

[15] Ducas, Istoria turco-bizantina (1341–1462) ed.V.Grecu, Bucuresti, 1958., p. 125.

[16] Ducas, p. 429.

[17] Chalc., 276 sq.

Основният извод, който се налага след така направения кратък преглед, е, че сведенията за Тракия в късновизантийската историография са сравнително откъслечни, но отразяват важни събития от историята на българските земи през XIV–XV в. Това като цяло е един сравнително слабо документиран период и разгледаните византийски исторически съчинения в голяма степен допринасят за неговото по-пълно осветляване.

THRACE IN THE BYZANTINE HISTORIOGRAPHY FROM THE 15TH C.

Vladimir ANGELOV

The article dwells upon some interesting pieces of evidence about Thrace, compiled in the Late-Byzantine historiography from the 15th c. Basically the attention is focused on political events having occurred in Thrace in the period from the beginning of 14th to the middle of 15th c. Predominates the information about the progress of the Ottoman conquest across the Bulgarian lands, in relation to which we come upon multiple references to the names of Plovdiv, Stara Zagorra, Yambol and Nessebur, as an arena of the decisive clash with the Ottoman forces. The principal imposed conclusion is that the events are rendered inconsistently despite of which the source-based facts allow the creation of a relatively good notion about history of the Bulgarian lands in the period 14th–15th c.

НОВИ ДАННИ ЗА СРЕДНОВЕКОВНАТА ВАРНЕНСКА КРЕПОСТ

Валентин ПЛЕТНЬОВ

Проблемите, свързани със средновековната крепост на Варна, са разглеждани в няколко статии на Ал. Кузев (*Кузев 1962, 111; 1972, 67; Кузев, Гюзелев 1981, 293 и сл.*), а интерпретирани в още няколко публикации по различни теми, свързани със средновековната история на Варненско (*Тъпкова-Заимова 1966, 52–76; Георгиев 1998–1999, 174, 175*). Общо взето, досега съществуваха три основни тези за изграждането на укрепителната система на средновековна Варна.

Според първата настанилите се в района на Одесос българи на Аспарух не успяват да превземат града и той е във владение на Византия дълго след 681 г. Чрез мощната укрепителна система и пристанището тя контролира района, без да е известно и да се споменава докога. Това мнение застъпват основно историците, без да се вземат под внимание изследванията на археолозите (*Тъпкова-Заимова 1966, 52–67*).

Втората теза отстоява идеята, че Одесос е изоставен, но крепостните му стени са запазени и използвани от българите до завладяването на района след 971 г. Напоследък се появи и мнението, че стените на античния Одесос се явяват северен фортпост на Аспаруховия вал, който достигал до порта на крепостта, в местността Бял бряг (*Георгиев 1998, 167–170*). Това всъщност не е порта на античната крепост, а портата на турската крепост „Русчук капусу" (*Шкорпил 1909, 45, 71*), разположена западно от днешната гара в тогавашната местност Бял бряг. Разстоянието обаче от там до късноантичната крепост на Одесос е близо километър. Основен довод за тази теза е една публикация на Ал. Кузев от 1962 г., където той прави предположението, че късноантичната крепостна стена е ползвана за защита от местното население до завладяването на града от Византия в края на X в. (*Кузев 1962, 118–119*). Това обаче е едно традиционно за времето мнение, което не е защитено, защото дотогава все още не са правени мащабни археологически проучвания[1] на укрепителната система на Одесос и са били известни само данните от К. Шкорпил. Ал. Кузев по-късно никъде не застъпва подобна идея, тъй като ситуацията постепенно започва да се изяснява, поне частично.

Последната теза е свързана до известна степен с предходната и търпи развитие – късноантичната крепостна стена не е използвана след първите десетилетия на VII в. Укрепленията на средновековния град са строени през XI–XII в., когато е издигната крепостта, просъществувала до 1830 г. (*Кузев, Гюзелев 1981, 310; Плетньов 2002, 104–110*). Няма да се спирам на мнението на полковник Стефан Недев (*Недев 1968, 77–83*), който съвсем произволно интерпретира историческите събития и смята, че късноантичната крепост е отбранявала града до XV в.

Както споменах по-горе, разкопките във Варна през миналия и настоящия век разкриха отделни части от късноантичната стена, или от нейното трасе. Благодарение на това днес то може да се проследи сравнително точно. Стената с дължина около 2,5 км е ограждала площ повече от 30 ха. Отбраната на подобно съоръжение е изключително трудна, като се има предвид не само необходимият брой защитници, но и средства за поддръжката на такива съоръжения. По откритите досега части от кулите и стената няма средновековни поправки, а на значително разстояние вътрешно от нея няма средновековни материали. Всъщност досега не са известни примери през ранното средновековие крепостите на заварените антични градове да са били използвани изцяло по предназначение.

Най-късните антични монети, открити на територията на Одесос, са от император Ираклий (610–641), но до първите четири години на неговото управлѐние (613–614). Това важно уточнение, както и находките от археологическите проучвания недвусмислено показват, че през първите десетилетия на VII в. животът в Одесос замира (*Лазаренко 1998–1999, 166–182; Плетньов 2002, 104–105*). Откриват се останките от опожарени жилища с късноантична керамика, изоставени и неремонтирани улици, затлачени канализации без следи от поправки и възстановявания. По това време явно престава да функционира и пристанището на Одесос, защото икономиката на района рухва, няма производство на суровини и стоки и търговията спира за няколко века. Това се потвърждава и от писмените извори. Одесос се споменава само в някои от епархийските списъци на Цариградската патриаршия от VII–IX в. като номинална архиепископия заедно с Апиария, Доростол, Абрит, Никополис, Палостолон (*Notitae episcopat., 147–149)*. Подобна е ситуацията и в т. нар Земеописание от Равена (VII–VIII в.), където Одесос е посочен сред градовете на север от Константинопол заедно с Ерите, Дионисопол и Бизоне (*Raven. Anonymi, 392*). Археологическите данни сочат, че всички споменати градове в епархията на Одесос и северно от него по крайбрежието през VI–VII в. са споделили съдбата на своя митрополитски център. Последните антични монети, открити в тях, са сечени по времето на императорите Фока или Ираклий, отново през първите години от неговото управление (613–614/15) *(Лазаренко 1998–1999, 178–182*).

От началото на IX в. са известните сведения на Теофан Изповедник и Патриарх Никифор, че Аспарух „достигнал до Варна, близо до Одесос“. Теофан описва и похода на император Константин V Копроним през 774 г., който дошъл по море до т. нар. Варна, но се уплашил и сключил мир. При поредното си споменаване на Варна Никифор проследява размириците в българската държава и за годината 765 описва убийството на капхана във Варна (*Chron. Tripertita, 231, 274*). Засега обаче по наличните данни отново е много трудно да се определи дали огромното селище (или близко разположени селища) по двата бряга на Плана дере и прилежащите му некрополи във варненските квартали Трошево, Младост и Възраждане (*Плетньов 1995, 170–174*) е носило името Варна. Това би могло да бъде и така, защото има едно малко ползвано сведение от епархийските списъци от IX–X в. за „архиепископията Одесос, която се нарича Варна“ (*Notitae episcope., 153*).

Трудно обаче можем да приемем твърдението на някои историци (първата теза), че императорът се насочил с корабите си към град Варна, защото той бил все още във византийски ръце, а българите не могли да завладеят крайбрежието, дори до времето на Константин V. В такъв случай едва ли е имало пречка войските, предводени от императора, да акостират в пристанището и да се укрепят зад градските стени. Освен това византийският гарнизон, който е охранявал описаната късноантична крепостна стена, трябва да е бил значителен (за да защитава трасе повече от 2 км) и трудно би допуснал българите да изградят землен вал югозападно в близост до градските стени и непосредствено до античното пристанище. А пък на българите защо им е бил необходим противодесантен вал при условие, че византийският флот може да дебаркира на защитеното пристанище?

Сигурно е, че за византийските хронисти дори през X в. Варна е име на река, подобно на Тичина (Камчия), спомената от император Константин VII Багренородни при описанието на пътя на руските търговци до Константинопол: „...От Дунав те стигат до Конопа, от Конопа - до Констанция, до река Варна, и от Варна отиват до река Тичина. Всичко това е българска земя...“ (*Const. Porhyr., 198*).

След окончателното завладяване на Североизточна България от Византия около 1000-ата година нямаме никакви писмени данни от византийските хронисти за наличието на крепост с името Варна. Такава не е известна на Георги Кедрин и Йоан Скилица до средата на века, когато е завършена първата редакция на „Кратка история“ (1057 г.). Те споменават името Варна във връзка със събитията от 1043 г., когато вестът Катокалон Кекавмен разгромил една руска дружина на крайбрежието на т. нар. Варна. Наложило се е русите да бъдат спрени от управителя на тема Паристрион, който дошъл за целта от Дръстър (*Cecaum., 307–308*). Явно е нямало кой да ги посрещне на място, защото е нямало крепост и гарнизон. Такъв гарнизон се е появил десетилетия по-късно според оловен печат, на който се чете: „Ашот, антипат, патриций и стратег на Варна“. Датиран е от В. Зайбт след средата на XI в. (*Seibt 2003, 253–263*). Той недвусмислено показва, че по това време, но след 1043 г., Варна е седалище на стратег, отговарящ за охраната на района, със

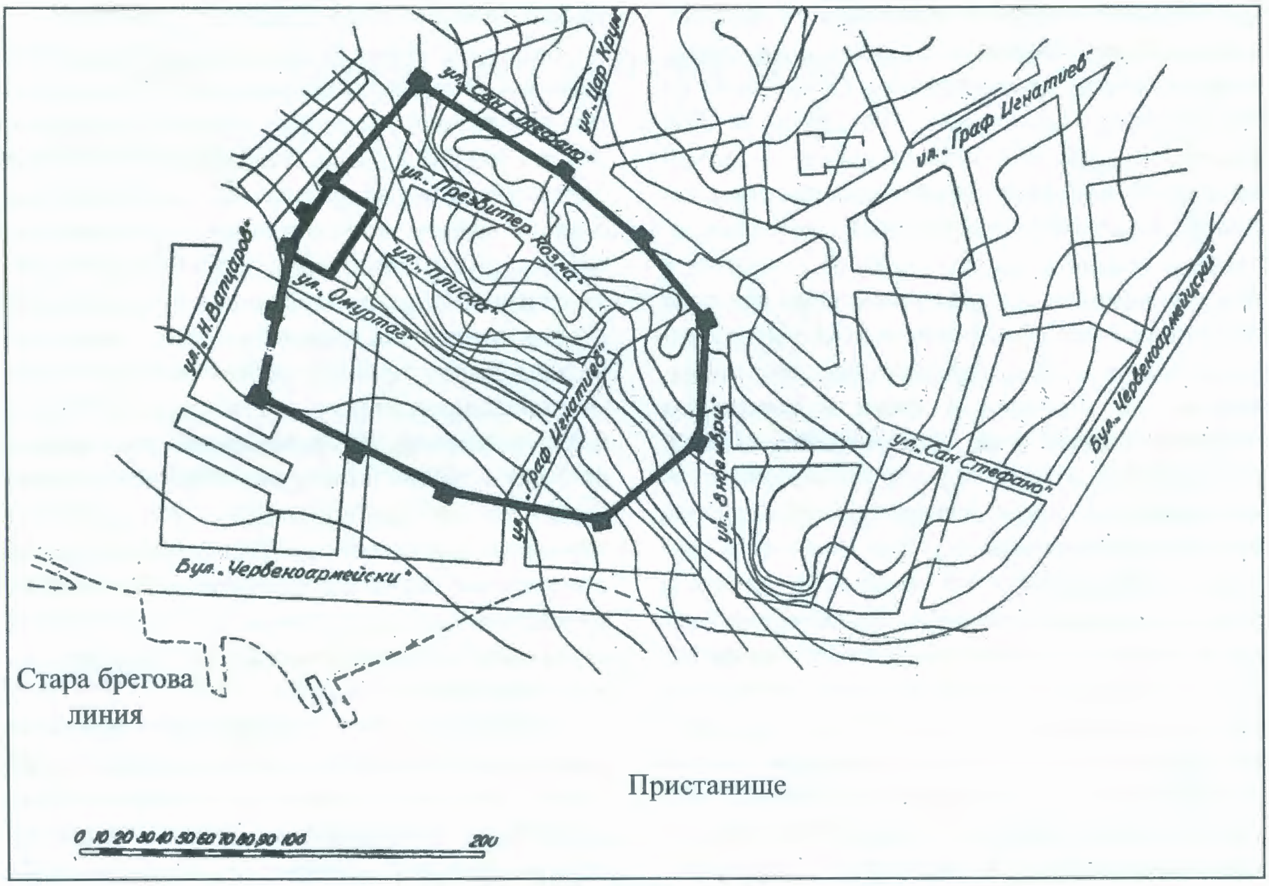

Обр. 1. *План на Варненската крепост от XIII–XIV в. (по Ал. Кузев)*

съответната военна част на гарнизон. Данните от печата съвпадат и с първото сигурно споменаване на Варна като населено място. В известното житие на монаха Кирил Филеот се описва случката с родения във Варна арменец, като сведението се отнася към 60–70-те години на XI в. По това време до Варна вече достигат кораби и вероятно е имало някакво пристанище, в което те акостират, защото Филеот посъветвал арменеца да отиде до Варна по море, защото имал познати моряци (*Гюзелев 1972, 318–319*).

През XII в. Варна със сигурност е византийски град, споменат многократно от арабския географ Ал Идриси (1154 г.) под името Барнас, разположен на брега на морето в началото на пътя към Мегали Бересклава (*Недков 1960, 69, 81, 99*).

След успешното въстание на братята Асен и Петър през 1185 г. българските владетели направили всичко възможно да отнемат Варна от Византия. Освен важен търговски и административен център, градът имал и стратегическо значение – оттук започвал най-прекият път към Велики Преслав и столицата Търново. През 1190 г. цар Асен I за кратко завладял Варна, като стените изглежда са били частично съборени. Никита Хониат съобщава, че скоро след това (1193 г.) император Исак Ангел възстановил стената и сложил гарнизон, вероятно от западни наемници. Действията на императора се потвърждават и от една анонимна византийска хроника (*Nicetae Chon., 43; Гюзелев 1995, 13*). Борбата за важната крепост и пристанище завършила с успех за българската държава десетина години по-късно. След тридневна обсада, на 24 март 1201 г. (велика събота) цар Калоян успял да превземе града с помощта на специална обсадна машина, с която достигнал до „височината на градските стени“. След като избил защитниците, съборил стените и се върнал в Мизия (*Nicetae Chon., 66–67*). С това се изчерпват сведенията за Варна до самото начало на XIII в., но е видно, че българските царе не са запазили укрепленията на града, като явно не са имали намерения в него да бъде настанен български гарнизон, който да контролира района.

Коя крепост обаче събаря цар Калоян? Доскоро подобен въпрос не стоеше на дневен ред, защото се приемаше, че това е описаната от К. Шкорпил и Ал. Кузев крепост въз основа на данните от спомени на стари варненци, сведенията на

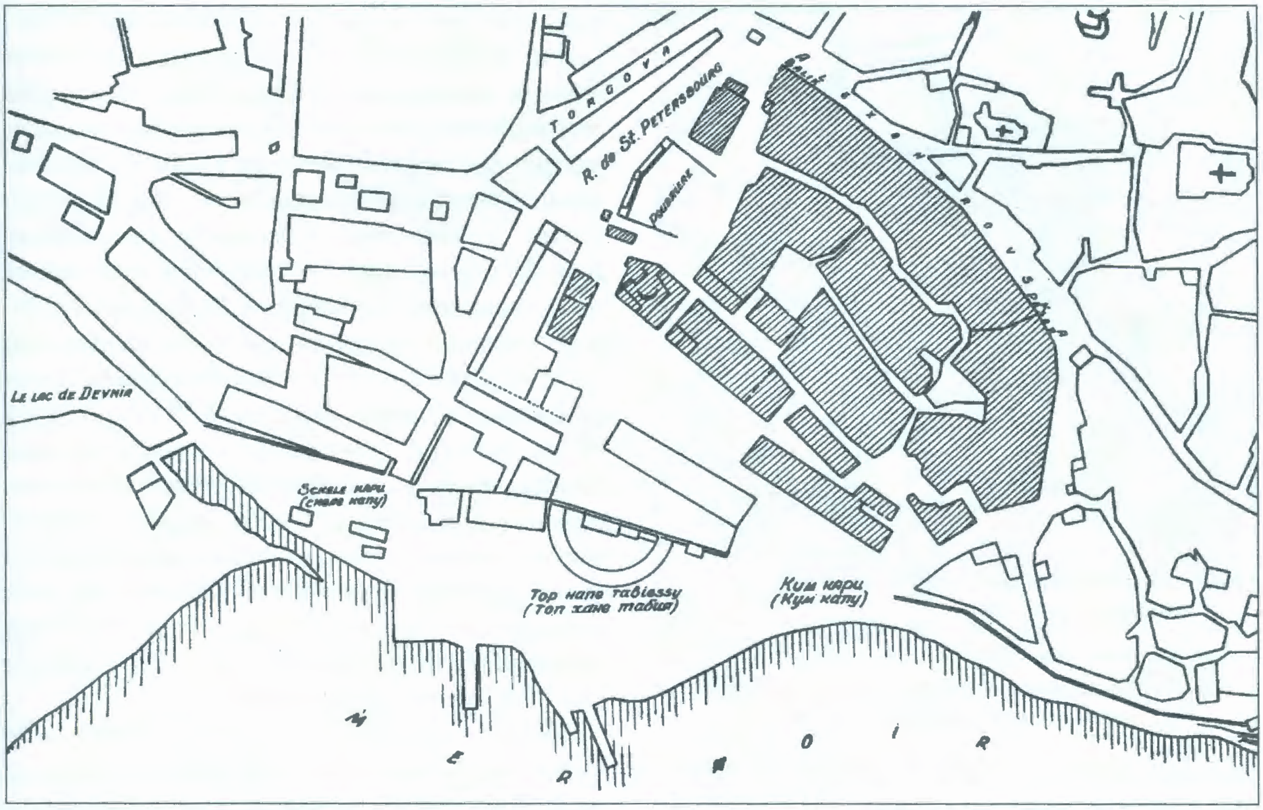

Обр. 2. Генерален план на Варна от 1879 с трасето на улиците, очертаващи крепостната стена (по Ал. Кузев)

различни пътешественици и снимки. Трасето на нейната крепостна стена може да се проследи сравнително точно. Имала е приблизително петоъгълна форма, очертана от съвременните улици „Сан Стефано“, „8-и ноември“, „Генуа“ и „Преслав“ (обр. 1). Крепостта е била дълга близо 200 и широка около 140 м, датирана най-общо в границите на XII–XIV в. За съжаление много данни се губят, защото крепостната стена е взривена от оттеглящите се руски войски през 1830 г., а цитаделата е съборена през 1908 г. за строителството на Търговската камара на Варна (*Кузев 1962, 120–124*). Очертанията на крепостта добре са личали веднага след Освобождението, защото парцелите, раздадени за застрояване след събарянето ѝ, са показани на плана на града от 1879 г. (обр. 2). Сигурно е единствено, че тази крепост е изградена преди османското нашествие. Не е била съборена от турците, защото градът вероятно се е предал, какъвто опит е направен през 1388 г. при случая с Али паша и Яхши бег (*Нешри 1984, 96*). Освен това, за разлика от други околни крепости, е имала важно стратегическо значение. Не е съборена и от татарите въпреки разграбването на Варна на 2 февруари 1399 г. (*Гюзелев 1981, 208–209*). Не е разрушена и при похода на Владислав III през 1444 г., защото във френски портулан от края на XV в. се казва, че „в средата на града има крепост, която прилича на кораб“ (*Тодорова 1985, 28*).

В няколко публикации Ал. Кузев достига до извода, че известната до 1830 г. крепост е единственото укрепление на средновековна Варна, строено неизвестно кога през XI–XII в., със сигурност преди 1190 г. Въз основа на разкопки и наблюдения на изкопни работи в старата част на града той много добре очертава територията на античния Одесос, в която се откриват средновековни паметници – жилища, църкви и основно керамика от XI–XIV в. – картина, която се потвърждава и от съвременните разкопки (обр. 3). Той прави обаче и едно важно наблюдение – археологическите находки от XIII в. са незначителни и градът, в сравнение с предходните и следващите векове, е в тежко икономическо състояние. Той явно трудно се съвзема от тежкия удар, нанесен от цар Калоян през 1201 г. Почти няма монети и фрагменти от вносна византийска керамика от XIII в. (*Кузев, Гюзелев 1981, 297*). Това важи и за крайбрежните крепости северно от Варна, а и за близките околности. През втората половина на века Добруджа става арена на непрекъснати

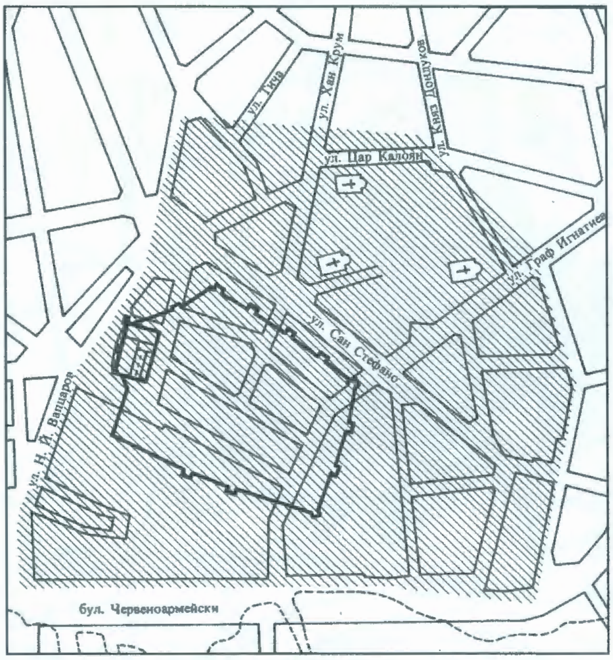

***Обр. 3.** План на средновековната крепост на Варна с околните квартали (по Ал. Кузев)*

татарски походи и грабежи, довели до избухването на въстанието на Ивайло (1277 г.). Централната власт, отслабена от намесата на татарите, въстанието и междуособиците, не е имала възможност да защитава крайбрежието. Вероятно поради изброените обстоятелства Варна и регионът на север до Вичина останали в църковно отношение извън Търновската патриаршия и преминали към Цариградската. Варненската митрополия изглежда е възстановена едва към 1285 г., като по това време в списъците на Цариградската патриаршия е включена и новоучредената митрополия на Вичина (*Божилов, Гюзелев 2004, 356*). Според сведението от „Наръчника за писане на писма“ на Цариградската патриаршията от 1385–1389 г. се предполага, че във Варна е прехвърлена катедрата на унищожената Тивериополска митрополия и затова там се отбелязва, че „Варна това е Тивериопол“ (*Гюзелев 1994, 214*). Слабият контрол на централната власт върху черноморското крайбрежие, поне в района на Варна, вероятно е основната причина в залива безпрепятствено да акостира византийският флот начело с Михаил Глава Тарханиот по време на похода му срещу Ивайло през 1278 г. (*Man. Philes, 143, 148*). Той превзел редица крепости – Галата, Провадия, Петрич и Козяк. В същото време Мануил Фил не споменава, че Варна е превзета, а че е станала свидетел на подвизите на протостратора.

Подем в развитието на града се наблюдава едва през последните десетилетия на XIII в., когато районът се включва активно в търговията с Италианските републики, които след Нимфейския договор (1261 г.) с Генуа и последвалите договори с Венеция (1270 г.) окончателно обсебват търговията в Черно море. Варна се превръща в главното пристанище (най-удобното, свързано както и в ново време със суровините, добивани в Добруджа) на Загора. Първото търговско сведение за износ на жито от Варна е от 1276 г. за венецианеца Пиетро Гризоно (*Петров, Гюзелев 1978, 222*). Градът се разраства и жилищните квартали са разположени върху територията северно от пристанището, в днешната Гръцка махала, където, както споменах, при разкопки се открива значително количество сграфито керамика от XIV и следващите векове. Там са и известните три средновековни църкви от XIV в. – „Св. Теодор“[2], „Св. Георги“ и „Св. Атанасий“.

Какви са основанията да смятам, че описаната крепост е изградена през втората половина на XIII в., като основното ѝ предназначение е било защитата на най-голямото българско пристанище? Повечето пътешественици от XVII–XIX в. изрично споменават, че крепостта, която те виждат, е разположена на склон в близост до пристанището. Евлия Челеби (1656 г.) отбелязва, че тя се намира на морския бряг. Руски пленник от втората половина на XVII в. казва, че Варна е градче, разположено на морето. Според Доменико Сестини (1780 г.) крепостта е разположена в полите на един хълм. Според Венцел фон Броняр (1785 г.) над крепостта има възвишение, което доминира напълно, и тя не може да бъде задържана в случай, че този хълм бъде превзет (обр. 4). Според епископ Антон Стефанов (1789 г.) е крепост, която отбранява пристанището си. Според Молтке (1837 г.) цитаделата е в най-ниската част на града, според Лукянович (1828 г.) – крепостта е близо до морето (обр. 5), а Тепляков отбелязва, че е отделена от пристанището само от по-късната турска стена (обр. 6). Така е изобразена крепостта и на известните чертежи на турските укрепления от XVIII–XIX в. От топографските карти е видно, че южната стена на крепостта е на няколко десетки метра от морето, почти до пристана (скелята) (*Кузев 1962, 112–117*).

Във всички посочени писмени сведения за крепостта още от XIV в. не се говори за укрепен град, а за замък, кастел, на което отговаря и

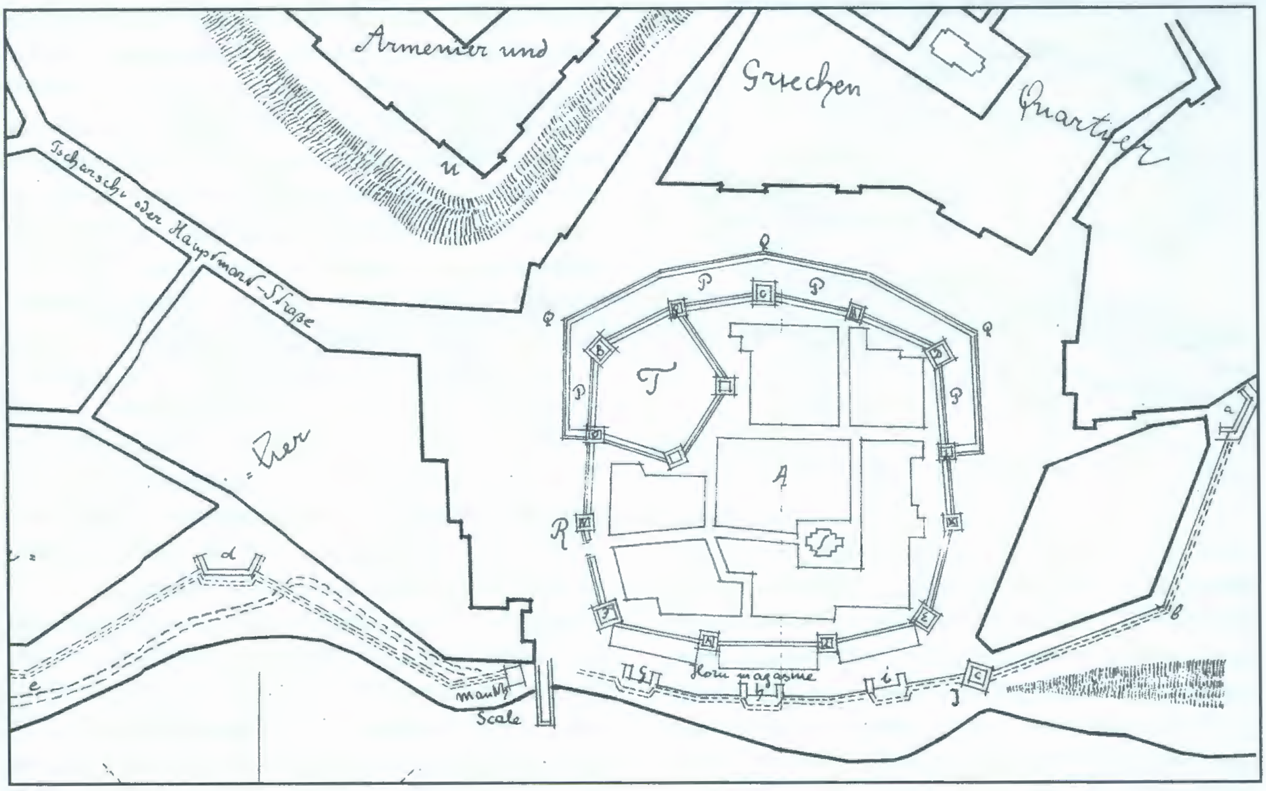
Armenier und
u
Griechen
Quartier
Tschartschi oder Hauptmann-Straße
Pier
T
A
R
d
e
b
J
i
h
g
Scale
Neu magazine

Обр. 4. План на варненската крепост през 1786 г. (по Броняр)

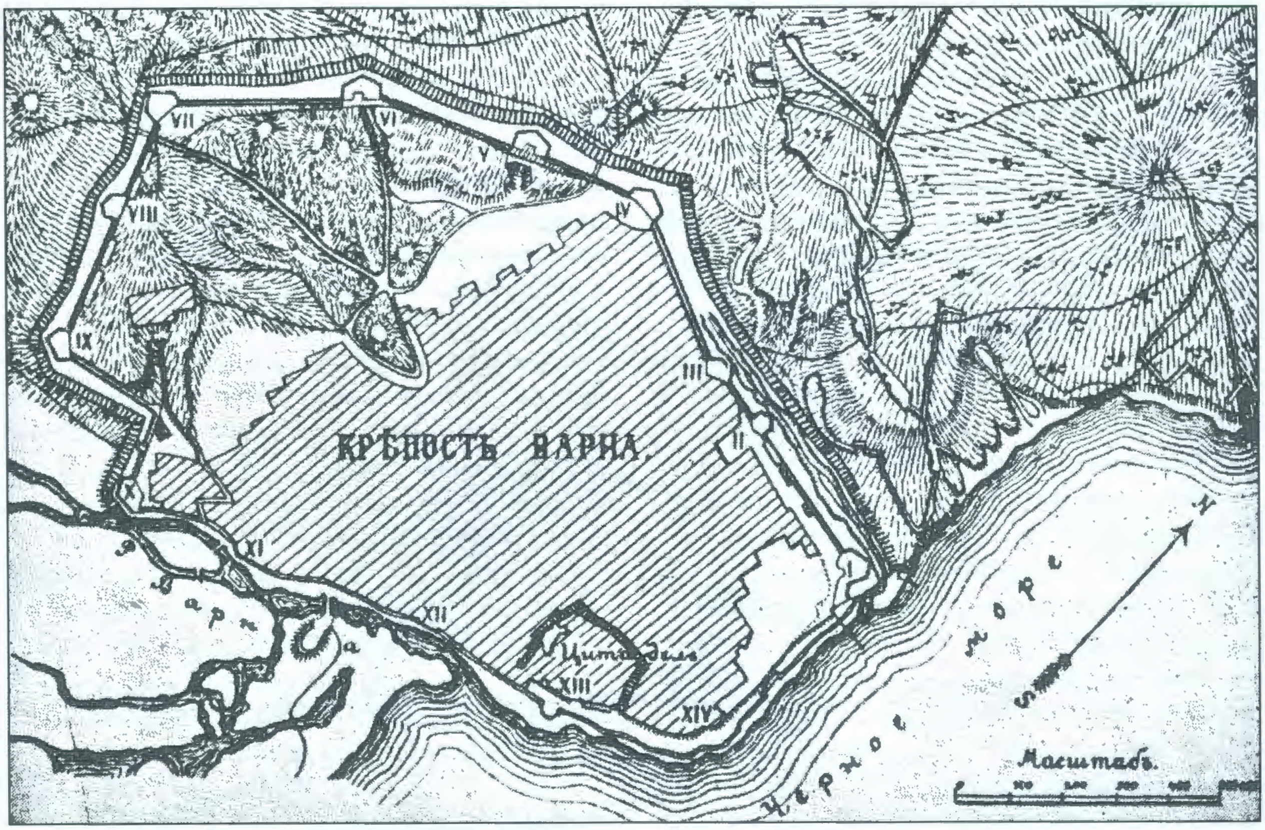
КРЕПОСТЬ ВАРНА.
Цитадель
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
XIII
XIV
Черное море
N
Масштабъ

Обр. 5. План на варненската крепост през 1828 г. (по Лукяновйч)

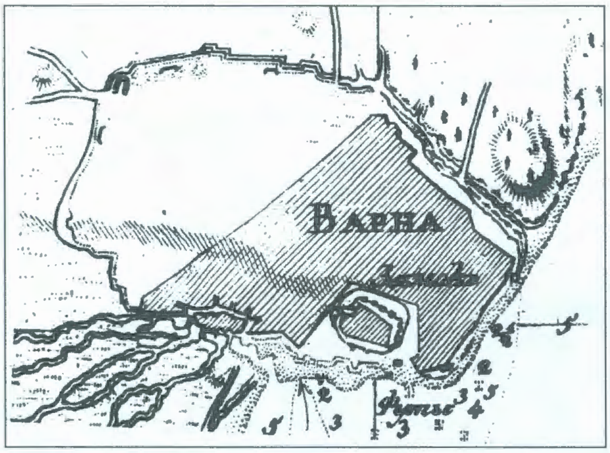

Обр. 6. *План на варненската крепост през 1829 г. (по Тепляков)*

площта ѝ – около 25 дка, характерна и за други крепости от XIII–XIV в. В същото време прави впечатление, че Никита Хониат, по повод въстанието и походите на Асен I, на няколко пъти споменава, че българите вече нападат добре укрепени градове, а цар Калоян разрушил „стените на града“ и „градските стени“. От този пасаж може да се направи извода, че тогавашна Варна е била изцяло оградена със стени, като несъмнено е имало и ров (преодолян със специално построена кула), какъвто няма около споменатата крепост с изключение на най-уязвимата, северната страна.

През пролетта на 2005 г. северно от термите, на 200 м от трасето на описаната по-горе крепост, бе открита неизвестна крепостна стена с посока приблизително изток–запад[3]. Разкритият участък е с дължина около 25 м и дебелина на зида 1,8 м (обр. 7). Градена е от дялани камъни, квадри от античната стена и голям брой преизползвани архитектурни детайли от обществени сгради и църкви, споени с бял хоросан. Стената пресича и разрушава една антична улица, в чийто канал е намерена керамика и лампи, датирани в края на VI в. В стената са вградени капители с кръстове (кемпфери и акантови) вероятно от намиращата се наблизо епископска базилика на Одесос (обр. 8). В случая е важно да се отбележи, че при събарянето на част от стената в хоросановата замазка бяха открити керамични фрагменти от гърнета с фини врязани линии и части от трапезни съдове с характерната за XI–XII в. петниста и рисувана подглазурна украса. В западната част на открития участък бе установено допълнително зазиждане с дребни камъни, вероятно на порта или потерна.

Стената е запазена предимно в субструкция, силно обрушена. От суперструкцията са останали само отделни редове камъни и част от цокъла. Това много напомня за съобщението на Хониат за събарянето на градската стена до основи. За съжаление досега други участъци от тази стена не са засечени, но се надяваме, при зачестилите изкопни работи в района да попаднем на други части от нея. Каква е околната археологическа ситуация?

На около 50 м югозападно (в посока към пристанището) са проучените от Ал. Кузев жилища с византийска керамика, сигурно датирана във втората половина на XI–XII в.[4] Южно от нея са Римските терми, където са открити жилища землянки (*Димитров 1982, 69–70*) и многобройни керамични фрагменти от X–XII в.,

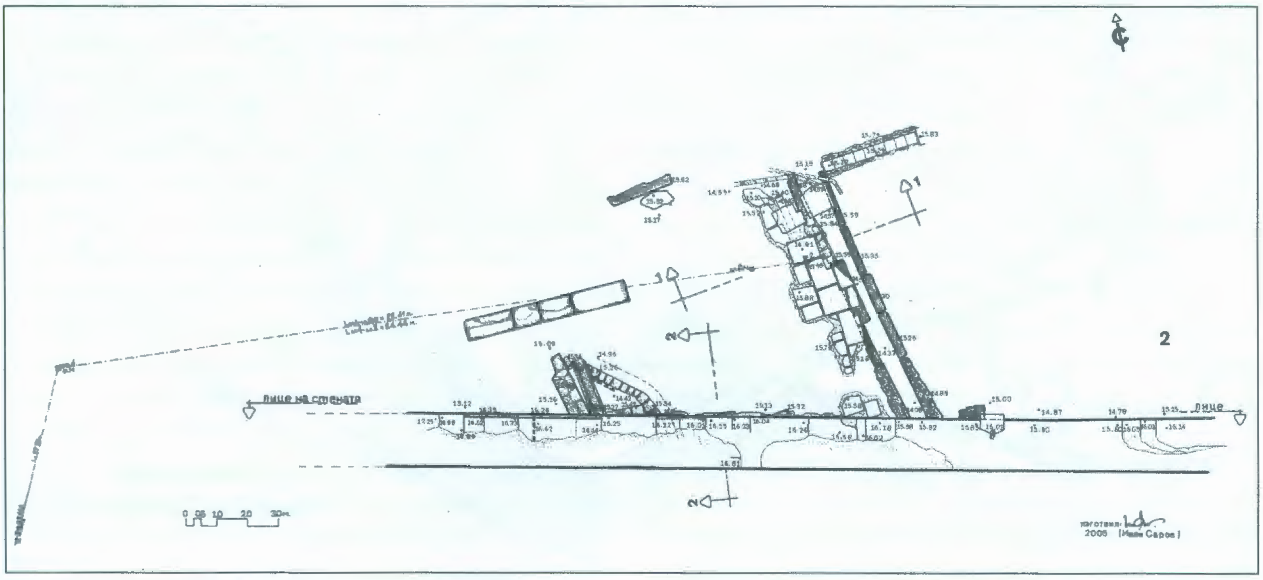

Обр. 7. *План на новооткритата средновековна крепостна стена на ул. „Хан Крум“*

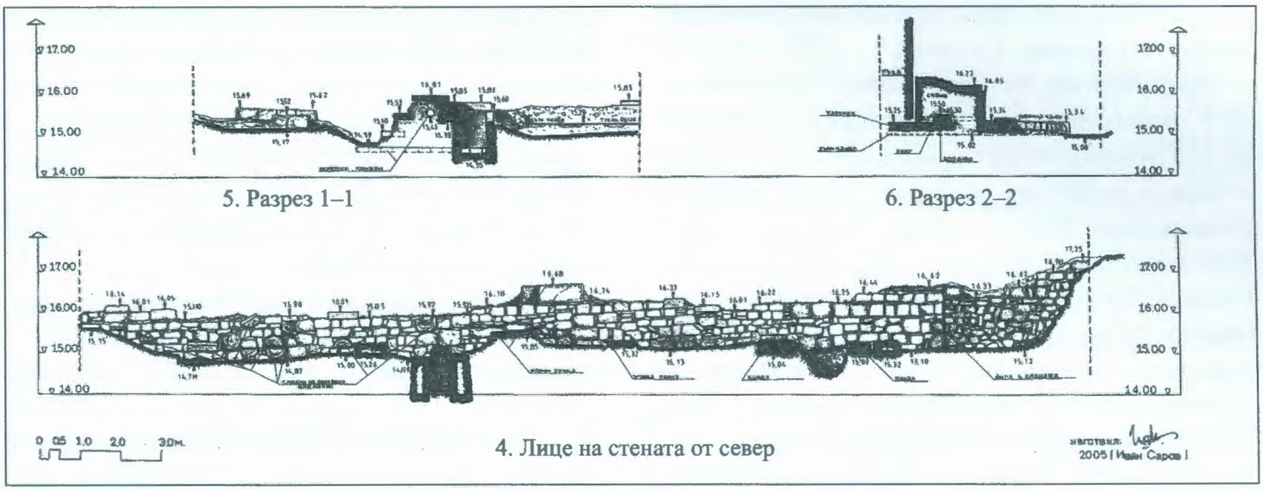

5. Разрез 1–1

6. Разрез 2–2

4. Лице на стената от север

Обр. 8. Фасада и разрез на новооткритата средновековна крепостна стена на ул. „Хан Крум“

както и десетки византийски монети от император Лъв VI, Константин VII, Йоан Цимисхи (969–976), анонимни фолиси от различни класове (XI в.) до фолиси на Мануил I Комнин. Въз основа на данните от разкопките на Д. Димитров и Ал. Кузев, В. Йотов (*Йотов 2004, 312–342*) предполага, че откритите монетни находки в някои от опожарените жилища са свързани с печенежкото нашествие през 1049 г. С печенегите са свързани и няколкото характерни амулета, костени бойни топки (кистени), които недвусмислено доказват присъствието им на споменатата територия. Намерени са и сребърни апликации с ниело, датирани с монети на Йоан II Комнин. Сведението на император Константин VII за руските търговци и Варна в известна степен се потвърждава от откритите в района на Термите специфични каменни прешлени (т. нар. овручки прешлени) за вретено от втората третина на XI–XII в. със сигурен руски произход (*Йотов 2005, 143–150*). Те обаче може да са донесени и от печенегите. Това означава, че вероятно през X и XI в. в района на античните терми е имало селище, в което се откриват монети, сечени от византийските императори почти до края на XII в. От района са известни многобройни фрагменти от вносна византийска керамика с рисувана и фина сграфито украса от края на XI–XII в. (*Манолова 1998–1999, 208–225*). В същото време досега при изкопните работи южно от Римските терми, по склона към пристанището, където е описаната по-горе крепост, не са открити керамични фрагменти от X–XII в.

Трябва да обърнем внимание и на конфигурацията на терена. Римските терми и околните площи всъщност са най-високата част на Одесос-Варна, северно от пристанището. От Римските терми започва наклонът със сравнително голяма денивелация на юг към Варненския залив и с полек наклон на югозапад и северно. Височината, върху която е разположен обитаваният през X–XII в. район на Варна, съвпада с описаното от Броняр възвишение, което доминира над покъсната варненска крепост.

От представените писмени и археологически данни могат да се направят следните предварителни изводи за средновековната крепост на Варна:

1. Античната укрепителна система на Одесос е изоставена още през VII в. Вероятно мощната крепостна стена, частично разрушена, е просъществувала още няколко века, но в никакъв случай не е била използвана по предназначение. През IX–X в. основните селища са извън територията на Одесос, под съвременните западни квартали на Варна. Не е случаен фактът, че над тях е един от най-големите извънстолични манастири на Първото българско царство в местността Теке караач (края на IX–X в.).

2. През X в. в югоизточната част на Одесос, върху сравнително равния терен на възвишението над древното пристанище, в района на Римските терми, се формира селище. То се разраства през XI в. вероятно във връзка с възобновяването на дейността на пристанището. Прегледът на известните монети от района показва, че най-многобройни са фолисите до 40-те години на XI в. (85 бр.). Техният брой рязко намалява след клас „C“ и отново се увеличава от края на 50-те години на XI в. до Константин X (1059–1067). Това разпределение на монетите съвпада с печенежките нашествия от 1048–1053 г. на Каген и Тирах (*Дончева-Петкова*

2005, 66–67), с данните от печата на Ашот и сведенията от Кедрин–Скилица.

Предполагам, че през втората половина на XI в. около селището е издигната крепостна стена. Изградена е набързо с материали от околните сгради и античната крепост. Това вероятно е станало след 1043 г., и както споменах – след 1057 г., когато е завършен трудът на Скилица. Каква територия е обхващала крепостта, за момента е трудно да се установи. Според разположението на открития участък от нея може да се предположи, че вероятно е ограждала найвисоката част на античния град – над пристанището, около Римските терми. През 60-те–70-те години на XI в. в крепостта е настанен гарнизон начело със стратега Ашот.

3. След походите на българските царе Асен I (1190) и особено Калоян (1201) крепостта е разрушена и постепенно градът запада. През втората половина на XIII в., с укрепването на позициите на италианските градове републики в Черно море, пристанището на Варна се превръща в главен търговски център на север от Стара планина. Градът укрепва икономически и за защита на пристанището в непосредствена близост до него е изградена нова крепост. Тя просъществува след редица преустройства до 1908 г. През XIV в. северно от нея на територията на разрушената византийска крепост от XI–XII в. се формират жилищни квартали, изграждат се и нови църкви. През османския период в кварталите северно от крепостта продължава да живее християнско население и районът се нарича и досега Гръцката махала.

В края искам да обърна внимание на едно интересно сведение от братя Шкорпил, споменато и от Ал. Кузев (*Кузев 1963, 82, бел. 15*), което може да се тълкува по различни начини, но е свързано с изграждането на варненската крепост. При събарянето на Цитаделата през 1908 г. от северната кула е изваден голям камък с надпис на староеврейски, разчетен от тогавашния варненски равин: „госпожа Ханна, дъщеря на госпожа Тувия“. К. Шкорпил го отнася към XIV или XVI в. По спомени на равина и на стари варненци, евреи в града навлизат едва през XVIII в. (*Шкорпил 1909, 37*). Присъствието на евреи в България е документирано преди това през XIV в. и по тази причина споменатия надпис не е изключено да е вграден в кулата при нейното строителство през XIV в.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Божилов, Гюзелев 2004: Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004.

Георгиев 1998: П. Георгиев. Бележки за Аспаруховия вал при Одесос–Варна. – ИНМВ, 34–35 (49–50), 1988–1999, 167 и сл.

Гюзелев 1981: В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981.

Гюзелев 1972: В. Гюзелев. Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот. – ИБИД, XXVIII, 1972.

Гюзелев 1994: В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII–XV в.). В австрийските ръкописни сбирки и архиви. София, 1994.

Гюзелев 1995: В. Гюзелев. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII–началото на XV в.). София, 1995.

Гюзелев 2001: В. Гюзелев. Венециански документи за историята на България и българите. София, 2001.

Димитров 1984: Б. Димитров. България в средновековната морска картография (XIV–XVII в.). София, 1984.

Димитров Д. 1982: Д. Ил. Димитров. Варна и близката ѝ околност през VII–IX в. – ИНМВ, 18 (33), 1982.

Дончева-Петкова 2005: Л. Дончева-Петкова. Добруджа в края на X–XI в. – AMV, III–2. Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). Варна, 2005.

Йотов 2004: В. Йотов. Археологически приноси към историята на Варна през средновековието (1). – AMV, II, 2001.

Йотов 2005: В. Йотов. Археологически приноси към историята на Варна през средновековието (2). Древноруски внос във Варна през XI–XII в. – AMV, III-2, 2002.

Кузев 1962: Ал. Кузев. Средновековната крепост на Варна. – ИВАД, XIII, 1962, 111.

Кузев 1963: Ал. Кузев. Коренното население на град Варна от XIV до началото на XIX в. – ИВАД, XIV, 1963.

Кузев 1972: Ал. Кузев. Още веднъж за варненската средновековна крепост. – ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, 67.

Кузев, Гюзелев 1981: Ал. Кузев, В. Гюзелев. Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, 293 и сл.

Лазаренко 1998–1999: И. Лазеренко. Нумизматични данни за датиране опажаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – ИНМВ, 34–35 (49–50), 1998–1999.

Манолова 1998–1999: М. Манолова. Ранна сграфито керамика от Варна. ИНМВ, 34–35 (49–50), 1998–1999.

Недев 1967: Ст. Недев. По въпроса за средновековната крепост на град Варна. – ВИСб, XXXVI, 1, 1967.

Недков 1960: Б. Недков. България и съседните ѝ земи през XII в. Според „Географията“ на Идриси. София, 1960.

Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България, 2. София, 1978.

Плетньов 1995: Колектив. Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска–Преслав, 7, 1995.

Плетньов 2002: В. Плетньов. Варна през VII–X в. – История, 2–3, 2002.

Тодорова 1985: Е. Тодорова. Към историята на Варна, Несебър и Анхиало (Поморие) през XV в. – ИНМВ, XXI (36), 1985.

Тъпкова-Заимова 1966: В. Тъпкова-Заимова. Нашествия и етнически промени на Балканите. София, 1966.

Шкорпил 1909: Х. и К. Шкорпил. Турските укрепления на Варна. – ИВАД, II, 1909.

Cecaum.: Cecaumeni. Strategicon, – Гръцки извори за българската история, 7. София, 1965.

Chron. Tripertita: Chronographia tripertita, – Латински извори за българската история, 2. София, 1960.

Const. Porhyr.: Constantinus Porhyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri due, – Гръцки извори за българската история, 5. София, 1964.

Man. Philes: Manuel Philes, – Гръцки извори за българската история, 22. София, 1980.

Nicetae Chon.: Nicetae Choniatae. Historia – Гръцки извори за българската история, 3. София, 1983.

Nitate episcop.: Nitatae episcopatuum, – Гръцки извори за българската история, 4. София, 1961.

Raven. Anonymi: Ravennatis Anonymi. Cosmographia, – Латински извори за българската история, 1. София, 1958.

Seibt 2003: W. Seibt . Probleme der historischen Gigraphie Bulgariens im späten 10. Und 11. J. – ein sigillographischer Beitrag. – AMV, II. Нумизматични и сфрагистични приноси към историята ни археологията на Западното Черноморие. Варна, 2003.

БЕЛЕЖКИ

[1] Интензивните разкопки в централната част на Варна започват от 60-те години насетне, когато М. Мирчев започва разкриването на Римските терми. До днес, в резултат на събарянето на много стари сгради и изкопите за нови, са проучени значителни участъци от крепостната стена и различни антични сгради, улици, водопроводи и пр. Разкопки се водят и в момента.

[2] Църквата „Св. Теодор“ е била разположена в палестрата на Римските терми. Проучена е от Ал. Кузев по време на разкопките на термите през 60-те години. Била е малка, еднокорабна, градена с камъни на калова спойка. Около нея е имало малък некропол с изключително беден инвентар. Според Ал. Кузев църквата по градеж и състоянието на некропола са едно от свидетелствата за западането на Варна след разрушаването на града от Цар Калоян.

[3] Разкопки на Варненския археологически музей с научен ръководител Ал. Минчев и с участието на автора.

[4] Непубликувани разкопки на Варненския археологически музей, ръководени от Ал.Кузев с участието на В. Павлова, през 1976 г.

NEW DATA ABOUT THE VARNA STRONGHOLD

Valentin PLETNYOV

The article presents some new pieces of evidence received from the excavations of the mediaeval fortification wall uncovered in 2005. It's built of ashlar – manually hewn stones pasted with white mortar – and numerous fragments of antique architectural details. Its foundations are laid upon a 6th–7th c. layer. The found remains belong to the primary mediaeval fortification wall of Varna, which used to encompass the highest part of the town presently in the region of the Roman Thermae. On location of the site are unearthed various atrifacts from the 11th–13th c. like coins, ceramic articles and adornments. The stronghold was in a process of building in the period of the 60-ies of the 11th c. It used to be the residence of a strategist-governor. We are familiar with the name of the strategist Ashot, a patrician and antipathos (a high-ranking courtier) who ruled in the period of the 60-ies and 70-ies of the 11th c.

The stronghold was captured by czar Kaloyan on 24th March 1201 and was demolished by his warriors. After these events the town fell into decay. With the development of commercial and trade links with the Italian republics of Venice and Genoa the harbour of Varna underwent a rapid boost and was vastly expanded. For its protection at the end of 13th c. in the immediate proximity of the bay at the south foot of the hill was erected a new stronghold. It was destroyed by the Russian troops in 1830 but its citadel was preserved till 1908.

СЪКРАЩЕНИЯ

АОР	Археологически открития и разкопки
ВВр	Византийский временник
ВИСб	Военноисторически сборник
ГИБИ	Гръцки извори за българската история
ГНАМП	Годишник на Народния археологически музей–Пловдив
ГНАМПл	Годишник на Народния археологически музей–Плевен
ГНПМ	Годишник на Националния политехнически музей
ГПНБ	Годишник на Пловдивската народна библиотека
ГСУ	Годишник на Софийския университет
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког Института
ИАИ	Известия на Археологическия институт при БАН
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт
ИБИ	Извори за българската история
ИБИД	Известия на българското историческо дружество
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИИАК	Известия императорской археологической комиссии
ИИД	Известия на Историческото дружество
ИИИ	Известия на Историческия институт при БАН
ИИМ Кюстендил	Известия на Историческия музей–Кюстендил
ИМСЗБ	Известия на музеите от Северозападна България
ИМЮИБ	Известия на музеите от Югоизточна България
ИНМВ	Известия на Народния музей–Варна
ИНМШ	Известия на Народния музей–Шумен
ИОМВТ	Известия на Окръжния музей–Велико Търново
ИПр	Исторически преглед
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинопле
ИФФ	Историко-филологически факултет
КСИА	Краткие сообщения института археологии, Москва
ЛИБИ	Латински извори за българската история
МПК	Музеи и паметници на културата
НБУ	Нов български университет
НПМ	Национален политехнически музей
ОИМ	Окръжен исторически музей
РБМ	Регионален бургаски музей
РИМ	Регионален исторически музей
РП	Разкопки и проучвания
СА	Советская археология
СбНУ	Сборник за народни умотворения
ФИФ	Философско-исторически факултет
BCH	Bulletin de Correspondence helenique
ABSA	Annual of the British School at Athens
Act. SS.	Acta Sanctorum, Bruxellis, (1643–1940)
Acta Arch.	Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
Anal. Boll.	Analecta Bollandiana, Bruxellis.
Arch. Bulg.	Archaeologia Bulgarica, Sofia.
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca, 3rd ed., F. Halkin ed., Bruxelles, 1957. (=Subsidia Hagiographica, 8a, Bruxelles, 1957).
BHG	
DOP	Dumbarton Oaks Papers. Washington
Nov. Auct.	Bibliotheca Hagiographica Graeca, Novum Auctarium, F. Halkin ed., Bruxelles, 1984. (=Subsidia Hagiographica, 65, Bruxelles, 1984).
JThS	Journal of Theological Studies
SBS	Studies in Byzantine Sigilography
Synax. Eccl. CP.	Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. H. Delehaye, Bruxellis, 1902 (Acta Sanctorum, Propylaeum ad Acta SS. Novembris).

УЧАСТНИЦИ В ТОМА

Атанас Каменаров	НПМ
н.с. д-р Бони Петрунова	АИМ при БАН
доц.д-р Борис Борисов	ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
н.с. д-р Валентин Плетньов	РИМ–Варна
ст. н. с. д-р Валери Йотов	РИМ–Варна
докторант Владимир Ангелов	СУ „Св.Климент Охридски“
докторант Георги Илиев	ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Даниела Коджаманова	РИМ–Кърджали
проф. д.и.н. Димитър Овчаров	АИМ при БАН
Димитър Стоименов	РИМ–Кърджали
д-р Димчо Момчилов	ИМ–Карнобат
ст.н.с. д-р Дочка Владимирова-Аладжова	АИМ при БАН
ст.н.с. д-р Живко Аладжов	АИМ при БАН
ст.н.с. I ст. д.и.н. Иван Йорданов	АИМ при БАН, филиал Шумен
н.с. д-р Игор Лазаренко	РИМ–Варна
Илия Илиев	РИМ–Ямбол
Константин Господинов	Регионален бургаски музей
доц. д.и.н. Красимира Гагова	СУ „Св.Климент Охридски“
Красимира Костова	Исторически музей–Средец
ст.н.с. д-р Людмил Вагалински	АИМ при БАН
ст.н.с. д.и.н. Людмила Дончева-Петкова	АИМ при БАН
Мария Балболова-Иванова	Исторически музей–Средец
гл.ас. д-р Мария Манолова	ВСУ „Черноризец Храбър“
Мери Радева	Исторически музей–Сливен
ст.н.с.I ст. д.и.н. Николай Овчаров	АИМ при БАН
ст.н.с. д-р Павел Георгиев	АИМ при БАН, филиал Шумен
проф. д.и.н. Петър Ангелов	СУ „Св.Климент Охридски“
ст.н.с. I.ст. д.и.н. Рашо Рашев	АИМ при БАН, филиал Шумен
Росица Христова	Исторически музей–Карнобат
н.с. д-р Стела Дончева	РИМ–Шумен
Стефан Бакърджиев	РИМ–Ямбол
Стоянка Димова	Археологически музей–Несебър
н.с. Цоня Дражева	Регионален бургаски музей

ТРАКИЯ И ХЕМИМОНТ. IV–XIV ВЕК ТОМ 1

Коректор Зоряна Стоянова
Оформление Светозара Янчева

ISBN 978-954-15-0170-2

Книгоиздателство ЗОГРАФ
9000 Варна, бул. „Княз Борис I“ № 59
тел./факс 052/600 391
e-mail: zograf_varna@abv.bg

9 789541 501702